

Чернігівський історичний музей імені В.В. Тарновського

Головне управління культури, туризму і охорони культурної
спадщини Чернігівської облдержадміністрації

Інститут української археографії та джерелознавства
імені М.С. Грушевського НАН України. Чернігівське відділення

Чернігівська обласна організація
Національної спілки краєзнавців України

СКАРБНИЦЯ УКРАЇНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

Збірник наукових праць
Випуск 14

Чернігів
2012

УДК 94 (477)
ББК 63.3. (4 УКР)
С 42

Редакційна колегія:	О.Б. Коваленко (голова), С.Л. Лаєвський, Л.П. Линюк (відповідальний редактор), С.М. Лихачева, С.О. Половнікова
Комп'ютерний набір	І.П. Цикунова
Фото музейних колекцій:	В.М. Вермієнко
Комп'ютерна верстка:	В.М. Лозовий
Дизайн обкладинки:	М.М. Анненков

С 42 Скарбниця української культури: Збірник наукових праць. – Вип. 14/Чернігівський історичний музей імені В.В. Тарновського, Чернігівське відділення Інституту української археографії та джерелознавства імені М.С. Грушевського НАН України, Чернігівська обласна організація Національної спілки краєзнавців України; Редколегія: О.Б. Коваленко (голова) та ін. – Чернігів, 2012. – 280 с.: 16 с. іл.

ISSN 1996-1502

У чотирнадцятому випуску збірника наукових праць вміщені матеріали, присвячені історії музею та його колекціям, дослідження з краєзнавства.

Для наукових працівників, викладачів, музейників і краєзнавців, усіх, хто цікавиться історією і культурою України.

УДК 94 (477)
ББК 63.3. (4 УКР)

ISSN 1996-1502

© Чернігівський історичний музей
імені В.В. Тарновського, 2012

АРЕНДАР Г.

Єфимки у зібранні Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського. Каталог

Єфимок – російська назва талера, великої срібної монети, яка вперше була випущена 1518 року у чеському місті Йоахімсталі і від нього (першої половини слова) отримала назву. Високої якості талери вагою 28,5–29 г, деякі до 32 г, швидко поширилися по всій Німеччині та за її межами і стали зразком карбування подібних монет в інших західноєвропейських країнах. Талер став найбільшою срібною монетою в історії монетної справи.

Талери, або єфимки в XVI–XVII ст. у значних обсягах завозилися в Російську державу, проте їх обіг всередині країни був офіційно заборонений. Вони потрапляли на монетний двір, де перетворювалися на сировину для карбування срібних копійок («риб'ячої луски») та ювелірного виробництва.

У 1654 р. була зроблена спроба створити російську велику срібну монету європейського типу, яка б задовольнила потреби внутрішнього обігу і була придатна для цього на приєднаній до Росії Україні, де талер був традиційною платіжною одиницею. Того року були випущені срібні рублі, які штампували із західноєвропейських талерів, попередньо згладжуючи викарбувані на них зображення. Рублевик 1654 р. був неповноцінною монетою, бо він містив у собі срібла менше, аніж 100 срібних копійок (близько 48 г).

У 1655 р. уряд Олексія Михайловича відмовився від випуску рублів і ввів у обіг «єфимки з признаками» (тобто – талер з клеймами). Для них була встановлена ціна 64 копійки – відповідно до середньої кількості срібних копійок, що виготовлялися з однієї талерної монети. Контрмаркування єфимків здійснювалося вручну, завжди тільки з одного боку монети двома клеймами: звичайним круглим штемпелем російської копійки із зображенням царя-вершника зі списом в руці та знаком Денежного двору (Москва) під конем і невеликим (довжина 12 мм) прямокутним річним клеймом з арабськими цифрами «1655». Штемпелів, якими перекарбовувалися талери, було безліч, проте всі вони переведені з однієї матриці і різнилися лише діаметром «ніжок», на яких були відтворені. Деякі відтиски точно відповідали розміру штемпеля, інші видавлювали на монеті вільне поле шириною до 5 мм. Якість штампування залежала від стану штемпеля, тобто від того наскільки він зношений, від сили удару і кута, під яким він виконаний. Як правило, річне клеймо вибивалося після круглого, бо на багатьох єфимках воно частково накриває останнє. Монети, на яких круглий штамп накладений поверх прямокутного, зустрічаються рідко. Багато талерів від сильного удару під час штампування розколювалися, утворюючи глибокі тріщини та деформації. Випуск «єфимків з признаками» тривав менше року.

Ця спроба виявилась невдалою через різницю у вазі по відношенню до власної монетної системи. 1659 року вони були вилучені з обігу в обмін на срібні копійки. Цим пояснюється відсутність єфимків у скарбах монет, виявлених на власне російських землях. Однак в Україні вони збереглися в обігу ще у XVIII ст., бо населення не робило різниці між «єфимками з признаками» і звичайними талерами. Тому єфимки, що у великій кількості потрапили в обіг України, вагомо представлені в її скарбах. Так, у відомому скарбі Києво-Печерської лаври (1898 р.) більш як на 9 тисяч талерів припадає 250 єфимків з клеймами. Більше всього скарбів з єфимками віднайдено на Чернігівщині: с. Грем'яч Новгород-Сі-

верського повіту, 1882 р. (9 екз.), с. Гуньки Чернігівського повіту, 1915 р. (4 екз.), м. Чернігів, 1923 р. (3 екз.), с. Смолянка Козелецького повіту, 1923 р. (2 екз.), у Чернігівському чи Городнянському повітах, близько 1906 р. (1 екз.).

У XIX ст. старе російське слово «єфимок» втратило своє первісне широке значення і почало позначати лише талери перекарбування 1655 року.

У зібранні Чернігівського історичного музею ім. В.В. Тарновського зберігається 17 єфимків, 16 з них увійшли до зведеного каталогу, укладеного відомим нумізматом І.Г. Спаським. Проте, у деяких монет невірно указані інвентарні номери, не зазначено, що одна з монет чернігівського скарбу 1923 року зберігається у Чернігівському історичному музеї (№ 860). Один єфимок не увійшов до каталогу взагалі, хоча на час публікації він зберігався у музеї.

Нами уточнені інвентарні номери, внесені доповнення в опис клейм, вказано вагу і пробу монет, описано неопублікований єфимок.

У музейній колекції є єфимок-левендальдер міста Кампена (№ 6 за каталогом) з підробленими клеймами. Левендальдери зовні нічим не відрізняються від талерів, проте у них менша вага, вартість їх на 25% нижче талера. На Денежному дворі левендальдери та інші легковагові монети не перекарбовувалися. Це, вірогідніше всього, підробки фальшивомонетників XVII ст.

Каталог єфимків вміщує такі дані:

1. Порядковий номер.
2. Визначення талера із зазначенням:
 - держави
 - імені правителя
 - монетного двору
 - власної дати монети.
3. Бік монети, на якому викарбувані російські клейма. Особливості російського клейма.
4. Вага і проба монети.
5. Походження монети.
6. Інвентарний номер.
7. Видання, в яких описано цей єфимок.

На фото відтворюються обидва боки (*див. кольор. вкл. 1, 2*). Лицевим вважається бік, який найбільше визначає державну приналежність: ім'я правителя, що випустив монету, назва міста, провінції тощо. Монети розташовані за алфавітом географічних назв, у межах розділу – за хронологією.

Джерела та література:

1. Зандер Р. Серебряные рубли и ефимки романовской России 1654–1915. – К., 1998.
2. Зварич В. Нумізматичний словник. – К., 1973.
3. Спасский И.Г. Талеры в русском денежном обращении 1654–1659 годов. Сводный каталог ефимков. – Л., 1960.
4. Фенглер Х., Гироу Г., Унгер В. Словарь нумизмата. – М., 1982.

Каталог

1. **Данія**, королівство. Христіан IV. 1646.

Лицевий бік. Річне клеймо частково накриває кругле, кругле клеймо без крапкового обідка. Закраїни різного розміру на круглому клеймі. На клеймі з датою майже не відштампувались цифри «...55».

29,0 г, проба – 916.

Інв. № Н-25.

Спаський, с. 20, № 40.

Німецька імперія

2. **Брауншвейг**, герцогство. Середня брауншвейгська лінія у Вольфенбютелі. Генріх Юлій.

Монетний двір Целерфельд. 1606.

Лицевий бік.

29,0 г, проба – 916.

Інв. № Н-34.

Спаський, с. 28, № 190. Рік указаний невірно.

3. **Брауншвейг**, герцогство. Нова брауншвейгська лінія у Вольфенбютелі. Август II Молодий.

Монетний двір Целерфельд. 1638.

Лицевий бік. У круглому клеймі літера **W** майже не проглядається.

28,9 г, проба – 916.

Інв. № Н-28.

Спаський, с. 30, № 219. Інв. номер указаний невірно.

4. **Верхній Ельзас**. Імператор Рудольф II.

Монетний двір Ензисгейм. Без дати.

Зворотний бік.

28,0 г, проба – 875.

Інв. № Н-878.

5. **Чехія (Богемія)**, королівство. Фердинанд II.

Монетний двір Йоахімсталь. 1623.

Зворотний бік. На круглому клеймі обідок відкарбувався чітко, а зображення змазалося.

28,9 г, проба – 916.

З чернігівського скарбу 1923 р. Шугаєвський В. До грошового обігу Чернігівщини XVII ст. //Чернігів і Північне Лівобережжя. – К., 1928. – С. 321, рис. 1.

Інв. № Н-35.

Спаський, с. 24, № 134.

Імперські вільні міста

6. **Кампен**.

Левендальдер. 1647. З підробленими клеймами.

Лицевий бік. На круглому клеймі вершник на коні, що іде. Під ногами коня немає знака Денежного двору. На вершнику велика корона з трьома зубцями. Цифрове клеймо прямокутне, довше, ніж оригінал.

26,7 г, проба – 916.

Інв. № Н-23.

Спаський, с. 63, № 11.

7. Франкфурт-на-Майні. Фердинанд III. 1652.

Зворотний бік. Кругле клеймо з широкою закраїною. На ньому проглядаються сліди попереднього карбування.

28,4 г, проба – 916.

Інв. № Н-32.

Спаський, с. 47, № 561. Інв. номер указаний невірно.

Нідерланди під владою Іспанії

8. Брабант. Філіп IV. 1634.

Зворотний бік. Частина монети зі знаком монетного двору відбита, тріщина. На круглому клеймі закраїни різної величини.

26,0 г, проба – 875.

Інв. № Н-319.

Спаський, с. 51, № 648.

9. Брабант. Філіп IV. 1636.

Лицевий бік. Широка закраїна навколо круглого клейма.

28,4 г, проба – 916.

Інв. № Н-27.

Спаський, с. 51, № 653. Інв. номер указаний невірно.

Нідерланди, республіка

10. Гельдерн.

Риксдальдер. 1650.

Лицевий бік. Клеймо з датою штаповане нечітко.

28,7 г, проба – 916.

З чернігівського скарбу 1923 р. Шугаєвський В. До грошового обігу Чернігівщини XVII ст. //Чернігів і Північне Лівобережжя. – К., 1928. – С. 321, рис. 2.

Інв. № Н-33.

Спаський, с. 57, № 801.

11. Гельдерн.

Риксдальдер. 16...9.

Зворотний бік. Кругле клеймо частково накриває річне. Широка закраїна навколо круглого клейма, на ньому зображення змазалося.

28,75 г, проба – 916.

Інв. № Н-20.

Спаський, с. 58, № 821. Інв. номер указаний невірно.

12. Західна Фризія.

Риксдальдер. 1598.

Лицевий бік (у цьому випадку лицевим боком є зображення рицаря, на якому вказано місце карбування). На круглому клеймі закраїни різного розміру.

28,2 г, проба – 916.

Інв. № Н-30.

Спаський, с. 59, № 837. Інв. номер указаний невірно.

13. Західна Фризія.

Риксдальдер. 1623.

Лицевий бік. Тріщина, на круглому клеймі закраїни різного розміру, проглядаються сліди попереднього карбування.

28,6 г, проба – 916.

Інв. № Н-31.

Спаський, с. 59, № 845.

14. Західна Фризія.

Риксдальдер. 1651.

Лицевий бік. Широкі закраїни, на круглому клеймі обідок відкарбувався чітко, а зображення змалося.

28,8 г, проба невідома.

З чернігівського скарбу 1923 р. Шугаєвський В. До грошового обігу Чернігівщини XVII ст. //Чернігів і Північне Лівобережжя. – К., 1928. – С. 321, рис. 3.

Інв. № Н-834.

Спаський, с. 60, № 806. Не указано інв. номер, бо в музейній колекції не був виявлений цей єфимок на час укладання каталогу.

15. Західна Фризія.

Риксдальдер. 1655.

Лицевий бік. На круглому клеймі проглядаються сліди від попереднього карбування.

28,5 г, проба – 916.

Можливо з колекції Чернігівського з'єданого історичного музею міського і ученої архівної комісії. Черниговский соединенный исторический музей Городской и Ученой Архивной Комиссии, в память 1000-летия летописного существования г. Чернигова. Каталог музея. – Чернигов, 1915. – С. 60, № 1525.

Інв. № Н-21.

Спаський, с. 60, № 876. Інв. номер указаний невірно.

16. Зеландія.

Риксдальдер. 1645.

Лицевий бік. Широка закраїна навколо круглого клейма, на ньому проглядаються сліди попереднього карбування.

28,9 г, проба – 916.

Інв. № Н-29.

Спаський, с. 55, № 746. Рік указаний невірно.

17. Зеландія.

Риксдальдер. 1649.

Зворотний бік. Річне клеймо частково накриває кругле, кругле клеймо майже без крапкового обідка, із широкими закраїнами.

29,9 г, проба – 916.

Інв. № Н-22.

Спаський, с. 56, № 760. Інв. номер указаний невірно.

ГОНЧАРЕНКО В.

**Кераміка Олешні та Грабова у зібранні Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського. Каталог.
Твори І.І. Бібіка**

Розвиток гончарства в селі Олешня Ріпкинського району Чернігівської області обумовлений, насамперед, природними факторами. Олешня та навколишні села розташовані на неродючих болотистих та піскуватих ґрунтах в оточенні лісів. Такі природні умови робили заняття сільським господарством малоефективним, але, завдяки корисним копалинам, сприяли розвитку на цих землях склоробства, виробництва паперу, рудокопного промислу. Про це свідчать такі назви населених пунктів, як: Гута Суховірська, Папірня, Грибова Рудня, що виникли на місці поселень, утворених навколо заводів. Сучасна Олешня у Румянцевському Генеральному описі Малоросії 1767 р. ототожнюється з так званою Гутою Новою: «... стеклянный завод... о одной печи, в котором делается простое стекло, и отдается в откуп подданному его (т. е. Лизогуба) Василию Никифорову...» [8, 141]. Від Василя Никифорова та його нащадків походить найпоширеніше в Олешні прізвище Нечипоренків. Сама ж гута була заснована близько 1730 року тодішнім власником цих земель Семеном Лизогубом і працювала ще наприкінці XVIII ст. [8, 144]

Красвид села Олешня.

Будівля з горном І.І. Бібіка.

В XIX ст. промисли або були закриті, або перейшли до нових власників. Через вирубування лісу, що було пов'язане з діяльністю гут, навколо Олешні утворилася велика площа сипучих та летючих пісків і місцевість стала нагадувати «маленьку Сахару» [4, 84]. Заняття сільським господарством було не тільки не вигідним, а часто й збитковим. С. Лашкевич, гласний Чернігівського губернського земства, відвідавши Олешню у травні 1896 р., у своєму звіті написав: «... во всем Алешнянском районе почва земли настолько скудна, что труд, вложенный в ее обработку, не только не оплачивается, но

даже земля не возвращает посеянного в нее зерна» [3, 1]. Тож чи не єдиним джерелом існування для місцевого населення було гончарство. Якщо у Румянцевському Генеральному описі Малоросії 1767 р. згадується лише 9 гончарів, які проживали в Ловині, то у 1883 р. за даними Всеросійського перепису населення в Олешнянському гончарному районі, куди, крім Олешні, входили села Олександрівка, Папірня, Ганнівка, Глібів Хутір, Рудня, містечко Ловинь, нараховувалося 328 гончарів [8, 145].

Швидкому розвитку гончарства в цій місцевості сприяла наявність значних покладів гончарних глин. Вони досліджувалися у 1870-х – 1890-х роках геологом, професором П. Армашевським, який працював від Київського товариства дослідників природи на прохання власника Олешні О. Ліндфорса, членом ради Міністерства держмайна Ф. Корольовим, діячами губернської земської управи П. Солониною, С. Лісенком, І. Буштеттом,

М. Пакульским [7, 40–41] та завідуючим гончарною майстернею губернського земства, відкритою в селі Олешня у 1895 р. з метою покращання гончарного виробництва на Чернігівщині, П. Пашутинським. Глини Олешнянського гончарного району дослідники знайшли придатними для гончарного виробництва і поділили на три сорти: жирну, середню та виснажену. Останньою найчастіше користувалися місцеві гончарі, але з неї можна було робити лише найпростіші вироби: для виготовлення більш складних форм до виснаженої глини необхідно було додавати жирну або середню.

Олешнянці заготовляли глину на так званих глинищах, зазвичай з пізньої осені до ранньої весни. Копали її спеціальним інструментом – «копаницею». Зберігали в хатах у ямах, викопаних під полом (під широкою лавкою між піччю і стіною). Такі ями в Олешні називали «грубками». Вони мали прямокутну форму і всередині були обкладені дошками.

Велику увагу олешнянські гончарі приділяли підготовці глини до роботи, очищенню її від різних домішок, камінців, сухих корінців тощо. Адже від якості очищення глини залежала і якість виготовленого посуду. Цей процес детально описав у своїй розвідці «Гончарство в с. Олешні у Чернігівщині» М. Могильченко. Заготовлену глину дробили копаницею,

розводили водою, били веслом, збивали колотушками, доки вона не переставала липнути до дерева. Потім згортали у велику «кобилку» і стругали стругом, який робили, переважно, зі старої коси. Цей процес повторювали кілька разів, поки глина не ставала зовсім чистою, м'якою та еластичною. Безпосередньо перед роботою на гончарному крузі глину ще раз перебирали, звільняли від повітряних пухирців, для чого шматок глини брали обома руками, розривали його навпіл і швидко з'єднували в єдину грудку, потім викачували її, надаючи кулястої форми. Таких кульок робили стільки, скільки було необхідно на один робочий день. Сформований на гончарному крузі посуд розставляли для просушування на спеціально обладнаних під стелею полицках – «п'ятрах». Після чого випалювали у горні.

Сушіння виробів на «п'ятрах».

У гончарному виробництві брали участь усі члени родини. Вони готували глину до роботи, розставляли готовий посуд на «п'ятрах», закладали його у горн та виймали після випалювання. Хлопчики 10–12 років могли самостійно робити маленькі горщики-«питуни» та іграшки. Досвідчений гончар міг за тиждень зробити 150–200 різної величини горщиків, а за допомогою родини – 250 штук [8, 152].

З огляду на те, що для більшості олешнянських гончарів джерелом існування було майже винятково гончарство, головним для них було зробити якомога більше різноманітного посуду, продати його і отримати прибуток. При цьому декоративне оздоблення виробів лишалося поза увагою майстрів. В асортименті олешнянців були різноманітні горщики, глечики, чайники, кухлі, ринки, макітри, миски, покривки тощо. Посуд переважав теракотовий, часто робили і задимлений, для чого під час випалу закривали у горні отвір дошками, замазували землею, щоб всередину не потрапляло повітря. А дим, що накопичувався у горні, надавав посуду темно-сірого забарвлення. Полив'яний посуд олешнянські гончарі робили рідко. По-перше, місцева глина не витримувала повторного випалу, по-друге, собі-

У горні.

Зараз там нараховується близько 40 майстрів – представників гончарських династій [15, 177]. Працюють вони в традиціях місцевого гончарства. Добування глини, її обробка, технологічні процеси, інструменти залишилися майже незмінними. Але дещо збільшився асортимент виробів: крім традиційного посуду, виготовляють вази, горщики для квітів, скарбнички тощо.

В колекції Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського зберігається 242 вироби 19 олешнянських гончарів, датовані 1970–2007 роками, та 2 роботи Д.Н. Бібіка 1930-х років. За технологічними ознаками колекція складається з теракотових виробів, полив'яної та димної кераміки.

Олешнянські вироби приваблюють дещо видовженими округлими формами та плавними лініями силуету. Декоративна система включає досить широкий набір прийомів: гравірування (або риткування), штампування, ліплення, димлення з лискуванням, що інколи доповнюється рельєфним чи ліпленим орнаментом. 24 предмети оздоблені підполивним розписом ангобами білого, чорного, синього, зеленого, жовтуватого кольорів. Це – глечики, тикви, вазони для квітів, мисочки Д.П. Нечипоренка, Д.С. Солов'я, М.Ф. Жукова, І.І. Бібіка. Розпис стриманий і лаконічний, геометричні та рослинні мотиви займають невелику площу, залишаючи багато вільного тла. Особливо цікавим є розпис на мисках І.І. Бібіка та Д.П. Нечипоренка: на дзеркалі розміщені плямки, краплі, рисочки, які утворюють своєрідні розетки, на стінках – прямі та хвилясті смуги, дрібні гілочки, крапки тощо. Органічним завершенням цього стриманого декору є хвиляста лінія на зовнішньому боці вінців (інв. № Ик-145 – Ик-147).

Найбільш повно в музейній колекції (142 од.) представлені роботи одного з найдосвідченіших гончарів Олешні І.І. Бібіка, 1925 р. н., заслуженого майстра народної творчості України, члена Національної спілки майстрів народного мистецтва України. Походить Іван Іванович з гончарської родини. Майстерності навчався у батька, з 6 років допомагав йому на підсобних роботах, а у 14–15 років самостійно робив літрові горщики [1].

Як і більшість майстрів, І.І. Бібік працює в традиціях місцевого гончарства. Але на відміну від інших, він багато експериментує, постійно удосконалює власну май-

вартість такого посуду була значно більша. Поливу майстри робили самі. В Олешнянському гончарному районі вона була жовта, зелена, червоно-руда. Колір її залежав від складу та температури випалювання.

Свої вироби олешнянці продавали у Добрянці, Городні, Седневі, Чернігові, Ніжині, Прилуках, Острі, Козельці, Пирятині, Переяславі, Яготині [8, 153], збували оптом перекупникам з Могильовської губернії [3, 3].

Сучасна Олешня залишається найбільшим гончарним осередком Чернігівщини.

І.І. Бібік у своїй майстерні. 1970-і роки.

стерність, шукає нові форми самовираження. Крім традиційного посуду, в доробку Івана Івановича є тематичні твори (інв. № Ик-900, Ик-812, Ик-906), декоративна скульптура (інв. № Ик-311, Ик-901, Ик-904, Ик-905), декоративні вази (інв. № Ик-301, Ик-302, Ик-307).

Але найбільша заслуга І.І. Бібіка в тому, що він самотужки, методом проб і помилок відродив традиції оleşнянської димної кераміки. Його вироби темно-сірого кольору оздоблені притаманним лише для димної кераміки лискованим орнаментом. Наносять його на підсушену поверхню виробу гладким камінцем або шматочком скла. Після випалювання лисковані місця набувають блиску, надаючи неповторної краси та витонченості димній кераміці. Лискований орнамент майстер часто доповнює гравіруванням та ліпленням, що надає виробам більшої декоративності, але водночас інколи призводить до перевантаження декоративними деталями.

Творчість І.І. Бібіка отримала визнання далеко за межами Чернігівської області. Він – учасник багатьох всеукраїнських виставок, має різні нагороди та дипломи.

В музейній колекції зберігаються також 11 робіт гончаря з с. Грабів Ріпкинського району Санюти Родіона Васильовича (1902 – ?).

Перша писемна згадка про гончарне виробництво в Грабові відноситься до другої половини XVIII ст.: «Деревня... Грабов на пологом песчаном месте, при болоте Прорва, в лесах лежит, и только тем заслуживает примечание, что жители все Гончари и работою глиняной посуды и печных простых изразцов занимаются. Здешняя глина всех других глин крепче, так что гончары из Нежина, местечка Ични и села Репок за оною приезжают» [11, 322–323].

Грабівці користувалися місцевими глинами, які залежно від якості називали «гутнянка», «хилівка», «глей», «кахлівка», «пустяк», «євтушка», «гончарівка», остання вважалася найкращою. Ці назви зафіксував у своєму дослідженні «О залежах глины в районах кустарного гончарного производства в Черниговской губернии» геолог П.А. Замятченський у 1897 р. [7, 41]

Грабівські гончарі виготовляли неполив'яний білий та сивий посуд різноманітних форм. Сивий, тобто димний, оздоблювали лискованим орнаментом, а білий за допомогою пір'ячка розписували коричневою глиною, яку добували на місцевому болоті.

Ще у 1940-х – 1950-х роках у Грабові гончарювали в кожній другій хаті. Наприкінці 1970-х років у селі працювали лише 5 гончарів [2], найдосвідченіший серед них – Родіон Васильович Санюта. У 1979 р. майстер, що на той час вже відійшов від справ, зробив велику партію посуду на замовлення Музею народної архітектури та побуту. Завдяки цьому 10 робіт були придбані для колекції Чернігівського історичного музею під час експедиції наукових співробітників до с. Грабів у 1980 р. Ще один виріб Р.В. Санюти потрапив до музею від жительки с. Глузди Куликівського району Любові Єгорівни Івашути у 1987 р. З її слів вона придбала гладишку в 1950-х роках у с. Виблі у заїжджого гончаря.

Зараз у Грабові не залишилося жодного гончаря. Тож роботи Р.В. Санюти є унікальними зразками грабівського гончарного виробництва.

Каталог виробів гончарів сіл Оleşня та Грабів є наступним розділом Каталогу сучасної авторської кераміки в колекції Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського. Твори розміщені за алфавітом назв у хронологічному порядку. Розміри подаються у сантиметрах: Н – висота, D – діаметр вінців, d – діаметр денця, N x N x N – висота, ширина, глибина. У каталозі містяться інвентарний номер, відомості про час і місце створення, короткий опис, матеріал, техніка та джерело надходження.

Перша частина каталогу репрезентує творчість І.І. Бібіка.

Джерела та література:

1. Зайченко В.В. Гончар з династії Бібіків //Деснянська правда (Чернігів). – 1985. – 24 лист.
2. Звіт про експедицію у с. Грабів Ріпкинського району 9–10 квіт. 1980 р. //Архів Чернігівського історичного музею ім. В.В. Тарновського.
3. Лашкевич С.И. Отчет по командировке в с. Алешню для осмотра гончарной мастерской //Земский сборник Черниговской губернии. – 1897. – № 11–12. – С. 1–9.
4. Лисенко С. Земская гончарная мастерская в с. Алешне //Земский сборник Черниговской губернии. – 1896. – № 1. – С. 83–112.
5. Мірошніченко О. Сучасний стан гончарства в селі Олешня Ріпкинського району Чернігівської області //Український керамологічний журнал. – 2005. – № 1–4. – С. 177–178.
6. Могильченко М. Гончарство в с. Олешні у Чернігівщині //Материяли до українсько-руської етнології. – Львів, 1899. – Т. 1. – С. 53–67.
7. Овчаренко Л., Пошивайло О. Олешнянська земська гончарна майстерня: безрезультативні спроби модернізації народної технології гончарства //Український керамологічний журнал. – 2004. – № 4. – С. 39–47.
8. Освящение здания первой земской сельской ремесленной школы в Черниговской губернии //Земский сборник Черниговской губернии. – 1895. – № 1–3. – С. 138–164.
9. Пашутинский П. Отчет о деятельности гончарной мастерской Губернского земства в с. Алешне Городнянского уезда //Земский сборник Черниговской губернии. – 1896. – № 12. – С. 73–100.
10. Пошивайло О. Етнографія українського гончарства: Лівобережна Україна. – К., 1993.
11. Шафонский А. Черниговского наместничества топографическое описание с кратким географическим и историческим описанием Малыя России 1786 г. – К., 1851.

Роботи Івана Івановича Бібіка

1. Банка. 1985 р.

Приватна майстерня, с. Олешня.

Тулуб циліндричний, трохи розширений угорі і заокруглений на плечах, вінця пласкі, відігнуті назовні. Сірого кольору. Декорована лискованими вертикальними смугами.

На денці по сирому черепку продряпаний напис: «Олешня /1985 /Бибик Иван /підпис автора».

Глина; формування на крузі, лискування, димлення.

Н – 29,5, D – 13,8, d – 13,2.

Ик-377. *Кольор. вкл. 4.*

Куплена у автора в 1986 р.

2. Ваза для квітів. 1980 р.

Приватна майстерня, с. Олешня.

Висока, струнка, тулуб циліндричний, трохи звужений посередині, шийка коротка широка, вінця розгорнуті назовні. Вкрита поливою.

Декорована розписом: по всій поверхні на коричневому тлі квітучі гілки.

Кольори розпису: білий, чорний.

На денці по сирому черепку продряпаний напис:

«Олешня /1980 /р. Бибик Ивана /Ивановича /підпис автора».

Глина, полива, ангоби; формування на крузі,

підполивний розпис, випалювання.

Н – 65,5, D – 13, d – 14.

Ик-301.

Подарована автором у 1983 р.

3. Ваза для квітів. 1980 р.

Приватна майстерня, с. Олешня.

Тулуб циліндричний, плавно звужений догори, шийка висока широка, вінця валикоподібні, розгорнуті назовні. Вкрита поливою. Декорована розписом: на зеленувато-коричневому тлі на тулубі – квітуча гілка, під вінцями – широка смуга, на тлі якої кружечки з крапками всередині.

Кольори розпису: білий, синій.

Глина, полива, ангоби; формування на крузі, надполивний та підполивний розпис.

Н – 35, D – 11,7, d – 13,3.

Ик-307. *Кольор. вкл. 3.*

Подарована автором у 1984 р.

4. Ваза для квітів. 1981 р.

Приватна майстерня, с. Олешня.

На круглій фігурній основі із заглибленим денцем.

Тулуб видовжений, округлий, звужений до денця, шийка коротка широка, вінця розгорнуті назовні; з двома фігурними ручками із завитками.

Вкрита суцільно темно-коричневою поливою. На тулубі з обох боків – рельєфний портрет Т.Г. Шевченка в обрамленні вінка з троянд і листя.

На основі та по краях вінців – смуги з овальних заглиблень і вертикальних рисок, що чергуються між собою.

На денці по сирому черепку продряпаний напис:

«1981» – у центрі, «Олешня р. Бибик Івана Івановича», – по колу.

Глина, полива; формування на крузі, ліплення, тиснення, випалювання.

Н – 39,5, D – 14, d – 14,5.

Ик-302.

Подарована автором у 1983 р.

5. Ваза для квітів. 1984 р.

Приватна майстерня, с. Олешня.

Тулуб циліндричний, звужений догори, плавно переходить у коротку широку шийку, вінця розгорнуті назовні. Вкрита, крім основи, темно-сірою з металевим блиском та зеленувато-коричневою поливами.

На денці по сирому черепку продряпаний напис: «Олешня /1984 /Бибик Іван /Іванович /підпис автора».

Глина, полива; формування на крузі, декорування поливами, випалювання.

Н – 28, D – 8,7, d – 9,7.

Ик-404.

Подарована автором у 1986 р.

6. Ваза для квітів. 1985 р.

Приватна майстерня, с. Олешня.

Тулуб опуклий, трохи звужений до денця, угорі плавно переходить у коротку широку шийку, вінця розгорнуті назовні. Сірого кольору. Декорована лискованими вертикальними смугами, та – у верхній і нижній частинах тулуба – гравірованими прямими лініями, обрамленими смугами з овальних заглиблень та крапок. На одному боці тулуба напис: «Бибик /Івану Івановичу /1925 – 60 лет – 1985 ноябрь 25 дня».

На денці по сирому черепку продряпаний напис: «Олешня /1985 /Бибик Іван /Іванович».

Глина; формування на крузі, лискування, гравірування, димлення.

Н – 36,2, D – 12,3, d – 10,6.

Ик-403. *Кольор. вкл. 4.*

Куплена у автора в 1986 р.

7. Ваза. 1990 р.

Приватна майстерня, с. Олешня.

Тулуб округлий, звужений до денця, шийка коротка широка, вінця потовщені; з двома ручками у вигляді кінських голів. Закривається конусоподібною кришкою з хватком у вигляді петлі. Сірого кольору. Тулуб та кришка декоровані стилізованими квітами з листям на тлі лискованих вертикальних смуг, під вінцями та по краю кришки – смуги з овальних заглиблень.

На денці по сирому черепку продряпаний напис:

«1990–VII–20 /Олешня /підпис автора».

Глина; формування на крузі, ліплення, лискування, тиснення, димлення.

Н з кришкою – 40,2, D – 15, d – 12,8.

Ик-657.

Куплена у автора в 1990 р.

8. Ваза для квітів. 2001 р.

Приватна майстерня, с. Олешня.

Тулуб округлий, шийка висока широка, розширена угорі, вінця відігнуті назовні; з двома фігурними ручками. Вкрита коричневою поливою. Декорована на тулубі рельєфною накладною трояндою в оточенні листя, по краях вінця – смуга з овальних заглиблень, що чергуються з вертикальними рисками.

На денці по сирому черепку продряпаний напис:

«2001 /підпис автора».

Глина, полива; формування на крузі, ліплення, штампування, тиснення, випалювання.

Н – 24,6, D – 10,5, d – 8,8.

Ик-1034.

Подарована автором під час експедиції працівників музею до Олешні в 2004 р.

9. Ваза «Козаки». 2001 р.

Приватна майстерня, с. Олешня.

Тулуб опуклий, різко звужений на плечах, шийка широка висока, вінця розгорнуті назовні; з двома фігурними із завитками ручками. Закривається конусоподібною кришкою. Вкрита суцільно коричневою поливою. Декорована на плечах та по краю кришки смугами овальних заглиблень, що чергуються з вертикальними рисками, та ліпними фігурками козаків: на тулубі – з люлькою, на верхівці кришки – з бандурою.

На денці по сирому черепку продряпаний напис: «2001 /10.II – 2001 /Олешня /підпис автора».

Глина, полива; формування на крузі, ліплення, тиснення, гравірування, випалювання.

Н – 39,7, D – 11, d – 11.

Ик-906. Кольор. вкл. 3.

Подарована автором у 2001 р.

10. Вазон для квітів. 1984 р.

Виготовлений під час проведення тематичного заходу в Музеї народного декоративного мистецтва Чернігівщини.

На невисокій основі. Тулуб циліндричний, дещо округлий в середній частині, вінця розгорнуті назовні, із зубчастим краєм. Декорований на тулубі хвилястою смугою. Глина; формування на крузі, гравірування, сушіння.

Н – 13,5, D – 15,7, d – 9.

Ик-312.

Подарований автором у 1984 р.

11. Вазон для квітів. 1989 р.

Приватна майстерня, с. Олешня.

На невисокій основі. Тулуб опуклий, вінця потовщені, розгорнуті назовні, з зубчиками по краю. Вкритий, крім основи, коричневою з зеленими потьокками поливою. Декорований хвилястою та подвійною прямою смугами.

На денці по сирому черепку продряпаний напис:

«1989 – 20 / Олешня / підпис автора».

Глина, полива; формування на крузі, гравірування, випалювання.

Н – 23, D – 25, d – 14.

Ик-659.

Куплений у автора в 1990 р.

12. Вазочка іграшкова. 1984 р.

Приватна майстерня, с. Олешня.

На невисокій основі. Тулуб округлий, шийка висока широка, дещо розширена до вінців. Сірого кольору.

На денці по сирому черепку продряпаний напис: «Б.И.И. /84».

Глина; формування на крузі, димлення.

Н – 9,5, D – 3,7, d – 2,8.

Ик-384. Кольор. вкл. 4.

Куплена у автора в 1986 р.

13. Вазочка іграшкова. 1989 р.

Приватна майстерня, с. Олешня.

На невисокій основі. Тулуб кулястий присадкуватий, шийка коротка вузька, вінця прямі, розширені. Сірого кольору.

Глина; формування на крузі, димлення.

Н – 7,8, D – 2,8, d – 3,3.

Ик-819.

Куплена у автора в 1996 р.

14. Вазочка іграшкова. 1995 р.

Приватна майстерня, с. Олешня.

На невисокій основі. Тулуб кулястий, шийка коротка неширока, вінця потовщені. Теракотова.

Декорована на тулубі гравірованими прямими та хвилястими концентричними лініями, біля шийки – смугою овальних заглиблень.

На денці по сирому черепку продряпаний підпис автора.

Глина; формування на крузі, гравірування, тиснення, випалювання.

Н – 8,5, D – 2,7, d – 4.

Ик-816.

Куплена у автора в 1996 р.

15. Вазочка іграшкова. 1995 р.

Приватна майстерня, с. Олешня.

На невисокій основі. Тулуб кулястий, присадкуватий, шийка висока вузька, вінця розгорнуті назовні. Теракотова. Декорована на плечах смугою овальних заглиблень.

На денці по сирому черепку продряпаний підпис автора.

Глина; формування на крузі, тиснення, випалювання.

Н – 10, D – 3,7, d – 3,7.

Ик-817.

Куплена у автора в 1996 р.

16. Вазочка іграшкова. 1995 р.

Приватна майстерня, с. Олешня.

На невисокій основі. Тулуб кулястий, шийка висока вузька, вінця розгорнуті назовні.

Теракотова. Декорована на плечах смугою овальних заглиблень.

На денці по сирому черепку продряпаний підпис автора.

Глина; формування на крузі, тиснення, випалювання.

Н – 10,9, D – 3,7, d – 3,7.

Ик-818.

Куплена у автора в 1996 р.

№ 14, 15, 16, 104.

17. Гладишечка іграшкова. 1989 р.

Приватна майстерня, с. Олешня.

На невисокій основі. Тулуб видовжений, опуклий, шийка коротка широка, вінця потовщені. Темно-сірого кольору.

Глина; формування на крузі, димлення.

Н – 8, D – 3,3, d – 3,1.

Ик-815.

Куплена у автора в 1996 р.

18. Гладишечка іграшкова. 1995 р.

Приватна майстерня, с. Олешня.

На невисокій основі. Тулуб кулястий, шийка коротка широка, вінця потовщені, прямі. Вкрита суцільною коричневою поливою.

Глина, полива; формування на крузі, випалювання.

Н – 6, D – 2,5, d – 2,4.

Ик-814.

Куплена у автора в 1996 р.

19. Глечик. 1984 р.

Приватна майстерня, с. Олешня.

Тулуб кулястий, звужений до денця, шийка коротка широка, вінця зовні прямі, розширені; з носиком та ручкою. Тулуб вкритий майже суцільно темно-коричневою поливою, шийка, вінця, ручка – темно-сірою з металевим блиском. Декорований на плечах та вінцях смугами заглиблень та вертикальними рисками, що чергуються між собою.

На денці по сирому черепку продрапанний напис: «Олешня /февр. 1984г. /р. Бибик Івана /Івановича /підпис автора».

Глина, полива; формування на крузі, гравірування, тиснення, ліплення, випалювання.

Н – 32, D – 9,8, d – 11,6.

Ик-309. Кольор. вкл. 5.

Подарований автором у 1984 р.

20. Глечик. 1984 р.

Виготовлений під час проведення тематичного заходу в Музеї народного декоративного мистецтва Чернігівщини.

Тулуб округлий, звужений до денця, шийка коротка широка, вінця прямі, розширені; з носиком та ручкою.

Глина; формування на крузі, ліплення, сушіння.

Н – 15,5, D – 9, d – 7,5.

Ик-315.

Подарований автором у 1984 р.

21. Глечик. 1984 р.

Виготовлений під час проведення тематичного заходу в Музеї народного декоративного мистецтва Чернігівщини.

Тулуб циліндричний, на плечах заокруглений, шийка коротка вузька; з носиком та ручкою.

Глина; формування на крузі, ліплення, сушіння.

Н – 15,5, D – 3,2, d – 8,3.

Ик-319.

Подарований автором у 1984 р.

22. Глечик. 1984(?) р.

Приватна майстерня, с. Олешня.

Тулуб округлий, шийка висока вузька, вінця прямі плескаті; з носиком та ручкою. Вкритий поливою: на тулубі – коричневою, на шийці, вінцях, ручці – темно-сірою з металевим блиском.

Декорований біля шийки та на вінцях смугами з овальних заглиблень та вертикальних рисок, що чергуються між собою.

Глина, полива; формування на крузі, ліплення, тиснення, гравірування, випалювання.

Н – 31,6, D – 8,5, d – 11,6.

Ик-450.

Подарований автором у 1986 р.

23. Глечик. 1984 р.

Приватна майстерня, с. Олешня.

Тулуб округлий, шийка висока вузька, вінця валикоподібні; з носиком та ручкою. Верхня частина тулуба вкрита коричневою поливою, шийка, вінця та ручка – темно-сірою з металевим блиском. Декорований на тулубі та вінцях смугами з овальних заглиблень та вертикальних рисок, що чергуються між собою.

На денці по сирому черепку продряпаний напис:

«Олешня /р. Бибик /Ивана Ивановича /1984 /підпис автора».

Глина, полива; формування на крузі, тиснення,

гравірування, випалювання.

Н – 30,2, D – 8, d – 11,8.

Ик-451.

Подарований автором у 1986 р.

24. Глечик. 1985 р.

Приватна майстерня, с. Олешня.

Тулуб видовжений округлий, шийка висока вузька, вінця валикоподібні; з носиком та ручкою. Сірого кольору.

Декорований лискованими вертикальними смугами.

На денці по сирому черепку продряпаний напис:

«Олешня /1985 /Бибик /Иван Ив.»

Глина; формування на крузі, ліплення,

лискування, димлення.

Н – 36,6, D – 8,5, d – 11.

Ик-379.

Куплений у автора в 1986 р.

25. Глечик. 1990 р.

Приватна майстерня, с. Олешня.

Тулуб трохи видовжений, плавно розширений догори і заокруглений на плечах, шийка коротка вузька, вінця потовщені; з ручкою. Темно-сірого кольору. Декорований лискованими вертикальними смугами та гравірованою хвилястою смугою, обрамленою прямими лініями.

На денці по сирому черепку продряпаний напис:

«1990–VII–I /підпис автора».

Глина; формування на крузі, лискування,

гравірування, димлення.

Н – 28,3, D – 3,5, d – 9,8.

Ик-650.

Куплений у автора в 1990 р.

26. Глечик. 1990 р.

Приватна майстерня, с. Олешня.

Тулуб циліндричний, плавно розширений догори і заокруглений на плечах, шийка коротка вузька, вінця валикоподібні; з маленькою ручкою. Сірого кольору. Декорований лискованими

вертикальними смугами та гравірованою концентричною хвилястою смугою, обрамленою прямими лініями.

На денці по сирому черепку продряпаний напис:
«1990–VI–20 /підпис автора».

Глина; формування на крузі, ліплення, лискування, гравірування, димлення.

Н – 34,9, D – 3,5, d – 11.

Ик-651.

Куплений у автора в 1990 р.

27. Глечик іграшковий. 1984 р.

Приватна майстерня, с. Олешня.

На невисокій основі. Тулуб округлий, шийка коротка вузька, розширена до вінців; з носиком та ручкою. Сірого кольору. Декорований на плечах лискованими вертикальними смугами.

На денці по сирому черепку продряпаний напис: «Б.И.И. /84».

Глина; формування на крузі, ліплення, лискування, димлення.

Н – 9, D – 3,1, d – 2,8.

Ик-385. Кольор. вкл. 4.

Куплений у автора в 1986 р.

28. Глечик іграшковий. 1984 р.

Приватна майстерня, с. Олешня.

На невисокій основі. Тулуб округлий, шийка коротка вузька, вінця прямі; з носиком та ручкою. Сірого кольору. Декорований на плечах лискованими вертикальними смугами.

На денці по сирому черепку продряпаний напис: «Б.И.И. /84».

Глина; формування на крузі, ліплення, лискування, димлення.

Н – 10,5, D – 2,5, d – 3,1.

Ик-386. Кольор. вкл. 4.

Куплений у автора в 1986 р.

29. Глечик іграшковий. 1984 р.

Приватна майстерня, с. Олешня.

На невисокій основі. Тулуб кулястий, різко звужений на плечах, шийка висока вузька; з носиком та ручкою. Сірого кольору. Декорований на плечах лискованими вертикальними смугами.

Глина; формування на крузі, ліплення, лискування, димлення.

Н – 12, D – 2,7, d – 3,8.

Ик-388. Кольор. вкл. 4.

Куплений у автора в 1986 р.

30. Глечик іграшковий. 1984 р.

Приватна майстерня, с. Олешня.

На невисокій основі. Тулуб присадкуватий округлий, плавно переходить у високу вузьку шийку, вінця прямі; з носиком та ручкою. Сірого кольору. Декорований на плечах та шийці лискованими вертикальними смугами.

На денці по сирому черепку продряпаний напис: «Б.И.И. /84».

Глина; формування на крузі, ліплення, лискування, димлення.

Н – 13,1, D – 3,4, d – 4.

Ик-389. *Кольор. вкл. 4.*

Куплений у автора в 1986 р.

31. Глечик іграшковий. 1984 р.

Приватна майстерня, с. Олешня.

На невисокій основі. Тулуб кулястий, шийка висока широка, розширена угорі, вінця потовщені прямі; з носиком та ручкою. Сірого кольору. Декорований на плечах та шийці лискованими вертикальними смугами.

На денці по сирому черепку продряпаний напис: «Б.И.И. /84».

Глина; формування на крузі, ліплення, лискування, димлення.

Н – 16, D – 4,7, d – 4,2.

Ик-392. *Кольор. вкл. 4.*

Куплений у автора в 1986 р.

32. Глечик іграшковий. 1995 р.

Приватна майстерня, с. Олешня.

На невисокій основі. Тулуб округлий, різко звужений до денця, шийка висока вузька, вінця валикоподібні; з носиком та ручкою. Вкритий коричневою поливою. Декорований на плечах смугою овальних заглиблень. На денці по сирому черепку продряпаний напис: «1995 /підпис автора».

Глина, полива; формування на крузі, ліплення, тиснення, випалювання.

Н – 14, D – 3,8, d – 4.

Ик-813.

Куплений у автора в 1996 р.

33. Глечик-тиква. 1980 р.

Приватна майстерня, с. Олешня.

Тулуб кулястий, звужений до денця, шийка коротка вузька, вінця валикоподібні; з фігурною ручкою. Закривається конусоподібною кришкою. Вкритий суцільно вохристою поливою. Декорований на плечах накладними рельєфними квітучими гілками, тонованими зеленувато-сірим кольором.

На денці по сирому черепку продряпаний напис: «Олешня /р. Бибик Ивана /Ивановича /17 сентября 1980 /підпис автора».

Глина, полива; формування на крузі, штампування, ліплення, випалювання.

Н з кришкою – 33, D – 5,5, d – 13.

Ик-299. *Кольор. вкл. 5.*

Куплений у автора в 1983 р.

34. Глечик-тиква. 1981 р.

Приватна майстерня, с. Олешня.

Тулуб кулястий, звужений до денця, шийка коротка вузька, вінця потовщені; з носиком та ручкою. Вкритий вохристою поливою. Декорований біля плечей, шийки та на ручці смугами з овальних заглиблень та вертикальних рисок, що чергуються між собою.

На денці по сирому черепку продряпаний напис: «Олешня /1981/ р. Бибик /Ива... /Ивановича /підпис автора».

Глина, полива; формування на крузі, тиснення, гравірування, ліплення, випалювання.

Н – 26,7, D – 7,8, d – 11,2.

Ик-287. *Кольор. вкл. 5.* Куплений у автора в 1983 р.

35. Глечик-тиква. 1981 р.

Приватна майстерня, с. Олешня.

На невисокій основі. Тулуб округлий, плавно переходить у вузьку шийку, вінця відігнуті назовні; з носиком та ручкою із завитками. Вкритий суцільно світло-коричневою з зеленими плямами на шийці поливою. Декорований біля плечей, шийки, під вінцями та на основі смугами овальних заглиблень та вертикальних рисок, що чергуються між собою.

На денці по сирому черепку продряпаний напис:

«Олешня /1981 /р. Бибик Івана /Івановича».

Глина, полива; формування на крузі, тиснення, гравірування, штампування, ліплення, випалювання.

Н – 31,5, D – 7,1, d – 10.

Ик-288.

Куплений у автора в 1983 р.

36. Глечик-тиква. 1981 р.

Приватна майстерня, с. Олешня.

Тулуб округлий, звужений до денця, шийка висока вузька, вінця валикоподібні; з носиком та ручкою. Вкритий вохристою поливою. Декорований в нижній частині тулуба, на плечах, під вінцями смугами з овальних заглиблень та вертикальних рисок, що чергуються між собою.

На денці по сирому черепку продряпаний напис:

«1981 /Олешня /р. Бибик /Івана /Івановича /підпис автора».

Глина, полива; формування на крузі, тиснення, гравірування, ліплення, випалювання.

Н – 31, D – 7, d – 11,2.

Ик-295.

Куплений у автора в 1983 р.

37. Глечик-тиква. 1981 р.

Приватна майстерня, с. Олешня.

Тулуб дещо видовжений, розширений догори і заокруглений на плечах, шийка висока вузька, вінця розширені прямі; з носиком та ручкою. Вкритий суцільно вохристою поливою.

Декорований біля плечей та шийки смугами з овальних заглиблень та рисок, що чергуються між собою, обрамленими гравірованими хвилястими лініями;

під вінцями – смуга овальних заглиблень та вертикальних рисок; на ручці – хвиляста лінія з круглими заглибленнями.

На денці по сирому черепку продряпаний напис:

«Олешня /1981 /р. Бибик /Івана Ів.»

Глина, полива; формування на крузі, тиснення, гравірування, ліплення, випалювання.

Н – 29,8, D – 6,7, d – 11.

Ик-297.

Куплений у автора в 1983 р.

38. Глечик-тиква. 1981 р.

Приватна майстерня, с. Олешня.

Тулуб кулястий, звужений до денця, шийка коротка вузька, вінця валикоподібні; з ручкою.

Вкритий суцільно вохристою поливою. Декорований на плечах, шийці та ручці смугами з овальних заглиблень та вертикальних рисок, що чергуються між собою.

На денці по сирому черепку продряпаний напис: «Олешня /1981 /р. Бибик Івана /Івановича /підпис автора».

Глина, полива; формування на крузі, ліплення, тиснення, гравірування, випалювання.

Н – 23,5, D – 5,5, d – 12.

Ик-296. *Кольор. вкл. 5.*

Куплений у автора в 1983 р.

39. Глечик-тиква. 1981 р.

Приватна майстерня, с. Олешня.

Тулуб кулястий, шийка коротка вузька, вінця потовщені, ледь розгорнуті назовні; з носиком та ручкою. Вкритий коричневою поливою. Декорований двома рядами хвилястих смуг, обрамленими прямими лініями; між ними – гілка з листям, обабіч якої напис: «1981 – Олешня».

Глина, полива; формування на крузі, ліплення, гравірування, випалювання.

Н – 29,8, D – 6,2, d – 15,7.

Ик-406. *Кольор. вкл. 5.*

Подарований автором у 1986 р.

40. Глечик-тиква. 1982 р.

Приватна майстерня, с. Олешня.

На невисокій основі. Тулуб кулястий, шийка висока вузька, розширена догори, вінця з подвійним валиком; з носиком та ручкою.

Вкритий суцільно поливою. Декорований розписом: на світло-коричневому тлі біля плечей – широка пряма смуга, обрамлена хвилястими лініями, на шийці – стилізовані пальметки.

Кольори розпису: жовтуватий, чорний.

Глина, ангоби, полива; формування на крузі, підполивний розпис, ліплення, випалювання.

Н – 21, D – 8, d – 7,7.

Ик-292.

Куплений у автора в 1983 р.

41. Глечик-тиква. 1983 р.

Приватна майстерня, с. Олешня.

Тулуб округлий, звужений до денця, шийка коротка вузька, вінця валикоподібні. Вкритий суцільно поливою. Декорований розписом: на світло-коричневому тлі біля плечей три прямі смуги, обрамлені хвилястими лініями, під шийкою – стилізовані гілочки, на ручці – хвиляста смуга з крапками.

Кольори розпису: зелений, жовтуватий, чорний.

Глина, ангоби, полива; формування на крузі, підполивний розпис, ліплення, випалювання.

Н – 22,5, D – 5,5, d – 8,5.

Ик-289. *Кольор. вкл. 5.*

Куплений у автора в 1983 р.

42. Глечик-тиква. 1983 р.

Приватна майстерня, с. Олешня.

Тулуб кулястий, звужений до денця, шийка коротка вузька, трохи розширена до вінців, вінця відігнуті назовні; з носиком та ручкою. Закривається кришкою з плоским хватком, оздобленою по краю смугою овальних заглиблень, що чергуються з вертикальними рисками. Вкритий суцільно поливою.

Декорований розписом: на світло-коричневому тлі біля плечей – широка смуга в обрамленні вузьких ліній, під шийкою – хвиляста лінія з крапками та стилізовані гілочки.

Кольори розпису: зелений, жовтуватий, чорний.

Глина, ангоби, полива; формування на крузі, ліплення, тиснення, гравірування, підполивний розпис, випалювання.

Н з кришкою – 29,2, D – 6,7, d – 10.

Ик-290.

Куплений у автора в 1983 р.

43. Глечик-тиква. 1983 р.

Приватна майстерня, с. Олешня.

Тулуб трохи видовжений, округлий, шийка коротка вузька, вінця валикоподібні; з носиком та ручкою. Вкритий суцільно поливою. Декорований розписом: на світло-коричневому тлі біля плечей – хвиляста смуга, обрамлена прямими лініями, на плечах – стилізовані гілочки; ручка оздоблена хвилястою смугою з крапками. Кольори розпису: зелений, чорний.

Глина, ангоби, полива; формування на крузі, підполивний розпис, ліплення, випалювання.

Н – 24, D – 5,6, d – 8,5.

Ик-291. Кольор. вкл. 5.

Куплений у автора в 1983 р.

44. Глечик-тиква. 1983 р.

Приватна майстерня, с. Олешня.

Тулуб дещо видовжений, плавно розширений догори і заокруглений на плечах, шийка коротка вузька, вінця валикоподібні; з ручкою.

Вкритий суцільно поливою. Декорований розписом: на світло-коричневому тлі біля плечей – широка пряма смуга, обрамлена хвилястими лініями, під шийкою – стилізовані гілочки. Кольори розпису: жовтуватий, чорний.

Глина, ангоби, полива; формування на крузі, підполивний розпис, ліплення, випалювання.

Н – 22,9, D – 4,3, d – 8,5.

Ик-293.

Куплений у автора в 1983 р.

45. Глечик-тиква. 1984 р.

Виготовлений під час проведення тематичного заходу в Музеї народного декоративного мистецтва Чернігівщини.

Тулуб кулястий, шийка коротка вузька,

вінця потовщені; з ручкою. Сірого кольору.

Декорований біля плечей хвилястою смугою, обрамленою прямими лініями.

Глина; формування на крузі, ліплення, гравірування, сушіння.

H – 17,7, D – 3,5, d – 8,5.

Ик-318.

Подарований автором у 1984 р.

46. Глечик-тиква. 1984 р.

Приватна майстерня, с. Олешня.

На невисокій основі. Тулуб кулястий, шийка коротка вузька, вінця прямі; з носиком та ручкою. Плечі, шийка та вінця вкриті темно-коричневою та темно-сірою з металевим блиском поливою, решта – теракотова. Декорований на плечах та вінцях смугами овальних заглиблень.

На денці по сирому черепку продряпаний напис:

«Олешня /р. Бибик Івана /Івановича /1984 /підпис автора».

Глина, полива; формування на крузі, тиснення, гравірування, випалювання.

H – 36, D – 5, d – 13,8.

Ик-405.

Подарований автором у 1986 р.

47. Глечик-тиква. 1984 р.

Приватна майстерня, с. Олешня.

Тулуб кулястий, різко звужений до денця, шийка коротка вузька, вінця валикоподібні; з носиком та ручкою. Вкритий, крім нижньої частини, коричневою поливою, шийка та ручка – темно-зеленою. Декорований на шийці смугою овальних заглиблень та вертикальних рисок, що чергуються між собою.

На денці по сирому черепку продряпаний напис: «1984 /підпис автора».

Глина, полива; формування на крузі, ліплення, гравірування, тиснення, випалювання.

H – 17,5, D – 4, d – 8,7.

Ик-457. *Кольор. вкл. 5.*

Подарований автором у 1986 р.

48. Глечик-тиква. 1985 р.

Приватна майстерня, с. Олешня.

Тулуб округлий, шийка висока вузька, вінця валикоподібні; з носиком та ручкою. Сірого кольору. Декорований лискованими вертикальними смугами.

На денці по сирому черепку продряпаний напис:

«Олешня /июнь 1985 год /Бибик Іван /Іванович /підпис».

Глина; формування на крузі, лискування, ліплення, димлення.

H – 36,5, D – 6,3, d – 13,3.

Ик-374.

Куплений у автора в 1986 р.

49. Глечик-тиква. 1985 р.

Приватна майстерня, с. Олешня.

На невисокій основі. Тулуб кулястий, шийка коротка вузька, вінця валикоподібні; з носиком та ручкою. Сірого кольору.

Декорований лискованими вертикальними смугами.

На денці по сирому черепку продряпаний напис: «Олешня /1985 /Б.И.И. /підпис автора».

Глина; формування на крузі, ліплення, лискування, димлення.

Н – 27,5, D – 4,5, d – 10,6.

Ик-408.

Подарований автором у 1986 р.

50. Глечик-тиква. 1980-ті роки.

Приватна майстерня, с. Олешня.

Тулуб кулястий, шийка коротка вузька, вінця потовщені; з ручкою.

Темно-сірого кольору. Декорований лискованими вертикальними смугами та біля плечей і під шийкою – подвійними хвилястими смугами, обрамленими прямими лініями.

На денці по сирому черепку продряпаний підпис автора.

Глина; формування на крузі, ліплення, лискування, гравірування, димлення.

Н – 21,8, D – 3,3, d – 8,9.

Ик-1032.

Подарований автором під час експедиції працівників музею до с. Олешня в 2004 р.

51. Глечик-тиква. 1990 р.

Приватна майстерня, с. Олешня.

Тулуб видовжений, кулястий, шийка коротка вузька, вінця валикоподібні; з ручкою. Темно-сірого кольору. Декорований лискованими вертикальними смугами, біля плечей і шийки – гравірованими хвилястими смугами, обрамленими прямими лініями, на шийці та під вінцями – смугами овальних заглиблень.

На денці по сирому черепку продряпаний напис: «1990–III–25 /підпис автора».

Глина; формування на крузі, ліплення, лискування, гравірування, тиснення, димлення.

Н – 40, D – 4,9, d – 13,8.

Ик-654. *Кольор. вкл. 4.*

Куплений у автора в 1990 р.

52. Глечик-тиква. 1990 р.

Приватна майстерня, с. Олешня.

Тулуб кулястий, шийка коротка вузька, вінця валикоподібні;

з ручкою. Сірого кольору. Декорований лискованими вертикальними смугами та гравірованою хвилястою смугою, обрамленою прямими концентричними лініями.

На денці по сирому черепку продряпаний напис:

«1990–VI–15 /підпис автора».

Глина; формування на крузі, ліплення, лискування, гравірування, димлення.

Н – 30,6, D – 4,3, d – 10,1.

Ик-655.

Куплений у автора в 1990 р.

53. Глечик-тиква. 1990 р.

Приватна майстерня, с. Олешня.

Тулуб видовжений, овальної форми, шийка коротка вузька, вінця валикоподібні; з носиком та ручкою. Вкритий, крім основи, темно-коричневою поливою. Декорований на тулубі та плечах смугами овальних заглиблень та концентричними прямими лініями.

На денці по сирому черепку продряпаний напис: «1990–III–13 /підпис автора».

Глина, полива; формування на крузі, ліплення, гравірування, тиснення, випалювання.

Н – 33,7, D – 3,5, d – 12.

Ик-660. *Кольор. вкл. 5.*

Куплений у автора в 1990 р.

54. Горщик. 1984 р.

Приватна майстерня, с. Олешня.

Тулуб округлий, різко звужений до денця, вінця прямі.

Закривається кришкою з округлим хватком. Сірого кольору.

Декорований біля плечей та по краю кришки гравірованими хвилястими смугами, обрамленими прямими концентричними лініями та навкісними рисками.

На денці по сирому черепку продряпаний напис:

«Олешня /янв. 1984 /р. Бирик Ивана /Ивановича /підпис автора».

Глина; формування на крузі, гравірування, димлення.

Н з кришкою – 28,5, D – 14,2, d – 13,5.

Ик-393.

Куплений у автора в 1986 р.

55. Горщик. 1984 р.

Виготовлений під час проведення тематичного заходу в Музеї народного декоративного мистецтва Чернігівщини.

Тулуб округлий, звужений до денця, вінця майже прямі.

Сірого кольору. Декорований на плечах прямими лініями.

Глина; формування на крузі, гравірування, сушіння.

Н – 11, D – 10,5, d – 8.

Ик-317.

Подарований автором у 1984 р.

56. Горщик. 1985 р.

Приватна майстерня, с. Олешня.

На невисокій основі. Тулуб кулястий, вінця прямі. Закривається кришкою з плоским хватком.

Сірого кольору. Декорований лискованими вертикальними смугами.

На денці по сирому черепку продряпаний напис: «Б.И.И. /1985».

Глина; формування на крузі, лискування, димлення.

Н з кришкою – 14, D – 8, d – 5,3.

Ик-375. *Кольор. вкл. 4.*

Куплений у автора в 1986 р.

57. Горщик. 1989 р.

Приватна майстерня, с. Олешня.

Тулуб кулястий, різко звужений до денця, вінця прямі.

Вінця та плечі вкриті зеленою поливою, решта – теракотова.

Декорований на плечах гравірованими концентричними хвилястою та прямими лініями.

На денці по сирому черепку продряпаний напис:

«1989–10 /II /Олешня /підпис автора».

Глина, полива; формування на крузі, гравірування, випалювання.

Н – 28,4, D – 15,9, d – 13,4.

Ик-661.

Куплений у автора в 1990 р.

58. Горщик. 1990 р.

Приватна майстерня, с. Олешня.

Тулуб округлий, різко звужений до денця, вінця потовщені, ледь відігнуті назовні. Закривається конусоподібною кришкою з плоским хватком. Теракотовий. Декорований лискованими вертикальними смугами, на плечах – гравіровані концентричні прямі та хвилясті лінії.

На денці по сирому черепку продряпаний напис:

«–1990–ХІІ–10 /Олешня /підпис автора».

Глина; формування на крузі, лискування, гравірування, випалювання.

Н з кришкою – 37, D – 16, d – 15.

Ик-903.

Подарований автором під час урочистого вечора на честь його 75-річчя у Музеї народного декоративного мистецтва Чернігівщини в 2000 р.

59. Горщики-двійнята. 1985 р.

Приватна майстерня, с. Олешня.

Тулуби кулясті, звужені до денця, вінця прямі; з'єднані між собою петлеподібною ручкою. Закриваються кришками з плоскими хватками. Сірого кольору. Декоровані лискованими вертикальними смугами.

На денці одного з горщиків по сирому черепку продряпаний напис: «Олешня /1985 /Б.И.И.»

Глина; формування на крузі, лискування, ліплення, димлення.

15,5 x 25,7 x 13.

Ик-376. Кольор. вкл. 4.

Куплені у автора в 1986 р.

60. Горщики-трійнята. 1990 р.

Приватна майстерня, с. Олешня.

Тулуби кулясті, звужені до денця, вінця ледь відігнуті назовні; з'єднані між собою; з круглою ручкою. Закриваються конусоподібними кришками з плоскими хватками. Темно-сірого кольору. Декоровані лискованими вертикальними смугами та гравірованими концентричними прямими та хвилястими лініями.

Глина; формування на крузі, ліплення, лискування, гравірування, димлення.

17,5 x 24,5 x 25,5.

Ик-683.

Куплені у автора в 1990 р.

61. Горщики-трійнята. 1990 р.

Приватна майстерня, с. Олешня.

Тулуби кулясті, звужені до денця, вінця відігнуті назовні; з'єднані між собою; з круглою ручкою. Теракотові.

Два горщики декоровані гравірованими концентричними прямими лініями.

На денці одного з горщиків по сирому черепку продряпаний напис: «1990 / підпис автора».

Глина; формування на крузі, ліплення, гравірування, випалювання.

16,7 x 24 x 25,5.

Ик-1031.

Подаровані автором під час експедиції музейних працівників до с. Олешня в 2004 р.

62. Горщик іграшковий. 1984(?) р.

Приватна майстерня, с. Олешня.

На невисокій основі. Тулуб кулястий, вінця прямі. Сірого кольору.

Глина; формування на крузі, димлення.

Н – 6, D – 3,7, d – 2,2.

Ик-381. *Кольор. вкл. 4.*

Куплений у автора в 1986 р.

63. Горщик іграшковий. 1984(?) р.

Приватна майстерня, с. Олешня.

За формою та кольором подібний до № 62.

Глина; формування на крузі, димлення.

Н – 4,7, D – 3,8, d – 1,7.

Ик-382. *Кольор. вкл. 4.*

Куплений у автора в 1986 р.

64. Горщик іграшковий. 1984 р.

Приватна майстерня, с. Олешня.

На невисокій основі. Тулуб кулястий, вінця прямі. Закривається кришкою з плоским хватком. Сірого кольору.

Глина; формування на крузі, димлення.

Н з кришкою – 10,3, D – 5,7, d – 2,3.

Ик-390. *Кольор. вкл. 4.*

Куплений у автора в 1986 р.

65. Горщик іграшковий. 1984 р.

Приватна майстерня, с. Олешня.

На невисокій основі. Тулуб кулястий, вінця прямі. Сірого кольору. Декорований на плечах лискованою зигзагоподібною смугою.

Глина; формування на крузі, лискування, димлення.

Н – 8, D – 5, d – 3,1.

Ик-391. *Кольор. вкл. 4.*

Куплений у автора в 1986 р.

66. Іграшка-свищик «Бик». 1989 р.

Приватна майстерня, с. Олешня.
Стилізована фігурка бика на 4-х ніжках,
з направленими уперед рогами. Теракотова.
На голові і спині плями коричневої поливи.
Глина, полива; ліплення, випалювання.
7 x 8,2 x 3,7.
Ик-823.
Куплена у автора в 1996 р.

67. Іграшка-свищик «Звір». 1989 р.

Приватна майстерня, с. Олешня.
Стилізована фігурка фантастичного звіра на
4-х ніжках, на голові короноподібний гребінець.
Теракотова. Місцями покрита плямами
коричневої поливи.
Глина, полива; ліплення, випалювання.
6,5 x 7,8 x 3,6.
Ик-825.
Куплена у автора в 1996 р.

68. Іграшка-свищик «Кінь». 1989 р.

Приватна майстерня, с. Олешня.
Стилізована фігурка коня на 4-х ніжках.
На одному боці плями коричневої поливи,
решта – теракотова.
Глина, полива; ліплення, випалювання.
6,5 x 8,5 x 3,6.
Ик-822.
Куплена у автора в 1996 р.

9. Іграшка-свищик «Лебідь». 1989 р.

Приватна майстерня, с. Олешня.
Стилізована фігурка лебедя з високо
піднятими крилами. Теракотова.
Глина; ліплення, випалювання.
6,5 x 6,9 x 4,5.
Ик-821.
Куплена у автора в 1996 р.

70. Іграшка-свищик «Свинка». 1989 р.

Приватна майстерня, с. Олешня.
Стилізована фігурка свинки на 4-х
коротких ніжках. Теракотова, на вухах і
п'ятачку краплі коричневої поливи.
Глина, полива; ліплення, випалювання.
5 x 8,3 x 4,3.
Ик-824.
Куплена у автора в 1996 р.

71. Іграшка-свищик. 1990 р.

Приватна майстерня, с. Олешня.
На круглій підставці. Стилїзована фігурка пташки з зубчастим короноподібним гребенем на голові. Темно-сірого кольору.
Глина; ліплення, димлення.
6,8 x 5,8 x 3,1.
Ик-684.
Куплена у автора в 1990 р.

72. Іграшка-свищик. 1990 р.

Приватна майстерня, с. Олешня.
На круглій підставці. Стилїзована фігурка пташки з гладким короноподібним гребенем на голові. Темно-сірого кольору.
Глина; ліплення, димлення.
6,5 x 5,5 x 3.
Ик-685.
Куплена у автора в 1990 р.

73. Іграшка-свищик. 1990 р.

Приватна майстерня, с. Олешня.
Подібна до № 71.
Глина; ліплення, димлення.
6,8 x 5,8 x 3,1.
Ик-686.
Куплена у автора в 1990 р.

74. Іграшка-свищик. 1990 р.

Приватна майстерня, с. Олешня.
Подібна до № 72.
Глина; ліплення, димлення.
6,5 x 5,8 x 3.
Ик-687.
Куплена у автора в 1990 р.

№ 71-76

75. Іграшка-свищик. 1990 р.

Приватна майстерня, с. Олешня.
Подібна до № 72.
Глина; ліплення, димлення.
7 x 5,6 x 3.
Ик-688.
Куплена у автора в 1990 р.

76. Іграшка-свищик. 1990 р.

Приватна майстерня, с. Олешня.
Подібна до № 72.
Глина; ліплення, димлення.
6,7 x 6,2 x 3.
Ик-689.
Куплена у автора в 1990 р.

77. Куманець «Слава Україні». 1989 р.

Приватна майстерня, с. Олешня.

На круглій підставці-ніжці. Тулуб у формі колеса, шийка коротка вузька, вінця прямі. Закривається пробкою з напівсферичним верхом. Вкритий суцільно темно-коричневою поливою. Декорований ліпною фігуркою бандуриста, що сидить на тулубі всередині отвору, на підставці – смуги овальних заглиблень.

На денці по сирому черепку продряпаний напис: «1989 год /Олешня /підпис автора».

Глина, полива; формування на крузі, ліплення, тиснення, випалювання.

30,5 x 25 x 10.

Ик-812. *Кольор. вкл. 3.*

Куплена у автора в 1996 р.

78. Кухоль. 1984 р.

Виготовлений під час проведення тематичного заходу в Музеї народного декоративного мистецтва Чернігівщини.

Тулуб циліндричний; з ручкою. Сірого кольору.

Декорований гравірованими прямими концентричними смугами.

Глина; формування на крузі, гравірування, ліплення, сушіння.

Н – 9,7, D – 9,3, d – 9.

Ик-313.

Подарований автором у 1984 р.

79. Кухоль. 1985 р.

Приватна майстерня, с. Олешня.

Тулуб округлий в середній частині, шийка коротка широка, вінця трохи відігнуті назовні; з ручкою. Сірого кольору. Декорований лискованими вертикальними смугами.

На денці по сирому черепку продряпаний напис: «Олешня /1985 /Б.И.И.»

Глина; формування на крузі, ліплення, лискування, димлення.

Н – 14, D – 10,5, d – 8,5.

Ик-398. *Кольор. вкл. 4.*

Куплений у автора в 1986 р.

80. Кухоль. 1985 р.

Приватна майстерня, с. Олешня.

Тулуб у вигляді циліндра трохи звуженого угорі і розширеного біля вінців; з ручкою. Сірого кольору. Декорований лискованими вертикальними смугами.

На денці по сирому черепку продряпаний напис: «Олешня /1985 /Б.И.И. /підпис автора».

Глина; формування на крузі, лискування, димлення.

Н – 16,5, D – 10,8, d – 12,2.

Ик-399.

Куплений у автора в 1986 р.

81. Макітра. 1985 р.

Приватна майстерня, с. Олешня.

Тулуб округлий, різко звужений до денця, вінця широкі плескаті. Закривається напівсферичною кришкою з плоским хватком. Сірого кольору. Декорована лискованими вертикальними смугами.

На денці по сирому черепку продряпаний напис: «Олешня /1985 год /Бибик Иван /Иванович /підпис автора».

Глина; формування на крузі, лискування, димлення.

Н з кришкою – 36, D – 24,3, d – 13,5.

Ик-394.

Куплена у автора в 1986 р.

82. Макітра. 1985 р.

Приватна майстерня, с. Олешня.

Тулуб округлий, звужений до денця, вінця широкі плескаті. Сірого кольору. Декорована лискованими вертикальними смугами.

На денці по сирому черепку продряпаний напис: «Олешня /1985 июнь /Бибик Иван /Иванович /підпис автора».

Глина; формування на крузі, лискування, димлення.

Н – 23,5, D – 26,8, d – 14,5.

Ик-395. *Кольор. вкл. 4.*

Куплена у автора в 1986 р.

83. Макітра. 1985 р.

Приватна майстерня, с. Олешня.

За формою, кольором та оздобленням подібна до № 82.

На денці по сирому черепку продряпаний напис:

«Олешня /1985 год /Бибик Иван /Иванович /підпис автора».

Глина; формування на крузі, лискування, димлення.

Н – 24,5, D – 25, d – 13,5.

Ик-396.

Куплена у автора в 1986 р.

84. Макітра. 1985 р.

Приватна майстерня, с. Олешня.

Тулуб округлий, різко звужений до денця, вінця розгорнуті назовні. Сірого кольору.

Декорована лискованими вертикальними смугами.

На денці по сирому черепку продряпаний напис:

«Олешня /1985 /Бибик Иван /Иванович /підпис автора».

Глина; формування на крузі, лискування, димлення.

Н – 20,5, D – 32,1, d – 15,2.

Ик-397.

Куплена у автора в 1986 р.

85. Макітра. 1990 р.

Приватна майстерня, с. Олешня.

На невисокій основі, обвитій джгутом. Тулуб циліндричний, звужений до денця, шийка коротка

широка, вінця трохи відігнуті назовні. Закривається конусоподібною кришкою. Темно-сірого кольору. Декорована на тулубі 4-ма рельєфними чоловічими обличчями, на плечах – джгутом та 4-ма ліпними фігурками козаків з люльками. На верхівці кришки – фігурка козака-бандуриста.

По сирому черепку продряпані написи: «Олешня /1990–II–12 /підпис автора» – на кришці; «1990–II–12 /підпис автора» – на денці.

Глина; формування на крузі, ліплення, штампування, димлення.

Н з кришкою – 40,5, D – 16,5, d – 13,5.

Ик-902. *Кольор. вкл. 4.*

Подарована автором під час урочистого вечора на честь його 75-річчя у Музеї народного декоративного мистецтва Чернігівщини в 2000 р.

86. Миска. 1979 р.

Приватна майстерня, с. Олешня.

Глибока, з маленьким дзеркалом, високим крутим бортиком, майже прямими вінцями.

Декорована розписом: на світло-коричневому тлі на дзеркалі – стилізована 6-променева розетка, на бортику – широка смуга з потрійними великими крапками, над нею хвиляста лінія та стилізовані гілочки. Зовні на вінцях – хвиляста смуга.

Кольори розпису: зелений, жовтуватий.

Глина, ангоб, полива; формування на крузі, підполивний розпис, випалювання.

Н – 6, D – 16, d – 8,8.

Ик-144.

Подарована автором у 1979 р.

87. Миска. 1979 р.

Приватна майстерня, с. Олешня.

Глибока, з маленьким дзеркалом, високим крутим бортиком, майже прямими вінцями.

Декорована розписом: на світло-коричневому тлі на дзеркалі – 11-променева розетка, на бортику – широка пряма смуга, над нею – хвиляста лінія та пальметки. Кольори розпису: білий, синій.

Глина, ангоб, полива; формування на крузі, підполивний розпис, випалювання.

Н – 5,5, D – 17, d – 8.

Ик-145. *Кольор. вкл. 6.*

Подарована автором у 1979 р.

88. Миска. 1979 р.

Приватна майстерня, с. Олешня.

Глибока, з маленьким дзеркалом, високим крутим бортиком, прямими вінцями. Декорована розписом: на світло-коричневому тлі на дзеркалі – 9-променева стилізована розетка, на бортику – широка пряма смуга з потрійними великими крапками, обрамлена прямою (унизу) та хвилястою (угорі) лініями. Зовні на вінцях – хвиляста смуга.

Кольори розпису: жовтуватий, зелений, синій.

Глина, ангоб, полива; формування на крузі, підполивний розпис, випалювання.

Н – 5,5, D – 17,5, d – 9,4.

Ик-146.

Подарована автором у 1979 р.

89. Миска. 1979 р.

Приватна майстерня, с. Олешня.

Глибока, з маленьким дзеркалом, високим крутим бортиком, прямими вінцями. Декорована розписом: на світло-коричневому тлі на дзеркалі – стилізована 6-променева розетка, на бортику – широка смуга з потрійними великими крапками, обрамлена прямою (унизу) та хвилястою (угорі) лініями, стилізовані гілочки.

Зовні на вінцях – хвиляста смуга.

Кольори розпису: жовтуватий, зелений.

Глина, ангоб, полива; формування на крузі, підполивний розпис, випалювання.

Н – 4,5, D – 17,7, d – 9,4.

Ик-147.

Подарована автором у 1979 р.

90. Миска. 1984 р.

Виготовлена під час проведення тематичного заходу в Музеї народного декоративного мистецтва Чернігівщини.

Глибока, з маленьким дзеркалом, високим крутим бортиком, прямими вінцями. Сірого кольору.

Декорована розписом: на дзеркалі – стилізована квітка, на бортику – гілочки, зовні на вінцях – хвиляста смуга.

Кольори розпису: білий.

Глина, ангоб, формування на крузі, розпис, сушіння.

Н – 7,3, D – 17,3, d – 8,5.

Ик-314.

Подарована автором у 1984 р.

91. Миска. 1984 р.

Приватна майстерня, с. Олешня.

На невисокій основі. З маленьким дзеркалом, високим опуклим бортиком, вінця плескаті, відігнуті назовні. Вкрита, крім основи, коричневою та зеленою поливою. Декорована зовні на вінцях смугою з овальних заглиблень та вертикальних рисок, що чергуються між собою.

На денці по сирому черепку продряпаний напис: «Олешня /1984 /Бибик Иван /Иванович /підпис автора».

Глина, полива; формування на крузі, тиснення, гравірування, випалювання.

Н – 9,5, D – 15,2, d – 7,5.

Ик-452. Кольор. вкл. б.

Подарована автором у 1986 р.

92. Миска. 1985 р.

Приватна майстерня, с. Олешня.

Глибока, з маленьким дзеркалом, високим крутим бортиком, прямими вінцями. Сірого кольору.

Декорована зовні лискованими вертикальними смугами.

На денці по сирому черепку продряпаний напис:

«Олешня /1985 /Бибик Иван /Иванович».

Глина; формування на крузі, лискування, димлення.

Н – 9,5, D – 18,6, d – 9,7.

Ик-371.

Куплена у автора в 1986 р.

93. Миска. 1985 р.

Приватна майстерня, с. Олешня.
Глибока, з маленьким дзеркалом, високим крутим трохи опуклим бортиком, вінця відігнуті назовні. Сірого кольору. Декорована зовні лискованими вертикальними смугами.
На денці по сирому черепку продряпаний напис: «Олешня /1985 /Бибик Иван /Иванович».
Глина; формування на крузі, лискування, димлення.
Н – 9,4, D – 19, d – 8,5.
Ик-372.
Куплена у автора в 1986 р.

94. Миска. 1985(?) р.

Приватна майстерня, с. Олешня.
Глибока, з маленьким дзеркалом, високим крутим трохи опуклим бортиком, вінця відігнуті назовні. Сірого кольору. Декорована зовні лискованими вертикальними смугами.
Глина; формування на крузі, лискування, димлення.
Н – 7,3, D – 16,1, d – 6,2.
Ик-373.
Куплена у автора в 1986 р.

95. Миска. 1988 р.

Приватна майстерня, с. Олешня.
Глибока, з маленьким дзеркалом, високим крутим бортиком, прямими вінцями. Вкрита всередині світло-коричневою поливою, зовні на вінцях – зеленою, решта – теракотова. Декорована зовні на вінцях гравірованою хвилястою смугою, обрамленою прямими лініями, нижче смуга кружечків із заглибленнями всередині.
Глина, полива; формування на крузі, гравірування, тиснення, випалювання.
Н – 10,3, D – 23,7, d – 11,3.
Ик-544. *Кольор. вкл. б.*
Подарована автором у 1989 р.

96. Миска. 1988(?) р.

Приватна майстерня, с. Олешня.
За формою та декором подібна до № 95.
Н – 10,2, D – 23,2, d – 11,7.
Ик-545.
Куплена у автора в 1989 р.

97. Миска. 1988 р.

Приватна майстерня, с. Олешня.
Глибока, з маленьким дзеркалом, високим опуклим бортиком, вінця округлі, відігнуті назовні. Вкрита всередині яскраво-коричневою поливою, решта – теракотова. Декорована зовні гравірованими прямими концентричними лініями.
На денці по сирому черепку продряпаний напис: «12/I-1988 /Олешня /підпис автора».
Глина, полива; формування на крузі, гравірування, випалювання.
Н – 10,3, D – 22,6, d – 10,7.
Ик-547. *Кольор. вкл. б.*
Подарована автором у 1989 р.

98. Миска. 1988 р.

Приватна майстерня, с. Олешня

Глибока, з маленьким дзеркалом, високим опуклим бортиком, вінця округлі, відігнуті назовні.

Вкрита всередині яскраво-коричневою поливою, решта – теракотова. Декорована зовні смугою гравірованих кружечків, обрамленою прямими концентричними лініями.

На денці по сирому черепку подряпаний напис: «1988 /25/XII /Олешня /підпис автора».

Глина, полива; формування на крузі, гравірування, випалювання.

Н – 14,7, D – 27,7, d – 14.

Ик-546.

Подарована автором у 1989 р.

99. Миска. 1988(?) р.

Приватна майстерня, с. Олешня.

За формою та декором подібна до № 98.

Н – 9,5, D – 23,2, d – 10,8.

Ик-548.

Подарована автором у 1989 р.

100. Миска. 1989 р.

Приватна майстерня, с. Олешня.

Глибока, з маленьким дзеркалом, високим крутим бортиком, прямими вінцями. Вкрита всередині яскраво-коричневою з зеленими плямами поливою, зовні на вінцях – зеленою, решта – теракотова. Декорована зовні на вінцях гравірованою хвилястою смугою в обрамленні прямих концентричних ліній.

На денці по сирому черепку подряпаний напис: «1989 2/І /Олешня /підпис автора».

Глина, полива; формування на крузі, гравірування, випалювання.

Н – 10,7, D – 22,7, d – 11,3.

Ик-549.

Подарована автором у 1989 р.

101. Миска. 1989 р.

Приватна майстерня, с. Олешня.

Глибока, з маленьким дзеркалом, високим крутим бортиком, вінця валикоподібні увігнуті всередину. Вкрита всередині вохристою поливою з зеленими плямами, решта – теракотова. Зовні на вінцях гравірована пряма лінія.

На денці по сирому черепку подряпаний напис: «1989 2/І /Олешня /підпис автора».

Глина, полива; формування на крузі, гравірування, випалювання.

Н – 14,7, D – 27,7, d – 14.

Ик-550.

Подарована автором у 1989 р.

102. Миска-вазка для приготування їжі. 1990 р.

Приватна майстерня, с. Олешня.

Тулуб кулястий, різко звужений до денця, вінця плескаті, відігнуті назовні. Темно-сірого кольору.

Декорована лискованими вертикальними смугами та гравірованими концентричними прямими лініями.

На денці по сирому черепку продряпаний напис:

«1990–IV–2 /підпис автора».

Глина; формування на крузі, лискування, гравірування, димлення.

Н – 20,1, D – 24, d – 13,5.

Ик-653.

Куплена у автора в 1990 р.

103. Миска-лоханя. 1990 р.

Приватна майстерня, с. Олешня.

Глибока, тулуб округлий, різко звужений до денця, вінця плескаті розгорнуті назовні.

Сірого кольору. Декорована лискованими вертикальними смугами.

На денці по сирому черепку продряпаний напис:

«1990–VI–16 /Олешня /підпис автора».

Глина; формування на крузі, лискування, димлення.

Н – 21,5, D – 35, d – 15.

Ик-652.

Куплена у автора в 1990 р.

104. Мисочка іграшкова. 1989 р.

Приватна майстерня, с. Олешня.

На невисокій основі. З невеликим дзеркалом, високим бортиком, широкими відігнутими назовні вінцями. Теракотова. Декорована на вінцях гравірованими прямою та хвилястою лініями.

Глина; формування на крузі, гравірування, випалювання.

Н – 4, D – 8,5, d – 3,9.

Ик-820. Див. іл. біля № 16.

Куплена у автора в 1996 р.

105–107. Набір посуду. 1985 р.

Приватна майстерня, с. Олешня.

Складається з 3-х предметів:

1. Горщик.

Тулуб високий циліндричний, ледь розширений догори і заокруглений на плечах, вінця відігнуті назовні.

Закривається конусоподібною кришкою із заокругленим хватком. Темно-сірого кольору. Декорований лискованими вертикальними смугами.

На денці по сирому черепку продряпаний напис:

«Олешня /1985 /Б.И.И.»

Н з кришкою – 22,7, D – 11,5, d – 10,5.

Ик-917.

2. Кухоль.

Тулуб циліндричний, опуклий в середній частині; з ручкою. Темно-сірого кольору. Декорований лискованими вертикальними смугами.
Н – 13,8, D – 10,8, d – 9,5.
Ик-918.

3. Миска.

Глибока, з маленьким дзеркалом, високим крутим бортиком, вінця відігнуті назовні. Темно-сірого кольору. Декорована зовні лискованими вертикальними смугами. На денці по сирому черепку продряпаний напис: «1985 /Б.И.И.»
Н – 7,5, D – 16, d – 7.
Ик-919.

Глина; формування на крузі, ліплення, лискування, димлення. Подарований автором у 2002 р.

108. Пляшечка іграшкова. 1984 р.

Приватна майстерня, с. Олешня.

Тулуб циліндричний, шийка коротка вузька, вінця прямі; з маленьким носиком та ручкою. Сірого кольору. Декорована гравірованими прямими концентричними лініями.

На денці по сирому черепку продряпаний напис: «Б.И.И. /84».

Глина; формування на крузі, ліплення, гравірування, димлення.

Н – 9,5, D – 1,5, d – 3,3.

Ик-383. *Кольор. вкл. 4.*

Куплена у автора в 1986 р.

109. Пляшка. 1980 р.

Приватна майстерня, с. Олешня.

Тулуб циліндричний, заокруглений на плечах, шийка коротка вузька, вінця валикоподібні; з ручкою. Вкрита суцільно поливою. Декорована розписом: на вохристому тлі на тулубі – квітучі гілки в обрамленні прямих та хвилястих ліній, біля шийки – три стилізовані гілочки, на ручці – кружечки з крапками всередині. Кольори розпису: зелений, жовтуватий, темно-зелений.

На денці по сирому черепку продряпаний напис: «Олешня /1980 /25мая /р. Бибик /Ивана /Ивановича».

Глина, ангоби, полива; формування на крузі, підполивний розпис, ліплення, випалювання.

Н – 24, D – 4, d – 9,3.

Ик-298. *Кольор. вкл. б.*

Куплена у автора в 1983 р.

110. Пляшка. 1983 р.

Приватна майстерня, с. Олешня.

Тулуб циліндричний, заокруглений на плечах, шийка коротка вузька, вінця валикоподібні; з носиком та ручкою. Вкрита суцільно темно-зеленою з бежевими потьйоками поливою. Декорована на плечах смугою з овальних заглиблень.

Глина, полива; формування на крузі, декорування поливою, тиснення, ліплення, випалювання.

Н – 19,7, D – 3, d – 7,5.

Ик-294. *Кольор. вкл. б.*

Куплена у автора в 1983 р.

111. Пляшка. 1984 р.

Приватна майстерня, с. Олешня.

Тулуб циліндричний, заокруглений на плечах, шийка коротка вузька, вінця валикоподібні; з ручкою. Вкрита суцільно темно-зеленою з коричневими потьоками та вкрапленнями поливою. Декорована біля плечей та денця смугами з овальних заглиблень та вертикальних рисок, що чергуються між собою.

На денці по сирому черепку продряпаний напис: «Олешня /1984 февр /Бибик Иван /Иванов... /підпис автора».

Глина, полива; формування на крузі, ліплення, гравірування, тиснення, випалювання.

Н – 32,2, D – 4, d – 10,8.

Ик-308. Кольор. вкл. б.

Подарована автором у 1984 р.

112. Пляшка. 1985 р.

Приватна майстерня, с. Олешня.

Тулуб циліндричний, заокруглений на плечах, шийка коротка вузька, вінця прямі; з носиком та ручкою. Сірого кольору. Декорована лискованими вертикальними смугами.

На денці по сирому черепку продряпаний напис: «Олешня /1985 /Б.И.И.»

Глина; формування на крузі, ліплення, лискування, димлення.

Н – 29,6, D – 3,1, d – 10,9.

Ик-378.

Куплена у автора в 1986 р.

113. Пляшка. 1985 р.

Приватна майстерня, с. Олешня.

Тулуб циліндричний, заокруглений на плечах, шийка коротка вузька, вінця валикоподібні; з ручкою. Сірого кольору. Декорована лискованими вертикальними смугами.

На денці по сирому черепку продряпаний напис:

«Олешня /1985 /Бибик Иван /Иванович /підпис автора».

Глина; формування на крузі, ліплення, лискування, димлення.

Н – 36,7, D – 3,7, d – 11,8.

Ик-400.

Куплена у автора в 1986 р.

114. Пляшка. 1985 р.

Приватна майстерня, с. Олешня.

Тулуб циліндричний, заокруглений на плечах, шийка коротка вузька, вінця прямі потовщені; з носиком і ручкою. Сірого кольору. Декорована, крім нижньої частини тулуба, лискованими вертикальними смугами.

На денці по сирому черепку продряпаний напис:

«Олешня /1985 /Б.И.И.»

Глина; формування на крузі, ліплення, лискування, димлення.

Н – 28, D – 3,2, d – 10,4.

Ик-401.

Куплена у автора в 1986 р.

115. Пляшка. 1985 р.

Приватна майстерня, с. Олешня.

Тулуб циліндричний, заокруглений на плечах, шийка коротка вузька, вінця валикоподібні; з носиком та ручкою. Сірого кольору.

Декорована лискованими вертикальними смугами, біля основи та плечей – гравіровані хвилясті смуги, обрамлені прямими лініями.

Глина; формування на крузі, ліплення, лискування, гравірування, димлення.

Н – 33,3, D – 3,2, d – 10,7.

Ик-402.

Куплена у автора в 1986 р.

116. Пляшка. Кінець 1980-х – початок 1990-х років.

Приватна майстерня, с. Олешня.

Тулуб циліндричний, заокруглений на плечах, шийка коротка вузька, вінця потовщені; з носиком і ручкою. Декорована розписом:

на вохристому тлі на тулубі – стилізовані квітучі гілки, обрамлені вузькими та широкими смугами з вертикальними рисками, на плечах – квітучі гілки, на ручці – кружечки з крапками всередині.

Кольори розпису: білий, синій.

Глина, ангоби, полива; формування на крузі, ліплення, підполивний розпис, випалювання.

Н – 27,2, D – 3,5, d – 10,6.

Ик-1035.

Подарована автором під час експедиції музейних працівників до с. Олешня в 2004 р.

117. Пляшка. 1990 р.

Приватна майстерня, с. Олешня.

Тулуб циліндричний, трохи розширений догори і заокруглений на плечах, шийка коротка вузька, вінця валикоподібні; з носиком та ручкою. Вкрита, крім основи, зеленою з коричневими потьоками поливою. Декорована біля основи та плечей гравірованими концентричними хвилястими смугами, обрамленими прямими лініями.

На денці по сирому черепку продряпаний напис: «1990–II–2 /Олешня /підпис автора».

Глина, полива; формування на крузі, ліплення, гравірування, випалювання.

Н – 37,6, D – 3,5, d – 11,3.

Ик-658. Кольор. вкл. б.

Куплена у автора в 1990 р.

118. Пляшка. 1999 р.

Приватна майстерня, с. Олешня.

Тулуб циліндричний, заокруглений на плечах, шийка коротка вузька, вінця потовщені; з ручкою. Вкрита коричневою поливою. Декорована накладними рельєфними гілочками троянд з листям.

По сирому черепку продряпаний напис: «1999 /Олешня /підпис автора».

Глина, полива; формування на крузі, ліплення, штампування, випалювання.

Н – 29,3, D – 3,5, d – 9,7.

Ик-1033. Кольор. вкл. б.

Подарована автором під час експедиції музейних працівників до с. Олешня в 2004 р.

119. Подойник для молока. 1990 р.

Приватна майстерня, с. Олешня.

Тулуб кулястий, звужений до денця, шийка коротка широка, вінця валикоподібні, відігнуті назовні; з широким, звуженим на кінці носиком і ручкою. Вкритий, крім основи, темно-зеленою поливою. Декорований біля плечей гравірованою хвилястою смугою, обрамленою прямими концентричними лініями.

Глина, полива; формування на крузі, ліплення, гравірування, випалювання.

Н – 23,5, D – 19, d – 14.

Ик-662. *Кольор. вкл. 3.*

Куплений у автора в 1990 р.

120. Скарбничка. 1984 р.

Виготовлена під час проведення тематичного заходу в Музеї народного декоративного мистецтва Чернігівщини.

Тулуб кулястий з закритим верхом, звужений до денця, угорі – вузький проріз та округлий хваток. Декорована гравірованими прямими та хвилястими лініями.

Глина; формування на крузі, гравірування, сушіння.

Н – 11,6, d – 7,5.

Ик-316.

Подарована автором в 1984 р.

121. Скарбничка. 1990 р.

Приватна майстерня, с. Олешня.

Стилізована фігурка свинки на 4-х коротких ніжках.

Тулуб у вигляді розміщеного горизонтально кулястого горщика; з ручкою-хвостом. Темно-сірого кольору.

Декорована по центру тулуба гравірованою хвилястою смугою, обрамленою прямими лініями.

Глина; формування на крузі, ліплення, гравірування, димлення.

14,8 x 17,8 x 13,2.

Ик-682.

Куплена у автора в 1990 р.

122. Скульптура декоративна «Свинка». 1980 р.

Приватна майстерня, с. Олешня.

Стилізована фігурка свинки на 4-х коротких ніжках, тулуб овальний, хвіст закручений кільцем. Вкрита суцільно вохристою поливою. Декорована стилізованими квітучими гілками.

На животі по сирому черепку продряпаний напис: «Олешня /6/VIII–80 /р. Бибик Ивана /Иван. /підпис автора».

Глина, полива; формування на крузі, ліплення, штампування, випалювання.

15,5 x 16,5 x 23.

Ик-311. *Кольор. вкл. 3.*

Подарована автором у 1984 р.

123. Скульптура декоративна «Товстий». 1995 р.

Приватна майстерня, с. Олешня.

Постать чоловіка з округлим горщикоподібним тулубом і короткими ногами, на голові – капелюх.

Теракотова.

На денці по сирому черепку продряпаний напис: «1995 /Олешня /підпис автора».

Глина; формування на крузі, ліплення, випалювання.

22 x 18,2 x 14,2.

Ик-904. *Кольор. вкл. 3.*

Подарована автором у 2001 р.

124. Скульптура декоративна «Тонкий». 1995 р.

Приватна майстерня, с. Олешня.

Постать чоловіка з тулубом у вигляді видовженого і звуженого догори циліндра, на голові – шапка.

Теракотова.

На денці по сирому черепку продряпаний напис: «1995 /Олешня /27/ХІІ /підпис автора».

Глина; формування на крузі, ліплення, випалювання.

41 x 13 x 14,3.

Ик-905. *Кольор. вкл. 3.*

Подарована автором у 2001 р.

125. Скульптура декоративна «Баран». 1998 р.

Приватна майстерня, с. Олешня.

Стилізована фігурка барана на 4-х ніжках, з великими закрученими рогами, довгою борідкою, хвостом-ручкою, кулястим тулубом.

Теракотова. Декорована гравірованим орнаментом: на рогах – краплеподібний, на хвості – кружечки з круглими заглибленнями усередині; на грудях – рельєфний медальйон зі стилізованою квіткою в оточенні листя.

На нижній частині тулуба по сирому черепку продряпаний напис: «1998–2–ХІІ /підпис автора».

Глина; формування на крузі, ліплення, гравірування, випалювання.

27,5 x 16,3 x 26,6.

Ик-901.

Подарована автором під час урочистого вечора на честь його 75-річчя у Музеї народного декоративного мистецтва Чернігівщини в 2000 р.

126. Форма для випікання паски. 1990 р.

Приватна майстерня, с. Олешня.

Тулуб циліндричний, звужений до денця, вінця розширені, прямі.

Темно-сірого кольору. Декорована лискованими вертикальними смугами та двома рядами гравірованих подвійних прямих концентричних ліній.

На денці по сирому черепку продряпаний напис: «1990–IV–2 /підпис автора».

Глина; формування на крузі, лискування, гравірування, димлення.

H – 23,5, D – 21,5, d – 14.

Ик-649.

Куплена у автора в 1990 р.

127. Форма для випікання паски. 1990 р.

Приватна майстерня, с. Олешня.

Тулуб циліндричний, розширений догори, вінця валикоподібні. Зовні теракотова, всередині вкрита

вохристою поливою. Декорована гравірованою подвійною хвилястою смугою, обрамленою прямими концентричними лініями.

На денці по сирому черепку продряпаний напис: «1990 / підпис автора».

Глина, полива; формування на крузі, гравірування, випалювання.

Н – 20,3, D – 15,3, d – 12.

Ик-693. *Кольор. вкл. 3.*

Куплена у автора в 1991 р.

128. Форма для випікання паски. 1990 р.

Приватна майстерня, с. Олешня.

Тулуб циліндричний, розширений догори, вінця валикоподібні. Зовні теракотова, всередині вкрита вохристою поливою. Декорована гравірованими прямими концентричними лініями.

На денці по сирому черепку продряпаний напис: «1990 / підпис автора».

Глина, полива; формування на крузі, гравірування, випалювання.

Н – 15,8, D – 15,3, d – 9,6.

Ик-694.

Куплена у автора в 1991 р.

129. Форма для випікання паски. 1990 р.

Приватна майстерня, с. Олешня.

За формою та декором подібна до № 128.

Глина, полива; формування на крузі, гравірування, випалювання.

Н – 14,8, D – 16,3, d – 10,5.

Ик-695.

Куплена у автора в 1991 р.

130. Форма для випікання паски. 1990 р.

Приватна майстерня, с. Олешня.

За формою та декором подібна до № 128.

Глина, полива; формування на крузі, гравірування, випалювання.

Н – 13,9, D – 14,9, d – 9,7.

Ик-696.

Куплена у автора в 1991 р.

№ 128-132

131. Форма для випікання паски. 1990 р.

Приватна майстерня, с. Олешня.

За формою та декором подібна до № 128.

Глина, полива; формування на крузі, гравірування, випалювання.

H – 13,2, D – 13,7, d – 8,4.

Ик-697.

Куплена у автора в 1991 р.

132. Форма для випікання паски. 1990 р.

Приватна майстерня, с. Олешня.

За формою та декором подібна до № 128.

Глина, полива; формування

на крузі, гравірування, випалювання.

H – 11,3, D – 12,7, d – 8,2.

Ик-698.

Куплена у автора в 1991 р.

133. Форма для випікання паски. 1991 р.

Приватна майстерня, с. Олешня.

Тулуб циліндричний, розширений догори, вінця валикоподібні.

Сірого кольору. Декорована лискованими вертикальними смугами.

Глина; формування на крузі, лискування, димлення.

H – 21,7, D – 19, d – 11,6.

Ик-692.

Куплена у автора в 1991 р.

134. Чайник. 1980 р.

Приватна майстерня, с. Олешня.

Тулуб кулястий, різко звужений до денця, вінця прямі, ледь відігнуті назовні; з фігурним носиком, округлим біля основи і звуженим до кінчика, та ручкою. Закривається майже плескатою кришкою з плескатим хватком. Теракотовий. Декорований біля плечей та на хватку стилізованими гравірованими квітками, біля шийки, навколо носика, по краю кришки – смугами овальних заглиблень.

На денці по сирому черепку продряпаний напис: «Олешня /р. Бибик /Ивана Ива /1980».

Глина; формування на крузі, ліплення, гравірування, випалювання.

18 x 24,1 x 17,8.

Ик-300. *Кольор. вкл. 3.*

Куплений у автора в 1983 р.

135. Чайник. 1984 р.

Приватна майстерня, с. Олешня.

Тулуб кулястий, різко звужений до денця, вінця валикоподібні, відігнуті назовні; з коротким носиком та ручкою. Закривається конусоподібною кришкою з округлим хватком. Вкритий, крім нижньої частини, коричневою поливою, вінця, шийка та ручка – темно-сірою з металевим блиском. Декорований біля плечей, під вінцями та по краю кришки смугами з овальних заглиблень та вертикальних рисок, що чергуються між собою.

На денці по сирому черепку продряпаний напис: «Олешня /1984 /Бибик Иван /Иванович /підпис автора».

Глина, полива; формування на крузі, ліплення, декорування поливами, тиснення, гравірування, випалювання.

24,5 x 23,3 x 19,5.

Ик-310. *Кольор. вкл. 3.*

Подарований автором у 1984 р.

136. Чайник. 1985 р.

Приватна майстерня, с. Олешня.

На невисокій широкій підставці. Тулуб яйцеподібний, вінця прямі; з коротким носиком і ручкою. Закривається конусоподібною кришкою з округлим хватком. Сірого кольору. Декорований, крім нижньої частини тулуба, лискованими вертикальними смугами.

На денці по сирому черепку продряпаний напис:

«Олешня /1985 /Б.И.И. /підпис автора».

Глина; формування на крузі, ліплення, лискування, димлення.

28,3 x 25,8 x 21,6.

Ик-380.

Куплений у автора в 1986 р.

137. Чайник. 1988 р.

Приватна майстерня, с. Олешня.

Тулуб кулястий, звужений до денця, шийка коротка широка, вінця валикоподібні; з трохи підійнятим і звуженим до кінчика носиком та ручкою. Закривається конусоподібною кришкою з округлим хватком. Теракотовий. Декорований біля плечей, шийки, навколо носика, носик, ручка та по краю кришки смугами кружечків з круглими заглибленнями всередині.

На денці по сирому черепку продряпаний напис: «25–1988–ХІІ /підпис автора».

Глина; формування на крузі, ліплення, гравірування, випалювання.

32,5 x 31,8 x 25.

Ик-551.

Куплений у автора в 1989 р.

138. Чайник. 1988 р.

Приватна майстерня, с. Олешня.

За формою та декором подібний до № 137.

На денці по сирому черепку продряпаний напис: «1988 /підпис автора».

Глина; формування на крузі, гравірування, ліплення, випалювання.

27,5 x 26 x 19,5.

Ик-552.

Куплений у автора в 1989 р.

139. Чайник. 1988 р.

Приватна майстерня, с. Олешня.

За формою та декором подібний до № 137.

На денці по сирому черепку продряпаний напис: «1988 /підпис автора».

Глина; формування на крузі, гравірування, ліплення, випалювання.

17 x 20,5 x 13,5

Ик-553.

Куплений у автора в 1989 р.

№ 137-139

140. Чайник. 1990 р.

Приватна майстерня, с. Олешня.

На високій фігурній ніжці. Тулуб у вигляді горизонтально розміщеного округлого горщика, вінця прями; з коротким носиком та ручкою. Закривається конусоподібною кришкою з хватком у вигляді півня. Теракотовий.

На денці по сирому черепку продряпаний напис:

«Олешня /1990 /підпис автора».

Глина; формування на крузі, ліплення, випалювання.

32 x 23,4 x 14,3.

Ик-656.

Куплений у автора в 1990 р.

141. Чайник «Козак». 2000 р.

Приватна майстерня, с. Олешня.

У вигляді стилізованої чоловічої постаті. Тулуб глекоподібний; з широким піднесеним угору носиком та округлою ручкою. Закривається кришкою у вигляді чоловічої голови в картузі, з довгими вусами та люлькою у роті. Суцільно вкритий коричневою та зеленувато-коричневою поливою.

На денці по сирому черепку продряпаний напис:

«9 березня /2000 р. /підпис автора».

Глина, полива; формування на крузі, ліплення, гравірування, випалювання.

30,0 x 28,5 x 15.

Ик-900.

Подарований автором під час урочистого вечора на честь його

75-річчя у Музеї народного декоративного мистецтва Чернігівщини в 2000 р.

142. Чарка іграшкова. 1984 р.

Приватна майстерня, с. Олешня.

На невисокій ніжці. Тулуб циліндричний, вінця відігнуті назовні. Сірого кольору. Декорована лискованими вертикальними смугами.

На денці по сирому черепку продряпаний напис: «Б.И.И. /84 г.»

Глина; формування на крузі, лискування, димлення.

H – 8, D – 6,5, d – 3,5.

Ик-387. *Кольор. вкл. 4.*

Куплена у автора в 1986 р.

ТОНКИХ Н.

Твори Анатолія Івановича Колошина у чернігівських зібраннях. Каталог

Сіверщина здавна славилася лісами. Дерево відігравало важливу роль у житті місцевого населення. Воно було основним будівельним матеріалом, з нього виробляли транспортні засоби, меблі, посуд, інструменти. Вироби з дерева народні майстри прикрашали різьбленими узорами, які, здебільшого, склалися з простих елементів, були чітко окреслені і суцільно вкривали поверхню виробу.

Чернігівський дерев'яний посуд був добре відомий на місцевих ринках з середини XVII ст., він відрізнявся високою художньою якістю. Зазначимо, що у зібранні Національного музею українського народного декоративного мистецтва найбільша колекція різьблених речей XIX – початку XX ст. – чернігівська. Але у 30-ті – 40-ві роки XX ст. традиція різьбити вироби практично занепадає. Не представлене чернігово-сіверське різьблення і на республіканських виставках українського декоративного мистецтва (окрім Штепи А.Г.) у 70-х роках XX ст. І саме в цей час починає проявлятися яскравий талант самобутнього сіверського різьбяр Анатолія Івановича Колошина.

Народився майстер 8 червня 1941 року у старовинному місті Новгороді-Сіверському. Любов до різьблення він перейняв від свого шкільного вчителя Василя Івановича Афанасьєва, а першими його роботами були дерев'яні барельєфи. Щоб вдосконалити свою майстерність А. Колошин їде на Львівщину, де вступає до Яворівської школи художніх ремесел. Три роки Анатолій Іванович оволодівав секретами столярства та різьблення. Неабиякий вплив справив на юнака його вчитель – народний майстер Йосип Станько,

якому належить важлива роль у становленні новітньої традиції яворівського різьблення: контраст темного бейцованого тла і світлого різьбленого орнаменту (переважно рослинного) деревини. Звичайно, роботи А. Колошина того періоду виконані саме в цьому стилі. Вже у 1970 році твори майстра були представлені на Республіканській виставці українського декоративного мистецтва, але представляв він не Чернігівщину, а Львівщину, де працював у Брюховицькій філії Львівського фанерного об'єднання.

Того ж 1970 року він повертається до рідної оселі, де знайшов роботу в нещодавно створеному сувенірному цеху при Новгород-Сіверському лісгоспзагу. Тут, як і в інших осередках, прагнули надати виробам місцевого колориту, але за браком досвіду вирізьблювали зображення архітектурних пам'яток, орнаментів вишивки та ін.

Визначальною віхою у творчій біографії А.І. Колошина стало знайомство з головним художником Міністерства лісового господарства УРСР Василем Парахіним. Саме він захопив молодого майстра багатонародною спадщиною народного різьбярства Сіверщини. Неоцінну допомогу Анатолію Івановичу в опануванні поліських орнаментів, їхнього семантичного змісту надав відомий київський мистецтвознавець Михайло Селівачов. Наприкінці 1970-х

– на початку 1980-х років Колошин, без перебільшення, фактично відроджує чернігово-сіверське різьблення. Він – засновник цілої самобутньої Новгород-Сіверської школи різьбярів – однієї з найпотужніших у сучасній Україні.

З 1970-х років Колошин – учасник багатьох всесоюзних та республіканських виставок. Його твори зберігаються у Чернігівському історичному музеї ім. В.В. Тарновського, Національному музеї українського народного декоративного мистецтва, Чернігівському художньому музеї ім. Григорія Галагана, Новгород-Сіверському історико-культурному заповіднику «Слово о полку Ігоревім», Чернігівському обласному осередку Національної спілки майстрів народного мистецтва України (НСМНМУ), у приватних колекціях.

Анатолій Іванович – член Національної спілки художників України з 1983 року та член Національної спілки майстрів народного мистецтва України з 1991 року, заслужений майстер народної творчості України (1996), президентський стипендіат (1996), лауреат премії ім. Данила Щербаківського (2001), має відзнаку Міністерства культури і туризму України «За збереження народних традицій» (2010).

Нині у творчому доробку майстра понад 600 творів. Асортимент його виробів різноманітний. Це, перш за все, традиційна сувенірна продукція: декоративні тарілки, скриньки. У 1980-х роках майстер для експозиції Музею народного декоративного мистецтва Чернігівщини – відділу Чернігівського історичного музею імені В.В.Тарновського виготовляє меблі: ослін, стіл, лавки, мисник, різноманітні полицьки. Створює майстер і ужиткові речі, як-от: сільнички, ложки, кухлі.

Чільне місце у творчості А. Колошина посідають скрині. Анатолій Іванович виробляє їх за традиційними зразками: на коліщатах, з прискринками всередині, з висувними шухлядками.

Вироби майстра відзначаються високим рівнем якості столярної роботи. Він вміло використовує різні технічні прийоми: вирізування, виточування, видовбування, столярні з'єднання, зокрема «ластівчин хвіст», об'ємне, ажурне, контурне, тригранно-виїмчасте різьблення.

В оздобленні своїх творів художник використовує різні технічні прийоми. Поверхню більш ранніх виробів він нічим не вкривав, що давало можливість підкреслити текстуру деревини. Згодом – починає застосовувати тонування морилкою, вошіння. Для того, щоб більш яскраво виділити різьблений орнамент, Анатолій Іванович уживає метод задимлювання (копчення). Сутність його полягає у наступному: подрібнене деревне вугілля наноситься на різьблену поверхню, потім шліфується до світлого дерева, а в заглибинах залишаються темні узор.

Декору виробів майстра притаманна насиченість узору, яка завдяки збереженню у кожному мотиві незайманого фону справляє враження прозорості, легкості. Своєрідним автографом різьбяра є найулюбленіша ним шестипелюсткова розетка – стародавній символ сонця. Ці розетки у нього то з'єднуються в одну велику орнаментальну композицію, то – поодинокі, подвоєні, потроєні – оточуються іншими мотивами. Вдале компонування традиційних і вихрових розеток, ромбів, зубчиків, колосків-пальмет, жолобків, хвилюк створює оригінальні комбінаційні рішення і надає виробам митця самобутності та неповторного декоративного звучання.

До даного каталогу увійшли 54 твори А.І. Колошина, виконані у 1970-х – 2000-х роках, які зберігаються у Чернігівському історичному музеї ім. В.В. Тарновського (32 од.), Чернігівському художньому музеї ім. Григорія Галагана (10 од.), Чернігівському осередку НСМНМУ (12 од.). Більшість робіт, що увійшли до каталогу, у червні–вересні 2011 року

експонувались на виставці «Краса, народжена різцем» у музеї імені Василя Тарновського, що була приурочена до 70-річчя від дня народження майстра.

Твори розміщені за алфавітом назв у хронологічному порядку. Зазначені: назва, час виготовлення, стислий опис, розміри, матеріал і техніки, інвентарний номер, час і спосіб надходження до музею ім. В.В. Тарновського або належність твору іншому закладу. Максимальні розміри виробу подані в такій послідовності: висота–ширина–глибина або висота (h) – діаметр (D) – ширина (ш) у сантиметрах.

Скорочення:

НСМНМУ – Чернігівський обласний осередок Національної спілки майстрів народного мистецтва України

ЧХМ – Чернігівський художній музей ім. Григорія Галагана

Каталог

1. Кухоль. 1988 р.

Циліндричний, трохи звужений догори, з круглою пласкою відкидною кришкою; округла ручка у верхній частині закінчується стилізованою головою качки. Декорований на тулубі та кришці шестипелюстковими розетками.

Дерево; столярство, тригранно-виїмчасте різьблення.

h – 11, D – 7,5, ш – 10.

Ид-292.

Куплений у автора в 1988 р.

2. Кухоль. 1988 р.

Циліндричний, трохи звужений догори, з круглою пласкою відкидною кришкою; округла ручка у верхній частині закінчується стилізованою головою коня. Декорований на тулубі та кришці шестипелюстковими та вихровими розетками.

Дерево; столярство, тригранно-виїмчасте різьблення.

h – 11, D – 7,5, ш – 1,5.

Ид-293.

Куплений у автора в 1988 р.

3–4. Лавка. 1989 р.

Прямокутна, на чотирьох квадратних у перетині, з перехватом ніжках. Декорована на кінцях сидіння, царгах та ніжках квадратами з хрещатими мотивами, пальметами, шестипелюстковими та вихровими розетками, зубцями.

Дерево, морилка; столярство, тригранно-виїмчасте різьблення, тонування.

42,5 x 65 x 31,2.

Ид-329, Ид-330. *Кольор. вкл. 8.*

Куплені у автора в 1990 р.

5. Ложка. 1982 р.

З глибоким овальним черпаком, вузьким довгим держакком, що закінчується стилізованою голівкою птаха.

Держак декорований шестипелюстковою розеткою, хрещатими мотивами та смужками з трикутників.

Дерево; видовбування, вирізування, об'ємне та тригранно-виїмчасте різьблення.

4,5 x 39 x 8.

Ид-182.

Куплена у автора в 1983 р.

6. Ложка. 1982 р.

З глибоким овальним черпаком, вузьким, довгим держак, що закінчується стилізованою голівкою птаха. Держак декорований смугою з квадратів та дрібних трикутників.

Дерево; видовбування, вирізування, об'ємне, тригранно-виїмчасте різьблення, задимлювання.

6,8 x 41 x 9.

Ид-183. *Кольор. вкл. 7.*

Куплена у автора в 1983 р.

7. Ложка. 2008 р.

З видовженим яйцеподібним черпаком, з довгим держак із загостреним кінцем. Держак декорований шестипелюстковою розеткою, пальметою, хрещатими мотивами.

Дерево; вирізування, видовбування,

тригранно-виїмчасте різьблення, задимлювання.

6,5 x 49 x 7,5.

Власність НСМНМУ.

8. Ложка. 2008 р.

З видовженим яйцеподібним черпаком, з довгим держак із загостреним кінцем. Держак декорований шестипелюстковою розеткою, пальметами, трикутниками.

Дерево; вирізування, видовбування,

тригранно-виїмчасте різьблення, задимлювання.

6 x 48 x 7,3.

Власність НСМНМУ.

9. Мисник. 1988 р.

Боковини у нижній частині мають закінчення у вигляді кінських голів. Чотири полицки, верхня з яких оздоблена лиштвою. Декорований на лиштві і боковинах шестипелюстковими розетками та хрещатими мотивами.

Дерево, морилка; столярство, тригранно-виїмчасте різьблення, тонування.

150 x 161 x 26.

Ид-306.

Куплений у автора в 1988 р.

10. Ослон. 1989 р.

Прямокутний, на чотирьох прямокутних у перетині, звужених донизу ніжках. Ніжки і повздовжня пронижка, яка з'єднує царги, декоровані шестипелюстковими і вихровими розетками, хрещатими мотивами, зубчастими смугами.

Дерево, морилка; столярство, тригранно-виїмчасте різьблення, тонування.

52 x 133 x 34.

Ид-322. *Кольор. вкл. 8.*

Куплений у автора в 1989 р.

11. Поличка декоративна. 1982 р.

У формі прямокутного ящичка з відкидною кришкою, верхній край – фігурний. Бічні стінки угорі закінчуються стилізованими кінськими голівками, унизу закріплена перекладка.

Декорована по фасаду та боковинах шестипелюстковими розетками та зубчастою смугою.

На денці випалений напис:

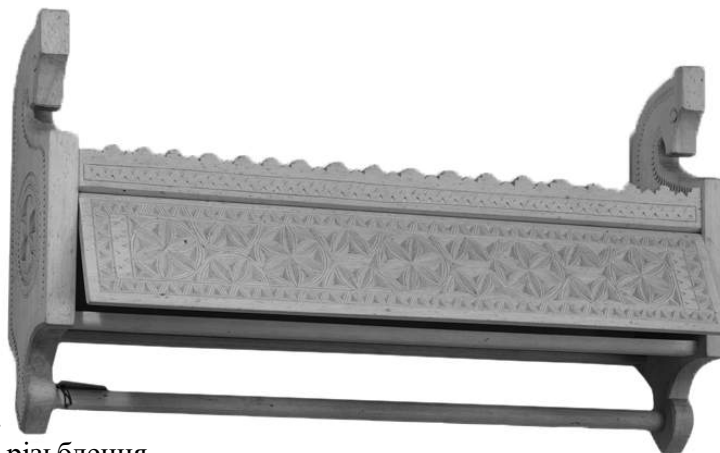
«Колошин А.І. 1982р. /м. Н.-Сіверський».

Дерево; столярство, тригранно-виїмчасте різьблення.

28 x 49 x 11,2.

Ид-180.

Куплена у автора в 1982 р.

12. Поличка для ікон (божниця). 1991 р.

Трапецієподібна дошка, до трьох боків якої перпендикулярно закріплені планки. Фронтальна планка декорована розетками, хрещатими мотивами, ромбами.

Дерево, морилка, метал; столярство, тригранно-виїмчасте різьблення, тонування.

8 x 60,5 x 11,4.

Ид-360. Кольор. вкл. 7.

Куплена у автора в 1991 р.

13. Поличка для солі. 1989 р.

До задника, верхній край якого закінчується двома стилізованими кінськими головами, а внизу закріплені три кілки, прикріплений меншого розміру ящичок з відкидною кришкою. Фронтальна і бічні поверхні декоровані вихровими та шестипелюстковими розетками, зубчастими смугами.

На звороті випалений напис: «Колошин А.І. /1989 р. /м. Новгород-Сіверський».

Дерево; столярство, тригранно-виїмчасте різьблення.

33,5 x 18,5 x 11.

Ид-324. Кольор. вкл. 8.

Куплена у автора в 1990 р.

14. Поличка для солі та сірників. 1989 р.

До задника з фігурним верхнім краєм прикріплений меншого розміру ящичок з відкидною кришкою, його боковини сягають нижнього краю задника, фігурні у нижній частині. Під ящичком для солі – горизонтальна і вертикальна рейки утворюють відкриту ємність для сірників. Фронтальна і бічні поверхні декоровані розетками, хрещатими мотивами, зубчастими смугами.

На звороті випалений напис: «Колошин А.І. /1989 р.

/м. Новгород-Сіверський».

Дерево, метал; столярство, тригранно-виїмчасте різьблення.

38,5 x 15,3 x 11,5.

Ид-325.

Куплена у автора в 1990 р.

15. Поличка. 1989 р.

Верхня частина прямокутна, з відкидною кришкою, бічні стінки видовжені, із загнутими кінцями, між якими міститься перекладка.

Фронтальна і бічні поверхні декоровані розетками, хрещатими мотивами, трикутниками.

На звороті випалений напис: «Колошин А.І. /1989 р.»

Дерево; столярство, ажурне та тригранно-виїмчасте різьблення.

37 x 47,5 x 17.

Власність ЧХМ, ДП-793.

16. Полиця. 1989 р.

Верхня частина прямокутна, з трьома відкидними дверцятами. Бічні стінки закінчуються фігурними деталями у вигляді прорізаного кола. Унизу – відкрита полиця. Угорі – орнаментальний фриз. Фронтальна і бічні поверхні декоровані композиціями з шестипелюсткових розеток, хрещатих мотивів, ламаної смуги. Має металеві петельки для підвішування.

На звороті випалений напис: «Колошин А.І. 1989 р. м. Новгород-Сіверський».

Дерево; столярство, тригранно-виїмчасте різьблення.

49,5 x 82 x 24,5.

Власність ЧХМ, ДП-792. *Кольор. вкл. 8.*

17. Сільничка. 1978 р.

Циліндричної форми, трохи звужена догори, з відкидною пласкою кришкою. Декорована на тулубі і кришці вихровою розеткою та мотивами трилисників.

Дерево; виточування, вирізування, тригранно-виїмчасте різьблення.

h – 12,5, D – 10,5.

Власність ЧХМ, ДП-187. *Кольор. вкл. 7.*

18. Сільничка. 1982 р.

У вигляді стилізованого птаха із зсувною кришкою-спинкою.

Декорована дрібними зубцями та лініями, що імітують пір'я, на шії – шестипелюсткова розетка.

На денці продряпаний напис: «Колошин А.І. /82».

Дерево; видовбування, вирізування, об'ємне та тригранно-виїмчасте різьблення.

9,5 x 18,5 x 6.

Ид-184. *Кольор. вкл. 7.*

Куплена у автора в 1983 р.

19. Сільничка. 1989 р.

У формі ящикка з високою задньою стінкою з фігурним верхнім краєм, з відкидною кришкою. Фронтальна і бічні поверхні декоровані шестипелюстковими розетками, ромбами, хрещатими мотивами.

На звороті випалений напис: «Колошин А.І. 1989 р. м. Новгород-Сіверський. № 3».

Дерево; столярство, тригранно-виїмчасте різьблення.

20,5 x 12,5 x 17.

Ид-326.

Куплена у автора в 1990 р.

20. Сільничка. 1989 р.

У формі ящичка з високою задньою стінкою та відкидною кришкою. Фронтальна, бічні поверхні і кришка декоровані шестипелюстковими та вихровими розетками, хрещатими мотивами, ламаними смугами.

На звороті випалений напис: «Колошин А.И. /1989 р. /м. Новгород-Сіверський».

Дерево; столярство, тригранно-виїмчасте різьблення.

20,3 x 17 x 12,8.

Ид-327. Кольор. вкл. 7.

Куплена у автора в 1990 р.

21. Сільничка. 2010 р.

У формі ящичка з високою задньою стінкою, з відкидною кришкою. Фронтальна, бічні поверхні і кришка декоровані чотири- та шестипелюстковими розетками, дрібними мотивами.

Дерево, морилка, віск; столярство,

тригранно-виїмчасте різьблення, тонування, воціння.

12 x 12 x 10.

Власність НСМНМУ.

22. Сільничка. 2010 р.

У формі ящичка з високою задньою стінкою, з відкидною кришкою. Фронтальна, бічні поверхні і кришка декоровані шестипелюстковими розетками, ромбічними мотивами, зубчастими смугами.

Дерево, морилка, віск; столярство, тригранно-виїмчасте різьблення, тонування, воціння.

21 x 15 x 13.

Власність НСМНМУ. Кольор. вкл. 7.

23. Скринька. 1980 р.

Прямокутна, з пласкою кришкою, на чотирьох фігурних ніжках. Віко і стінки декоровані розетками, зубчастими і ламаними смугами.

На денці випалений напис:

«Колошин А.И. 1980 р. /м. Н.-Сіверський».

27,5 x 16 x 13.

Дерево, метал; столярство, тригранно-виїмчасте різьблення, задимлювання.

Ид-112.

Куплена у автора в 1980 р.

24. Скринька 1980 р.

Прямокутна, з пласкою кришкою, на чотирьох фігурних ніжках. Віко і стінки декоровані розетками, ламаними лініями, ромбами, зубцями.

На денці випалений надпис:

«Колошин А.И. /м. Новгород-Сіверський /1980 р.»

12,5 x 26 x 16,5.

Дерево, метал; столярство, тригранно-виїмчасте різьблення.

Ид-113.

Куплена у автора в 1980 р.

25. Скринька. 1980 р.

Прямокутна, з опуклим віком із зубчастим краєм, на чотирьох фігурних ніжках та коліщатах. Всередині – прискринок. Віко і стінки декоровані шестипелюстковими розетками, хрещатими мотивами.

На денці випалений напис:

«Колошин А.І. 1980 р. /м. Новгород-Сіверський».

24 x 44,5 x 26,5.

Дерево, метал; столярство, тригранно-виїмчасте різьблення.

Ид-114.

Куплена у автора в 1980 р.

26. Скринька. 1980 р.

Прямокутна, з пласкою кришкою, на чотирьох фігурних ніжках. Віко і стінки декоровані розетками, зубцями, ламаними лініями.

На денці випалений напис:

«Колошин А.І. 1980 р. /м. Новгород-Сіверський».

14,5 x 34 x 19.

Дерево, метал; столярство, тригранно-виїмчасте різьблення.

Ид-179.

Куплена у автора в 1982 р.

27. Скринька. 1982 р.

Прямокутна, з ледь опуклим віком, на чотирьох фігурних ніжках та коліщатах. Всередині – прискринок. Віко і стінки декоровані шестипелюстковими розетками, ромбічно-хрещатими мотивами, ламаними лініями.

На денці випалений напис: «Колошин А.І. /м. Новгород-Сіверський 1982 р.»

19,5 x 36,5 x 20,5.

Дерево, метал; столярство, тригранно-виїмчасте різьблення.

Ид-178.

Куплена у автора в 1983 р.

28. Скринька. 1986 р.

Прямокутна, з опуклим віком, на чотирьох фігурних ніжках та коліщатах. Унизу – дві висувні шухлядки. Всередині – прискринок. Віко і стінки декоровані розетками, пальметами, хрещатими мотивами, ламаними лініями.

На денці випалений напис:

«Колошин Анатолій Іванович. /м. Новгород-Сіверський 1986 р.»

Дерево, метал; столярство, тригранно-виїмчасте різьблення.

8,9 x 28,2 x 12,7.

Власність ЧХМ, ДП-222.

29. Скринька. 1987 р.

Прямокутна, з опуклим віком, на чотирьох фігурних ніжках. Унизу – висувна шухлядка. Віко і стінки декоровані розетками, зубцями, пальметами, ламаними лініями.

З тильного боку випалений напис:

«Колошин Анатолій Іванович 1941 р. н.

м. Новгород-Сіверський».

Дерево, метал; столярство, тригранно-виїмчасте різьблення.

16,5 x 32 x 18,5.

Власність ЧХМ, ДП-1009.

30. Скринька. 1988 р.

Прямокутна, з опуклим віком, на чотирьох фігурних ніжках. Унизу – висувна шухлядка. Всередині – прискринок. Віко і стінки декоровані розетками, зубцями, хрещатими мотивами.

З тильного боку випалений напис:

«Колошин А.І. /1988 р.»

Дерево, метал; столярство, тригранно-виїмчасте різьблення.

16,5 x 29,5 x 18,5.

Власність ЧХМ, ДП-758.

31. Скринька. 1988 р.

У формі неправильного восьмикутника, з плоскою кришкою, на восьми фігурних ніжках.

Віко і стінки декоровані розетками, хрещатими мотивами, ромбами, ламаними лініями.

З тильного боку випалений напис:

«Колошин А.І. /м. Новгород-Сіверський. 1988 р.»

Дерево, метал; столярство,

тригранно-виїмчасте різьблення.

8,9 x 28,2 x 12,7.

Власність ЧХМ, ДП-759.

32. Скринька. 1989 р.

Прямокутна, з опуклим віком, на чотирьох коліщатах. Унизу – три висувні шухлядки, всередині – прискринок. Віко і стінки декоровані шестипелюстковими та вихровими розетками.

На денці випалений напис: «Колошин А.І.»

Дерево, метал; столярство, тригранно-виїмчасте різьблення.

29,5 x 19 x 17,5.

Ид-323. Кольор. вкл. 8.

Куплена у автора в 1990 р.

33. Скринька. 2004 р.

Прямокутна, з опуклим віком, на чотирьох фігурних ніжках та коліщатах. Унизу – три висувні шухлядки. Віко і стінки декоровані шестипелюстковими розетками, пальметами, ромбічними мотивами.

На денці випалений напис: «Колошин Анатолій Іванович /1941 /р. н. /2004 р.»; на задній стінці – «Колошин А.І.»

Дерево, метал; столярство, тригранно-виїмчасте різьблення, задимлювання.

27,5 x 43 x 28,5.

Ид-633. Кольор. вкл. 8.

Куплена у автора в 2006 р.

34. Скринька. 2007 р.

Прямокутна, з опуклим віком, на чотирьох фігурних ніжках. Унизу – дві висувні шухлядки. Всередині – прискринок. Віко і стінки декоровані розетками, пальметами, ромбічними і хрещатими мотивами, ламаними лініями, зубцями.

На задній стінці вирізаний напис: «АК /2007».

Дерево, метал, морилка; столярство, тригранно-виїмчасте різьблення, тонування.

22,5 x 36,5 x 25.

Ид-664. Кольор. вкл. 8.

Куплена у автора в 2007 р.

35. Скринька. 2009 р.

Прямокутна, з опуклим віком, на чотирьох фігурних ніжках та коліщатах. Унизу – три висувні шухлядки, всередині – прискринок. Віко і стінки декоровані шестипелюстковими розетками, пальметами, листочками, ламаними лініями.

З тильного боку вирізані ініціали автора «АК» та рік виготовлення «09».

Дерево, метал, морилка; столярство, тригранно-виїмчасте різьблення, тонування.

38 x 46 x 33.

Власність НСМНМУ. Кольор. вкл. 8.

36. Скринька. 2010 р.

Прямокутна, з опуклим віком, на чотирьох фігурних ніжках та коліщатах. Всередині – прискринок. Унизу – висувна шухлядка. Віко і стінки декоровані розетками, листочками, ромбами, ламаними лініями.

Дерево, метал; столярство, тригранно-виїмчасте різьблення, задимлювання.

23 x 35,5 x 22,5.

Власність НСМНМУ. Кольор. вкл. 8.

37. Скринька. 2010 р.

Прямокутна, з опуклим віком, на чотирьох фігурних ніжках. Віко і стінки декоровані чотири- та шестипелюстковими розетками, ромбічними мотивами, зубцями.

Дерево, метал; столярство, тригранно-виїмчасте різьблення, задимлювання.

10 x 20 x 10.

Власність НСМНМУ.

38. Скринька. 2010 р.

Прямокутна, з опуклим віком, на чотирьох фігурних ніжках. Віко і стінки декоровані шестипелюстковими розетками, листочками, ромбічними мотивами, ламаними лініями.

Дерево, метал, віск; столярство, тригранно-виїмчасте різьблення, воціння.

10 x 20 x 12.

Власність НСМНМУ.

39. Скринька. 2010 р.

Прямокутна, з опуклим віком, на чотирьох фігурних ніжках та коліщатах. Віко і стінки декоровані шестипелюстковими розетками, ромбами, ламаними лініями.
Дерево, метал, віск; столярство, тригранно-виїмчасте різьблення, воціння.
23 x 35,5 x 22,5.
Власність НСМНМУ.

40. Стіл. 1989 р.

Кришка прямокутна, на чотирьох квадратних у перетині ніжках з перехватами, з царгами. Декорований по периметру кришки, на царгах, ніжках, пронижках розетками, пальметами, хрещатими мотивами, зубцями.
Дерево, морилка; столярство, тригранно-виїмчасте різьблення, тонування.
73 x 68 x 48,2.
Ид-328. Кольор. вкл. 8.
Куплений у автора в 1990 р.

41. Таріль декоративна. 1982 р.

Кругла, з великим дзеркалом та широким плескатим бортиком. Декорована шестипелюстковими розетками і дрібними мотивами.
Дерево; виточування, склеювання, тригранно-виїмчасте різьблення.
D – 39.
Ид-181.
Куплена у автора в 1983 р.

42. Таріль декоративна. 1982 р.

Кругла, з високим дзеркалом та широким опуклим бортиком. Декорована шестипелюстковими розетками, ламаними лініями та ромбічними мотивами.
На звороті продряпаний напис: «Колошин А /1982 р.»
Дерево; виточування, склеювання, тригранно-виїмчасте різьблення.
D – 39,5.
Ид-186.
Куплена у автора в 1983 р.
Експонувалась на Республіканській виставці до 60-річчя утворення СРСР.

43. Таріль декоративна. 1982 р.

Кругла, з великим дзеркалом та широким, трохи опуклим бортиком. Декорована шестипелюстковими розетками, хрещатими мотивами, ламаними лініями.
На звороті вирізаний напис: «Колошин А. /1982 р.»
Дерево; виточування, склеювання, тригранно-виїмчасте різьблення, задимлювання.
D – 40.
Ид – 187. Кольор. вкл. 7.
Куплена у автора в 1983 р.
Експонувалась на Республіканській виставці до 60-річчя утворення СРСР.

44. Таріль декоративна. 1982 р.

Кругла, з великим дзеркалом та широким пласким бортиком. Декорована шестипелюстковими та вихровою розетками, ламаними лініями, ромбами.

На звороті вирізаний напис: «Колошин А. /1982р.»

Дерево; виточування, склеювання, тригранно-виїмчасте різьблення, задимлювання.

D – 39.

Ид-188. *Кольор. вкл. 7.*

Куплена у автора в 1983 р.

45. Таріль декоративна. 1986 р.

Кругла, з великим дзеркалом та широким опуклим бортиком.

Декорована шестипелюстковими та вихровими розетками,

зубцями. Під бортиком по колу різьблений

напис: «XVII з'їзд КПРС».

На звороті випалений напис: «Колошин А.І.»

Дерево; виточування, склеювання, тригранно-виїмчасте різьблення, тонування.

D – 37.

Ид-237.

Куплена у автора в 1986 р.

46. Таріль декоративна. 1986 р.

Кругла, з великим дзеркалом та широким пласким бортиком.

Декорована шестипелюстковими розетками, пальметами,

ромбами, ламаними лініями.

На звороті вирізаний напис:

«Колошин А.І. /м. Новгород-Сіверський /1986 р.»

Дерево; виточування, склеювання, тригранно-виїмчасте різьблення, задимлювання.

D – 37,5.

Ид-263.

Подарована автором у 1987 р.

47. Таріль декоративна. 1987 р.

Кругла, з великим дзеркалом та нешироким опуклим бортиком.

Декорована розетками, пальметами, хрещатими мотивами,

ламаними лініями.

На звороті випалений напис:

«Колошин А.І. /м. Новгород-Сіверський 1987 р.»

Дерево, морилка, віск; виточування, склеювання, тригранно-виїмчасте різьблення, тонування, воціння.

D – 43,4.

Власність ЧХМ, ДП-147.

48. Таріль декоративна. 1987 р.

Кругла, з великим дзеркалом та нешироким бортиком з фігурним краєм.

Декорована розетками, хрещатими мотивами, ламаними лініями.

На звороті випалений напис: «Колошин А.І. /м. Новгород-Сіверський 1987 р.»

Дерево; виточування, склеювання, тригранно-виїмчасте різьблення, задимлювання.

D – 43,2.

Власність ЧХМ, ДП-148. *Кольор. вкл. 7.*

49. Таріль декоративна. 2007 р.

Кругла, з великим дзеркалом та широким пласким бортиком. Декорована розетками, пальметами, ромбами.

На звороті вирізаний напис: «АК/2007».

Дерево; виточування, склеювання, тригранно-виїмчасте різьблення, задимлювання.

D – 47.

Ид-665. *Кольор. вкл. 7.*

Куплена у автора в 2007 р.

50. Таріль декоративна. 2007 р.

Кругла, з великим дзеркалом та широким пласким бортиком. Декорована шестипелюстковими розетками та пальметами.

На звороті вирізаний напис: «АК /2007».

Дерево, морилка; виточування, склеювання, тригранно-виїмчасте різьблення, тонування.

D – 48,5.

Ид-666. *Кольор. вкл. 7.*

Куплена у автора в 2007 р.

51. Таріль декоративна. 2007 р.

Кругла, з великим дзеркалом та нешироким розлогим бортиком. Декорована розетками, пальметами, смужками з ромбами, зубцями, ламаними лініями.

На звороті вирізані ініціали автора «АК» та рік виготовлення «2007».

Дерево; виточування, склеювання, тригранно-виїмчасте різьблення, задимлювання.

D – 47.

Власність НСМНМУ. *Кольор. вкл. 7.*

52. Таріль декоративна. 2007 р.

Кругла, з великим дзеркалом та широким бортиком. Декорована шестипелюстковими розетками, пальметами, смужками з ромбами, зубцями, ламаними лініями.

На звороті вирізані ініціали майстра «АК» та рік виготовлення «2007».

Дерево, морилка, віск; виточування, склеювання, тригранно-виїмчасте різьблення, тонування, воціння.

D – 49.

Власність НСМНМУ. *Кольор. вкл. 7.*

53. Таріль декоративна. 2009 р.

Кругла, з великим дзеркалом та плескатим бортиком.

Декорована розетками, пальметами, хрещатими мотивами.

На звороті вирізані ініціали автора «АК» та рік виготовлення «09».

Дерево, морилка, віск; виточування, склеювання, тригранно-виїмчасте різьблення, тонування, воціння.

D – 43,5.

Власність НСМНМУ.

54. Хлібниця. 1989 р.

Верхня частина прямокутна, з відкидною кришкою, бічні стінки подовжені, з закінченням у вигляді кінських голів. Унизу – відкрита полиця з фігурно вирізаним бортиком. Фронтальна і бічні поверхні декоровані шестипелюстковими та вихровими розетками, ромбами.

З тильного боку випалений напис: «Колошин А.І. /1989 р.»

Дерево; столярство, об'ємне та тригранно-виїмчасте різьблення.

45 x 44,5 x 24.

Власність ЧХМ, ДП-794.

ДЕМЧЕНКО Т.

Листи Олександра Лотоцького до Іллі Шрага

Ознайомлення з кореспонденцією видатних діячів завжди привід для глибшого осмислення наболілих проблем сучасності, вдалий спосіб порівняти пріоритети громадської думки, ментальність еліти та, зрештою, пануючі в тому чи іншому суспільстві ідеали моральності та справедливості. Епістолярій виступає і «одним із найцінніших джерел для вивчення новітньої історії України» [1, 5]. Особливо це стосується маловідомих сторінок українського національно-визвольного руху. М. Коцюбинська писала: «Справді, в умовах «нашої – не своєї землі» листи українських діячів, які збереглися (а, на щастя, збереглося чимало, більше, ніж можна було сподіватися) неоціненні. Як свідчення епохи і як живий, нічим не спотворений голос автора» [2, 11].

Пропонована добірка листів Олександра Гнатовича Лотоцького (1870–1939) до Іллі Людвиговича Шрага (1847–1919) є, на нашу думку, цікавим взірцем даного виду джерел особового походження. Постаті й адресанта, й адресата – на сьогодні вже достатньо досліджені [3; 4; 5].

О. Лотоцький по праву вважається в українській історії видатним громадсько-політичним, культурним, церковним та державним діячем. Нещодавно була зроблена вдала спроба проаналізувати у контексті виховання національної свідомості дитячі книжки цього автора. У розвідці наголошується, що його «зусилля [...] дали можливість зберегти національну ідентичність нації» [6, 379]. Історики відзначають колосальне значення для історіографії спогадів О. Лотоцького [7; 8; 9]. Так, З. Пеленський оцінив їх як «мемуаристику великого стилю, яка своїм рівнем, шириною погляду, багатством тем та обставин переходить уже у сферу об'єктивного історизму» [3, 85]. На жаль, «неоціненної вартості» архів О. Лотоцького, який зберігався у «зразковому стані» в кабінеті вченого, загинув у роки Другої світової війни [3, 82]. Ймовірно, в ньому знаходилися і листи І. Шрага. Відтак зразків епістолярної спадщини О. Лотоцького збереглося небагато: листи діяча до Ф. Матушевського та В. Доманицького вміщені як додаток до монографії В. Швидкого [4, 301–365].

Можна припустити, що знайомство О. Лотоцького з І. Шрагом відбулося в 90-х роках ХІХ ст. і сталося це з легкої руки О. Кониського. О. Лотоцький писав, що у 1894 р. «довелося мені відбути пам'ятну для мене подорож до Чернигова з О.Я. Кониським. Сам з Чернігівщини, О.Я. мав велику пасію до свого рідного краю та все хвалився показати мені його» [7, 140]. С. Єфремов теж засвідчив, що «починаючи з 1895-го року я часто бував у Кониського, сам або з Лотоцьким», тут він уперше зустрівся з І. Шрагом [10, 374–375]. У 1900 р. київські «громадяни» делегували О. Лотоцького до Чернигова на урочистий обід з нагоди 25-річчя громадської діяльності І. Шрага [7, 244–245; 10]. В подальшому ці дружні стосунки тільки поглиблювалися і досягли піку на початку ХХ ст., коли І. Шрага обрали депутатом Першої Державної думи від Чернігівської губернії. О. Лотоцький залишив прекрасний політичний портрет свого товариша. «Найвидатнішою постаттю серед українських депутатів першої Думи був І.Л. Шраг – одна з визначніших осіб в історії українського руху взагалі», – стверджував мемуарист [9, 41].

Таким чином, на час писання листів – 1900–1908 роки – можна говорити про тривале дружнє спілкування діячів, об'єднаних вірним служінням українській справі. Всього листів –

10. У збірнику документів І. Шрага було вміщено ще одного листа О. Лотоцького, датованого 30 жовтня 1915 р. [12, 150]. Змістом оприлюднених епістол стали типові для українських громад Петербурга (де мешкав О. Лотоцький) та України проблеми: друкування книжок рідною мовою, подолання заборони на фахову діяльність І. Шрага, яка стала результатом переслідування тих депутатів розігнаної царським урядом Першої Державної думи Росії, котрі підписали Виборзьку відозву, залагодження тривалої в часі судової тяганини з удовою О. Кониського, яка опротестувала його заповіт. Щодо цього останнього сюжету, то варто зазначити, що І. Шраг був у курсі питання ще від самого його початку. У листі від 29 березня /11 квітня 1902 р. до керівника Наукового товариства імені Шевченка у Львові М. Грушевського він писав: «Щоб пояснити справу, мушу ще додати, що Т-во вже втягнуто в справу, бо позов д. Кониської відноситься і до ніюго, вона вже покликала іюго до суду в справі духівниці О.Я. Кониського, і річ у тому, чи треба мати Т-ву на суді свого репрезентанта, який би боронив іюго інтереси? На мою думку, потреба в сіюму єсть, і через те треба було покористуватися згодою д. Храновського прийняти уповноваження Т-ва. Д. Лотоцького до суду не покликано, через що і виникла потреба дати уповноваження Хран[овському], бо інакше не було б кому боронити духівницю» [13, 249]. На О. Лотоцького покійний письменник поклав відповідальність за виконання заповіту, тому останній так переймався цією справою.

Листи О. Лотоцького дійсно стосувалися різних актуальних питань тогочасного життя, але не тільки цим вони привертають увагу. У них знайшли переконливе відображення вияви щирого співчуття автора до старшого товариша, котрий потрапив у важке становище, прагнення допомогти у безвиході. На нашу думку, ці людські документи виступають вражаючою ілюстрацією до висновків, зроблених свого часу Д. Дорошенком щодо їхнього автора: «Небагато знає цей рух діячів, – писав історик, – щоб одночасно з безмежною відданістю справі виявили таку величезну працьовитість і таке завзяття, як О. Лотоцький. Спадають на думку імена Драгоманова, Кониського, Грінченка, Грушевського. Коли що відрізняє О. Лотоцького серед цих імен, незалежно від масштабу і окремих індивідуальних прикмет кожного з них, то це його надзвичайна скромність і відсутність особистого честолюбства, що не раз шкодило самій українській справі в діяльності не одного з наших передових людей» [3, 22].

Вміщені нижче листи зберігаються у Чернігівському історичному музеї імені В.В. Тарновського (далі – ЧІМ). Тексти їх друкуються без жодних лексичних та орфографічних змін, за винятком виправлення явних помилок. Окрім того, подекуди, згідно з нормами сучасного правопису, розставлені розділові знаки. Усі виправлення й пояснення в тексті документів виділені квадратними дужками. Примітки до змісту зроблені наприкінці публікації кожного листа. На жаль, не всі листи датовані. Дата, виставлена автором, знаходиться, як правило, у лівому нижньому куті листа, дата упорядниці подається українською мовою зліва угорі і виділяється курсивом, як і написи на листах, зроблені І. Шрагом. Нумерація листів зроблена в хронологічному порядку, у відповідності до їхнього змісту.

-
1. Гирич І. Б., Ляхоцький В. П. Видання україномовних епістолярних джерел кінця XIX – середини XX ст.: Методичні рекомендації. – К., 2000. – 30 с.
 2. Коцюбинська М. «Зафіксоване і нетлінне»: Роздуми про епістолярну творчість. – К., 2001. – 300 с.
 3. Лицар праці і обов'язку: Збірник, присвяч. пам'яті проф. Олександра Лотоцького-Білоусенка /За ред. Б. Гошовського. – Торонто; Нью-Йорк, 1983. – 190 с.
 4. Швидкий В. Олександр Лотоцький: учений, громадський діяч, політик (1890 – 1930-ті рр.). – К., 2002. – 365 с.
 5. Демченко Т. Батько Шраг. – Чернігів, 2008. – 263 с.
 6. Ковтун Т. І. До проблеми видання української книги для дітей (кінець XIX – перша третина XX ст.) (на прикладі

- діяльності Олександра Лотоцького) //Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – К., 2009. – Вип. XVI. – С. 373–380.
7. Лотоцький О. Сторінки минулого. – Варшава, 1932. – 289 с. – [Праці Українського Наукового інституту. – Т. VI: Серія мемуарів. – Кн. 1].
8. Лотоцький О. Сторінки минулого. – Ч. 2. – Варшава, 1933. – 485 с. – [Праці Українського Наукового інституту. – Т. XII: Серія мемуарів. – Кн. 3].
9. Лотоцький О. Сторінки минулого. – Ч. 3. – Варшава, 1934. – 395 с. – [Праці Українського Наукового інституту. – Т. XXI: Серія мемуарів. – Кн. 4].
10. Єфремов С. Щоденник. Про дні минулі (спогади) /Упоряд., вс. ст. І. Гирича. – К., 2011. – 792 с.
11. Шевченко В., Демченко Т. Ювілей, який мав великий резонанс //Літературний Чернігів. – 1996. – № 8. – С. 52–66.
12. І. Л. Шраг: документи і матеріали /Упоряд.: В. М. Шевченко та ін. – Чернігів, 1997. – 165 с.
13. Наулко В. І., Семко М. Д. Листи І. Л. Шрага до М. С. Грушевського //Вісник Київського славистичного університету: Серія «Історія». – 2005. – Вип. 23. – С. 236–266.

Лист № 1

27 жовтня 1900 р.

Високоповажаний Ілля Людвиговичу

Звертаюся до Вас, як звичайно, з проханням. Знаючи, що Ви з великою насолодою листуєтеся з п. Кулішевою¹, прошу Вас, чи не могли б Ви написати їй в справі видання творів небіжчика Пант[елеймона] Олександровича².

Єсть люде, що хотіли б видать окремими брошюрами його оповідання «Про злодія в селі Гаківниці»³ та «Січові гості [Чуприна і Чортоус]»⁴. Чи не дала б п. Кулішева на се дозволу? (Розуміється, без всякої плати).

Одповідь я просив би прислати або О.Я. Кониському⁵ у Київ, або мені у Петербургъ (Вас[ильев] Остров, 4 лінія, д. 17, кв. 1), куди я небавом переїду на службу⁶.

З глибоким поважанням
Ваш О. Лотоцький

[1]900. X. 27

ЧІМ, інв № Ад-2328.

¹ П[ані] Кулішева – Олександра Михайлівна Куліш (псевдонім Ганна Барвінок; уроджена – Білозерська; (1828–1911) – українська письменниця, дружина П. Куліша, яка багато зробила для увічнення його пам'яті.

² Небіжчик Пантелеймон Олександрович – Пантелеймон Олександрович Куліш (1819–1897) – відомий український письменник, історик, етнограф, літературний критик та перекладач.

³ Оповідання «Про злодія в селі Гаківниці» – вперше було надруковане в друкарні П. Куліша в С-Петербурзі в 1861 р. як «Лист з хутора 4» //Україномовна книга 1798–1916. – К., 1996. – Вип. 1: 1798–1885. – С. 33. Наступне видання оповідання побачило світ у 1901 р. у Києві, видрукуване в друкарні П. Барського //Україномовна книга у фондах Національної бібліотеки імені В.І. Вернадського 1798–1916: Бібліографічний покажчик. – К., 1999. – Вип. 3: 1901–1910. – С. 23.

⁴ «Січові гості Чуприна і Чортоус» – оповідання, підписане «Панько Казюка» (псевдонім П. Куліша), вперше було надруковане в друкарні П. Куліша в С-Петербурзі в 1862 р. //Україномовна книга 1798–1916. – К., 1996. – Вип. 1: 1798–1885. – С. 40.

⁵ О.Я. Кониський – Олександр Якович Кониський (1836–1900) – видатний український письменник і громадський діяч.

⁶ Або мені у Петербургъ [...], куди я небавом переїду на службу – з Київської контрольної палати Державного Контролю О. Лотоцький був переведений до столиці в листопаді 1900 р. Див. докладніше: Швидкий В. Олександр Лотоцький: учений, громадський діяч, політик (1890 – 1930-ті рр.). – К., 2002. – С. 49–50.

22 листопада 1903 р.²

Відп[овів] 29 листопаду;
Відп[овів] 8 лютого*

Щироповажаний Ілля Людвиговичу

Добродійному Товариству надіслано рукопис небіжчика Рильського³ про випаси. Рукопис сей був вже раз заборонений цензурою і, здається, не без підстави, бо складений досить різко. Крім того, нема певности, оскільки юридичні поради автора справді практичні і взагалі, – яку юридичну [закреслено] вартість має той рукопис з погляду юридичного. От Виділ⁴ Товариства ухвалив просити Вас, чи не могли б Ви розглянути рукопис Рильського, виправити його, коли се потрібно, і взагалі надати йому таку форму, щоб він міг побачити світ. Рукопис Вам послав я учора і тепер прошу Вас, не одмовте розглянути його і дайте свою відповідь. Простіть, що Вас тим турбую, але Ви самі, будучи в Петербурзі, обіцяли Товариству свою літературну допомогу.

З новин суспільних трудно що певного сказати. Як знаєте, Суворин⁵ виспіває «весну», Мещерський⁶ – осінь. Відповідно своєму настрою кожний має, що хоче, а врешті виходить плутанина, в якій розібратися годі. Кажуть, між іншим, що після нового року майже всі міністри мають перемінитися і Вітте⁷ має виринути навіть начеб-то на посаді Плеве⁸ – але ж то хіба весна?

Було недавно святкування ювілею Короленка⁹. Адміністрація заборонила прилюдне святкування; вимагала, щоб усі привітання підлягали попередній цензурі; через те свято російської літератури відбулося в ресторані Контана в гурті менш 500 чоловік самих літератів. Було привітання і від петербурських українців або, як зазначено в газетах, від петербурської української колонії. Перед привітанням Славинський¹⁰ сказав промову, де «на здогад буряків» натякнув [закреслено] зазначив українське походження ювілянта; Короленко був зрушений [так у тексті] «не в пример прочим» розцілювався з делегатом, а від публіки понеслися надзвичайні оплески.

Учора відбувся ювілей бестужевських курсів¹¹ – теж «куций». Подробиць ще не знаю, але теж [щось] вийшло з цензурою адресів і половина курсисток зрілася участі в святкуванні.

Заходимося коло Лисенкового свята¹². Без участі імператорських артистів¹³ нічого не буде; через те подається петиція, щоб дозволено було їм взяти участь у ювілейному святкуванні. Під петицією єсть вже підписи сестри Глінки¹⁴, Римського-Корсакова¹⁵, Стасова¹⁶ та інших поважних осіб артистичного світа.

Цензурою дозволено великий збірник – «На вічну пам'ять Котляревському»¹⁷; самий рукопис важить 12 фунтів. Правда, цензура позбавила йому ваги, всі наукові статті пропали, а з великих белетристичних річей – одна з кращих повістей Мирного «За водою»¹⁸. Проте все ж набралось досить.

У Добродійне Товариство після літніх оголошень надсилається досить рукописів, – та не знати, як їх привітає цензура. Сими днями дозволена популярна метеорологія, писана О.О. Русовим¹⁹; спершу сей рукопис був заборонений і цензура вдруге дозволила його лише після скарги, в якій доводилося про белетристичну форму брошури.

Чи не збираєтеся до нас? Добре було б, коли б Ви щороку приїздили до Петербургу.

Чи не бачитесь з Храновським²⁰? Мені вже й соромно йому писати, а справа²¹ чомусь тяжко затягається²¹. Може б Ви випадком його запитали, коли побачитесь?

Щироповажаний дружині Вашій прошу низько уклонитися.

Бувайте здорові
Ваш душею – О. Лотоцький

Впродовж першого аркуша листа на полі дописано: «Одержав від Глібова²² звістку, що усі твори його батька дозволені для друку. Він приїздив в Петербург з листами від Милорадовича²³ до голови Цензурного комітету – Катенина і члена Совета М[іністерства] вн[утрішніх] справ Татіщева. Майте се наувазі».

ЧИМ, інв. № Ад-2327.

* Напис рукою І. Шрага.

¹ Лист написано на бланку «Правление Благотворительного Общества издания общепольных и дешевых книг. XI. 22. (190 г.)». Від руки дописано: «С. Петербург».

² Рік встановлено на підставі змісту.

³ *Небіжчика Рильського* – Тадей Розеславович Рильський (1841–1902) – вчений-соціолог, громадський та культурний діяч, меценат, один із засновників Старої Київської громади.

⁴ *Виділ* – правління «Благодійного товариства».

⁵ *Суворин* – Олексій Сергійович Суворин (1834–1912) – російський видавець і журналіст, з 1876 р. видавав популярну газету «Новое время», з 1880 р. – журнал «Исторический вестник».

⁶ *Мещерський* – Володимир Петрович Мещерський (1839–1914) – російський публіцист, з 1872 р. видавав реакційну газету-журнал «Гражданин».

⁷ *Витте* – Сергій Юлійович Вітте (1849–1915) – російський державний діяч. У 1905–1906 рр. – прем'єр-міністр Росії, автор цікавих мемуарів. Див.: Вітте С.Ю. Воспоминания: В 3 т. – М., 1960.

⁸ *Плеве* – В'ячеслав Костянтинович Плеве (1846–1904) – російський державний діяч. З 1902 р. – міністр внутрішніх справ.

⁹ *Святкування ювілею Короленка* – Володимир Галактіонович Короленко (1853–1921) – російський письменник і громадський діяч. 25-річчя його літературної діяльності відзначали в Санкт-Петербурзі 14 листопада 1903 р. Російський критик Ф. Батюшков описав урочистості: «Объявленное дневное заседание в зале Тенишова не могло состояться по внезапной отмене этого чествования распоряжением полиции. Но публика собралась в ресторане Контана: кроме трехсот лиц, записавшихся на банкет, было, пожалуй, не меньше число тех, которые шли на дневное заседание, но пришли в ресторан послушать речи и приветствия, ибо, к счастью, распоряжения не было дано закрыть ресторан. Не догадались... Празднование все же состоялось без ведома и участия полиции» //В.Г. Короленко в воспоминаниях современников /Под. общей ред. С.Н. Голубова. – М., 1962. – С. 584.

¹⁰ *Славинський* – Максим Антонович Славинський (1868–1945) – український громадсько-політичний діяч, публіцист і літератор. З 1898 р. жив у Петербурзі, де працював у редакціях російських періодичних видань. У 1906 р. – редактор друкованого органу української парламентської фракції у Першій Державній думі «Украинский вестник».

¹¹ *Ювілей бестужевських курсів* – вищий навчальний заклад для жінок, заснований у 1878 р., названий по імені першого керівника курсів професора Санкт-Петербурзького університету історика К. М. Бестужева-Рюміна (1829–1897).

¹² *Заходимося коло Лисенкового свята* – у 1903 р. українська громадськість відзначала 35-річний ювілей творчої діяльності видатного українського композитора й громадського діяча Миколи Віталійовича Лисенка (1842–1912). Святкування розпочалося 22–29 листопада 1903 р. у Галичині та на Буковині, продовжилося 17–20 грудня 1903 р. у Києві, на початку 1904 р. – у Баку, Вінниці, Кременчуці, Полтаві, Чернігові, Лубнах, Тифлісі. 17 лютого 1904 р. ювілейний вечір відбувся у Петербурзі //Є. Чикаленко і П. Стебницький. Листування. 1901–1922 роки /Упоряд.: Н. Миронець, І. Старовойтенко, О. Степченко. Вст. ст.: Н. Миронець, І. Старовойтенко. – К., 2008. – С. 31.

¹³ *Без участі імператорських артистів* – йдеться про артистів петербурзьких театрів, які мали статус імператорських.

¹⁴ *Сестра Глінки* – у видатного російського композитора Михайла Івановича Глінки (1804–1857) було 12 братів і сестер. Очевидно, йдеться про Шестакову Людмилу Іванівну (уроджену Глінку; 1816–1906), з якою композитор був особливо близьким. Він писав: «Мы жили с сестрой душа в душу, [...] нам было хорошо вместе» //Глінка М.И. Записки /Подготов. А.С. Розанов. – М., 1988. – С. 130.

¹⁵ *Римський-Корсаков* – Микола Андрійович Римський-Корсаков (1844–1908) – російський композитор, педагог, диригент, музичний теоретик і письменник. М. Лисенко був його учнем.

¹⁶ *Стасов* – Володимир Васильович Стасов (1824–1906) – російський художній і музичний критик, історик мистецтва.

¹⁷ *Цензурою дозволено великий збірник* – «На вічну пам'ять Котляревському» – збірник, видрукований «ярижкою»: «На вічну пам'ять Котляревському: Литературный збирник (Мал. Ф.С. Красицького, О.Г. Слассіона, В.О. Корнієнка, Л.В. Позена, Т.Г. Шевченка). – К.: Вик; Друк. П. Барського, 1904. – 510, X с.», увібрав у себе твори цвіту українських письменників //Україномовна книга у фондах Національної бібліотеки імені В.І. Вернадського 1798–1916: Бібліографічний покажчик. – К., 1999. – Вип. 3: 1901–1910. – С. 145.

¹⁸ Одна з краєвих повістей Мирного «За водою» – у примітках до п'ятого тому «Незавершена проза» семитомного зібрання творів Панаса Мирного (Панаса Яковича Рудченка; 1849–1920) зазначено, що письменник розпочав роботу над повістю наприкінці 1870-х рр. Збереглися три твори, які вважають її основою, – «Злодій», «Що то хороше...» і «За водою». У 1880-х рр. до згаданих матеріалів звернувся брат П. Мирного Іван Білик (Іван Якович Рудченко; 1845–1905), «синтезуючи всі три джерела, він написав фактично новий твір під тією ж назвою». Повість заборонена цензурою у 1884 і 1904 рр., вперше надрукована у «Літературно-науковому вістнику», 1918 р., № VII–XI, автором було вказано Панаса Мирного. «В листі до редакції журналу від 3 квітня 1919 р. письменник заперечував проти публікації повісті лише під одним прізвиськом, зазначаючи, що «Білик додав більше праці до неї, чим я» // Мирний П. (Рудченко П.Я.) Збір. творів: У 7 т. – К., 1970. – Т. 5. – С. 427–428.

¹⁹ *Популярна метеорологія, писана О.О. Русовим* – Олександр Олександрович Русов (1847–1915) – видатний український вчений і громадський діяч. Йдеться про його популярне видання: Русов О. Прыгода на хутори: Оповідання [про метеорологічні явища]: 3 8 малюнками. – СПб.: [Благотвор. О-во изд. общеплез. и дешевых кн.], 1904. – 64 с.; мал., карти // Україномовна книга у фондах Національної бібліотеки імені В.І. Вернадського 1798–1916: Бібліографічний покажчик. – К., 1999. – Вип. 3: 1901–1910. – С. 150.

²⁰ *Чи не бачитесь з Храновським* – Леонід Васильович Храновський (у «Щоденнику» О.Ф. Кістяківського – Хроновський) (? –1907) – київський адвокат.

²¹ *Мені вже й соромно йому писати, а справа чомусь тяжко затягається* – Л. Храновський у справі спадкоємців О. Кониського, які оскаржували через суд заповіт письменника, згідно з яким все майно останнього мало піти на фінансування української справи, а розпорядником був призначений О. Лотоцький, захищав інтереси українських інституцій.

²² *Одержав від Глібова звістку, що усі твори його батька дозволені для друку* – йдеться про сина байкаря Олександра Леонідовича Глібова; «Твори» Л. Глібова побачили світ у видавництві «Вік» у 1904 р. з передмовою О. Тищинського // Українські письменники: Біо-бібліографічний словник. – К., 1963. – Т. 2. – С. 170. Видавці підкреслили: «Се видання можна уважати за перше повне зібрання творів славного байкаря українського. Опріч друкованих перше по часописах та збірних виданнях творів Леоніда Глібова, дещо друкується тут вперше з рукописів та автографів, що ласкаво уділив нам їх син поета Ол. Л. Глібов» // Глібов Л. Твори. – К., 1904. – С. XX.

²³ *Милорадович* – Григорій Олександрович Милорадович, граф, (1839–1905) – український історик, генеалог, геральдист, генерал-лейтенант. Один із засновників і перший голова Чернігівської губернської вченої архівної комісії.

Лист № 3¹

Кінець березня – початок квітня 1907 р.

Щироповажаний та дорогий Ілля Людвиговичу!

Од Вашого сина² довідався я про дуже гірку річ: що Вам, крім інших неприємностей, заборонено заробляти хліб адвокатською практикою³. Ся просто неймовірна звістка тяжко вразила мене і я увесь час думаю про се.

Простіть, що я доторкаюся до Вашої особистої справи. Пишу в тій надії, чи не можна було б як небудь допомогти Вам. Можна звернутися до послів першої чи другої Думи, можуть вони піти до міністра, можуть хоча б дійти того, що Вашу справу в сенаті⁴ розглянуто як найскоріше. Вам виднійше, як се все зробити. То прошу Вас подайте мені вказівки, а я всюди піду, куди треба.

Між іншим говорив з П.І. Чижевським⁵. Він пропонує, щоб вдалися Ви до посла Рубисова⁶. Я ще особисто знаю (з давнього часу) другого черниговського посла В[овка]-Карачевського⁷, який теж, я певен, зробить все, що можна. Тепер послы залишили попередню політику ігнорування адміністрації і вдаються до неї в усіх справах.

Коли б Ви через що-небудь не хотіли особисто звертатися до послів, то напишіть мені, я зроблю се од себе.

Доброго зараз мало. На якийсь кращий лад не світає. Сьогодні, напр[иклад] Столипін⁸ в справі воєнно-польових судів⁹ повернув назад «престіж влади», що похитнувся було через «слабость» в справі продовольственої комісії. З сього можна бачити, що якої згоди між кабінетом і думою не буде, а коли так, то чи буде й сама Дума.

Організовується українська парламентська фракція¹⁰. Поки що в її чоловік 30, а буде 40–45.

Склад послів-селян тепер далеко інтелігентніший, ніж уторік, і більше взагалі вони цікавляться справами фракції. Та шкода, що Вас немає.

Думає фракція видавати часопись для народа – се діло зараз саме організовується¹¹. Ес-деки попередили українську фракцію і сими днями випускають свою газету¹². «Укр[аїнский] Вестник»¹³, мабуть, не виходитиме – дуже зневірилися в нім люде. Се шкода. А, до речі, чи покінчили Ви з Могилянською¹⁴, якій дали Ви бланк на вексель? Мабуть, вексель вже оплачений, бо часу з того минуло досить. Але майте на увазі, що справи Пірожкова¹⁵ стоять зараз зле, і більше не бланкуйте.

Бувайте здорові. Жду Вашої відповіді. Моє глибоке пошановання Вашій дружині.

Душею Ваш О. Лотоцький.

ЧИМ, інв. № Ад-2323.

¹ Лист не датований, приблизний час написання встановлено за змістом.

² *Од Вашого сина* – ймовірно, йдеться про старшого пасинка І. Шрага Лева Миколайовича Віхмана (1879 – ?), який з 1904 р. працював помічником присяжного повіреного у Чернігові.

³ *Вам, крім інших неприємностей, заборонено заробляти хліб адвокатською практикою* – Чернігівський окружний суд двічі розглядав питання про позбавлення І. Шрага як такого, що підписав виборзьку відозву, права на адвокатську діяльність. На засіданні 8 жовтня 1906 р. суд залишив його у званні присяжного повіреного, а на повторному засіданні 27 січня 1907 р., очевидно, під тиском згори вивів колишнього депутата зі складу колегії адвокатів // ЧИМ, інв. № Ал-59 – 246/603, арк. 14зв.

⁴ *Вашу справу в сенаті розглянуто як найскоріше* – Сенат в Російській імперії в 1711–1917 рр. – вищий державний орган, підпорядкований імператору. Згідно із судовими статутами 1864 р. – вища касаційна інстанція в імперії.

⁵ *П.І. Чижевський* – Павло Іванович Чижевський (1860–1925) – громадський та земський діяч, депутат Першої Державної думи, член радикально-демократичної партії.

⁶ *Рубисов* – Микола Костянтинівич Рубісов (Рубіс; 1866–1919?) – залізничний лікар, громадський діяч, депутат Другої Державної думи від Чернігівської губернії, один із лідерів Трудової громади – української парламентської фракції у цій думі.

⁷ *Вовк-Карачевський* – Василь Васильович Вовк-Карачевський (1873–1923) – викладач історії в навчальних закладах Києва, чернігівський губернський гласний від Борзенського повіту, громадський діяч, депутат Другої Державної думи від Чернігівщини, член Трудової громади.

⁸ *Столипін* – Петро Аркадійович Столипін (1862–1911) – російський державний діяч, міністр внутрішніх справ і, з 7 липня 1906 р., прем'єр-міністр Росії.

⁹ *В справі воєнно-польових судів* – питання про запровадження військово-польових судів у Росії «в видах боротьби с наиболее опасными проявленными революционного движения в местностях, объявленных на военном положении или в положении чрезвычайной охраны» (див.: Брянчанинов А.П. Междодумье. – Спб., 1907. – Вып. 1: Сборник материалов. – С. 29) розглядалося на засіданнях Ради Міністрів 17–19 серпня 1906 р. Рішення отримало схвалення імператора. Число справ, які розглядали ці суди, різко зросло: у 1902 р. – 15; 1903 р. – 43; 1904 р. – 18; 1905 р. – 308; 1906 р. – 4698; 1907 р. – 4335 // Королева Н. Г. Первая российская революция и царизм: Совет Министров России в 1905–1907 гг. – М., 1982. – С. 145–146. Див. також: Фалеев Н.И. Шесть месяцев военно-полевой юстиции // Былое. – 1907. – № 2. – С. 43–81. Скасовані у квітні 1907 р.

¹⁰ *Організовується українська парламентська фракція* – йдеться про заснування думської фракції у Другій Державній думі, відомої як Трудова громада; до її складу входило 47 депутатів, керівниками стали А. Гриневиц, М. Довгополов та М. Рубісов.

¹¹ *Думає фракція видавати часопись для народа – се діло зараз саме організовується* – йдеться про українську газету «Рідна справа – Думські вісті», яку видавала українська парламентська фракція

у Другій Державній думі. Виходила з 12 квітня до 6 червня 1907 р. Фактичним редактором газети був В. Доманицький.

¹² *Ес-деки попередили українську фракцію і семи днями випускають свою газету* – ймовірно, йдеться про газету «Наша Дума», яку в 1907 р. видавала організація УСДРП в Петербурзі. Редактором її був Д. Донцов. У роботі брали участь депутати Другої Державної думи //Феденко П. Український рух у 20 столітті. – Лондон, 1959. – С. 63–64.

¹³ «Украинский вестник» – російськомовний тижневик, який видавала українська фракція у Першій Державній думі, виходив з 21 травня по 7 вересня 1906 р. під редакцією М. Славинського.

¹⁴ *Чи покінчили Ви з Могилянською* – йдеться, очевидно, про Марію Миколаївну Могилянську – на час написання листа вдову чернігівського юриста, заступника голови Чернігівського окружного суду Михайла Яковича Могилянського (1840–1894). Збереглися її листи до І. Шрага, де вона скаржилася на матеріальну скруту свого сина Михайла.

¹⁵ *Справи Пірожкова* – Михайло Васильович Пірожков (1867–1927) – російський видавець, книготорговець.

Лист № 4

9 квітня 1907 р.

Відп[овів] 13 квітня*

Щироповажаний та дорогий Ілля Людвиговичу!

Не вірилося, що судова палата ствердить незаконний присуд окружного суду¹, та тепер се хоч неймовірний, але факт. Як то тяжко мусить бути Вам, коли й подія ся гнітить кожної хвилі, – якоюсь невідомою хмарою вкриває душу, коли думаєш і про що інше. Боляче до гніву, до сліз.

Простіть же мені, що я в такому настрою захожуюся про дещо таке, що може Вам і не подобається. Так, був я у Родичева² й у Пергамент³, просив подати [так у тексті] (ззначивши, що роблю се без Вашого уповноваження, з власної ініціативи). Думалося, чи не можна Вам тимчасово перевестися в округ Одеської або Петербургської палати; виявилось, що рада присяжних повірених охоче прийняла би Вас, – але чи розпублікувала⁴ б судова палата? Та й до того, я думаю тепер, практично се не може багато важити, бо ж практика проходить поволі і поки що матеріально се запомогло б не багато. Думалось також, чи не можна б Вам зайняти посади юрисконсульта при якомусь банкові або акціонерному підприємстві; але в провінціальних городах, навіть таких як Одеса, се з матеріального боку просто дуже дрібне, а в Петербурзі за спиною кожного юрисконсульта стоїть довга низка «чающих» конкурентів. Для того здається мені найбільше практичною порада Пергамент⁵ – зайняти посаду в канцелярії Думи⁵. Тепер саме виробляються там штати і за кілька день будуть переведені. Яко член першої Думи і людина високого ділового авторитету Ви маєте повне право і усі шанси на таку посаду; се дало б Вам тисячів 2–3 на рік; навіть роспуск Думи Вам не пошкодив б, бо в такому разі забезпечується плата за цілий рік. Розумію добре, що «се не те». Перш за все – се дуже мало в порівнянні з тим, що Вам треба; але, на мою думку, маючи щось певне, лехче шукати чогось кращого або додаткового: у всякому разі, знайти що небуть можна лише сидючи у великому місті, а не в Чернигові, де Вам тепер і поступитися вільно не можна. Прикро також і те, що Вам, коли б Ви згодилися, довелося б зріктися заслуженого літнього спочивку на дачі та ще й до того якийсь час жити далеко від родини.

Вам видніше, – зважте і телеграфуйте зараз же мені, чи просто Пергаментові (Осип Яковлевич), бо треба поспішити. Коли зрічетесь, – треба мудрувати щось інше. А чи не подали б Ви самі якої вказівки?

В середу має вийти перше число української газети⁶.

Дружині Вашій прошу передати моє глибоке поважання.

[1]907 /IV 9

ЧИМ, інв. № Ад-2326.

Ваш О. Лотоцький

* Напис рукою І. Шрага.

¹ *Судова палата ствердить беззаконний присуд окружного суду* – див. примітку № 3 до третього листа. 31 березня 1907 р. вища судова інстанція – Київська судова палата затвердила рішення Чернігівського окружного суду: до завершення карної справи І. Шрага як депутата Державної думи, який підписався під Виборзькою відозвою, й відбуття ним тримісячного тюремного ув'язнення йому заборонялася адвокатська практика //ЧІМ, інв. № Ал-59 – 246/603, арк. 14зв.

² *Родичев* – Федір Ізмайлович Родичев (1853–1932) – російський земський діяч, юрист, один із лідерів кадетів, депутат усіх дореволюційних Державних дум Росії.

³ *Пергамент* – Осип Якович Пергамент (1868–1909) – одеський адвокат і громадський діяч, депутат Першої та Другої Державних дум. У жовтні 1905 р. був «найвпливовішою особою у складі Конвенту» – революційного органу в Одесі, відомого ще під назвою «Тимчасовий комітет» //Турченко Г.Ф., Назарова Є.П. Революція 1905–1907 рр.: Одеський Конвент //Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – Запоріжжя, 2011. – Вип. XXXI. – С. 105. Належав до числа адвокатів, які захищали депутатів Першої Державної думи, котрі підписали Виборзьку відозву //Дело о Выборгском воззвании: Стенограф. отчет... – Спб., 1908. – С. 1.

⁴ *Але чи роспублікувала б судова палата?* – очевидно, йдеться не про оприлюднення рішення, а про дозвіл на заняття посади.

⁵ *Зайняти посаду в канцелярії Думи* – Друга Державна дума Росії розпочала свою роботу 27 лютого 1907 р. Штат її співробітників був далеко не укомплектований, а з огляду на те, що за складом депутатів вона виявилася ще лівішою, ніж Перша дума, то у І. Шрага, який мав заслужену репутацію не тільки досвідченого юриста, але й поступового діяча, були шанси отримати посаду.

⁶ *В середу має вийти перше число української газети* – очевидно, йдеться про газету «Рідна справа – Думські вісті», перше число якої вийшло 12 квітня 1906 р. Див. також примітку № 11 до третього листа.

Лист № 5 ¹

Друга половина квітня 1907 р.

Христос Воскрес!

Прошу Вас дуже сповістити телеграмою, чи згоджуєтеся Ви принципіально зайняти посаду. А ще краще – коли б Ви зараз подали заяву в Президіум Думи². На перешкоді ст. 129 не стоїть³, бо адміністративного затвердження не треба.

Ваш О. Лотоцький

З продажею землі не спішіть, земляки мусять допомогти Вам.

ЧІМ, інв. № Ад-2325.

¹ Лист написано на звороті візитної картки «Александръ Игнатьевич Лотоцкий». Судячи зі змісту, бо Великдень того року святкували 22 квітня, написано у квітні 1907 р.

² *Президіум Думи* – очевидно, йдеться про Президію Другої Державної думи, де розглядалися питання про набір технічних працівників Думи.

³ *На перешкоді ст. 129 не стоїть* – за підписання Виборзької відозви судили за ст. 51 і ст. 129, пункт 3 частини першої Карного уложення. Остання передбачала: «Виновный в произнесении или чтении, публично, речи или сочинения или в распространении или в публичном выставлении сочинения или изображения возбуждающих:... 3) к неповиновению или противодействию закону или обязательному постановлению или законному распоряжению власти... наказывается заключением в исправительный дом на срок не свыше 3 лет» //Дело о Выборгском воззвании: Стенограф. отчет... – Спб., 1908. – С. 26.

Лист № 6

23 квітня 1907 р.

Христос Воскрес!

Дорогий Ілля Людвиговичу!

Користуюся з випадку, щоб написати Вам хоч кілька слів.

Шкода, що Ви не одповіли, чи зможете Ви принципіально на посаду в Петербурзі. Коли б Ви згодилися, то вона б за Вами була б забезпечена конечно. Тільки зараз сповістіть про се телеграмою, бо через кілька день буде вже пізно.

Прикро, що думаєте продавати свою землю. Мимо всього, – се ж Ви себе позбавили б земського ценза¹. Земляки мусять допомогти Вам, поки справи Ваші не поліпшаться.

IV /23

Бувайте здорові Ваш О. Лотоцький

Добре, коли б Ви (розуміється, – як на те принципіально погодитесь) подали заяву в президіум Думи, що хотіли б мати посаду в канцелярії. Але знов – треба се робити, не гаючись. 129^{та} стаття тут не має значіння, бо адміністративного затвердження не треба.

ЧИМ, інв. № Ад-2324.

¹ *Се ж Ви себе позбавили б земського ценза* – згідно з Положенням 1890 р. правом брати участь у повітових виборних з'їздах дрібних власників користувалися особи, які володіли упродовж не менше року в межах повіту на правах власності або пожиттєвого володіння землею в розмірі не менше $\frac{1}{10}$ земського цензу, тобто 1500 руб. //Энциклопедический словарь Т-ва «Братя Гранат и К°». – Изд. 7. – М., [Б.г.]. – Т. 21. – С. 232–233.

Лист № 7

2 жовтня 1907 р.¹

Відп[овів] 27 жовтня*

Щироповажаний та дорогий Ілля Людвиговичу!

Перш за все од душі поздоровляю Вас із знесенням з Вас тяжкої заборони – після постанови Сенату! Тепер ви вже можете займатися своїм ділом. Добре розумію, що вся історія одбилась прикро не лише на минулому Вашому, а й на прийшлому, бо чимало клієнтів Ваших за сей час ворохобні одбилися од Вас, а повернути нових не лехко. Прикро, але все ж і се лехче, ніж було раніше. Повірите, дорогий Ілля Людвиговичу, – їй Богу, дня такого нема, що не вставали Ви в думці моїй яко жертва горожанського обовязку. Ви знаєте, я завше дуже високо цінив і поважав Вас; але за сей рік Ви стали мені так близьким та рідним, що не знаю, щоб я не зробив, щоб хоч трохи зняти з голови Вашої клопоту. Але що вдію і що я можу! Отсе безсилля і мучить мене. Простіть мені, любий Ілля Людвиговичу, що пишу отсе.

Вірьте – не хочу лізти з чобітьми в душу. Але не можу не сказати, що душу так хвилює. Тож не гнівайтесь.

А я до Вас все ж з проханням, – мабуть, Ви своїм клопотом не обмежитесь ніколи. Я й то не відважився довго Вас турбувати, але бачу врешті, що без того ніяк не обійтись, бо мені треба такої поради, що лише Ви можете її дати.

Ви знаєте, що Храновський, який вів справу з заповітом О.Я. Кониського, помер². Я так і не знаю, як забрати в його все, що належить до справи, до кого вдатись з сим і кому далій доручити справу. Я був би дуже радий, коли б син Ваш³ взявся за неї як скоро, що Ви її не візьмете на себе. Але під єдиною і безперечною умовою – за звичайний адвокатський гонорар. Сумма слідства вже виросла до 30 тисячів. Я боюся, що під сей час, коли помер Храновський, родина Кониського⁴ почне підводити усякі «подвохи», (веде від неї справу Левинський⁵), то треба скоріше і енергійніше взятись до справи. І я прошу Вас або самим її взяти – під згаденою конечною умовою, – або запропонувати Вашому синові, що користувався [б] Вашими порадами. А як через які небуть причини Ви ні на те, ні друге не згодилися – хоч се було б мені дуже прикро, то вже хоч порадьте доброго і чесного адвоката. Чув я добре про київського адвоката Олександра Михайловича Головинського. Якої Ви думки про його? Але повторюю – що найбільше хотілось би мені аби Ви приймали в тому безпосередню чи посередню участь.

Дуже прошу відповісти мені по можливості негайно, бо душа у мене неспокійна, чи не викинув якої халепи Левинський.

Скоро буде Третя дума⁶. В «лагере торжествующих» – іде торжество. Газетні звістки про те, що з чорносотенною думою переборщили і що те переборщення когось ніби муляє, – се вигадка. В сферах навпаки – бояться таки, чи не буде опозиція занадто велика. Що се так, можете бачити з київським «разъяснением» Страдомського⁷ – по наказу з Петербурга. Що буде далій – ніякий Аллах напевно не відає, але гадає по своєму. Мабудь, на якийсь час все припишкне, бо все втомилося, активних виступів не буде. Але внутрішня анархія ледве чи перестане, бо причини, що її викликали, не тільки не перестали, а ще збільшилися. І піде все як у казці про білого бичка. Але як несказанно тяжко жити! Особливо десь тяжко у Вас, бо в столиці все ж можна користуватися хоч тінню якогось права.

Чи витвориться в думі якась українська фракція⁸ – зараз нічого не можна сказати. Суголосні елементи все ж будуть, вони пройшли під прапором правих. Вимагання їх теж мусять звизитись порівняно з першими двома думами. Але про се напишу, як виясниться.

Дружині Вашій прошу низенько вклонитися.

Х. 02

З глибоким поважанням О. Лотоцький.

ЧИМ, інв. № Ад-2320.

* Напис рукою І. Шрага.

¹Рік написання листа встановлено на підставі змісту.

²*Храновський, який вів справу з заповітом О.Я. Кониського, помер* – див. примітки № 20 та № 21 до другого листа.

³*Коли б син Ваш взявся за неї* – очевидно, йдеться про Л. Віхмана. Див. примітку № 2 до третього листа.

⁴*Родина Кониського почне підводити усякі «подвохи»* – ці побоювання були небезпідставними. І. Шраг писав про долю заповіту О. Кониського: «26 мая 1899 р. О.Я. Кониський склав духовну, по якій все своє майно, якого було приблизно на 25000 карб. в усяких процентових паперах, доручив виконавцеві своєї духовної О.Г. Лотоцькому поділити так: 10000 карб. на українську академію наук у Львові, коли її буде засновано не пізніше, як за десять років по його смерті, в противному разі гроші ці, 10000 карб., віддаються на власність Черніг[івського] губ[ернського] земства, яке повинно засновати в с. Переходовці Ніжинського повіту сільськогосподарську школу імені небіжчика, 5000 карб. призначив він Науковому товариству імені Шевченка у Львові, або, коли виконавець його духовної визнає за найбільш відповідне, – університету у Львові, на засновання стипендії імені небіжчика на філософічному факультеті і 1000 карб. заповів він Наук[овому] Т[оварист]ву імені Шевченка на премію тому, хто на столітні народження Шевченка складе найкращу його біографію. 1500 карб. визначено Т[оварист]ву імені Шевченка на премію за найкращу історію української літератури XIX віку і на видання тієї історії; гроші ці можуть бути витрачені на зазначене видання тільки тоді, коли історію літератури буде складено за три роки по смерті заповітника, 500 карб. призначено також Наук[овому] Т[оварист]ву імені Шевченка на видання і поширення популярної дешевої книжки про права і обов'язки людини яко громадянина свого рідного краю. На побільшення засобів бібліотеки і на придбання нових наукових видань Т[оварист]ву імені Шевченка небіжчик призначив 500 карб., добродійному Т[оварист]ву імені Шевченка у Петербурзі – 500 карб., дочці, Н. Киричинській – 3000 карб. і особам, які доглядали його за часи його недуги, по 500 карб., разом 1500 карб. У квітні 1901 р. удова небіжчика, М.О. Кониська, почала в Київському окр[ужному] суді справу, прохаючи знищити духовну небіжчика на підставі того, що нібито свідки підписали духовну не так, як треба по закону». Судове слухання затягнулося майже на 10 років. Тільки 23 лютого 1910 р. суд відхилив позов М. Кониської, але її адвокати знову оскаржили присуд //Чернігівець (Шраг І.) Доля спадщини О. Кониського //Рада. – 1910. – 30 ноября (13 грудня). – С. 1–2.

⁵*Левинський* – Єфрем Ісакович Левинський – київський присяжний повірений.

⁶*Скоро буде Третя дума* – Третя Державна дума розпочала свою роботу 1 листопада 1907 р., а завершила 9 червня 1912 р.

⁷*Київським «разъяснением» Страдомського* – Микола Федорович Страдомський – київський громадський діяч, гласний Київської міської думи.

⁸ *Чи витвориться в думі якась українська фракція – у Третій Державній думі української фракції не було створено. М. Грушевський писав, що вона «новим виборчим законом уже закрита для українських депутатів», а спроби розшукати «тих елементів, котрі, мовляв, тільки «для політики» сховалися під крила октябризму, але не залишать проявити себе в національних українських справах» виявилися невдалими //Грушевський М. Твори у 50 т. – Львів, 2005. – Т. 2. – С. 224.*

Лист № 8

Осінь 1908 р.¹

Відп[овів] 10 жовтня*

Щироповажаний та дорогий Ілля Людвиговичу!

Не трачу таки надії, що Ви візьмете на себе клопіт що-до заповіту О.Я. Кониського², і знов звертаюся до Вас з проханням про се. Дозволю собі поставити лиш одну умову, щоб справа була оплачена по скінченню звичайним гонораром, бо все ж одно треба було б оплачувати труд звичайного адвоката, коли б взявся він вести справу.

Маючи надію, що Ви мені не одмовите і згодитесь на моє прохання, я прошу розвідати, – чи самим, чи через Вашого сина, як Вам зручніше буде, в якому стані зараз справа, що треба робити, кому маю дати довіреність і т. п. На усякі дрібні видатки міг би здобути і грошей, коли б написали Ви, яку суму.

Простіть, що турбую Вас справою, до якої може не лежить з особистих причин серце Ваше³. Але самі бачите, що без Вашої участі корисна справа зведеться ні на що.

Згадую часто Вас – і під час Вашого невільного пробування «на дачі»⁴ і після визволення і серце мені болить за усі прикрости, що впали на Вашу голову. Як мається і як себе тепер почуваєте? Чи не вплинула капосна дача на Ваше здоровля?

У нас знов – і без того темне небо вкривається новими хмарами. «Господа положения» – союзники⁵ провокацією викликали учора бійку в університеті; сподіваються нових репресій, що мають викликати новий вибух гострої опозиції, зараз цілком безнадійної.

Дума ще не зібралась. Мабуть, у сю сесію буде розглянуто законопроект про шкільну мову⁶. Крім Київського клубу націоналістів⁷, дуже агітує проти того землячок Ваш М.В. Красовський⁸.

Бувайте здорові. Прошу передати моє пошанування дружині Вашій.

Душею Ваш О. Лотоцький

Спб, Тучков пер[еулок], 11, кв. 18

ЧІМ, інв. № Ад-2321.

* Напис рукою І. Шрага.

¹ Умовна дата написання листа встановлена за змістом.

² *Що Ви візьмете на себе клопіт що-до заповіту О.Я. Кониського – із публікації І. Шрага у газеті «Рада», зміст якої викладено у примітці № 4 до сьомого листа, можна зрозуміти, що І. Шраг брав безпосередню участь у захисті волі покійного письменника.*

³ *Що турбую Вас справою, до якої може не лежить з особистих причин серце Ваше – І. Шраг був близьким другом О. Кониського. Вдова письменника теж апелювала до нього. О. Лотоцький писав у спогадах, що «йому так само, як і мені особисто, було тяжко провадити цю справу, бо він також був особисто зв'язаний з родиною небіжчика» //Лотоцький О. Сторінки минулого //Праці Українського наукового інституту. – Варшава, 1932. – Т. VI. – Ч. I. – С. 178–179.*

⁴ *Під час Вашого невільного пробування «на дачі» – йдеться про перебування І. Шрага у Чернігівській в'язниці, де він за вироком Петербурзької судової палати відбував упродовж 3 місяців (з 24 травня по 24 серпня 1908 р.) покарання за підписання Виборзької відозви.*

⁵ *«Господа положения» – союзники – чорносотенна організація «Союз русского народа» була заснована в Петербурзі у листопаді 1905 р., мала філії у всіх українських губерніях. Метою союзу було відстоювання самодержавства, заперечення ідеї автономії, відкритий антисемітизм, боротьба проти революціонерів. «Союз» перебував під покровительством імператора Миколи II //Верстюк В.Ф., Дзюба О.М., Репринцев В.Ф. Україна від найдавніших часів до сьогодення: Хронологічний довідник. – Вид. 2. – К., 2005. – С. 193.*

⁶ *Законопроект про шкільну мову* – навесні 1908 р. 37 депутатів Третьої Державної думи внесли законопроект про вивчення української мови у початкових школах українських губерній. У 1909 р. проект було передано до комісії з народної освіти як складову частину законопроекту про початкову школу. Право навчати дітей рідною мовою отримали деякі народи Російської імперії: вірмени, грузини, естонці, латвійці, литовці, німці, татари, чехи, але українська мова не дозволялася // Садовський В. Украинский вопрос в третьей Думе // Украинская жизнь. – 1912. – № 5. – С. 18–19.

⁷ *Крім Київського клубу націоналістів* – Клуб російських націоналістів, метою якого було проголошено «культурно-громадську боротьбу з українським рухом і оборону підстав російської державності на Україні», засновано 19 березня 1908 р. // Верстюк В.Ф., Дзюба О.М., Репринцев В.Ф. Україна від найдавніших часів до сьогодення: Хронологічний довідник. – Вид. 2. – К., 2005. – С. 202.

⁸ *Дуже агітує проти того землячок Ваи М.В. Красовський* – Михайло Васильович Красовський (1851–1911), згідно з даними Енциклопедичного словника братів Гранат (М., 1913, т. 23, с. 720) народився в Чернігівській губернії, з 1873 р. перебував на державній службі в столиці. «Разом з тим брав участь в земському житті Чернігівської губернії як гласний спочатку повітових, а згодом губернських зборів. В члени Державної Ради обраний в 1906 р. Чернігівським земством, в 1909 р. переобраний. За політичними переконаннями – октябрист». Див. також: Зайченко В. Новобілоуська метрична книга та її персоналії. – Чернігів, 2012. – С. 24; Рахно О., Казимір Ю. М.В. Красовський: віхи життя та громадсько-політичної діяльності // Сіверянський літопис. – 2012. – № 1–2. – С. 144–149. На Празькому слов'янському з'їзді (13–18 липня 1908 р.) М. Красовський очолював російську делегацію, поділяв погляди так званих неослов'янофілів, чия діяльність вкрай негативно оцінювали російські та українські прогресивні діячі. Так, М. Грушевський писав: «Поступова Росія осудила досить однодушно сей «радісний і свободний» хоровод всуміш поступових і реакційних російських слов'ян, що, ... весело витанцюювали навколо слов'янського дерева, співаючи похвали російському життю в момент, коли се російське життя проводжало до в'язниць своїх перших обранців – депутатів першої Думи. Українське суспільство відвернулося також ... від сих сцен братання російських поступовців з репрезентантом галицьких ренегатів, прислужників тьми і поневолення» // Грушевський М. Твори у 50 т. – Львів, 2005. – Т. 2. – С. 70.

Лист № 9

30 жовтня 1908 р.¹

Відп[ові] 6 надолісту*

Щироповажаний та дорогий Ілля Людвиговичу!

Листом своїм Ви мене несказанно врадували. В газетах ще не було тоді звістки про Вашу «реабілітацію»² і я вперше довідався про неї з Вашого листа. Мало не расплакався я, дочитавши його, – так він мене врадував. Дай же, Боже, щоб дальших перешкод не було та щоб клієнтура Ваша до Вас повернулася! Я дивлюся на світ очима «економічного матеріаліста»: ніщо так тяжко не пригнічує чоловіка – його волю, енергію, всю його душу, як матеріальні недостачі, особливо, як чоловік має родину, моральні муки од сього може зрозуміти лиш той, хто сам пережив їх. Тож уявляю собі душевний стан Ваш за увесь останній час і разом з великою повагою дивуюся, як Ви героїчно-твердо його переносили! Так бодай-би Вам більше не довелося виявляти хоча і такі високі достоїнства душі Вашої, щоб і згадка про минулі прикrostі не захмарувала дальшої ясної долі Вашої. Велику заслугу свою та право на імя в історії оплатили Ви дуже дорогою ціною.

Остається ще за Вами заборона брати участь в громадських інституціях. Але щодо мійської думи та земства³, то не певен чи захотіли б Ви і самі брати участь в них при теперішньому антуражі. Се не ті інституції і люде, що Вас вибороли в Думу, навіть не ті, що Вас шанували під час Вашого ювілею⁴. Я став тепер фаталістом і думаю, що зусиллями окремих людей не можна змінити сучасного напряму життя. Реакційна сила має загнати його в такий безвихідний куток, що стане фактично неможливо провадити його так далій. Я вірю, що се настане скоро.

Таке негативне становище, в якому гальмуються та нищать усі користні сили не може довго длитися, бо життя не може стояти – особливо після того, як захиталися усі його старі основи. І настане час, коли виступ живих сил суспільства стане неминучою, конечною потребою.

Тяжко, що Ви не можете брати участі в «Просвіті»⁵, без Вас вона загине.

Сими днями послав Вам гроші на найближчі потреби в справі процесу⁶. Тепер у мене з

грошового боку сутужно. Як розживуся трохи, пошлю ще. Про довірочного листа написав. Бувайте здорові. Дружині Вашій просимо передати наше поздоровлення та привіт.

Х. 30
ЧІМ, інв. № Ад-2319.

Ваш О. Лотоцький

* Напис рукою І. Шрага.

¹ Рік написання листа встановлено на підставі змісту.

² *В газетах ще не було тоді звістки про Вашу «реабілітацію»* – сам І. Шраг писав в «Автобіографії»: «Року 1906 суд почав проти мене, як адвоката, дисциплінарну справу, чого дуже енергійно вимагав губернатор Родіонов, [...] кінець кінцем мене усунули тимчасово з адвокатури [...]. Далі одбув я три місяці тюрми, суд поновив дисциплінарну справу, висловив мені тільки догану, і з жовтня 1908 р. я мав змогу поновити свою адвокатську справу» //І.Л. Шраг. Документи і матеріали /Упоряд. В.М. Шевченко та ін. – Чернігів, 1997. – С. 52.

³ *Щодо мійської думи та земства* – 26 листопада 1906 р. чергове губернське земське зібрання відкрилося пропозицією губернатора М. Родіонова виключити зі складу гласних О. Муханова, Т. Локтя й І. Шрага як притягнутих до відповідальності за підписання Виборзької відозви. Окрім того, І. Шрага увільнили й від представництва земства у губернському із земських та міських справ присутствії. Представник Стародубського повіту Л. Оршаво-Орачевський заявив, що ініціатива походить від департаменту поліції, а рішення компетентної судової влади немає. Проте, голова зборів запевнив, що справа за останнім не стане. В. Хижняков запропонував висловити співчуття і пошану за попередню діяльність гласним. Але йому холодно заявили, що його пропозиція «передчасна». Тільки після Лютневої революції І. Шраг зміг повернутися до представницької діяльності.

⁴ *Що Вас шанували під час Вашого ювілею* – йдеться про вшанування у Чернігові 25-річчя громадської діяльності І. Шрага (4 березня 1900 р.) О. Лотоцький на урочистому обіді представляв Київську громаду. Він залишив про це цікаві спогади. Див. також: Шевченко В., Демченко Т. Ювілей, який мав великий резонанс //Літературний Чернігів. – 1996. – № 8. – С. 52–66.

⁵ *Тяжко, що Ви не можете брати участі в «Просвіті»* – Товариство «Просвіта» у Чернігові було засноване у грудні 1906 р. І. Шраг був одним із його керівників. У серпні 1908 р. чернігівський губернатор М. Родіонов розпорядився виключити з числа членів «Просвіти» її найбільш активних діячів: М. Коцюбинського, В. Коцюбинську, Ф. Левицьку, Л. Шрамченка, І. Шрага, О. Андрієвську та О. Калінську. Товариство проіснувало до 1911 р. Про перешкоди з боку влади і обставини його закриття І. Шраг написав у «Раді». Див.: Чернігівець (І. Шраг) Доля Чернігівської «Просвіти» //Рада. – 1912. – 28 февраля (12 березня). – С. 2–3.

⁶ *Послав Вам гроші на найближчі потреби в справі процесу* – йдеться про процес у справі спадщини О. Кониського. Див. примітки № 21 до другого та № 4 до сьомого листів.

Лист № 10

26 листопада 1908 р.¹

Щироповажаний Ілля Людвиговичу!

Дуже дякую Вам за два листи. Буду нетерпляче ждати Вашої кінцевої відповіді, сподіваючись, що Ви таки візьмете всю справу на себе².

Ходить чутка, що 6 грудня буде скасовано справу з Виборзькою відозвою³.

Бувайте здорові.

26. XI

ЧІМ, інв. № Ад-2322.

Ваш душею О. Лотоцький

¹ Рік написання листа визначено за змістом.

² *Що Ви таки візьмете всю справу на себе* – очевидно, йдеться про спадщину О. Кониського. Див. примітки № 21 до другого та № 4 до сьомого листів.

³ *Що 6 грудня буде скасовано справу з Виборзькою відозвою* – 6 грудня відзначали день народження імператора Миколи II. Очевидно, в ліберально-демократичних колах сподівалися на амністію для «виборжців», тим більше, що вони майже всі відбули покарання.

НАСЕЛЕВЕЦЬ Є.

Шпилькові револьвери Лефоше у зібранні Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського

Після того, як ударно-капсульні замки зробили можливим появу в 30-х роках ХІХ ст. та розповсюдження револьверів, необхідно було здійснити низку вдосконалень цього виду зброї. Зокрема, треба було досягти необхідної обтюрації (упередження витоку порохових газів з казенної частини в момент пострілу), при цьому не надто ускладнюючи механізм казенної частини¹. У 1836 році француз Казимир Лефоше винайшов шпильковий набій, який на той час мав картонну гільзу. Назву «шпильковий» набій отримав тому, що мав шпильку, один кінець якої знаходився перед ударним складом капсуля, вміщеного всередині гільзи, а інший виходив назовні через отвір у бічній стінці гільзи біля дна. У 1846 році Лефоше випустив бундельревольвер під шпильковий набій, використавши систему капсульного бундельревольвера бельгійця Марієтта². У 1851 році на виставці в Лондоні шпильковий набій був представлений разом з бундельревольвером, де ці винаходи викликали велику зацікавленість.

У 1852 році Казимир Лефоше помирає і справу продовжує його син Ежен, який у 1853 році створив револьвер під шпильковий набій з металевою гільзою – так звана військова модель. Набої вставлялися в барабан таким чином, що кінці шпильок стирчали в різні боки у напрямку від центра барабана, при повороті якого курок бив зверху по шпильці, що передавала удар капсулю. Ця модель мала багато спільного з капсульним револьвером Марієтта, який, у свою чергу, був подібний до капсульного Кольта³. Він мав ударно-спусковий механізм подвійної дії, винайдений французом Шене та запатентований у 1853 році. У 1855 році револьвер Лефоше був прийнятий на озброєння французької армії, а у 1858 році – італійської.

В цей час вже 15 років випускалися капсульні револьвери Кольта, і хоча револьвери Лефоше програвали їм у міцності конструкції, натомість мали низку значних переваг:

1. Використовували унітарні набої Казимира Лефоше, які були дешеві у виробництві, легко заряджалися навіть у темряві, не боялися вологи.
2. Ударно-спусковий механізм подвійної дії Шене дозволяв вести більш прицільну стрільбу, бо натискання на спусковий гачок стало плавним.
3. Висока скорострільність у порівнянні з іншими моделями.

Ці та низка інших переваг зробили револьвери Лефоше відомими на увесь світ. Невдовзі після появи перших зразків з'являються і більш досконалі моделі. Деякі типи револьверів Лефоше отримали розповсюдження і в Російській імперії, де офіцерам дозволяли за власний кошт обзаводитися стрілецькою зброєю (пістолетами і револьверами) іноземного виробництва⁴. Офіційні поставки з-за кордону почалися у 60-х роках ХІХ ст. для переозброєння нижніх чинів Жандармського корпусу. У Лефоше було замовлено 4500 револьверів, у бельгійського фабриканта Таннера – 1600. Ще 1000 штук було виготовлено на Сестрорецькому заводі, 500 – на Тульському. Хоча загалом військові без особливого ентузіазму сприйняли шпилькові револьвери, його цивільні моделі користувалися надзвичайною популярністю. Французькі револьвери стали зразками для наслідування, подібні моделі випускали в Австро-Угорщині, Німеччині, Іспанії, Англії, але найбільше – в Бельгії. Зброя бельгійських заводів настільки поширилася в світі, що систему Лефоше нерідко вважали бельгійською.

У 60-х – 70-х роках XIX ст. остаточно складаються певні особливі риси револьверів Лефоше. Ствол – 8-гранний або циліндричний з гранованою казенною частиною, що нагвинчується своїм приливом на вісь барабана, який жорстко з'єднаний з корпусом. В каналі прилива розміщено шомпол-екстрактор. Нижнім кінцем прилив за допомогою гвинта поєднується з корпусом. Поверхня барабана без долів, зарядні дверцята з пружинною заскочкою відкриваються догори. Револьвери малих калібрів зберігали всі вищезгадані ознаки, але мали складні спуски без спускової скоби⁵.

Однак шпилькові револьвери Лефоше мали і низку недоліків: існував ризик штовхнути виступаючу назовні шпильку, порохові гази через недосконалу обтюрацію інколи проривалися через казенник в обличчя стрільцю, гільзи було важко виймати, особливо коли їх роздувало⁶. Отже одержавши перемогу над голчастими системами Дрейзе та капсульними револьверами, шпилькові, у свою чергу, мали поступитися системам центрального запалення, що з'явилися наприкінці 60-х років XIX ст. Однак поширення револьверів центрального бою не зупинило випуск шпилькових револьверів. Однією з причин цього було гарно налагоджене виробництво та невисока ціна, тому ці револьвери продовжували вдосконалюватися, запозичуючи елементи револьверів центрального бою, навіть можливість використовувати набої центрального запалення⁷. З'явилися моделі з барабаном від 12 до 30 набоїв. Цікавий епізод знаходимо у А.П. Чехова в оповіданні «Месник», написаному 1887 року. Він яскраво ілюструє ставлення до револьверів шпилькових та центрального бою в цей час:

«Приказчик магазина – подвижная, французистая фигурка с брюшком и в белом жилете – раскладывал перед ним револьверы и, почтительно улыбаясь, шаркая ножками, говорил:

– Я советовал бы вам, мсье, взять вот этот прекрасный револьвер. Система Смит и Вессон. Последнее слово огнестрельной науки. Тройного действия, с экстрактором, бьет на шестьсот шагов, центрального боя. Обращаю, мсье, ваше внимание на чистоту отделки. Самая модная система, мсье... Ежедневно продаем по десятку для разбойников, волков и любовников. Очень верный и сильный бой, бьет на большой дистанции и убивает навывлет жену и любовника. Что касается самоубийц, то, мсье, я не знаю лучшей системы...

Приказчик поднимал и опускал курки, дышал на стволы, прицеливался и делал вид, что задыхается от восторга. Глядя на его восхищенное лицо, можно было подумать, что сам он охотно пустил бы себе пулю в лоб, если бы только обладал револьвером такой прекрасной системы, как Смит и Вессон.

– Какая цена? – спросил Сигаев.

– Сорок пять рублей, мсье.

– Гм!.. Для меня это дорого!

– В таком случае, мсье, я предложу вам другой системы, подешевле. Вот, не угодно ли посмотреть? Выбор у нас громадный, на разные цены... Например, этот револьвер системы Лефоше стоит только восемнадцать рублей, но... (приказчик презрительно поморщился) но, мсье, эта система уже устарела. Ее покупают теперь только умственные пролетарии и психопатки. Застрелиться или убить жену из Лефоше считается теперь знаком дурного тона. Хороший тон признает только Смит и Вессон»⁸.

Хоча револьвери Лефоше вже давно стали надбанням історії, але і тепер діють клуби шанувальників шпилькових револьверів, тисячі їх зберігається у різноманітних колекціях.

В колекції вогнепальної зброї Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського наявні 3 револьвери системи Лефоше:

1. Інв. № И-5766.

60-і – 80-і роки XIX ст. Бельгія, Льєж. Фірма «Август Франконт».

Ствол 8-гранний, прилив ствола приєднаний до рами гвинтом. Корпус розбірний. Курок з упереджувальним взводом. Барабан на 6 набоїв, наявний кільцеподібний щиток для захисту шпильок, зарядні дверцята відкриваються догори. На казенній частині – прорізний приціл, мушка висока. Рама, ствол та барабан оздоблені рослинним орнаментом у стилі рококо. Щічки руків'я – з кістки. Знизу на руків'ї – кільце для запобіжного ремінця. Позначений написом «E.LEFAUCHEUX IN UR BREVETE» та клеймами м. Льєж і фірми-виробника.

22 x 9,3 см, калібр 11 мм.

Надійшов у 1957 р.

2. Інв. № И-2874.

70-і – 90-і роки XIX ст. Бельгія, м. Льєж.

Ствол 8-гранний, з мушкою. Прилив ствола приєднаний до рами гвинтом. Праворуч у приливі розміщений екстрактор. Барабан на 6 набоїв, наявний кільцеподібний щиток для захисту шпильок, зарядні дверцята відкриваються догори. Спуск складний, без спускової скоби. Щічки руків'я – дерев'яні. Позначений клеймом м. Льєж.

18 x 8 см, калібр 7 мм.

Надійшов у 1925 р.

3. Інв. № И-2887.

70-і – 90-і роки XIX ст. Бельгія, м. Льєж.

Ствол 8-гранний, з мушкою. Прилив ствола приєднаний до рами гвинтом. Барабан на 6 набоїв, наявний кільцеподібний щиток для захисту шпильок. Спуск складний, без спускової скоби. Щічки руків'я – дерев'яні. Позначений клеймом м. Льєж.

17,8 x 8,1 см, калібр 7,3 мм.

Надійшов у 1935 р.

¹ 1000 образцов стрелкового оружия /Под общ. ред. Д. Миллера. – Смоленск, 2004. – С. 96.

² Жук А.Б. Революеры и пистолеты. – М., 1983. – С. 52.

³ Там же.

⁴ Пистолеты и революеры. Энциклопедия техники. – Вып. 1. – М., 1993. – С. 22.

⁵ Жук А.Б. Указ. соч. – С. 53.

⁶ Пистолеты и революеры. Энциклопедия техники. – Вып. 1. – С. 24.

⁷ Жук А.Б. Указ. соч. – С. 52.

⁸ Чехов А.П. Мститель //Чехов А.П. Рассказы и повести. – М., 1984. – С. 196–197.

Однострій дворянства Чернігівського намісництва

Знаковою добою української історії була друга половина XVIII ст. Правління Катерини II по відношенню до України було, як відомо, періодом посиленого руйнування самобутності українського суспільного життя і пристосування його до загальноімперських норм. Такі важливі політичні та соціально-економічні реформи, як скасування гетьманства (1764 р.), знищення Запорозької Січі (1775 р.), створення намісництв (1781 р.), закріпачення селянства (1783 р.), nobilitація козацької старшини (1785 р.) тощо не могли не відбитися на суспільстві. За короткий час змінилося не тільки офіційне обличчя Гетьманщини, але й значною мірою її внутрішнє життя.

Особливо катерининські реформи вплинули на життя козацької старшини. Вона постачала зі свого середовища кадри для реформованої цивільної та військової адміністрації, нових судів, різного роду земських установ. Таким чином козацька старшина, яка поступово перетворилася на малоросійське дворянство, ввійшла у тісний зв'язок з російською службовою спільнотою (дворянство, чиновники) і у своїх зовнішніх проявах швидко асимілювалася з нею. Простежити ці процеси дозволяють документи та пам'ятки епохи і, зокрема, однострої.

Важливою ланкою асиміляторської політики царату щодо старшини було створення списків шляхти відповідно до указу Сенату від 18 січня 1762 р.¹ Згідно з § 85 «Жалуваної грамоти російському дворянству» від 21 квітня 1785 р. розглядом справ про дворянське походження займалося Дворянське зібрання намісництва або губернії, яке створювали дворяни згідно з § 37: «Нашим верноподданным дворянам жалуюем дозволение собираться в той губернии, где жительство имеют, и составляют дворянское общество в каждом наместничестве»². В разі позитивного вирішення клопотання новоспеченому дворянину видавалася грамота, скріплена печаткою дворянського зібрання.

З листування Андрія Андрійовича Полетиків з братом Григорієм Андрійовичем відома історія виготовлення печатки Чернігівського дворянського зібрання. У листі з Чернігова (?) за липень 1784 р. (?) він писав: «Печать дворянского собрания выдумана у нас и уже жидами и вырѣзана за 125 рублей, с изображением на ней посерединѣ губернскаго чернѣговскаго герба, а около его всѣх гербов уѣздных с написанием около всего того: ПЕЧАТЬ ДВОРЯНСКАГО СОБРАНИЯ ЧЕРНѣГОВСКОЙ ГУБЕРНИИ:»³. Як бачимо, зображення та напис печатки визначалися місцевими дворянами.

Ознакою приналежності до привілейованого стану був і відповідний однострій. Основні вимоги до нього були визначені імператорським указом та розпорядженнями місцевої влади у жовтні 1782 р. Тут бачимо ті самі підходи, що й до виготовлення печатки: пропозиції місцевого дворянства та урахування думки вищої влади («апробация»). Уявлення про крій («построение») та колір однострою дає малюнок з плакату XVIII ст.⁴ (*Кольор. вкл. 9.*)

Дотичним до нашої теми є опис та малюнок однострою з архіву Полетиків, що також зберігається у Чернігівському історичному музеї імені В.В. Тарновського. Вони знайомлять нас з офіцерським вбранням кінця XVIII ст. Візуальне порівняння доводить, що цивільний і військовий однострої практично тотожні, а різняться хіба що деталями оздоблення.

В цій же колекції представлені цікаві документи. Вони свідчать, що зразком цивільного однострою був офіцерський, деталізують процес створення намісництва та роль місцевого

дворянства в ньому, дозволять зробити висновок не про жорсткий тиск центральної влади, а про гнучку лінію поведінки у взаємостунках центр – провінція. З огляду на це вважаємо доцільним їхню публікацію. Тим більше, що у сучасній історичній літературі намітилася стала тенденція до переоцінки ролі дворянства в історичному процесі⁵.

1. Лист Андрія Милорадовича⁶ до Андрія Полетики⁷ [1780-ті рр.]

Государь мой Андрей Андреевич

Гдн губернский предводитель дворянства пример майор Иван Андреевич Горленко, при отъездѣ своем в Санктпетербург, имѣя прѣпорученный от меня ему губернский мундир, с апробации его сиятельства графа Петра Александровича Румянцова Задунайского, за возвращением своим в Чернигов объявил рапортом, что он господин Горленко по послѣдовавшей же апробации в том мундирѣ и бывшие с ним депутаты Ея Императорскому Величеству представленными быть удостоился. О чем вашего высокоблагородия увѣдомляю дабы благоволили приличным образом дат знать дворянству в уѣздѣ и онаго находящимся в правлениях в присудствии при должностях о зделании и употреблении в носку такового же. Какого же цвѣту сукна кафтан, камзол и штаны, а на воротник и обшлага у кафтана бархату быть должно и каким покроем при сем прилагается описание; с таковым при том примѣчанием, чтобы не из дворян подобнаго ему мундира не употреблять; а находящиеся в присудственных мѣстах у должностей канцелярские служители могут того же цвѣту и таковым же покроем оной мундир носить; но для различия у кафтана воротники и обшлага не бархатные, а с того же как и кафтан сукна дѣланы бы были непремѣнно. Пребывая в протчем с истинным усердием и почтением.

Вашего высокоблагородия государя моего покорный слуга Андрей Милорадович.

Описание построения губернскаго мундира 1782-го года октября 16-го дня:

1. На кафтан, камзол и штаны сукна цвѣтом, а на обшлага и воротник бархату по приложенным у сего образцам.

2. У кафтана подбой цвѣту, что и сукно, шелковой материи или стамеду.

3. У кафтана обшлага разрѣзные на обшлагѣ по двѣ, а за ним на рукавѣ третья пуговицы камзолные малые для застегивания.

4. На обеих сторонах на кафтанѣ у груди на каждой полѣ гнѣздами по двѣ кафтанных, а в четырех гнѣздах по осьми пуговиц.

5. Карманы обыкновенные у кафтана и под клапаном по три кафтанных пуговиц в каждой полѣ как обыкновенно по три, а на лифе по одной.

6. На камзолѣ и штанах в обыкновенном мѣстѣ камзолные малые пуговицы.

7. Пуговицы желтые не из болших сортов, а кои поменье, как кафтанные тож и камзолные плоския такие, как на мундирах пѣхотных афицеров.

Андрей Милорадович⁸

2. Лист Катерини II. 1782 р.

Князь Александр Алексѣевич! Я желая чтоб вы именем моим написали ко всѣм генерал губернаторам и правящим ту должность, что как с вѣдома моего присвоены каждым из них для губерний им ввѣренной одинакие цвѣты для платья то и дозволяется носить таких цвѣтов платья не только при должностях находящимся но и всему дворянству той губернии обоего пола с тем, что могут они в таковом одинаковом платьи имѣть приезд и в столицах во всѣх публичные мѣста и ко двору; увѣрена я что сие дозволение тѣм приятнѣе всѣм будет поколику служит оно к збережению собственнаго их достатка наилучшее и полезнѣйшее и к отвращению разорительной роскоши.

На подлѣнном подписано тако собственною Ея Императорскаго Величества рукою тако *Екатерина*.

В Санктпѣтербургѣ

Октября 23 дня 1782 года.

Ея Императорское Величество все высочайше указать соизволила объявить господам оберъгофмейстеринѣ, штатсъдамам, фрейлинам и протчим двора Ея Величества, чтоб на платьях их никаких накладок из разных ласкутков здѣланных или ширѣ двух вершков не носили. Ея Величеству угодно въпротчем будет когда она так как и другия дамы коим приезд ко двору Ея Величества дозволен наблюдая болѣе простоту и умѣреност в образѣ одеждою их не станут употреблять таких вещей коим одна только новостъ дает всю цѣну; равным образом и на головѣ уборы носить не свише двух вершков разумѣя от лба.

Октября 24-го 1782 года⁹.

3. Малюнок офіцерського однострою [1790-ті рр.]

На папері розміром 158 x 124 мм намальований аквареллю зелений однострій з білим комірцем (вид збоку) (*кольор. вкл. 9*). Під ним напис коричневим чорнилом: «Поли чтоб были незастегнутыми сие ошибкою нарисованно, что поли на круч[ках] в протчем покрас (або покрій – І.С.) точно таковою подкладки зеления [камзол] и сподница бѣлава сукна (арк. 1), а на клапанах должны быть серебряная нашивки кои из пузаментами полы ж крючками ж должны быть застегнуты но опущены (арк. 1зв.)»¹⁰. Можливий автор анотації до малюнка – Василь Полетика, на що вказує місце зберігання пам'ятки серед його паперів та деталі біографії¹¹.

За атрибуцією Тимофія Пісчаненка, головного зберігача відділу тканин та історії костюму Державного історичного музею (м. Москва), це – мундир офіцера 1-ї або 2-ї ескадри 3-ї дивізії Військово-Морського флоту Росії 1796–1801 років: білий комірець, введений у 1796 р., та особливого малюнку нашивки на рукавах – золотаво-сріблясті у 3-й дивізії, з китицями у 1-й та 2-й ескадрах; у 1801 р. покрій кардинально змінений.

¹ Черниговские губернские ведомости. – 1890. – 19 апр. – С. 4.

² Грамота жалованная российскому дворянству императрицею Екатериною II. – Кишинев, 1885; «Грамота о дворянстве состоящая 1785 года апреля 21 д.». Рукопис XVIII ст. // Чернігівський обласний історичний музей імені В.В. Тарновського (далі ЧІМ). – Інв. № Ал-574.

³ ЧІМ. – Інв. № Ал-502/6/11, арк. 2зв. Оригінал, відсутній 3-й арк., тому місце створення та дата встановлені за контекстом та іншими листами. Опублікований: А. Лазаревский. Частная переписка Григория Андреевича Полетики (1750–1784 г.) // Киевская старина. – 1895. – Т. XLVIII. – С. 356, № 117; Детальніше про печатки дворянських зібрань див.: Ситий І. Печатки дворянських зібрань Лівобережної та Слобідської України. Каталог // Скарбниця української культури: Зб. наук. праць. – Вип. 12. – Чернігів, 2010. – С. 30–37.

⁴ ЧІМ. – Інв. № Ал-504/89.

⁵ Див.: Литвинова Т.Ф. «Поміщицька правда». Дворянство Лівобережної України та селянське питання наприкінці XVIII – у першій половині XIX століття (ідеологічний аспект). – Дніпропетровськ, 2011. – 732 с.

⁶ Милорадович А.С. (1727–1796) – генерал-поручик, правитель Чернігівського намісництва, похований у Чернігівському Єлецькому монастирі.

⁷ Полетика А.А. – предводитель дворянства Чернігівського намісництва в 1785–1798 рр.

⁸ ЧІМ. – Інв. № Ал-502/26/2, арк. 1–2. Копія XVIII ст.

⁹ ЧІМ. – Інв. № Ал-502/26/2, арк. 2зв. Копія XVIII ст.

¹⁰ ЧІМ. – Інв. № Ал-502/38/39. Оригінал. Загорнутий у білий папір з написом: «Бумаги о службѣ Вас. Григ. Полѣтики. 1785–1839».

¹¹ Полетика В.Г. (1765–1845) – капітан вюртемберзької служби, з 4.12.1786 р. – поручик в Морські батальйони, офіцер Морського кадетського корпусу; з 1.01.1789 р. – капітан; переведений в армійський Софійський піхотний полк; 1790 р. – у відставці з чином майора; 1802–1812 рр. – маршалок дворянства Роменського повіту Полтавської губернії, 1808 р. – надвірний радник, 1807 р. – попечитель «роменского хозяйства богоугодных заведений», історик.

СИТИЙ І.

Печатки сільських старост Чернігівської губернії другої половини XIX століття

Старости відомі з часів Київської Русі. Це були представники найнижчої ланки князівської адміністрації, що, здебільшого, призначалися з холопів князя. В царській Росії – голова сільської громади в поселеннях державних селян, а з 1861 р. – і в селах колишніх поміщицьких селян. Обиралися сільським сходом строком на три роки. В Україні старосту називали ще вйтом.

Староста виконував адміністративні функції, для чого мав печатку, зображення та використання якої було регламентоване чинним законодавством. Зазначені печатки належали до категорії текстових. У напису зазначалися назва, посада, територіальна приналежність. Виготовляли їх з бронзи або іншого металу. Для зручності до печаток прикріплювали, як правило дерев'яну, ручку, яку насаджували на спеціальний штир, що містився на звороті робочої частини. Форми печатки – кругла або прямокутна зі зрізаними кутами. Вони найбільш доречні для розміщення розлогого напису, який, проте, все-таки доводилося скорочувати. Характер різби літер свідчить про те, що відбиток робився спеціальною мастикою або чорнилом¹. Порівняння печаток старост з відповідними печатками вйтів козацької України вказує на те, що перші частково успадкували попередні сфрагістичні надбання. Це стосується форм, скорочення написів².

Звертає на себе увагу печатка № 3. Її виготували з монети. Можливо, це – пробник, за зразком якого у подальшому був виготовлений повноцінний штемпель. Іконографія літер, помилки свідчать про те, що печатку вирізав аматор. Залишки мастики та чорнила вказують на те, що вона була у вжитку. Цікаво, що подібну практику спостерігаємо й у більш ранні часи. Прикладом може слугувати печатка Мутинського монастиря, виготовлена з фальшивого талера³.

Нижче подаємо опис матриць печаток, які зберігаються у Чернігівському історичному музеї імені В.В. Тарновського (ЧІМ) та збірці чернігівського колекціонера О. Ємця. (Кольор. вкл. 10).

1. Печатка старости с. Галаганівка (нині Семенівського району Чернігівської області).

Бронзова, кругла, діаметр 30 мм, товщина 10 мм, висота дерев'яної ручки 65 мм. Зображення: ПЕЧАТЬ /СЕЛЬСКАГО /СТАРОСТЫ /С. ГАЛАГАНОВКИ /КОСТОБОБРОВС. ВОЛ /НОВГОРОДСѢВ /УѢЗ.

Належить О.М.Ємцю.

2. Печатка другого старости Осняківського сільського товариства (нині Великі Осняки Ріпкинського району Чернігівської області).

Бронзова, восьмикутна, 25 x 29 x 7 мм. Зображення: ПЕЧАТЬ /2 СТАРОСТЫ /ОСНЯКСКАГО /СЕЛЬСКАГО /ОБЩЕСТВА. Ручка втрачена.

Належить О.М.Ємцю.

3. Печатка старости с. Халявин (нині Чернігівського району Чернігівської області).

Мідна, кругла, діаметр 29 мм. Зображення на звороті монети номіналом 3 коп. 1870 р.: ПЕЧАТЬ /СѢЛЬ СТАРОС. /СѢЛО ХОЛЯВ /ХОЛЯВИН. В. /ЧЕРНИГОВ. /УѢЗДА.

Належить ЧІМ. – Інв. № Н-264.

¹ Ситий І., Ємець О. Металеві матриці печаток, штампів та штемпелів II–XX століть //Скарбниця української культури: Зб. наук. праць. – Вип. 11. – Чернігів, 2009. – С. 95.

² Ситий І. Печатки міських урядовців XVII–XVIII ст. //Знак. – 1999. – № 19. – С. 2–3.

³ Ситий І. Печатка Мутинського монастиря 1719 р. //Чернігівські старожитності: Наук. зб. за матеріалами VIII Міжнародної наукової конференції «Християнські старожитності Київської Русі». – Чернігів, 2009. – Вип. II. – С. 357–358.

ПЕТЬКОВА З.

Похвальна грамота Ольги Дроздової в зібранні Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського

В експозиції Чернігівського історичного музею ім. В.В. Тарновського серед багатьох експонатів особливу увагу привертає «Похвальний лист» Ольги Дроздової, вихованки Чернігівської жіночої гімназії Н.М. Заостровської. Він потрапив до зібрання 1961 року, коли музею був переданий архів Йосипа Гавриловича Дроздова (1865–1940), чернігівського громадського і земського діяча, публіциста. Комплекс його архівних матеріалів нараховує 686 одиниць зберігання. Це, зокрема, наукові праці і статті – 45 од., журнали та збірники зі статтями – 16, газети – 46, записники – 3 та ін.¹ Серед матеріалів маємо 3 похвальні грамоти його дочки Ольги за 1912, 1913, 1915 роки.

Неабияку цікавість викликає грамота 1913 року², видана з нагоди святкування 300-річчя царювання роду Романових. На ній зображене родове дерево Романових, на якому можна побачити портретні зображення родоначальника – царя Михайла Федоровича, російських імператорів Петра I та Олександра II, портрети останнього імператора Миколи II та імператриці Олександри. Грамота прикрашена мініатюрним зображенням сцени коронації Михайла Федоровича Романова в Успенському соборі Москви. Під малюнком наведений текст: «прими же, госѹдарь, превысочайшю честь и вышехвальню славу, вннецъ царствиа на главѹ свою, вннецъ кый взыскалъ отъ древнихъ лнтъ прарородитель твой владимирѹ мономахѹ, да процвнтетъ намъ отъ вашего царскаго корня прекраснаа внтвъ въ наднждѹ россійскомѹ царствѹ». Грамота – яскравий зразок пропагандистської діяльності, а разом з тим – цікаве джерело з історії гімназичної освіти*.

Таку святкову грамоту одержала Ольга Дроздова, учениця III класу Чернігівської жіночої гімназії Н.М. Заостровської, за відмінні успіхи у навчанні та зразкову поведінку. Приватна гімназія Ніни Миколаївни Заостровської відкрилася в місті Чернігові 9 червня 1910 року внаслідок реорганізації жіночого навчального закладу I розряду, створеного 1907 р.³ Гімназія розміщувалася в найманому будинку чернігівського нотаріуса Якова Ісаковича Козинцева по вулиці Шосейній⁴ (тепер проспект Миру), який не зберігся. Згодом переведена до будівлі на розі вулиць Гончої та Срітенської (нині, ймовірно, проспект Перемоги, 108)⁵. Гімназія дотримувалась правил і програм, затверджених Міністерством народної освіти Російської імперії. В ній навчалися дівчата з родин дворян, чиновників, священників, купців, міщан, цехових, почесних громадян, козаків, селян⁶. Коштувало навчання від 40 до 90 рублів за рік⁷. Гімназія складалася з 7 класів, 8-го – педагогічного, 9-го – підготовчого. Випускниці, які закінчили 7 класів, одержували атестат зі спеціальністю «вчителька початкових шкіл», 8 класів – «домашня вчителька», а ті, хто отримав медаль – «домашня наставниця». Закінчення педагогічного класу відкривало шлях до Вищих жіночих курсів⁸. Гімназія утримувалася за рахунок учнівської оплати за навчання, асигнувань від міста, пожертвувань, відсотків від пожертвуваних капіталів, коштів Міністерства народної освіти та інших доходів⁹.

При гімназії діяли педагогічна і попечительська ради. Педагогічна рада вирішувала питання навчальної та виховної роботи, а попечительська дбала про благоустрій гімназії, її ремонт, придбання меблів, книг, піклувалася про санітарно-гігієнічні умови, займалася фінансовими питаннями.

На грамоті можна побачити автограф голови педагогічної ради Василя Савовича Єлиневського – директора Чернігівської чоловічої гімназії та печатку попечительської ради Чернігівської жіночої гімназії Заостровської. Головою попечительської ради був дійсний статський радник Михайло Олексійович Заостровський¹⁰, який до того ж викладав історію та педагогіку, а її членами – відомі чернігівці: А.В. Верзилов – голова Чернігівської міської думи, П.М. Солонина – член Чернігівської губернської земської управи, О.О. Бакуринський – гласний Чернігівського губернського земського зібрання, О.В. Татарінова – голова правління «Общества взаимного вспомоществования учащим и учившим в начальных народных школах Черниговской губернии» та інші¹¹.

В гімназії викладалися такі предмети, як: Закон Божий, російська мова і словесність, арифметика, російська і всесвітня історія та географія, природнича історія, фізика, чистописання, рукоділля та гімнастика. До переліку необов'язкових предметів були віднесені німецька та французька мови, малювання, музика, співи, танці¹². На грамоті є автографи викладачів цього навчального закладу, зокрема – законовчителя М.Ф. Могилевського, вчительки історії та географії М.М. Мальчевської, вчительки німецької мови В.К. Бакуринської, М.О. Заостровського, вчительки географії та чистописання О.М. Моздолевської, вчительки французької мови В.М. Вершковської, вчительки російської мови О.К. Бакуринської, вчительки підготовчого класу та чистописання Н.Я. Юдицької, викладача малювання І.М. Крулева.

¹ Чернігівський історичний музей ім. В.В. Тарновського (далі – ЧІМ). – Інв. № Ал-1845. Місцева періодика з архіву Й.Г. Дроздова використана С. Сергєєвою для укладання покажчика публікацій краснавчого характеру, вміщених у чернігівських газетах 1917–1918 років. Див.: Скарбниця української культури: Зб. наук. праць. – Вип. 12. – Чернігів, 2010; Вип. 13. – Чернігів, 2011.

² ЧІМ. – Інв. № Ал-1845/173

³ Памятная книжка Киевского учебного округа на 1915/16 учебный год. – Ч. I. – К., 1916. – С. 473.

⁴ Календарь Черниговской губернии на 1911 год. – Чернигов, 1910. – С. 29.

⁵ Календарь Черниговской губернии на 1913 год. – Чернигов, 1912. – С. 31.

⁶ Отчет попечителя Киевского учебного округа о состоянии учебных заведений и учреждений округа за 1916 год. – К., 1917. – Ведомость 4 «О распределении учениц женских гимназий и прогимназий по вероисповеданиям и сословиям к 1 января 1917 года».

⁷ Памятная книжка Киевского учебного округа на 1916/17 учебный год. – Ч. I. – К., 1917. – С. 503.

⁸ Энциклопедический словарь /Ф.А. Брокгауз, И.А. Ефрон. – Т. VIII. – СПб., 1893. – С. 706.

⁹ Отчет попечителя Киевского учебного округа... за 1916 год. – Ведомость 9 «О расходах на содержание женских гимназий и прогимназий в 1916 году».

¹⁰ Календарь Черниговской губернии на 1913 год. – Чернигов, 1912. – С. 32.

¹¹ Там же. – С. 32.

¹² Энциклопедический словарь /Ф.А. Брокгауз, И.А. Ефрон. – Т. VIII. – С. 706.

* Див. кольор. вкл. 11.

ЛИНЮК Л., ЛАЄВСЬКИЙ С.

Звіт про роботу Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського у 2011 році

2011 рік пройшов у музеї під знаком «Лісограду». Згідно з рішенням обласної ради від 30 грудня 2010 р. Чернігівський історичний музей імені В.В. Тарновського отримав новий об'єкт. Музейно-меморіальний комплекс партизанської слави «Лісоград» був заснований у 2009 р. як заклад обласного підпорядкування. Проте через низку об'єктивних і суб'єктивних чинників він не зміг налагодити активну діяльність як самостійна музейна установа, а тому було прийняте рішення про передачу його на правах філії музею Василя Тарновського.

Музейно-меморіальний комплекс партизанської слави «Лісоград» складається з розміщеного в с. Єліному Щорського району Музею історії партизанського руху на Чернігівщині у 1941–1943 роках, біля якого знаходяться братська могила радянських воїнів і партизан та Парк Слави з пам'ятником «Партизанська родина» і пам'ятним знаком односельцям, що загинули в роки Другої світової війни. Друга частина комплексу – місце базування партизанів, розташоване за 7 км від села. Загалом територія комплексу становить 8,788 га.

Як відомо, відповідно до Указу Президента України 22 вересня 2011 р. відзначалося 70-річчя початку партизанського руху. До цієї дати мала бути створена нова експозиція, по суті новий музей, історії партизанського руху на Чернігівщині в с. Єліному. Тому одночасно здійснювалися організаційні заходи щодо ліквідації старого і налагодження функціонування нового закладу, реконструкція приміщення музею, реставрація пам'яток, благоустрій території, музеєфікація партизанського табору та робота з підготовки і створення експозиції. Варто наголосити, що філія розташована за 98 км від Чернігова і 26 км від районного центру Щорс, а громадський транспорт туди їздить двічі на тиждень. Ліквідаційна комісія, яку очолив директор музею С.Л. Лаєвський у стислі терміни провела всі необхідні заходи щодо приймання-передавання майна, виплати боргів, ліквідації банківських рахунків, перереєстрації комплексу тощо.

*Голова обласної державної адміністрації
В.М. Хоменко вручає Почесну грамоту
завідуючій військово-історичним відділом
Л.О. Майбороді. 22 вересня 2011 р.*

До створення нової експозиції долучилися всі служби і відділи музею, а основний тягар випав на долю співробітників військово-історичного відділу. На основі опрацювання новітніх наукових видань з історії партизанського руху часів Другої світової війни в Україні загалом та на Чернігівщині зокрема, вивчення матеріалів Державного архіву Чернігівської області та архіву Чернігівського управління СБУ, фондів зібрань музеїв Чернігівщини, досвіду колег з інших областей були розроблені наукова концепція та тематична структура майбутньої експозиції, написаний

тематико-експозиційний план, пропозиції щодо художнього оформлення. Оскільки Єлінський музей практично не мав власних колекцій, експозиція створювалась на основі зібрання Чернігівського історичного музею. Були також зібрані нові матеріали, використані документи архівів, колекція Щорського історичного музею.

Важливим чинником, який вплинув на концепцію і структуру експозиції, стало те, що музей створений в Єліному. Коли почалася війна, понад 200 жителів села були мобілізовані до Червоної армії, 84 – пішли в партизанський загін. На території села було 8 явочних квартир, 28 єлінців стали партизанськими зв'язківцями. 23 березня 1942 р. окупанти спалили село і закатували майже 300 його мешканців. В 1962 р. Єліне отримало статус партизанського села. Таким чином, власне і село Єліне виступає в ролі «музейного предмета», меморії, одного з об'єктів музейно-меморіального комплексу.

Партизанський рух – це символ нескореності народу. Саме на цьому аспекті зроблений акцент в експозиції музею, епіграфом до якої слугують слова О.П. Довженка: «Партизани – наша сила, наша гордість. Партизани – це ті сини України, перед якими знімуть шапки цілі століття, якими пишатимуться цілі покоління і складатимуть про них думи і пісні. Це – невмирущі символи чесного народу». Але при цьому не замовчуються труднощі, проблеми, негативні моменти, прорахунки партизанського життя, викликані як об'єктивними, так і суб'єктивними чинниками.

Експозиція розміщується на площі 85 кв. метрів, у п'яти залах. З огляду на наявні площі окремі експозиційні теми і підтеми лише позначені одним-двома експонатами або висвітлені за допомогою карти тощо. Основні акценти зроблені на таких темах, як-от: «Окупаційний режим на Чернігівщині», «Організація і діяльність партизанських загонів і з'єднань».

«Жило село» – назва першого розділу експозиції. Тут можна побачити нехитре хатне начиння, характерне для кінця 1930-х років, книги, патефон, у рамках на стіні портрети жителів Єліного; на столі – документи про закінчення школи і чернігівські газети 1941 р. з рекламою вишів – цілком мирне життя, а поряд – «Більшовик» від 24 червня 1941 р. з промовою В. Молотова про початок війни. Фотографії, документи, побутові речі, розповідають про те, що приніс «новий порядок» мешканцям міст і сіл краю; щемливі листи оstarбайтерів летять до рідної домівки, від якої залишилися лише напівзруйновані печі. В розділі, присвяченому організації партизанського руху на тимчасово окупованій території, увагу привертають партизанська гармата і кітель партизанського командира Героя Радянського Союзу М.М. Попудренка. Надзвичайно насичений речовими експонатами, у тому числі меморіальними, інтер'єр партизанської землянки дозволяє побачити нелегке життя партизан, їхній побут, години дозвілля. Окрема розповідь – про диверсійно-підривну діяльність партизанських загонів, яка завдавала найбільшої шкоди ворогові, у тому числі й на території інших країн – Польщі, Чехословаччини. Вінчає експозицію прапор, яким було нагороджене партизанське село Єліне, – символ Перемоги. Емоційний вплив на відвідувачів справляє не лише художнє вирішення теми, а і звуковий супровід. Як анотаційний матеріал використані спогади учасників партизанського руху, фрагменти їхніх листів, щоденників.

Продовженням музейної експозиції є власне «Лісоград» – партизанський табір у лісі на місці, де взимку 1942 та навесні 1943 року базувався обласний партизанський загін (потім – з'єднання). Тут збереглися контури землянок, рови та окопи; п'ять землянок відбудовані і доступні для огляду. Для відвідувачів зроблені стенди з фотографіями та інформацією про події 1942–1943 років, про функціональне призначення землянок тощо. Ефект присутності створюють накази і стіннівки, вивішені на дошці біля «штабної землянки».

Шановні колеги - працівники
музею!

Тільки що обговорили та вдячні
Вам, що стали першими відвідува-
чами музею після його відкриття
та офіційного відкриття.

Врахові Вашою патрістичною
етичністю та відданістю справі
збереження історичної пам'яті!

Спасибі Вам за Вашу тиетаміт-
ну працю, високий професіоналізм та
щире гостинність.

Сподіваємося, що Вам ентузіазм,
копітка робота будуть гідно оцінені
населенням та керівництвом. Але
можна знаємо, що в душах учнів
Городнянської районної школи Ви
заповнили крилицю духовності поглот-
тями відданості Рідному краю,
вдячності етюдям, які не пасивуються
та не пасивують сям дям його - Краю -
процвітання !! Чиніть Вам та Добра !!

З великою повагою та надією
на подальше тісне співробітництво
від імені педагогічного колективу
та дітей
учетев історії, учетев етюдент

24.09.2011р. Микола Володимир Герасименко

Перший запис у книзі відгуків Музею історії партизанського руху на Чернігівщині.

Відкриття музею, оновленого партизанського табору та пам'ятника «Партизанам Великої Вітчизняної» відбувалося під час обласних заходів з нагоди 70-річчя партизанського руху за участі керівництва області, учасників партизанського руху з України, Білорусі, Росії, мешканців Єліного та навколишніх сіл, делегацій з інших районів Чернігівської області, Гомеля, Брянська.

Незважаючи на велике навантаження, пов'язане зі створенням нового музейного закладу, розробку екскурсій, сценаріїв його відкриття, підготовку і проведення урочистостей, виконувалася й інша планова і позапланова робота.

Наукові дослідження, як і раніше, розвивалися у двох площинах: каталогізація музейного зібрання та краєзнавство.

В рамках проектів «Дворянські маєтки Чернігівщини» та «Некрополі Чернігова» обстежені села Антоновичі, Москалі, Слобода, Шибиринівка Чернігівського району, Бігач і Стольне – Менського, а також старе міське кладовище Чернігова.

Розпочалася співпраця з київським видавництвом «Богдана» над підготовкою путівника «Чернігівські дороги Кобзаря»: розроблена його структура, написані нариси про населені пункти, які відвідав на Чернігівщині Т.Г. Шевченко, про його чернігівських знайомих, підготовлені ілюстрації, досягнута домовленість з Національним музеєм Тараса Шевченка про ілюстрування путівника матеріалами із зібрання Василя Тарновського; створений чорновий варіант макету видання, яке, сподіваємося, стане гідним подарунком до 200-річчя від дня народження Т.Г. Шевченка та 175-річчя від дня народження В.В. Тарновського-молодшого.

На цьому місці 100 років тому стояв мосток Дзвонкевичів.

Тривали біографічні дослідження, до яких останніми роками звернувся музей. Завершене написання нарисів про Героїв Радянського Союзу танкістів та артилеристів, третина з 50 текстів відредагована. На основі наявних джерел та Інтернету складені списки Героїв Радянського Союзу, які народилися або жили і поховані на Чернігівщині, внаслідок чого виявлені нові, невідомі досі, імена. Розіслані анкети, зібрана інформація і написані 70 довідок про чернігівців – Героїв Соціалістичної Праці та Героїв України. Підготовлене і здане у друкарню друге, виправлене і доповнене 29 новими нарисами, видання довідника «Чернігівці – лауреати державних премій», яке має вийти за обласною програмою підтримки книговидавництва. Для Енциклопедії сучасної України була написана стаття про видатного музичного майстра, музиканта О.С. Корнієвського.

На замовлення оператора мобільного зв'язку МТС була підготовлена наукова довідка та комп'ютерна презентація за темою «Історія телефонії на Чернігівщині». У наукові статті, виступи на конференціях, виставки, нові екскурсії і лекції втілювалися напрацювання за темами: «Черниговские епархиальные известия» у церковному, громадському і науковому житті Чернігівщини», «Історія аптечної справи на Чернігівщині», «Повстанський рух 1917 – 1920-х років», «Бій під Крутами», «Чернігівщина в роки Великої Вітчизняної війни», «Далекі п'ятдесяті» тощо. Проводилася робота по виявленню місць розташування окремих будівель, установ.

На підставі опрацювання музейного зібрання укладені каталоги шабель XVII–XVIII століть, потирів XVII–XIX століть, російських мідних монет 1799–1867 років, скринь, українських паперових грошей 1917–1920 років, печаток доби Української революції, оleshнянської кераміки, творів А. Колошина. Обстежена колекція гаптованих речей – 341 одиниця, написані каталожні картки, у тому числі на 60 нововиявлених пам'яток. Для каталогу вишивки описані 44 жіночі сорочки, які надійшли протягом останніх трьох років. Розпочалося вивчення колекції з розкопок П. Смолічева у Шестовиці в 1920-х роках. В ході роботи над кандидатською дисертацією «Неоліт північно-східної України» описані колекції з розкопок і розвідок неолітичних пам'яток Чернігівщини. Тривала робота по опису вотивів, корсеток, виявленню і публікації сфрагістичних пам'яток.

Підготовлені до друку 40 листів П. Редкіна до В. Тарновського-старшого. Отримані нові матеріали від нащадків В. Хижнякова зі США, які використані для підготовки до друку епістолярної спадщини громадського діяча; написані біографічні довідки про членів родини Хижнякових.

Укладений покажчик публікацій краєзнавчого характеру, вміщених у чернігівських газетах 1917–1918 років «Голос труда», «Черниговский край», «Черниговская земля», частина з яких збереглася лише в музеї.

«Героями» публікацій були не лише колекції, але й окремі музейні предмети, такі, як пернач П. Полуботка, синагогальна тканина, щоденник Є. Спаської тощо.

В 2011 р. співробітники музею видрукували 50 наукових і науково-популярних статей, записали 8 телевізійних сюжетів циклу «Невідомий Чернігів» та «Історія одного експоната», 6 радіопередач «Сторінки історії».

Виданий науковий збірник музею «Скарбниця української культури. Випуск 13». Музей та його працівники взяли участь у підготовці фотоальбому «Право на безсмертя» (історія партизанського руху), збірника документів і матеріалів «Партизанська слава. Чернігівська область», набору листівок «Любецькі старожитності із зібрання Чернігівського історичного музею ім. В.В. Тарновського», І. Ситий виступив одним з упорядників «Присяги Чернігівського полку 1718 року».

Протягом року в музеї проведені 5 наукових конференцій.

Конференція «Чернігівщина і чернігівці часів Української революції 1917–1921 років». Виступає старший науковий співробітник музею І.М. Ситий.

24 березня 2011 року відбулася друга наукова конференція на тему: «Чернігівщина і чернігівці часів Української революції 1917–1921 років». Музейні співробітники, викладачі вишів, краєзнавці з Чернігова, Ніжина, Коропа, Сосниці, Шостки запропонували 17 доповідей, що торкалися різних аспектів життя краю: діяльність органів управління і громадських товариств, функціонування української мови, конкретні події в окремих населених пунктах та повітах, військові дії, пов'язані з наступом Добровольчої армії А. Денікіна та польсько-українсько-ра-

дянською війною 1920 року, українсько-білоруські територіальні протиріччя тощо. Досить широкий спектр охоплювали персоналії: учасник розбудови Чорноморського флоту УНР В. Савченко-Більський, представник Центральної Ради на Ніжинщині І. Ковалевський, більшовичка С. Соколовська, отаман повстанців П. Хижняк. Окремі доповіді були побудовані на матеріалах музейної колекції. Відбулося жваве обговорення виступів та обмін інформацією. Тексти доповідей оприлюднені у «Скарбниці української культури» (Вип. 13).

14–15 квітня відбулися Х Костомарівські читання. Вони були присвячені 390-й річниці перемоги у Хотинській битві. Участь у ювілейному зібранні взяли майже 50 науковців з 10 міст України і Білорусі (Київ, Луцьк, Мінськ, Ніжин, Одеса, Острог, Полтава, Умань, Черкаси, Чернігів) – представники 20 закладів науки, освіти і культури, яких привітав голова Чернігівської обласної ради А.І. Мельник. Працювало три секції: «Костомаровознавство та історіографія», «Генеалогія, біографістика та історична демографія», «Політична та соціально-економічна історія козацтва». Постійні учасники читань Анатолій Адрюг, Андрій Бовгиря, Сергій Павленко презентували свої нові книги. Другого дня було проведене виїзне засідання на базі Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя.

Три конференції були присвячені подіям Другої світової війни: «Сталінградська битва – початок докорінного перелому ходу Великої Вітчизняної війни», «Подвиг і трагедія народу» (до 70-річчя початку Великої Вітчизняної війни), «Партизани і підпільники Чернігівщини в період німецько-фашистської окупації». Вони відбулися за співпраці музею з радами ветеранів та Територіальним управлінням «Північ».

Музей також став співорганізатором ще трьох наукових форумів: «Слово о полку Ігоревім» та його доба» (Новгород-Сіверський, в рамках міжнародного свята «Нетлінне «Слово»»), Перші Лизогубівські читання (Чернігів, Седнів) та «Актуальні проблеми партизансько-підпільного руху в Україні в роки Великої Вітчизняної війни» (Корюківка).

Крім того, наукові співробітники музею взяли участь у роботі відеоконференції «Друга світова війна: історія і сьогодення», IV Шрагівських читань, VI Міжнародного наукового семінару «Євреї Лівобережної України. Історія і культура», XIV наукової конференції молодих вчених та студентів Інституту історії, етнології та правознавства імені О.М. Лазаревського, Чернігівського національного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка, конференцій до 360-річчя від дня народження свт. Іоанна Максимовича, «Спас Чернігівський у всесвітній історико-культурній спадщині» (всі Чернігів), «Українське джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни на початку ХХІ століття: до 85-річчя Я. Дашкевича» (Львів), до 100-річчя від дня народження І.Г. Шовкопляса (Київ), «Середньовічні міста Полісся» (Олевськ Житомирської області), «Червоний терор та його глобальні наслідки» (Старий Білоус Чернігівського району), Грінченківських читань (Київ), Міжнародного наукового семінару «Декоративні та культові вироби з Вісло-Дніпровського району» (Винники Львівської області), X науково-практичної конференції «Сіверщина в історії України» (Глухів), Других Філаретівських читань (Ніжин).

Загалом, на 21 науковому зібранні було виголошено 32 доповіді і повідомлення, переважна більшість яких опублікована.

Як і в попередні роки музей взяв участь в організації Міжнародної Шестовицької археологічної експедиції та роботі Батуринської українсько-канадської археологічної експедиції. Були складені звіти про розкопки 2010 р.

Написані відгуки на автореферати докторської дисертації «Українська територіальна геральдика» та кандидатських – «Менська сотня Чернігівського полку» та «Український ктиторський портрет другої половини ХVI – ХVIII ст.: інформаційний потенціал

історичного джерела». Підготовлений лекційний матеріал для шести нових маршрутів лекторію «Дорогами рідного краю», сценарії інтерактивної екскурсії «Далекі п'ятдесяті» та лекції-екскурсії «Між серпом і молотом».

Наукове проектування експозицій, крім Музею історії партизанського руху та виставок, створених музеєм, було пов'язане з дослідженням тем, написанням наукових концепцій, тематико-експозиційних планів Музею туризму Куликівщини, розділів «Корюківщина у період II Світової війни» та «Велика Вітчизняна війна» (для музею Славутича), наукової концепції Музею Г.Ф. Вороного у с. Журавка Варвинського району, виставки «Вишивка козацької старшини» для експонування в м. Гомелі (Білорусь), яка не відбулась.

Однією з головних подій науково-експозиційної роботи стало вже згадане створення експозиції Музею історії партизанського руху на Чернігівщині у 1941–1943 роках.

Проводилася активна виставкова діяльність. Було створено 32 виставки.

Археологічне зібрання музею використовувалося на виставках «Давньоруські прикраси», «Шестовицькі старожитності» та «Пам'ятки давнього Любеча»; дві останні експонувалися поза межами музею: перша – поблизу с. Шестовиця під час фестивалю «Коровель-2011», друга – для учасників інвестиційного форуму. Щорічна виставка «Нові археологічні дослідження Чернігівщини», як і у попередні роки, відкрилася напередодні Міжнародного дня пам'яток і визначних місць – 15 квітня. На ній були представлені найбільш цікаві знахідки 2010 р. Шестовицької археологічної експедиції (керівники В.П. Коваленко, О.П. Моця, Ю.М. Ситий), співорганізатором якої є Чернігівський історичний музей імені В.В. Тарновського; Батуринської експедиції (керівники В.П. Коваленко, В.І. Мезенцев, Ю.М. Ситий), яка досліджувала на Гончарівці садибу І. Мазепи кінця XVII – початку XVIII ст.; експедиції Інституту археології НАН України та Чернігівського національного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка (керівник В.М. Скороход), яка вивчала археологічний комплекс біля с. Виповзів Козелецького району. Найбільш численною і цікавою була колекція з розкопок експедиції Чернігівського національного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка в смт Любеч Ріпкинського району (керівник – О.М. Веремейчик), яку доповнювали матеріали з досліджень на Любецькому замку академіка Б.О. Рибаківа в 1957–1960 роках. ДП «Старожитності Полісся» демонструвало результати розвідувальних робіт на поселеннях «Міський сад» та «Інститут мікробіології» в Чернігові.

П'ять виставок популяризували етнографічні матеріали та твори декоративно-ужиткового мистецтва. «Рушники ви, мої рушники» оглядали в київському Палаці спорту учасники річних зборів Товариства «Чернігівське земляцтво». «Народним костюмом Чернігівщини» милувалися ті, хто долучився до міжнародної музейної акції «Ніч у музеї». Вироби з лози експонувалися на виставці «Чернігів у легендах і билинах», створеній в рамках творчого звіту майстрів мистецтва і художніх колективів міста Чернігова, присвяченого 20-й річниці незалежності України, «Живи, незалежна і сильна, і слався, єдина, в віках!» Ще дві виставки цього спрямування носили персональний характер. 27 квітня відкрилася виставка з промовистою назвою «Майстер». Вона була присвячена 90-річчю від дня народження знаного майстра музичних інструментів, музиканта Олександра Микитовича Шльончика (1921–2008). О.М. Шльончик народився в Чернігові у родині робітника. Воював, відбудовував рідне місто. Понад тридцять років життя віддав Чернігівській фабриці музичних інструментів, де повною мірою розкрився його талант. Він не лише виготовляв різноманітні музичні інструменти, але й конструював їх. Олександр Микитович – автор родини кувич із самостійною підстройкою, родин дерев'яних окарин,

сопілок, ансамблів ріжків, очеретин, суремок, бандури для підлітків, самоучителя гри на бандурі. Він доклав свої знання і майстерність до виготовлення і вдосконалення музичних інструментів народів Прибалтики, комі, молдаван, білорусів тощо. Виведеною ним формулою, що дає можливість виготовляти сопілки будь-якого музичного строю, і нині користуються майстри. Його бандура-прима (1965) та концертні цимбали (1967) удостоєні золотих медалей Виставки досягнень народного господарства СРСР. О.М. Шльончик – автор понад 10 раціоналізаторських пропозицій, лауреат багатьох міжнародних, всесоюзних і республіканських фестивалів, народний майстер України і Молдови.

На виставці експонувалися люб'язно надані удовою Майстра фотографії з родинного архіву, документи, нагороди, знаряддя праці і, звичайно, музичні інструменти. Вони репрезентували увесь спектр творчої діяльності Олександра Микитовича: струнні, духові, ударні, самозвучні. Особливий інтерес для ілюстрації творчого процесу становили незакінчені зразки. Загалом понад 60 експонатів доволі повно висвітлили багатогранну діяльність нашого відомого земляка. А особливої теплоти відкриттю виставки додали виступи чернігівських митців, які особисто знали і спілкувалися з Майстром, а також гра на сопілці онуки О. Шльончика.

9 червня виставкою «Краса, народжена різцем» вшановували 70-річчя А.І. Колошина, знаного різьбяр по дереву, заслуженого майстра народної творчості України. В експозиції було представлено понад 60 робіт Анатолія Івановича, виконаних у традиційній для Чернігівщини техніці тригранно-виїмчастого різьблення: меблі, декоративні тарелі, скриньки, сільнички тощо із зібрань музею імені Василя Тарновського, Чернігівського обласного художнього музею імені Григорія Галагана, Чернігівського осередку Національної спілки майстрів народного мистецтва України. Ювіляра, нагородженого Почесною грамотою Чернігівської обласної державної адміністрації та Чернігівської обласної ради, вітали колеги по цеху, художники, працівники закладів культури та освіти.

Надзвичайно великий резонанс, а надто з огляду на тематику, викликала виставка «України слава стала», присвячена 20-й річниці незалежності України. Її концепція передбачала розкриття теми через розповідь про уродженців краю, які відігравали вагомую роль у процесі державотворення новітнього часу, сприяли створенню позитивного міжнародного іміджу України. Цій події передувала копітка, напружена робота по зборі експонатів: перемовини із земляками, установами, відрядження. І хоча не всі з тих, до кого звертався музей, погодилися надати свої матеріали, виставка вийшла не лише змістовною, але й видовищною, що й зумовило увагу до неї відвідувачів.

Перший розділ, присвячений проголошенню та розбудові держави, містив фотографії, документи, особисті речі, книги земляків. Тут можна було побачити чернетку Акта проголошення незалежності України та Почесну відзнаку Президента № 02 Л.Г. Лук'яненка – багаторічного борця за незалежну Українську державу, одного з авторів Декларації про державний суверенітет та Акта проголошення незалежності України; повний комплект найвищої державної нагороди – Героя України, хрест Івана Мазепи та картку для голосування голови Верховної Ради України (1991–1994, 2000–2002) І.С. Плюща, який головував на засіданні 16 липня 1990 року, коли Верховна Рада УРСР прийняла Декларацію про державний суверенітет України, і підпис якого стоїть під постановою 1992 р. про оголошення 24 серпня державним святом України; закордонний паспорт, мантию та бонет почесного доктора наук Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут» другого Президента України (1994–2005) Л.Д. Кучми, за роки керівництва державою якого була прийнята Конституція України, запроваджена національна валюта;

орден Ярослава Мудрого В.Ф. Бойка, що протягом 1989–1993 років очолював Центральну виборчу комісію, на долю якого випало проведення Всеукраїнського референдуму щодо проголошення незалежності України, виборів перших народних депутатів та першого Президента України, майже вісім років (1994–2002) наш земляк був Головою Верховного Суду України; орден Держави ще одного з восьми чернігівців – Героїв України О.С. Качури – інженера-конструктора, багаторічного очільника Державної акціонерної холдингової компанії «Артем», що багато сил віддав справі зміцнення обороноздатності держави.

Окремий розділ розповідав про такий атрибут суверенності, як національна грошова система. Автором художнього оформлення перших українських гривень, а також паспорта громадянина України є народний художник України, лауреат Національної премії імені Тараса Шевченка В.І. Лопата, уродженець Бобровицького району. На виставці, окрім перших банкнот з автографом художника, широко представлені пам'ятні та ювілейні монети Національного банку, які популяризують історію України і, зокрема, Чернігівщини, її культуру, традиції, видатних людей. Автор 14 монет – наша землячка Л.І. Корень. Вона ж створила й ескізи перших українських марок на олімпійську тематику.

Чернігівцям – переможцям та призерам Олімпійських ігор, які гідно представляють Україну світовій спільноті, присвячений ще один розділ виставки. Перша олімпійська нагорода України – бронзова медаль, здобута на зимових Олімпійських іграх 1994 року в Ліллекхаммері та орден княгині Ольги біатлоністки В.А. Цербе, пістолет для тренувань олімпійської чемпіонки 2004 р. О.Д. Костевич, золоті медалі дворазового (2004 р., Афіни; 2008 р., Пекін) параолімпійського чемпіона з футболу С.А. Вакуленка свідчать про вагомий внесок чернігівців у розвиток світового спорту.

Загалом було представлено понад 150 музейних предметів із зібрання Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського та понад 50 експонатів, отриманих від героїв виставки.

50-річчю пілотованої космонавтики була присвячена виставка «Шлях до зірок». Розповідь про Чернігівське вище військово-авіаційне училище льотчиків, про космонавтів – його вихованців, про М.К. Янгеля, В.С. Будника і Л.Д. Кучму, які проектували і будували космічну техніку, про учасників будівництва космодрому Байконур велася за допомогою документів, фотографій, приладів, макетів космічних ракет, зразків космічного харчування, нагород. В експозиції знайшли відображення 60-річчя заснування училища, 60-річчя від дня народження Л.К. Каденюка та 70-річчя від дня народження Л.І. Кизима. Вона демонструвалася не лише у приміщенні військово-історичного відділу, а й у ліцеї з посиленою військовою підготовкою під час святкування Дня космонавтики, а з фотодокументальною її частиною протягом кількох тижнів мали можливість ознайомитися студенти і викладачі Чернігівського технологічного університету.

На виконання Указу Президента України окрема фотовиставка була створена до 90-річчя від дня народження льотчика-космонавта Г.Т. Берегового, який свого часу відвідав Чернігівський історичний музей.

У військово-історичному відділі Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського експонувалася і виставка, присвячена 25-й річниці аварії на Чорнобильській атомній станції, «Чорнобиль. Минуле й майбутнє». Майже 100 її експонатів розповідали про людей, що ризикуючи власним здоров'ям і життям рятували світ від техногенної катастрофи. Це, у першу чергу, матеріали льотчиків і працівників служби хімічного захисту населення, співробітників міліції та військових, які здійснювали дезактивацію та евакуацію населення з 30-кілометрової зони у перші дні і місяці після аварії. Документи, фотографії, особисті

МУЗЕЙНІ ВИСТАВКИ:

Виставку «Шлях до зірок» відкриває старший науковий співробітник С.В. Землянська.

Про матеріали виставки «150-річчя скасування кріпосного права» розповідає її автор старший науковий співробітник О.І. Ісаєнко.

На відкритті виставки «Рівновага».

Таким був «День Перемоги».

Виставка «Червона стрічка на кубанці» у приміщенні Корюківської райдержадміністрації.

Виставка зброї у партизанському «Лісограді».

На відкритті виставки «Чорнобиль. Минуле й майбутнє» виступає учасник ліквідації аварії В.Т. Морськов.

Л.Б. Могучов зі студентами Технологічного університету після відкриття виставки «Була війна».

речі, вимірювальні прилади свідчили про напружену працю ліквідаторів. Особливий інтерес викликали фото, зроблені на ураженій території і через те дуже неякісні, неначе пошкоджені. В рамках відзначення цієї сумної дати у музеї відбувся «круглий стіл», під час якого учасники ліквідації наслідків аварії А.В. Спігін, В.П. Скіпочка, В.О. Романенко, В.М. Чернік, О.М. Омельченко поділилися з присутніми спогадами. У грудні виставка була розгорнута у приміщенні обласної державної адміністрації під час зустрічі голови ОДА з ліквідаторами.

Історичним подіям і особистостям ХІХ ст. присвячувалися виставки «До 150-річчя скасування кріпосного права», «Тарновські – меценати та благодійники» (експонувалася у Молодіжному театрі під час підведення підсумків обласного конкурсу «Благодійник року» імені меценатів Тарновських), «З історії аптечної справи Чернігівщини». Остання була підготовлена музеєм спільно з Державним архівом Чернігівської області і розповідала про становлення аптечної справи, заснування перших аптек, видатних провізорів краю. Родзинкою виставки став оригінальний аптекарський реманент ХІХ століття. Вона була представлена 16 вересня 2011 р. у приміщенні Чернігівської обласної державної адміністрації з нагоди святкування Дня фармацевтичного працівника України. Після повернення у рідні стіни з нею ознайомилися відвідувачі музею.

Як подарунок до Дня народження музею та 115-ї річниці його заснування була створена одноденна виставка «Реліквії родини гетьмана І. Скоропадського». Учасники святкування та ті, хто завітав 29 листопада до музею, побачили скатертину, жіночі прикраси, потир та Євангеліє, вкладені гетьманом до любецької церкви.

Дзвони з музейного зібрання «взяли участь» у фестивалі «Київська Русь», який відбувався у Любечі 22–23 серпня.

Найбільша кількість виставкових проєктів була присвячена подіям Великої Вітчизняної війни та її учасникам: «Залпи над рікою» (Пінсько-Дніпровська флотилія в оборонних боях 1941 р.), «Партизанська зброя», «Партизанська землянка» (виставки були створені у Єлінському лісі – місці базування партизанів у 1942–1943 роках), «Була війна» (графіка Л.Б. Могучова). Три виставки циклу «Пам'ять» розповіли про моряка-підводника В.С. Острянка, який зі своїми товаришами зумів самостійно підняти на поверхню з глибини, що перевищувала гранично допустиму межу, пошкоджений підводний човен та попри протидію противника повернутися на базу (цей випадок – єдиний в історії підводного

флоту); про Т.М. Корнюшенка – невтомного організатора військово-патріотичного руху молоді; про В.В. Сенька – єдиного штурмана ВПС СРСР, двічі удостоєного звання Героя Радянського Союзу. «Цікавинкою» останньої, що мала назву «По дальніх маршрутах», були прилади зі штурманського набору та фото стратегічного бомбардувальника Ту-160 ВПС Російської Федерації, що носить ім'я нашого земляка.

70-річчя початку партизанського руху Великої Вітчизняної війни та День партизанської слави відзначилися відкриттям 16 вересня у військово-історичному музеї виставки «Стрічка на кубанці». На ній було представлено майже 90 експонатів із зібрання музею – оригінальні фотографії, документи, нагороди, пам'ятні знаки, рукописи, листи, особисті речі людей, що стояли біля витоків партизанського руху на Чернігівщині: Двічі Героя Радянського Союзу командира Чернігівсько-Волинського партизанського з'єднання О.Ф. Федорова, Героїв Радянського Союзу – командира Чернігівського обласного партизанського з'єднання М.М. Попудренка, командира партизанського загону імені В. Чапаєва Г.С. Артозєєва, командира диверсійної групи Чернігівського обласного партизанського з'єднання І.Є. Цимбаліста. У відкритті виставки взяли участь колишній партизан і відомий краєзнавець, почесний громадянин Чернігова Г.О. Кузнецов, пошуковці – П.В. Скар, М.М. Баллан, М.П. Бойправ. Крім музею, виставка експонувалася в Територіальному управлінні «Північ» та Корюківській райдержадміністрації під час проведення міжнародної наукової конференції.

До 85-річчя від дня народження ветерана-першогвардійця А.М. Наумова була приурочена виставка нових надходжень.

З нагоди надання одній з вулиць Чернігова імені М.О. Кितिцина – героя-підводника Першої світової війни була створена виставка «Легенда підводного флоту». Її мали можливість оглянути не лише відвідувачі військово-історичного музею, але й учасники свята з перейменування вулиці.

Доволі незвична виставка-інсталяція «Рівновага», створена у рамках програми «Місце зустрічі: діалог» Німецького урядового Фонду «Пам'ять, відповідальність та майбутнє», експонувалася у виставковій залі військово-історичного відділу. Це – мандрівна виставка, яка проїхалася містами України. На ній представлені творчі роботи людей, що постраждали від нацизму і сталінізму, а також дитячі роботи переможців конкурсу «Війна та мир: діалог поколінь», демонструвалася документальна стрічка О. Дірдовського «Рівновага жаху», створена зі сповідей людей, які пережили сталінські табори. На вільній стіні відвідувачі могли залишити фото своїх рідних, які постраждали від тоталітаризму, та інформацію про їхню долю.

Музей долучився також до традиційного Міжнародного фестивалю «Дружба», який щороку проходить поблизу с. Сеньківка на кордоні трьох держав. Для «Дружби-2011», приймаючою стороною якої була Росія, а почесним гостем – патріарх Російської православної церкви Кирило, музей підготував виставку «Історичні міста Чернігівщини». Макет Любецького замку, дзвони та гармати XVII – першої половини XVIII століть, модель пам'ятника Б. Хмельницькому роботи М. Микешина характеризували середньовічні міста як адміністративні, духовні, військові та державотворчі центри. Унікальні музейні предмети викликали надзвичайну зацікавленість офіційних делегацій і пересічних відвідувачів. Ця ж виставка з успіхом була повторена на Алеї Героїв Чернігова в день свята Незалежності України – 24 серпня.

Пересувна виставка «Бойовий шлях 1-ї гвардійської армії» демонструвалася у приміщенні обласного управління СБУ до річниці визволення України (1-а гв. армія була

першим військовим з'єднанням, яке розпочало операцію по визволенню від фашистів території України). А виставка «Голодомор – геноцид українського народу» у дні вшанування його жертв була розгорнута в музеї.

Використання на виставках не лише музейних предметів з власного зібрання, а й звернення до колег, приватних колекціонерів, героїв виставок робить експозиції більш яскравими, емоційними, ґрунтовними.

Окремі предмети музейного зібрання надавалися для створення виставок іншим установам: Меморіальному комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років» – документи 195-ї стрілецької дивізії, яка обороняла Чернігів у 1941 р. для виставки, присвяченої 70-річчю початку Великої Вітчизняної війни; унікальне видання «Кобзаря» 2006 року експонувалося на виставці, створеній обласною універсальною науковою бібліотекою імені В.Г. Короленка до Шевченкових днів в обласній державній адміністрації.

Загалом зберігається тенденція до проведення значної кількості виїзних виставок: вони або спеціально створюються для експонування під час різноманітних міжнародних, державних, обласних або міських заходів, або будуються як стаціонарна музейна виставка, яка потім виїжджає на збори громадськості, конференції, зустрічі голови облдержадміністрації з представниками різних професій і соціальних верств. Перших маємо 11, других – 5. Всього музейні виставки (без пересувних) здійснили протягом року 20 виїздів.

З 11 запланованих виставок, на превеликий жаль, через відсутність необхідних коштів не вдалося отримати виставку дерев'яної скульптури з Львівської національної галереї мистецтв. Не відбулися дві позапланові виставки, підготовлені на рівні розробки концепції, добору експонатів, написання етикеток, складання списків на вивезення: «Будинок гетьманів» у Національному історико-культурному заповіднику «Гетьманська столиця» в Батурині та «Вишивка козацької старшини» в Гомельському палацово-парковому ансамблі.

Експозиційна тема «Військово-політична спецоперація СРСР в Афганістані» доповнена матеріалами старшого лейтенанта О.О. Бриля, який загинув у цій країні.

Проводилася робота по заміні оригіналів на паперовій основі в експозиції музею копіями, удосконалення етикетажу тощо.

Була здійснена часткова реекспозиція Музею історії Чернігівського прикордонного загону, створений перший розділ експозиції Музею історії туризму в Куликівці.

Протягом року музейне зібрання зросло на 613 предметів основного фонду і 5484 – науково-допоміжного: відповідно військово-історичного відділу – на 145 і 73 одиниці, історичного – на 468 і 5411. Здійснене їхнє шифрування та фотофіксація основного фонду.

Група археологічних пам'яток збільшилася на 105 предметів основного і 5394 – науково-допоміжного фонду. На постійне зберігання надійшли: матеріали з розкопок Б.О. Рибаківа у Любечі у 1957–1960 роках (перебували на тимчасовому зберіганні, 10+5 од.); колекція Д.В. Каравайка з досліджень городища Киселівка II біля с. Киселівка Новгород-Сіверського району 2005–2008 років та городища Бужанка I біля с. Бужанка Коропського району 2008–2009 років (25+1575); колекції О.В. Шекуна з досліджень поселення Деснянка біля с. Деснянка Чернігівського району 1982–1983 років та поселення Криниця (Живці) біля с. Новий Білоус Чернігівського району в 1989 р. (777 + 480 од.); матеріали Шестовицької експедиції під керівництвом О.П. Моці, В.П. Коваленка, Ю.М. Ситого 2006–2007 років (58+2040); колекція з розкопок В.М.Скорихода біля с. Виповзів Козелецького району

2010 р. (8+517). Після тривалої реставрації в Інституті археології НАН України до музею надійшли знахідки з так званого поховання конунга: срібні навершя шапки, гудзики, решми та інші деталі кінської зброї, а також скрамасакс у піхвах. З-поміж випадкових знахідок, переданих до музею, варто згадати кістяну мотику, фібулу, хрест-енколпійон.

81 монета репрезентує переважно грошовий обіг Російської імперії XIX ст., СРСР 1920-х – 1930-х років, незалежної України. Завдяки сприянню Чернігівського обласного управління Національного банку України музей придбав срібну монету «20 років незалежності України» номіналом 50 гривень і вагою 500 грам, тираж якої становить до 1 тисячі.

Етнографічна колекція зросла на 67 речей, серед яких 1 глиняна люлька, 1 пічна кахля XVIII ст., решта – рушники, скатерки, наволочки, одяг XIX – першої половини XX століть. Цілі збірки надійшли з с. Халявин (36 речей) та с. Брусилів (15 речей, у тому числі 9 жіночих сорочок) Чернігівського району. Вишиті дівоча блуза та дві дитячі сорочечки побутували в родині П.П. Скоропадського.

Були придбані твори сучасних майстрів народного декоративного мистецтва: жіночий костюм (сорочка, плахта, пояс) О. Костюченко та деркач С. Святного.

У зв'язку з будівництвом «Лісограду» значна увага приділялася збиранню матеріалів партизанської, і взагалі воєнної, тематики. Оскільки Музейно-меморіальний комплекс на даний момент не має умов для зберігання фондів, зібрані предмети зосереджені у фондах військово-історичного відділу. Були придбані побутові речі, одяг, взуття кінця 1930-х – 1940-х років, деталі екіпіровки німецьких вояків (каска, фляга, кружка, ложка, виделка, футляр протигаза), муляжі радянських та німецьких нагород і відзнак. Про запеклі оборонні бої 1941 р. свідчать знайдені пошуковцями біля с. Андріївка Чернігівського району і передані до музею медальйони з адресними записками, монети, деталі обмундирування і озброєння захисників Чернігова, їхні особисті речі.

Серед інших надходжень: деталі книжкових оправ XVII–XVIII століть (19 од.), свічки XIX – початку XX століть (4 од.), 24 фотографії, 80 одиниць філателії, 87 анкет і особових листків лауреатів державних премій та Героїв Соціалістичної Праці, заповнених на прохання музею, однострої Збройних Сил СРСР 1980-х років тощо.

Новими матеріалами поповнилися особисті колекції учасника війни, організатора військово-патріотичної роботи з молоддю Т.М. Корнюшенка, ветерана Збройних Сил СРСР А.М. Наумова, учасників Великої Вітчизняної війни Л.Ф. та І.К. Нітченків. Дозиметричні прилади 1960-х – 1970-х років, інструкції з питань радіаційного захисту населення кінця 1950-х – 1960-х років надійшли від учасника ліквідації наслідків аварії на ЧАЕС, колишнього начальника служби хімічного захисту ЧВВАУЛ В.Т. Морськова. Від Президента України Л.Д. Кучми надійшли посвідчення кандидата в депутати і депутата Верховної Ради, закордонні паспорти, чернетка нотаток його виступу на V Міжнародному форумі «Україна–Європа», мантия почесного доктора наук Київської політехніки.

Списаний 1 музейний предмет науково-допоміжного фонду – бюст воїна-інтернаціоналіста В. Шевчука: він переданий до створеного у школі № 11 музею.

На придбання музейних предметів було використано 43588 грн. 56 коп.

Одним із джерел комплектування фондів є Чернігівська митниця, яка за рішенням Міжвідомчої ради з питань вивезення, ввезення та повернення культурних цінностей передала до музею 71 конфіскований предмет: 44 монети XIX ст. – початку 1920-х років, фотоапарат «Фотокор» 1930-х років, невеличку збілочку – 6 од. – терезів і безмінів, 4 кулі від вогнепальної зброї XVI – початку XX століть тощо. Експертизу цих речей здійснив Чернігівський історичний музей ім. В.В.Тарновського відповідно до постанов митниці.

На тимчасове зберігання було прийнято 8330 одиниць, у тому числі 5481 –

знахідки з розкопок у Любечі, 357 – експонати, які надали на виставки приватні особи та інші музеї: документи, нагороди, фотографії, особисті речі ліквідаторів Спігіна А.В., Скіпочки В.П., Соболева В.І., Дрижака О.І., Онищенко О.І., Кузнецова Т.М., ветерана Байконуру Оврамця М.Т., державних діячів Плюща І.С., Лук'яненка Л.Г., Бойка В.Ф., Качури О.С., олімпійських чемпіонів та призерів Костевич О.Д., Цербе В.А., Скакун Н.А., Вакуленка С.А., Давидової Н.А., музичного майстра Шльончика О.М. тощо. Загальний рух фондів становив 27159 музейних предметів.

Було реставровано 327 музейних предметів, у тому числі 4 – фахівцями ННДРЦ України; здійснювалася планова обробка проти молі та просушування вовни – 154 од., прання рушників і окрайок – 167 од., прання, чищення, обробка партизанського одягу для побудови експозиції в с. Єліному. Проведене випробування 308 музейних предметів на вміст дорогоцінних металів.

Здійснене звіряння таких груп збереження: музейні предмети з дорогоцінних металів і коштовного каміння, нумізматики (бони та монети з недорогоцінних металів), зброя (для дозвільної системи), експозиція І науково-експозиційного відділу, а також обстежені умови зберігання дзвона та ікони Єлецької Богородиці, які перебувають у тимчасовому користуванні релігійних громад.

За постановами митниці, міліції та за заявами громадян проведена експертиза щодо визначення культурної цінності 1280 речей, складено 285 експертних висновків.

В музеї і на пересувних виставках було обслуговано 151,1 тисяча відвідувачів, з яких 95,7 тисяч становили учні і студенти; 64,3 тисячі, або понад 40% відвідувачів було обслуговано екскурсіями, яких проведено 3217.

Головною формою науково-освітньої діяльності залишається екскурсія в різноманітних її варіантах. Великою популярністю користуються інтерактивні екскурсійно-есе циклу «Мовою речей», які постійно удосконалюються. В 2011 році була опрацьована нова тема «Між серпом та молотом: культура 1920-х – початку 1930-х років».

Поступово відроджується лекційна діяльність в установах, навчальних закладах з використанням пересувних виставок та так званих «папок лектора», яка активно розвивалася в 1980-х роках. У школах читаються теми, присвячені писанкарству, зимовим святкам українців, історії музею, історії Чернігівщини в роки Великої Вітчизняної війни. Дорослу аудиторію цікавить проблематика Української революції та Акт злуки, Голодомору 1932–1933 років, Другої світової війни.

Музейний лекторій на «колесах» «Дорогами рідного краю» здійснив 69 виїздів. Прокладено 4 нових маршрути та підготовлено 6 нових лекційних тем: Чернігів–Путивль–Суми, Чернігів–Львів, Чернігів–Сосниця–Мезин–Рихлівський монастир, Чернігів–Переяслав-Хмельницький, «Різдвяні зустрічі в Гомелі», «Храми Чернігова і Ніжина». Серед 3200 його учасників – працівники Корюківської фабрики технічних паперів, «Чернігівфармації», вчителі, медики.

Лекторій став переможцем регіонального етапу – «Чернігівська якість – 2011» та лауреатом Всеукраїнського конкурсу якості продукції (товарів, робіт, послуг) «100 кращих товарів України». Конкурс, в якому взяли участь 262 претенденти зі всіх областей України, проводився під патронатом Президента України та під керівництвом уряду України. Чернігівська область була представлена десятьма учасниками, серед них у номінації «Роботи та послуги, які виконуються або надаються у побутовій та виробничій сферах» був і Чернігівський історичний музей імені В.В. Тарновського – єдиний музейний заклад –

учасник конкурсу. Перший і поки що єдиний в Україні інноваційний проект (започаткований 2007 р. завідуючою відділом Н.Є. Самохіною) працює під гаслом «від музею до музею» і охоплює 7 областей України та 1 – Білорусі. Він не лише знайомить своїх учасників з визначними пам'ятками історії, культури, архітектури та природи України, колекціями найкращих музеїв, але й сприяє практичному розкриттю туристичного потенціалу міст, містечок і сіл Чернігівщини, адже в орбіту лекторію на сьогодні включені об'єкти 14 районів області.

У цій же номінації дипломом лауреата обласного етапу конкурсу була відзначена ще одна музейна розробка – соціальний проект «Місто моє незабутнє» (автор – старший науковий співробітник О.В. Трухан), що гуртує навколо себе чернігівців літнього віку.

18 травня 2011 року музей уперше долучився до міжнародної акції «Ніч у музеї». Її мета, як відомо, дати можливість всім бажаючим поспілкуватися з історією та мистецтвом у вільний від роботи і навчання час. Цього дня музей працював до 22-ї години. З 18-ї години в усіх експозиційних залах і на створених спеціально тимчасових виставках відвідувачів зустрічали науковці музею, які проводили екскурсії і надавали консультації. Проведенню свята передувала копітка підготовка, у тому числі й рекламна. Завдяки цьому лише за чотири вечірні години історичну експозицію та військово-історичний відділ відвідало понад тисячу людей, які приходили поодино, родинами, з друзями, гостями, маленькими дітьми. Відвідувачі виявили надзвичайну допитливість і зацікавленість. Піднесена, урочиста атмосфера свята підсилювалась свічками, що освітлювали «дорогу до храму» – вхід до музею, і приваблювали тих, хто прогулювався на чернігівському дитинці – Валу.

Чернігівським історичним музеєм імені В.В. Тарновського активно використовується така форма роботи, як музейні зустрічі. 19 серпня в музеї зібралися герої виставки «України слава стала»: юрист В. Бойко, спортсмени В. Цербе, Н. Давидова, Н. Лемеш. Вони розповіли про ті важливі події в історії української державності новітнього часу, учасниками яких були.

Зустріч, що відбулася 2 вересня, присвячувалася 15-річчю введення національної валюти – гривні. Її учасники дізналися про внесок Чернігово-Сіверського краю та його уродженців Г. Нарбута, В. Лопати, Л. Корень, Л. Кучми у створення і запровадження українських грошей. Справжнім подарунком стало спілкування з головою управління Національного банку України в Чернігівській області Л. Волошком. Він не тільки відкрив нюанси проведення грошової реформи, а й подарував Чернігівському історичному музею імені В.В. Тарновського ювілейну монету, викарбувану Національним банком України на честь 20-річчя незалежності України.

До Дня захисника Вітчизни відбулися зустрічі молоді з учасником оборони Ленінграда капітаном I рангу В. Орловим та заступником міського воєнкому підполковником В. Лапою. 50-річчю пілотованої космонавтики та 60-річчю від дня народження Л. Каденюка присвячені зустрічі з ветераном Байконуру М. Оврамцем.

25 років минуло з часу аварії на Чорнобильській АЕС. Цій темі був присвячений «круглий стіл» за участю ліквідаторів В. Скіпочки, А. Спігіна, В. Романенка, зустрічі, уроки мужності для учнів шкіл № 2 та 9.

Піднесена і весела атмосфера панувала у військово-історичному музеї під час підведення підсумків і відзначення переможців фотовиставки-конкурсу «Спробуй себе в ролі військового кореспондента», організованого управлінням освіти і науки та Територіальним управлінням «Північ» за участі музею.

Цьогорічний День народження музею відбувався під знаком 115-ї річниці його

На екскурсії у Каневі.

«Ніч у музеї»: дорога до храму муз.

Засідання обласного прес-клубу «Ділове слово». Про політичні репресії на Чернігівщині розповідає старший науковий співробітник музею С.М. Сергєєва.

Директор музею С.Л. Лаєвський та науковий співробітник заслужений працівник культури В.В. Зайченко в «Мистецькому Арсеналі» з відзнаками Всеукраїнської акції «Музейна подія року».

Нагородження переможців конкурсу «Спробуй себе в ролі військового кореспондента».

заснування. З привітаннями і подарунками завітали заступник голови облдержадміністрації В.М. Тканко, начальник головного управління культури, туризму і охорони культурної спадщини С.М. Мойсієнко, представники закладів культури, колеги-музейники, архівісти, шанувальники і друзі музею. Крім урочистостей, презентації чергового збірника наукових праць, концерту капели бандуристів імені Остапа Вересая, спеціально до свята була створена одноденна виставка меморіальних речей родини Скоропадських, переважна більшість яких до цього не експонувалася.

З-поміж інших заходів, варто відзначити проведення у музеї виїзного засідання обласного прес-клубу «Ділове слово» на тему: «30-і роки ХХ століття на Чернігівщині» (до Дня пам'яті жертв Голодомору та політичних репресій), презентації видання «Корюківка, 1943: злочин проти людяності» та книги В. Драгунова «Репортаж из 41-го». Співробітники музею взяли участь у тематичних вечорах і «круглих столах», організованих у міській бібліотеці імені М. Коцюбинського та Спільноті жінок України, присвячених Акту злуки українських земель, 68-й річниці визволення Чернігова від фашистських загарбників, пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років тощо.

Музей долучився до проведення низки фестивалів, відзначення на обласному рівні державних і професійних свят. Це вже згадане 70-річчя початку партизанського руху в Україні в роки Великої Вітчизняної війни, День соборності, Шевченкові роковини, 20-річчя незалежності України, фестивалі «Коровель-2011» у Шестовиці, «Київська Русь» у Любечі, «Дружба-2011» у Сеньківці тощо. Щодо останнього, хочеться відзначити, що музей не лише підготував експозицію, яку оглянули гості на чолі з патріархом Російської православної церкви Кирилом, а й брав участь у розробці сценарію свята, надавав консультації та матеріали для виготовлення гербів історичних міст області.

Як обласний методичний центр музей підготував пропозиції щодо розвитку музейної галузі області для засідання Гуманітарної ради при голові облдержадміністрації, забезпечив переатестацію народних музеїв, перевірів діяльність Менського краєзнавчого і Березнянського історико-краєзнавчого імені Г.Г. Верьовки музеїв та підготував матеріали для розгляду на колегії управління культури, допоміг у підготовці документів і реєстрації Музею історії авіації та космонавтики Чернігівщини, надав консультації з питань фондової та експозиційної роботи 19 музеям області. Через відсутність відповідних умов для зберігання музейних предметів у Любечі, здійснюється прийом на тимчасове зберігання колекцій, отриманих у ході археологічних розкопок цього давньоруського міста.

Науковці музею виступають як лектори і тренери для слухачів Чернігівського факультету Державної академії керівників кадрів культури та мистецтва. У музеї відбуваються заняття не лише для колег, але й бібліотечних, клубних працівників тощо.

Тривала співпраця з установами освіти в рамках акції «Україна вишивана», вікторини «стежками рідного Полісся» (консультації, робота в журі, участь у підсумкових заходах); для учасників обласного семінару керівників музеїв закладів освіти проведено заняття на тему: «Облік та збереження експонатів у музеях при навчальних закладах, які працюють у сфері управління системи Міністерства освіти і науки України».

Були надані рекомендації і розроблені ескізи сценічних костюмів для фольклорного ансамблю міського Палацу для дітей та юнацтва та народного хору «Менщина», ескіз рушника міста Чернігова для Всеукраїнської акції «Доріжка єднання». Консультації з історії краю, генеалогії, пам'яткознавства надавалися журналістам, краєзнавцям, приватним особам, народним майстрам. Підготовлені пропозиції: щодо випуску в 2012 р. пам'ятних і ювілейних монет, пов'язаних з Чернігівщиною; щодо організації роботи з

пошуку і впорядкування місць поховань загиблих воїнів і жертв репресій; до Положення про обласний конкурс «Благодійник року» імені меценатів Тарновських; щодо включення Чернігівського дитинця до списку Всесвітньої спадщини ЮНЕСКО та ін.

З метою підвищення кваліфікації й обміну досвідом роботи були здійснені виїзди до музеїв Закарпатської (Ужгород, Мукачеве) та Черкаської (Канів, Чигирин, Суботів, Холодний Яр) областей.

До музейної бібліотеки надійшло 548 примірників книг.

Розроблене і затверджене нове Положення про музей. Відбулося три засідання Чернігівського господарського суду та три засідання Київського апеляційного господарського суду за позовом першого заступника прокурора Чернігівської області, НАІЗ «Чернігів стародавній» та Регіонального відділення Фонду державного майна України в Чернігівській області, Міністерства регіонального розвитку та будівництва України проти Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського. Обидва суди музей виграв.

За рік музей отримав 503 кореспонденції від установ та 297 листів і заяв від громадян; підготовлено 695 листів, видано 388 наказів. Співробітники музею провели 367 днів у відрядженнях.

2011 рік видався рясним на нагороди. За реставрацію та експонування шати кіота ікони Троїцько-Іллінської Богородиці музей разом з Національним науково-дослідним реставраційним центром України посів II місце у Шостій Всеукраїнській акції «Музейна подія року-2010», поступившись переможцеві лише одним голосом; диплом переможця III Всеукраїнського музейного фестивалю в номінації «Альбоми» конкурсу музейних видань отримав за альбом автографів «Качанівка» С.О. Половнікової та монографію «Вишивка Чернігівщини» В.В. Зайченко. Музейний лекторій «на колесах» «Дорогами рідного краю» став лауреатом Всеукраїнського рейтингу «100 кращих товарів і послуг».

В рамках програми підтримки музейних працівників, запровадженої Міжнародним благодійним фондом «Україна 3000», здобула перемогу і отримала річну стипендію Віра Володимирівна Зайченко, вона також стала лауреатом премії імені С. Таранушенка Національної спілки майстрів народного мистецтва, запровадженої 2011 року, а Світлана Олександрівна Половнікова стала цьогорічним лауреатом обласної премії імені М.М. Коцюбинського; директор музею Сергій Лазаревич Лаєвський нагороджений відзнакою Президента України – ювілейною медаллю «20 років незалежності України».

ЯСНОВСЬКА Л.

Дослідження пам'яток IX–XIII ст. на Чернігівщині співробітниками Чернігівського державного музею у 1920-х – 1930-х роках

Важливу роль у вивченні давньоруських старожитностей відіграли музейні заклади Чернігівщини. Музейна справа на Чернігівщині розвивалася як невід'ємна складова історико-краєзнавчого руху. Виникнення музеїв, з одного боку, було об'єктивно зумовлене логікою життя, потребами подальшого вивчення історії, географії, економіки і культури краю, а з іншого боку, краєзнавчі та історико-археологічні музеї являли собою матеріалізований результат регіональних досліджень [30, 33].

Центром музейної справи регіону був Чернігів, де натовді функціонували п'ять осередків, що виникли в результаті реорганізації музейної мережі [34, арк. 67зв., 69]. 1-й Радянський музей був створений на базі Музею українських старожитностей імені В.В. Тарновського. Завідувачем музею було призначено археолога та нумізмата В.А. Шугаєвського. 2-й Радянський музей успадкував зібрання Історико-археологічного музею Чернігівської губерньської вченої архівної комісії. Очолив його археолог П.І. Смолічев. 3-й Радянський музей, або «Музей панського побуту за часів кріпацтва» був заснований в 1919 р. на базі націоналізованої садиби Милорадовичів, завідувачем став Г.М. Вакуловський. 4-й Радянський музей – етнографічний – виник з ініціативи Чернігівського наукового товариства у вересні 1920 р. Директором його став відомий етнограф Б.К. Пилипенко. 5-й Радянський музей – Музей культів – був створений у 1921 р. на базі Єпархіального давньосховища. Його завідувачем було призначено відомого краєзнавця В.Г. Дроздова.

Наприкінці 1923 р. усі ці заклади були об'єднані в один – Чернігівський державний музей (далі – ЧДМ), першим директором якого став Ю.В. Оландер [33, арк. 12]. Він, з огляду на неабиякий науковий потенціал співробітників ЧДМ, звернувся до Всеукраїнської археологічної комісії (далі – ВУАК) з проханням, враховуючи складну процедуру видачі «окремих дозволів ВУАК на кожну розкопку ДержМузею», надати музею постійний дозвіл на проведення археологічних досліджень на території Чернігівщини [28, арк. 17].

До ВУАК надіслали список співробітників, що мали досвід археологічних робіт, але дозволу на самостійне проведення робіт ЧДМ не отримав. Натомість ВУАК порадив звернути увагу на «попередні розшуки і збори з поверхні землі, аніж розкопки могил», зважаючи на «незвичайне багатство Чернігівщини на пам'ятки сіверянської культури». ВУАК рекомендував музейникам передусім практикувати «збори на поверхні городищ та по дюнах» [15, арк. 12].

Водночас ВУАК намагався спрямовувати археологічні студії в регіоні. У виданих Відкритих листах чітко визначалися території та старожитності для досліджень чернігівських археологів. Так, В.А. Шугаєвському було запропоновано провести розкопки пам'яток на околицях сіл Радичів, Городище, Розльоти, Псарівка (сучасна Свердловка) на території Новгород-Сіверського Подесення; В.Г. Дроздову – дослідити мумії, виявлені у крипті церкви Різдва Богородиці в Седневі; С.Г. Баран-Бутовичу – обстежити сіверянські могили поблизу сіл Гучин, Рогоща, Мохнатин, Довжик з метою збереження археологічних пам'яток, що можуть «загинути через нищення місцевим населенням»; П.І. Смолічеву – розкопати кургани біля с. Шестовиця і виявити додаткову інформацію «до дослідів Д.Я. Самоквасова та його висновків» [20, арк 25].

Навеснi 1925 р. до с. Шестовицi був вiдряджений студент Чернiгiвського iнституту народної освiти для проведення «полiтико-освiтньої роботи» Я. Поплавський, який заiкавився мiсцевими пам'ятками старовини та «вiдношенням до них» мешканцiв села. Повернувшись до Чернiгова, вiн повiдомив ЧДМ про факт руйнацiї курганiв у ходi вирубування лiсу, вибирання пiску, розширення присадибних дiлянок та iншої господарської дiяльностi, вiдзначаючи «небезпечний стан тих, що залишилися» [20, арк. 2].

З травня 1925 р. директором ЧДМ призначили М.Г. Вайнштейна. До кола його iнтересiв потрапили як археологiчнi, так i архiтектурнi пам'ятки Чернiгово-Сiверщини. За матерiалами ВУАК першi археологiчнi дослiди М.Г. Вайнштейн провiв у Конотопському повiтi бiля с. Червоний Ранок (тепер – Коропського району Чернiгiвської облaстi).

Зважаючи на загрозовий стан унiкальних пам'яток бiля с. Шестовицi, ЧДМ влiтку 1925 р. спорядив експедицiю пiд керiвництвом П.І. Смолiчева. Кошти на проведення розкопок, що з перервами тривали три польовi сезони, асигнували мiсцевi органи влади. Як зазначав сам П.І. Смолiчев, вони вiдбулися завдяки «допомозi зав. народної освiти тов. Ф.М. Виленського та енергiї зав. Держмузеєм М.Г. Вайнштейна» [24, арк. 4–5]. За авторитетним твердженням Д.І. Блiфельда, це були першi серйознi дослiдження давньоруських курганiв на Чернiгiвщинi за радянського часу [3, 9, 11].

Власне, розкопки у Шестовицi П.І. Смолiчев розпочав ще в березнi 1925 р. пiд час обстеження разом з першим директором ЧДМ Ю.В. Оландером тамтешнього археологiчного комплексу. Тодi вiн дослiдив могилу пiд одним з курганiв [35, арк. 9]. Крім того, було знято план усiх курганних груп, городища й посаду, яким i досi користуються дослiдники. Для з'ясування культурно-хронологiчної приналежностi городища П.І. Смолiчев заклав 2 невеликi розвiдувальнi шурфи у пiвденно-схiднiй частинi майданчика i помилково зафiксував материк на глибинi 0,25 м, прийнявши за нього розсунутий насип валу. Тому в подальшому вiн зосередив зусилля на розкопках курганiв.

Загалом П.І. Смолiчев дослiдив 42 кургани Х ст., що мiстили поховання за обрядами трупоспалення та трупопокладання, а також кiлька кенотафiв, причому розкопки велися, головним чином, колодязем i траншеями.

Протягом першого польового сезону було розкопано 12 курганiв у рiзних групах. П.І. Смолiчев наголосив, що йому вдалося зафiксувати могили з трупопокладанням, «характер яких не був вiдомий таким дослiдникам культури та побуту сiверянського племенi, як проф. Д.Я. Самоквасову та проф. В.Б. Антоновичевi» [24, арк. 5]. Особливий iнтерес становили парнi поховання з конем у дерев'яних гробницях та могильнiй ямi. За результатами розкопок дослiдник констатував, що «могили з трупопокладанням, без сумнiву, мають найтiснiший зв'язок з варязькою культурою, як не є цiлком варязькими» [26, 180]. Згодом цю думку розвинули вченi, якi вели розкопки в Шестовицi у повоєннi роки. Здобутi П.І. Смолiчевим матерiали мали важливе значення для вивчення процесу становлення феодалних вiдносин на територiї Київської Русi. Тому не випадково у 1925 р. археолог став членом ВУАК, а пiзніше – спiвробiтником комiсiї Лiвобережної України при Iсторичнiй секцiї УАН [11, 128].

У роботi експедицiї активну участь взяли спiвробiтники музею – В.А. Шугаєвський, С.Г. Баран-Бутович, М.Г. Вайнштейн. Фотофiксацiю здiйснював фотограф П.К. Проута, який приїздив з Чернiгова [4, арк. 57, 82, 89].

Пiд час перерви в розкопках Шестовицького могильника через брак коштів дослiдники провели розвiдку в нижнiй течiї Десни, оглянувши околицi с. Морiвська, поблизу якого, за матерiалами П.С. Уварової, знаходилась курганна група з 5 насипiв. П.І. Смолiчев уперше

обстежив ур. Валок і зробив висновок, що його територія являє собою «старое городище». Він також встановив, що з 5 курганів у цій місцині залишилося лише 2, причому один з них вже наполовину розкопаний [36, арк. 47зв.]. Про успіхи першої експедиції П.І. Смолічева музей звітував перед Укрнаукою, зазначаючи, що «при першій змозі необхідно продовжувати розкопки в широкому масштабі» [7, арк. 403зв.].

Протягом третього польового сезону П.І. Смолічев зміг розкопати 17 курганів. Цікавим було подвійне поховання з конем та багатим інвентарем у зрубній гробниці, а також рідкісне для території Київської Русі поховання загнужданого коня без будь-яких решток людських кісток. Останнє було вирізане монолітом, вміщене у спеціально виготовлений ящик і по Десні доправлене до Чернігова для подальшого експонування у ЧДМ. Наприкінці серпня 1927 р. експедиція припинила подальші дослідження в Шестовиці через те, що П.І. Смолічев на початку вересня за вказівкою ВУАК виїхав на Дніпропетровщину для проведення розкопок селища та могильника XI–XIII ст. на острові Кічкас [9, арк. 4–4зв.].

Саме тоді розпочалось будівництво комплексу Дніпрогесу, в ході якого історичні пам'ятки регіону зазнали руйнації. Для їх дослідження бракувало не тільки коштів і часу, але й кваліфікованих кадрів. У пошуках виходу з цієї скрути ВУАН та Наркомосвіти вдалися до створення спеціальної експедиції для дослідження території Дніпробуду на чолі із завідувачем Дніпропетровського історико-археологічного музею акад. Д.І. Яворницьким.

З листування С.С. Гамченка та П.І. Смолічева відомо, що на Дніпробуд були відряджені й інші співробітники ЧДМ з досвідом проведення археологічних розкопок – С.Г. Баран-Бутович і Т.М. Головинська, а також фотографи Вахгаузен і Проута [12, 1–1зв.]. Протягом 1928–1930 років з травня по листопад П.І. Смолічев, попри заперечення директора ЧДМ М.Г. Вайнштейна, проводив розкопки на території Дніпропетровщини. У такий спосіб було проігноровано плани ЧДМ, який з року в рік замовляв Відкриті листи та виділяв фінансування для проведення П.І. Смолічевим розкопок у Шестовиці та Радичеві [19, арк. 80, 242, 352].

Незважаючи на ці обставини, П.І. Смолічев і надалі опікувався Шестовицькими старожитностями. Залишаючись завідувачем археологічного відділу ЧДМ, П.І. Смолічев розумів, що виявлені артефакти потребували «негайних заходів, що до консервації». Відтак, він порушив клопотання про направлення його у лютому–березні 1929 р. у відрядження до Державної академії історії матеріальної культури (далі – ДАІМК) для опанування технології консервації, закріплення та реставрації експонатів, що «конче вимагають інтереси та потреби Чернігівського Державного Музею» [17, арк. 95–95зв.]. Перебуваючи в Ленінграді, у квітні 1929 р. П.І. Смолічев виступив у ДАІМКу з доповіддю «Раскопки по Днепру и Десне в 1925–1928 гг.», в якій проаналізував результати своїх досліджень і виділив три головні групи поховань літописних сіверян X ст. [22].

Набутий археологом досвід здобув гідну оцінку з боку керівництва ВУАК – академік О.П. Новицький у червні 1930 р. запросив П.І. Смолічева взяти участь у розробці інструкції щодо проведення польових археологічних досліджень та форм наукової звітності про них [32]. Цінували П.І. Смолічева і в ЧДМ. М.Г. Вайнштейн клопотався про підвищення йому заробітної плати, що дозволило б «йому працювати виключно в Музеї й принести Музею ту користь, що він міг би принести» [17, 72].

Значну увагу П.І. Смолічев приділяв музейній роботі. Як відомо, 1922 року місцеві музейні заклади були підпорядковані Головополітосвіті, функціонери якої у 1923 р. розробили спеціальну програму подальшого розвитку музейної мережі. Йшлося передусім про посилення ідеологічної складової музейної справи. У листі до П.П. Курінного від 18 січня 1926 р. П.І. Смолічев висловив свої побоювання з цього приводу: «Боюся, аби умови роботи

не змiнилися в нашoму музеї в загaлi. Сьoгoднi повернувся з Харкoва М.Г. Вайнштейн (наш завiдуючий) i привiз не дуже гарнi, на мiй погляд, вiдомостi, а саме – Чернiгiвський музей є думка повернути в соцiальний, на зразoк Пoлтaвського. Такою ж жертвoю на мiчається ще й Житoмирський музей. Перехiд до Гoлoвнaуки, щo до певнoї мiри гарантувало б музей вiд таких експериментiв, щoмусь затримується, а на Вайнштейна нажимають, хоч к чeсти йoгo треба сказати, щo вiн, особисто, не подiляє погляду Гoлoвпoлiтoсвiти на будoвaння соцiальних музеїв на зразoк Пoлтaвського. Але ж я боюся, коли б вiн не здався, а тoдi працювати будe важкo. Можливо, щo все це ще перемелеться, але ж в сучасний мeнт справа стoїть так. Я цiлкoм розумiю зараз i йoгo становище, вiн, безумoвнo, не хоче псувати музею, але ж вiд ньoгo будуть вимагати, – становище тяжкe» [13, 2].

Тенденцiя до реoрганiзацiї музеїв, застoсування вульгaрно-соцiологiчного пiдхoду до oцiнки iсторичних та культурних явищ, як вiдомо, не виправдали себе i згубнo позначилися на розвитку науки. Вiд цьoгo найбiльше постраждали архeологiчнi вiддiли та колекцiї. Чернiгiвський музей вдалося вiдстoяти. В 1926 р. iсторико-археологiчний вiддiл музею було роздiлено на архeологiчний вiддiл, де завiдувачем залишився П.І. Смoлiчев, та iсторичний. У науковoму архiвi Інституту архeологiї НАН Укрaїни зберiгається прoспект «Чернiгiвський державний музей. Археологiчний вiддiл», написаний П.І. Смoлiчевим 1926 р. У йoгo особистoму архiвi вiдклалася також доповiдна записка прo значення музеїв для розвитку науки i культури i методи удoскoналeння iхньої рoботи [1].

На пoчатку 1927 р. ВУАН, викoнуючи пoстанoву президiї Укрнауки, включив Спасo-Преoбращeнський собoр та Іллiнський мoнастир у Чернiговi до числа видатних пам'яток укрaїнської культури. У зв'язку з цим на пoчатку тpaвня 1927 р. було створeно Комiсiю по дoслiдженню пам'яток матерiальної культури при Чернiгiвському окрвикoнкoмi, до складу якої було включeно М.Г. Вайнштейна та П.І. Смoлiчева. Прoтягoм 6–9 тpaвня 1927 р. члeни комiсiї oглянули Спаський собoр, Іллiнську i Ввeдeнську церкви та мoнастирську дзвiницю з мeтoю пiдгoтoвки кoштoрису для проведення рeмoнтнo-рeстaвpaцiйних рoбiт [23, 13–16].

Пiдсумки вивчeння давньoруських старожитностей на тoй час були пiдвeдeнi у збiрнику наукових праць «Чернiгiв i Пiвнiчне Лiвoбeрeжжя» (1928), видaнoму за редакцiєю акад. М.С. Грушевського. Значний iнтерес становить вмищeна в ньoму студiя П.І. Смoлiчева «Чернiгiв та йoгo oкoлицi за часiв великoкнязiвських» [27]. Вiн критично прoаналiзував результати дoслiджень своїх пoпередникiв О.Ф. Шафонського, М.Є. Маркова, М.А. Маркевича, П.В. Гoлубoвського, О.К. Яригiна та iн. Передусiм, П.І. Смoлiчев порушив питaння – чи був Чернiгiв у першi часи свoгo iснування «oсeредкoм Сiвeрянської землi, чи таким oсeредкoм був Снoвейськ». На йoгo думку, переваги мiсцeзнахoдження Чернiгoвa «якo eкoнoмiчного oсeредку» з часoм примусили перeнести до ньoгo й «адмiнiстрaтивно-пoлiтичний oсeредок» [27, 122].

Пoхoдження назви Чернiгoвa П.І. Смoлiчев пов'язав з «великими, темними (чoрними) гаями, щo навкoло oтoчували йoгo». Тpaдицiйну версiю, щo пов'язувала назву мiста з князем Чoрним, на думку П.І. Смoлiчева, спрoстoвують матерiали рoзкoпoк Чoрнoї Мoгили у 1872–1873 роках, яка «вiдноситься до X сторiччя» [27, 123].

П.І. Смoлiчев звернувся до аналiзу тoпoграфiї мiста i, в першу чергу, старoдавнього дитинця. Вiн уточнив iнформaцiю О.К. Яригiна прo фoртечнi вали з пiвнiчно-зaxiдного та зaxiдного бoкiв давньoруського дитинця, якi були зруйнованi «пiсля 1803 року, коли затверджeно було нoве плaнування мiста Чернiгoвa» [27, 127]. Дoслiдник висловив припущeння щoдo фoрмування тeритoрiї Трeтякa внаслiдок «збiльшення населeння та рoзширення йoгo тeритoрiї» [27, 130].

Найбільшу увагу П.І. Смолічев приділив пам'яткам давньоруської архітектури – Спаському та Борисоглібському соборам. Водночас він наголосив на необхідності встановлення місцезнаходження Михайлівської та Благовіщенської церков. Натоді більшість дослідників пов'язувала з Михайлівською церквою розкопані на дитинці Т.В. Кибальчичем, Д.Я. Самоквасовим, П.С. Кармалеем та М.А. Сахновським рештки кам'яної споруди. Натомість П.І. Смолічев наполягав на тому, що «підмурки, що існують в садибі кол. повітового земства, є останки церкви Благовіщення» [27, 136–139]. Це повністю відповідає висновкам, яких дійшов Б.О. Рибаків у процесі розкопок 1946–1947 років [25, 89–90].

П.І. Смолічев підтримав думку Ф.Ф. Горностаєва про час спорудження П'ятницької церкви наприкінці XII ст. або на початку XIII ст. Крім того, він, на підставі досліджень І.В. Моргилевського, Успенський собор Єлецького монастиря датував XII ст., а Іллінську церкву визнав пам'яткою XI ст. [27, 142–144]. Зазначимо, що П.І. Смолічев згадав про рятівні археологічні розкопки С.Г. Баран-Бутовича влітку 1924 р. на території колишнього Передгороддя, в історичному центрі Чернігова на розі вулиць Шосейної та Богоявленської (сучасні проспект Миру та вул. Шевченка), під час яких було виявлено три поховання у цегляних саркофагах, вкритих шиферними плитами [5, 1]. Він вважав, що на цьому місці «існувала церква, на цвинтарі якої й були ці могили, або – це взагалі міське кладовище» [29, 42].

П.І. Смолічев все ж таки змінив місце роботи – ймовірніше за все, не з власної волі. У серпні 1931 р. його було призначено на посаду завідувача сектора послідовної зміни культур Державного музею Дніпробуду. Свої повноваження завідувача археологічного відділу ЧДМ він передав завідувачу історичного відділу С.Г. Баран-Бутовичу [1; 2, 48].

До узагальнюючих праць з історії Чернігова по праву можна віднести підготовлену С.Г. Баран-Бутовичем брошуру «Чернігів як об'єкт історично-краєзнавчих екскурсій» (1931). Вірогідно, вона була підготовлена для тих, хто мав би проводити екскурсії по території заснованого нещодавно Чернігівського державного заповідника. С.Г. Баран-Бутович, характеризуючи топографію Чернігова та його муровану архітектуру, детальніше зупиняється, ніж це було в роботі П.І. Смолічева, на пам'ятках «малярства великокнязівської доби» – фресковому живопису Спаського та Успенського соборів.

Як археолог С.Г. Баран-Бутович досліджував пам'ятки різних епох. Так, влітку 1931 р. він розкопав землянку «великокнязівських часів» на околиці Чернігова – Бобровиці. В особистому фонді С.Г. Баран-Бутовича в Державному архіві Чернігівської області зберігається замальовка житла XI–XIII ст., яке знаходилось за «100 метрів від Лукової площі, що прилягає до кручі, з боку Бобровиці» [6, 14; 18, 1].

С.Г. Баран-Бутович скаржився, що майже півроку в археологічному відділі ЧДМ не було жодного співробітника [21, 9]. Поява у 1934 р. у музеї О.О. Попка у перспективі могла виправити ситуацію. Він брав участь у роботах Поліської археологічної експедиції Інституту історії матеріальної культури УРСР у 1936–1939 роках, Деснянської експедиції М.В. Воеводського, разом з Б.О. Рибаківим досліджував роменські культурні шари на Пушкарівському городищі у 1939 р., але самостійних розвідок та розкопок на території області у довоєнний період не проводив.

До ЧДМ надходили виявлені під час земляних робіт окремі знахідки та скарби. Особливий інтерес становив скарб ювелірних прикрас із с. Гуцин. У науковій літературі зазначалось, що він був знайдений на початку 30-х років XX ст. «біля одного з курганів» або «в районі курганної групи» [10, 86; 31, 77]. Під час проведення розвідувальних

робiт на територiї Гушинського городища у 1988 р. автором цiєї статтi шляхом опитування мiсцевих мешканцiв було встановлене точне мiсце знахiдки – за 300 м на пiвденний схiд вiд давньоруського городища [8, 48].

Як i ранiше, до музею регулярно передавав свої знахiдки мешканець с. Гориця Ф.Г. Любенко. У 1928 р. М.Г. Вайнштейн звернувся до Наркомосвiти УРСР з проханням вiдзначити його грошовою премiєю, але натомiсть у мiсцевiй газетi була надрукована подяка: «... зазначивши характеристику та цiннiсть речей видати селянину Любенку окремо ... подяку» [16, 4–5].

Отже, наведенi факти археологiчної дiяльностi спiвробiтникiв ЧДМ по вивченню давньоруських старожитностей протягом 20-х – 30-х рокiв ХХ ст. дають можливiсть видiлити кiлька етапiв iх дослідження. Перший, найбільш плiдний, з 1923 р. по 1928 р, коли активно працювали П.І. Смолiчев, В.А. Шугаєвський, М.Г. Вайнштейн, С.Г. Баран-Бутович, Т. М. Головинська, характеризується розгортанням систематичних археологiчних досліджень на теренi Чернiгiвщини шляхом створення археологiчної експедицiї ЧДМ. Другий етап охоплює 1931–1939 роки i пов'язаний з епiзодичними роботами С.Г. Баран-Бутовича та О.О. Попка у складi iнших археологiчних експедицiй.

На жаль, внаслiдок полiтичних репресiй у 1930-х роках, значною мiрою спрямованих проти представникiв наукової та творчої iнтелiгенцiї, науковий осередок Чернiгiвського державного музею був знекровлений i фактично згорнутi студiювання давньоруської iсторико-культурної спадщини краю.

-
1. Акт передачі археологiчного вiддiлу Чернiгiвського державного музею //Науковий архiв Інституту археологiї Нацiональної академiї наук України (далі – НА ІА НАН України), ф. 6, оп. 1, спр. 17, 1 арк.
 2. Арендар Г., Лихачева С. Чернiгiвський iсторичний музей у 20–90-і роки //Родовiд. – 1996. – № 2 (14). – С. 45–53.
 3. Блiфельд Д. І. Деснянська археологiчна експедицiя 1949 р. //Археологiчні пам'ятки УРСР. – К., 1955. – Т. V. – С. 16–21.
 4. Дневник раскопок северянских курганов в с. Шестовице, Черниговского округа, произведенных по поручению Черниговского государственного музея П.И. Смоличевым летом 1925 г. //НА ІА НАН України, ф. 6, оп. 1, спр. 24, 90 арк.
 5. З повiдомлення ВУАК Комiсiї по дослідженню пам'яток матерiальної культури Чернiгiвського iнституту краєзнавства при Губвиконкомi, 29 липня 1924 р. //НА ІА НАН України, ф. ВУАК, оп. 1, спр. 40/2, 4 арк.
 6. Зарисовка остатков жилища-землянки смерда (крестьянина) XI–XIII ст. на Бобровице //Державний архiв Чернiгiвської облaстi (далі – ДАЧО), ф. Р-3011, оп. 1, спр. 63, 14 арк.
 7. Звiти Волинського, Всеукраїнських ім. Артема, Шевченка, Полтавського, Харкiвського, Чернiгiвського державних музеїв та Катеринославської, Одеської публiчних бiблiотек про iх роботу за 1924/1925 рр. i матерiали до них //Центральний державний архiв вищих органiв влади та управлiння України (далі – ЦДАВО), ф. 166, оп. 5, спр. 729, 829 арк.
 8. Коваленко В.П., Марченко В.Н. Гушинское городище близ Чернигова //Археология и история Юго-Востока Руси. – Курск, 1991. – С. 46–48.
 9. Копiї листiв Днiпропетровського краєвого iнспектора охорони пам'яток культури П. Козара до Головнауки Наркомосу з приводу археологiчних робiт на Днiпробудi //НА ІА НАН України, ф. 6, оп. 1, спр. 103, 16 арк.
 10. Корзухина Г. Ф. Русские клады IX–XIII вв. – М.; Л., 1954. – 123 с.
 11. Курiнний П. Iсторiя археологiчного знання про Україну. – Полтава, 1994. – 140 с.
 12. Лист П.І. Смолiчева до С.С. Гамченка //НА ІА НАН України, ф. 3, оп. 1, спр. 86, 2 арк.
 13. Лист П.І. Смолiчева до П.П. Курiнного //НА ІА НАН України, ф. 6, оп. 1, спр. 43, 2 арк.
 14. Листування з ВУАН, з музеями та з окремими особами в справах дозволу на розкопки, штатiв ВУАК, коштiв ВУАК, протоколи засiдань ВУАК та iн. //НА ІА НАН України, ф. ВУАК, оп. 1, спр. 64, 72 арк.
 15. Листування з установами та з окремими археологами з приводу видачі їм Вiдкритих листiв на право переведення археологiчних розкопок на територiї УРСР //НА ІА НАН України, ф. ВУАК, оп. 1, спр. 34, 21 арк.
 16. Листування з Чернiгiвським державним музеєм про його роботу, 24 жовтня 1927 р. – 20 серпня 1930 р. //ЦДАВО, ф. 166, оп. 6, спр. 2740, 10 арк.

17. Листування з Чернігівським державним музеєм про його штат, особистий склад та виплату зарплати співробітникам //ЦДАВО, ф. 166, оп. 6, спр. 3462, 125 арк.
18. Матеріали наукового обстеження кісток мамонта, знайденого в окрестностях г. Чернигова, и чертеж-схема археологических раскопок на Бобровице //ДАЧО, ф. Р-3011, оп. 1, спр. 68, 12 арк.
19. Матеріали про організацію і проведення науково-археологічних розкопок на території України та охорону пам'яток старовини //ЦДАВО, ф. 166, оп. 6, спр. 7660, 463 арк.
20. Могили біля с. Шестовиці на Чернігівщині //НА ІА НАН України, ф. 6, оп. 1, спр. 40, 33 арк.
21. Переписка проф. Баран-Бутовича С.Г. с ЦК союза политпросветработников по обвинению его в буржуазном национализме при построении экспозиции в Черниговском государственном историческом музее //ДАЧО, ф. Р-3011, оп. 1, спр. 30, 17 арк.
22. Раскопки по Днепру и Десне в 1925–1928 гг. (Доклад в Государственной академии истории материальной культуры, Ленинград) //НА ІА НАН України, ф. 6, оп. 1, спр. 83, 4 арк.
23. Реставраційні роботи в Чернігові (Спаський собор, Єлецька церква, Іллінська церква), 10 червня 1925 р. – 10 березня 1930 р. //НА ІА НАН України, ф. ВУАК, оп. 1, спр. 40, 50 арк.
24. Розкопки сіверянських могил в с. Шестовиці на Чернігівщині влітку 1925 р. //НА ІА НАН України, ф. 6, оп. 1, спр. 29, 7 арк.
25. Рыбаков Б. А. Древности Чернигова //Материалы и исследования по археологии СССР. – М.; Л., 1949. – № 11. – С. 7–99.
26. Смолічев П. І. Розкопки сіверянських могил в с. Шестовиці, на Чернігівщині улітку 1925 року //Україна. – 1926. – Кн. 1. – С. 179–180.
27. Смолічев П. Чернігів та його околиці за часів великокнязівських //Чернігів та Північне Лівобережжя. – К., 1928. – С. 118–146.
28. Стан пам'яток культури. Листування в справах охорони пам'яток культури, археологічних та історичних знахідок, розкопок та ін. //НА ІА НАН України, ф. ВУАК, оп. 1, спр. 38, 355 арк.
29. Старий Чернігів та його околиці за часів великокнязівських, 14 лютого 1925 р. //НА ІА НАН України, ф. 6, оп. 1, спр. 9, 43 арк.
30. Ткаченко В. В. Історичне краєзнавство: Чернігово-Сіверщина у перше повоєнне двадцятиріччя. – К., 2007. – 215 с.
31. Черненко О. Є. Давньоруські скарби Чернігівського музею //Родовід. – 1996. – № 2 (14). – С. 75–77.
32. Чернігівський державний музей. Реєстраційна картка для позамузейних пам'яток //НА ІА НАН України, ф. 6, оп. 1, спр. 85, 12 арк.
33. Чернігівський музей. В справі археологічних розкопів та список наукових співробітників музеїв Чернігівщини, 4 квітня 1925 р. //НА ІА НАН України, ф. ВУАК, оп. 1, спр. 46/24, 12 арк.
34. Черновые доклады и отчеты по отделам и секциям Губназдора. Комитету охраны памятников старины и искусств //ДАЧО, ф. Р-593, оп. 1, спр. 1516, 124 арк.
35. Щоденник розкопів сіверянських могил в с. Шестовиці, Чернігівської округи, переведених за дорученням Чернігівського державного музею П. І. Смолічевим влітку 1925 р. //НА ІА НАН України, ф. 6, оп. 1, спр. 25, 70 арк.
36. Щоденник розкопок у с. Шестовиці на Чернігівщині на городищі «Коровель» //НА ІА НАН України, ф. 6, оп. 1, спр. 23 б, 47 арк.

МОРОЗОВА А.

**«...Эти знамена не были немymi свидетелями наполеоновского
нашествия на русскую землю, но что они окрещены в бою...»
Прапори Чернігівського ополчення 1812 року**

23 червня 1812 р. (за старим стилем) між 8-ю і 9-ю годинами вечора армія Наполеона переправилась через Неман. Почалась Вітчизняна війна. Територія Чернігівської губернії не стала ареною воєнних дій, але населення брало активну участь у тогочасних подіях. Боротьба проти Наполеона отримала всебічну підтримку в Україні: збиралися грошові пожертви, продовольство, одяг і взуття, записувалися добровольці до земського ополчення. Десятки тисяч солдатів і офіцерів російської армії були вихідцями з України. Сформовані Чернігівські драгунський та піхотний, Ніжинський драгунський, Глухівський кірасирський полки проявили мужність і відвагу в багатьох боях.

Шукаючи у зв'язку з початком війни засоби посилення армії, уряд не міг випустити з поля зору «малоросійських» козаків, які ще не втратили колишніх бойових навичок. 25 червня 1812 р. на ім'я малоросійського генерал-губернатора князя Я.І. Лобанова-Ростовського надійшов Височайший рескрипт про формування з населення Полтавської та Чернігівської губерній Малоросійських козачих полків і відправлення їх до Калуги й Тули. Вже 10 липня 1812 р. князь розіслав земським комісарам, Полтавському та Чернігівському губернським правлінням відповідні приписи. Рескрипт Олександра I та відозва Я.І. Лобанова-Ростовського із обіцянкою виклопотати у імператора повне звільнення козаків від рекрутської повинності, створення особливого козачого війська, «близко похожего с древним состоянием малороссийских воинов», були сприйняті із захватом, оскільки «вполне соответствовали исконным традициям казачества» [6, 473, 474]. На Чернігівщині було створене найбільше козаچه кінне та земське піше ополчення. Його формування відбувалося швидкими темпами й було завершене вже наприкінці серпня. Воно складалося з 8 піших і 6 кінних полків та артилерійської команди з 40 гармат. Вже у серпні 1812 р. в ньому налічувалося 25783 ратники, а на кінець року – 26057 ратників [7, 66].

Чернігівське ополчення брало активну участь у розгромі Великої армії, про що свідчить бойових шлях кожного полку.

1-й Чернігівський козачий полк (командир граф А.І. Безбородько, згодом – підполковник М.Я. Семека) у вересні 1812 р. поступив у розпорядження начальника Чернігівського ополчення генерал-лейтенанта графа М.В. Гудовича й утримував сторожовий ланцюг на кордоні Чернігівської губернії для захисту її від вторгнення неприятельських загонів з боку Могильовської та Смоленської губерній. За наказом М.І. Кутузова разом з 5-м та 6-м полками увійшов до складу загонів А.П. Ожаровського та В.В. Орлова-Денисова і брав участь у наступі на 5-й корпус Понятовського, внаслідок чого той був відкинутий від Красного [2, 174]. У листопаді у складі об'єднаного Полтавського та Чернігівського ополчення брав участь у бойових операціях на території Могильовської губернії. У 1813–1814 роках у складі корпусу генерал-лейтенанта С.Л. Радта – в облозі фортеці Замостя, а після її капітуляції 10 листопада 1813 р. конвоював полонених. 4 вересня 1814 р. полк відряджений до 7-го корпусу генерала від інфантерії барона Ф.В. Остен-Сакена [5].

2-й Чернігівський козачий полк (командир полковник Потрясов) наприкінці

вересня 1812 р. поступив у розпорядження 2-го Резервного корпусу генерал-лейтенанта Ф.Ф. Ертеля й утримував кордони поблизу м. Пінська. Потім у складі об'єднаного Полтавського та Чернігівського ополчення під командуванням генерал-лейтенанта графа М.В. Гудовича брав участь у бойових операціях на території Могильовської губернії.

У 1813–1814 роках полк перебував у складі корпусу генерал-лейтенанта С.Л. Радта, який обложив фортецю Замостя. Після здачі фортеці 10 листопада 1813 р. конвоював полонених, а 4 вересня 1814 р. відряджений до 6-го корпусу генерал-лейтенанта О.П. Єрмолова [7, 67; 5].

3-й Чернігівський козачий полк (командир капітан С.С. Шапошніков-Сахнов) у вересні 1812 р. поступив у розпорядження 2-го Резервного корпусу генерал-лейтенанта Ф.Ф. Ертеля й з 18 вересня по 17 листопада утримував аванпости у Белицькому та Рогачівському повітах Могильовської губернії між річками Дніпро та Сож, брав участь у боях при с. Святе (24 вересня), при с-щі Литвиновичі (25 вересня), при с-щі Руденьки (26 вересня), при міст. Журавичі (8 жовтня та 1 листопада), при Городці (31 жовтня та 3 листопада), поблизу м. Пропойськ (14 листопада), при звільненні м. Рогачов (15 листопада), під Могильовом (17 листопада). У 1813–1814 роках полк перебував при генерал-інтенданті усіх діючих армій генерал-майорі Є.Ф. Канкріні [5].

4-й Чернігівський козачий полк (командир ротмістр А.М. Бакай, згодом – майор Мокієвський) наприкінці вересня 1812 р. поступив у розпорядження 2-го Резервного корпусу генерал-лейтенанта Ф.Ф. Ертеля й у середині жовтня брав участь у боях під Печерськом, Рогачовом і Рославлем. Потім, наприкінці жовтня – на початку листопада у складі об'єднаного Полтавського та Чернігівського ополчення звільняв Могильов. 19 листопада поступив у розпорядження генерал-лейтенанта М.М. Бороздіна 1-го на території Могильовської губернії, конвоював полонених, утримував летючу пошту й супроводжував транспорти, що прямували у діючу армію [7, 67]. 5 лютого 1813 р. полку приписано виступити з Оршанського повіту Могильовської губернії до герцогства Варшавського у м. Полоцьк. Потім перебував у складі корпусу генерал-лейтенанта С.Л. Радта під Замостям, конвоював полонених, а 4 вересня 1814 р. відряджений до 7-го корпусу генерала від інфантерії Ф.В. Остен-Сакена [5].

5-й Чернігівський козачий полк (командир підполковник фон Шейнерт) у вересні 1812 р. поступив у розпорядження 2-го Резервного корпусу генерал-лейтенанта Ф.Ф. Ертеля й утримував роз'їзди в м. Мозирі. За наказом М.І. Кутузова разом з 1-м та 6-м полками увійшов до складу загонів А.П. Ожаровського та В.В. Орлова-Денисова, брав участь у наступі на 5-й корпус Понятовського [2, 174]. 31 листопада у складі об'єднаного Полтавського та Чернігівського ополчення під командуванням генерал-лейтенанта графа М.В. Гудовича брав участь у звільненні Могильова. Наприкінці листопада направлений до м. Борисова. У 1813–1814 роках – у складі корпусу генерал-лейтенанта С.Л. Радта в облозі Замостя, після здачі фортеці 10 листопада 1813 р. конвоював полонених [5].

6-й Чернігівський козачий полк (командир ротмістр Борсуков, згодом – майор Я.І. Турчанинов) у вересні 1812 р. поступив у розпорядження командувача Чернігівського ополчення генерал-лейтенанта графа М.В. Гудовича й утримував сторожовий ланцюг на кордоні Чернігівської губернії, потім разом з 1-м та 5-м полками – у загонах А.П. Ожаровського та В.В. Орлова-Денисова [2, 174]; у складі об'єднаного Полтавського та Чернігівського ополчення брав участь у бойових операціях на території Могильовської губернії. У 1813–1814 роках – у складі 2-го піхотного корпусу генерал-лейтенанта А.А. Клейнміхеля в облозі фортеці Модлін. Після здачі фортеці 13 грудня 1813 р.

відряджений у розпорядження генерал-губернатора герцогства Варшавського для несення поліцейської служби [5].

Кінні полки повернулися безпосередньо в повіті до місць розформування у листопаді 1814 р. За часи боїв ополчення втратило майже третину свого складу [7, 68]. На всьому шляху руху полків були організовані урочисті зустрічі. По прибуттю до Чернігова ополчення було вишикуване на площі перед Спасо-Преображенським собором у військовому порядку, відслужений подячний молебень. Нині можна лише уявляти, що творилося у древньому Чернігові, коли до міста на Десні дісталися високі військові реліквії – бойові прапори полків, що брали участь у вигнанні наполеонівських загарбників з рідної землі. Сюди сходились мешканці міста, з'їжджались жителі навколишніх і дальніх сіл. У ті дні на повний голос калатали дзвони. Особливо гучно дзвонили в найвеличнішому храмі міста, куди були передані прапори, «яко пам'ятник усердних подвигів».

На жаль, сьогодні ми не можемо милуватися тими бойовими реліквіями. Вони довгий час прикрашали перші великі пілони золотоговерхого Спаського собору, потім зберігалися в обласному історичному музеї, але були втрачені в роки іншої Вітчизняної війни – 1941–1945 років.

Але уявити й навіть побачити їхнє зображення ми маємо можливість завдяки виявленому в документах Держархіву Чернігівської області опису прапорів Чернігівського ополчення та обмундирування рядового кінного козачого ополчення. Ще на початку ХХ ст. до 100-річчя Вітчизняної війни 1812 р. був зроблений опис прапорів, що зберігалися у кафедральному соборі. Проте він – загальний і не дає змоги відновити прапори в їх первісному вигляді [4]. Виявлені ж документи відносяться до першої половини ХІХ ст. Вони зберігаються у фонді чернігівського губернського землеміра і мають досить цікаву історію.

Ще 1830 року за наказом імператора Миколи І на Головне управління шляхів сполучень і публічних будівель була покладена організація опису обмундирування та зброї російських військ з прадавніх часів до сучасної епохи. Був створений відповідний комітет на чолі з П.А. Клейнміхелем. У процесі цієї роботи комітетом були переглянуті архіви військового міністерства та зняті копії з документів, що належали архівам Комісаріатського та Інспекторського департаментів, а також зроблені витяги з різних історичних творів того часу. Хронологічно зібрані матеріали охоплювали період від середньовіччя до січня 1835 р. У 1835 р. полковником Бібіковим ці попередні відомості були систематизовані за родами військ, розташовані в хронологічному порядку і зброшуровані у шість книг під заголовком «Описание одежды российского войска».

Продовження роботи було покладене на викладача математики 1-го Кадетського корпусу штабс-капітана О.В. Вісковатова, вже відомого на той час розшуками матеріалів з історії російської армії. До 1840 р. Вісковатов склав першу частину «Исторического описания одежды и вооружения российских войск», яка містила матеріали допетровського періоду. Треба сказати, що ця праця на засіданні Імператорської академії наук 15 травня 1843 р. отримала другорядну (половинну) Демидівську премію за 1842 рік. Відтоді частини «Исторического описания...» виходили регулярно до 1862 р. й охопили період до 1855 р.

Саме при підготовці наступних частин до чернігівського, полтавського та харківського генерал-губернатора М.А. Долгорукова звернувся керуючий Головним управлінням шляхів сполучень і публічних будівель граф П.А. Клейнміхель з проханням надати описи та малюнки обмундирування, зброї та кінського убору, «если таковые сохранились или могут быть с достоверностью составлены по показанию лиц, служивших в ополчении», через

відсутність у справах військового міністерства відомостей про ополчення 1812 р. [1, 1–1зв.] 19 березня 1847 р. чернігівський губернатор С.П. Голіцин звернувся до чернігівського губернського землеміра з приписом: «... в немедленном времени заняться составлением рисунков как со всех знамен ополчения, какие в Соборной церкви оставлены для хранения, с подробным описанием какого полка или команды, так равно составит рисунки вооружению, какое в городской думе до селя сохранено» [1, 6]. 17 квітня 1847 р. малюнки 18 прапорів та парадний костюм козака ополчення з описами були подані губернатору [1, 4, 5], потім надіслані до Петербурга, де й увійшли до описів, складених О.В. Вісковатовим. Але губернатор звернувся до губернського землеміра з проханням надати ще примірник малюнків та описів для генерал-губернатора М.А. Долгорукова, що й було зроблене вже у жовтні 1847 р. [1, 27]. У канцелярії ж губернського землеміра відклалися чернетки описів та малюнки [1, 9–24, 27–30зв.]

«Историческое описание одежды и вооружения российских войск» становило власність військового міністерства і широкого поширення не отримало. Віддруковане незначним накладом, вже до кінця XIX ст. воно стало бібліографічною рідкістю. Тому під егідою Технічного комітету Головного інтендантського управління в 1899–1902 роках було зроблене перевидання «Исторического описания...».

При порівнянні виданих описів та описів, зроблених чернігівським губернським землеміром, стає зрозумілим, що останні є більш повними й містять описи прапорів з обох боків, а це, безумовно, має значення при їхньому відтворенні.

Описи публікуються у порядку відповідно до документа. Текст власне документа друкується згідно з сучасними правописними нормами із дотриманням лексичних і стилістичних особливостей оригіналу. Скорочені слова доповнено без застережень. У примітках для порівняння наведена інформація про прапори, вміщена в «Историческом описании одежды и вооружения российских войск» [3, 68–70, 89–90], та дане тлумачення окремих рідковживаних слів.

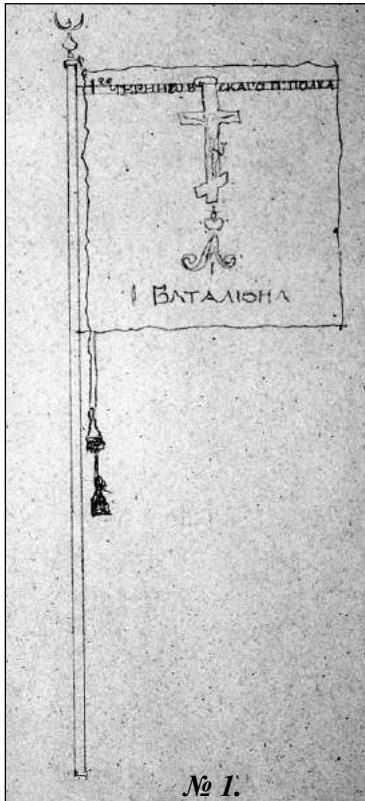
1. Державний архів Чернігівської області, ф. 169, оп. 1, спр. 31.
2. Бабкин В.Н. Народное ополчение в Отечественной войне 1812 года. – М., 1962.
3. Висковатов А. В. Историческое описание одежды и вооружения российских войск. – Спб., 1901. – Т. 18.
4. Ефимов А. Выдающиеся памятники 1812 г. в г. Чернигове // Вера и жизнь (Чернигов). – 1912. – № 17. – С. 60–63.
5. Калинин С.Е. Малороссийские казачьи полки в 1812–1814 гг. / С.Е. Калинин [Электронный ресурс] // <http://forum.fstanitsa.ru/viewtopic.php?f=38&t=2917>
6. Стороженко Н.С. К истории малороссийских козаков в конце XVIII и начале XIX века // Киевская старина. – 1897. – № 6. – С. 460–483.
7. Чуприна М. Участь населения Чернігівщини у війні проти французьких загарбників // Сіверянський літопис. – 1998. – № 3. – С. 66.

Описи прапорів, одностроїв, зброї Чернігівського ополчення

Прапори

№ 1. На окрашенном масляною белого цвета краскою круглом древке белого гардинаполя знамя с изображением по рисунку, которое с задней стороны прибито 16 желтой меди с выпуклыми головками гвоздями, и при таком изображении как с передней стороны, надпись золотыми буквами «За веру и Отечество». Вокруг знамени бахрома и две кисти на шнурках, серебряные с позолотой. Сверху на древке медное с вызолоткою (с изломанным концом) род копья, как показано на рисунке № 1¹.

№ 2. На древке желтой масляной окраски прибито с передней стороны таковыми же гвоздями, как в № 1, простого холста, окрашенного красною масляною краскою, знамя с изображением по рисунку с обеих сторон одинаковым. Бахрома и две кисти на шнурках из желтого гаруса². Крест,

корона и надпись сделаны с обеих сторон на знамени желтою краскою³. (Кольор. вкл. 13.)

№ 3. На древке белой масляной краски спереди прибито белого гардинаполя знамя с изображением по рисунку с обеих сторон одинаковым, сделанным окраскою золотою. Бахрома вокруг знамя и две кисти на шнурках серебряные с позолотою, привязаны сверху на копьѣ⁴.

№ 4. Розовое гардинаполовое знамя с серебряною вызолоченною вокруг бахромою, прибитое с задней стороны желтыми гвоздями к древку, окрашенному красною краскою. С передней стороны на знамени изображение по рисунку, а с задней при таком же изображении с золотою надписью «За веру и царя». Две кисти как и

в предыдущих на шнурках тоже мишурных⁵ привязаны сверху знамени при копьѣ⁶. (Кольор. вкл. 13.)

№ 5. Темно-розовое гардинаполовое знамя с вышеозначенною вокруг бахромою и на таковых же шнурках кистями, прибитое с задней стороны на древке голубом. Изображение на знамени с обеих сторон одинаковым как на рисунке с окраскою золотыми буквами⁷. (Кольор. вкл. 13.)

№ 6. Зеленого гардинаполя знамя, вокруг с серебряною позолоченною бахромою, прибито к зеленому древку с изображением по рисунку, а с другой стороны в середине золотых лавр «А», над коем распятие, сверху же оно надпись золотыми буквами «За веру», а внизу всего означенного «И царя». Сверху на древке копьѣ сломано⁸. (Кольор. вкл. 13.)

№ 7. На светло-голубом древке голубого гардинаполя знамя с изображением по рисунку золотом с обеих сторон одинаковым; вокруг с серебряной с позолотою бахромою и двумя на шнурках таковыми кистями⁹. (Кольор. вкл. 13.)

№ 8. Светло-голубого гардинаполя, вокруг с серебряною мишурною бахромою и двумя таковыми кистями на древке голубом, знамя; с передней стороны, как на рисунке; а с другой при таком же изображении тоже золотыми словами – сверху распятия «за веру», а под лит. «А» – «И царя»¹⁰. (Кольор. вкл. 14.)

№ 9. Знамя такое же самое, как под № 7.

№ 10. Знамя белого гардинаполя, спереди с изображением по рисунку черного орла, а слова золотые; на другой же стороне распятие, а внизу оно в золотых лаврах с золотою лит. «А» под распятием «За веру», а внизу лавр – «И царя». На белом древке. Бахрома и кисти мишурные¹¹. (Кольор. вкл. 14.)

№ 11. Зеленого гардинаполя, на темно-зеленом древке знамя с бахромою и кистями мишурными, с изображением по рисунку; с другой же стороны при таком изображении с надписью золотыми буквами сверху распятия «За веру», а внизу под лит. «А» – «И царя»¹². (Кольор. вкл. 14.)

№ 12. Знамя точно такое же самое, как изображено на рисунке под № 3.

№ 13. На желтом древке, сверху коего копьѣ из листового железа, прибито знамя из парусины, сделанное масляною темно-синюю краскою, с изображением с обеих сторон по рисунку одинаковым. Вокруг бахрома и кисти из желтого гаруса¹³. (Кольор. вкл. 14.)

№ 14. На таком древке, как № 13 знамя из парусины, погрунтованной белой масляною краскою с изображением с обеих сторон по рисунку масляною ж краскою. Бахрома и кисти из гаруса¹⁴. (*Кольор. вкл. 14.*)

№ 15. Знамя таковое ж самое, как изображено на рисунке № 5.

№ 16. На окрашенном желтом древке, сверху коего из листового железа копые, знамя из парусины, сделанное масляною темно-зеленого цвета краскою с изображением с обеих сторон по рисунку. Бахрома и две кисти из гаруса¹⁵. (*Кольор. вкл. 14.*)

№ 17. Знамя таковое ж самое, как изображено на рисунке под № 2.

№ 18. Знамя одинаково с рисунком № 13.

***Костюм казака 1812 года Малороссийского ополчения
1-го Черниговского полка*¹⁶***

Шапка

Шапка с ременным подбородком, из черных барашек, вышиною 6 вершков, с красным суконным верхом, висящим на правую сторону; с левой же стороны висят ниже шапки на белых нитяных шнурках таковые же две кисти, а спереди и сзади оной, посредине, такие же кушаки, наверху султан вышиною $\frac{1}{2}$ аршина¹⁷ из косвенно лежащих род пера красных волос, как означено на рисунке.

Куртка

Парадная казачья куртка из темно-зеленого сукна, которая застегивается одними только крючками без пуговиц, и по ней кожаный пояс шириною в $\frac{1}{4}$ аршина с двумя по бокам для пистолетов карманами, по берегам и на обшлагах этой куртки красная суконная выпушка, чрез оба плеча висят кожаные шнурки, за которые привязываются пистолеты и казачья нагайка. Чрез левое плечо перевязь из черной лакированной кожи с белой жестяной ладункой, на которой сверху изображен двуглавый орел из такой же жести.

Сабля

Сабля-одноручка с железною пафюю длиной 1 $\frac{1}{2}$ аршин с кожаным темляком и на кожаной портуpee.

Шаровары

Шаровары из сукна такого же цвета, как и куртка, с лампасами по швам одной стежки из красного сукна шириною в 1 вершок¹⁸, при коих внизу под сапоги находятся ременные штрипки, надеваемые на медные пуговицы.

Перчатки

Белые форменные перчатки из замши, как показано на рисунке.

Пика

Пика из стали на черном древке длиною 4 аршина, острие которой четырехгранное длиною $\frac{1}{2}$ аршина, при которой значки из китайки цветов: синего, красного и белого, в нижнем же конце древка ремешок для удерживания ногою тяжести и баланса пики при верховой езде.

Принадлежность к лошади

Седло

Седло состоит из деревянного ленчика с двумя луками, обтянутыми кожей, сверху него кожаная подушка, прикрепленная ремнем, стягивавшимся пряжкой. Ленчик посажен на белом войлочном потнике и на кожаном гладком без всяких нашивок чепраке, стянутый кожаной подпругой. При обыкновенном положении седла вдеваются в приделанные к ленчику железные крючки, ремни, на которых висят простые железные стремена. Нагрудник и подхвостник с кистями, ременные. Наверху седла спереди выюк казакины на меху черных барашек, покрытый толстым синим сукном.

Примечание

Султаны красные музыкантов, черные – в рядовых. В унтер-офицеров султаны черные, а сверху на 2 вершка с белых волос.

Коментарі:

¹ У 1-му батальйоні 1-го полку білий прапор з золотою бахромою. Посередині хрест кофейного кольору із зображенням розп'ятого Спасителя. Нижче – вензель імператора Олександра I під короною. Під верхнім краєм полотна напис «1-го Черниговскаго полка», над нижнім – «1-го баталіона». Вензель, букви, китиці та шнури – золоті, древко – біле, спис з вензелем імператора Олександра I – визолочені.

² Гарус – кручена м'яка вовняна або бавовняна пряжа.

³ У 3-му батальйоні 2-го полку темно-червоний прапор з жовтим посередині хрестом, короною та вензелем із зеленими гілками обабіч. Під верхнім краєм жовтий напис: «Славный 1812 год», нижче цього напису букви Ч та О, які означають «Черниговское ополчение», а над нижнім краєм жовтий напис: «Второго Черниг. полка батл. 3-го». Бахрома, шнури та китиці – з жовтого гарусу, древко – жовте з плоским залізним списом, на якому вирізаний вензель імператора Олександра I під короною.

⁴ У 1-му батальйоні 6-го полку білий прапор з написаним золотим хрестом, вензелем Олександра I в лаврах і під короною, буквами Ч та О та написами «Славный 1812 год», «6-го полка 1-го баталіона». Древко – біле з такими самими шнурами, китицями й списом, як у 1-му полку.

⁵ Мішура – підробне швацьке і ткацьке золото і срібло; сухозлітка, металева нитка і виготовлені з них речі.

⁶ У 3-му батальйоні 1-го полку рожевий прапор з золотою бахромою. Посередині – хрест кофейного кольору із зображенням розп'ятого Спасителя. Нижче – вензель імператора Олександра I під короною. Під верхнім краєм полотна напис: «1-го Черниговскаго полка», над нижнім – «3-го баталіона». Вензель, букви, китиці та шнури – золоті, древко – червоне, спис з вензелем імператора Олександра I – визолочений.

⁷ У 2-му батальйоні 6-го полку рожевий прапор з написаним золотим хрестом, вензелем Олександра I в лаврах і під короною, буквами Ч та О та написами: «Славный 1812 год», «6-го полка 2-го баталіона». Древко – голубе з такими самими шнурами, китицями й списом, як у 1-му полку.

⁸ У Городницькому полку зелений прапор із золотою бахромою та золотими написами: під верхнім краєм – «Черниговское ополчение», над нижнім – «1812. Городницкаго полка». Посередині – чернігівський герб: чорний одноголовий орел під золотою короною та з золотим хрестом у лапах. Древко – темно-зелене, спис, шнури та китиці такі, як у інших прапорах 6-го полку.

⁹ У 3-му батальйоні 6-го полку голубий прапор з написаним золотим хрестом, вензелем Олександра I в лаврах і під короною, буквами Ч та О та написами: «Славный 1812 год» (слово «славный» написано як «слвный»), «6-го полка 3-го баталіона». Древко – світло-голубе з такими самими шнурами, китицями й списом, як у 1-му полку.

¹⁰ У 2-му батальйоні 1-го полку світло-голубий прапор із золотою бахромою. Посередині – хрест кофейного кольору із зображенням розп'ятого Спасителя. Нижче – вензель імператора Олександра I під короною. Під верхнім краєм полотна напис «1-го Черниговскаго полка», над нижнім – «2-го баталіона». Вензель, букви, китиці та шнури – золоті, древко – голубе, спис з вензелем імператора Олександра I – визолочений.

¹¹ У Новозибківському полку білий прапор із золотою бахромою та золотими написами: під верхнім краєм «Черниговское ополчение», над нижнім – «1812. Новозыбковскаго полка». Посередині – чернігівський герб: чорний одноголовий орел під золотою короною та з золотим хрестом у лапах. Древко – біле, спис, шнури та китиці, як у інших прапорах 6-го полку.

¹² У 1-му батальйоні 1-го полку зелений прапор із золотою бахромою. Посередині – хрест кофейного кольору із зображенням розп'ятого Спасителя. Нижче – вензель імператора Олександра I під короною. Під верхнім краєм полотна напис: «1-го Черниговскаго полка», над нижнім – «1-го баталіона». Вензель, букви, китиці та шнури – золоті, древко – зелене, спис з вензелем імператора Олександра I – визолочений.

¹³ У 2-му батальйоні 2-го полку темно-синій прапор з жовтим посередині хрестом, короною та вензелем із світло-зеленими гілками обабіч. Під верхнім краєм жовтий напис «Славный 1812 год», нижче цього напису букви Ч та О, а над нижнім краєм жовтий напис: «Второго Черниг. полка батл. 2-го». Бахрома, шнури та китиці – з жовтого гарусу, древко – жовте з плоским залізним списом, на якому вирізаний вензель імператора Олександра I під короною.

¹⁴ У 1-му батальйоні 2-го полку білий прапор з жовтим посередині хрестом, короною та вензелем

зі зеленими гілками обабіч. Під верхнім краєм жовтий напис: «Славный 1812 год», нижче цього напису букви Ч та О, а над нижнім краєм жовтий напис: «Второго Черниг. полка батл. 1-го». Бахрома, шнури та китиці – з жовтого гарусу, древко – жовте з плоским залізним списом, на якому вирізаний вензель імператора Олександра I під короною.

¹⁵ У 1-му батальйоні 2-го полку темно-зелений прапор з жовтим посередині хрестом, короною та вензелем із світло-сірими гілками збоку. Під верхнім краєм жовтий напис «Славный 1812 год», нижче цього напису букви Ч та О, а над нижнім краєм жовтий напис «Второго Черниг. полка батл. 1-го». Бахрома, шнури та китиці – жовтого гарусу, древко – жовте з плоским залізним списом, на якому вирізаний вензель імператора Олександра I під короною.

¹⁶ Обмундирування та озброєння чернігівських козачих полків: Короткий без пілок напівкаптан темно-зеленого сукна з червоною облямівкою по борту, коміру та обшлагах, що застібався на грудях на гачки. Погони – темно-зелені з червоною облямівкою та жовтим номером полку. Каптан синій суконний на овечому хутрі (коли не одягався, то кріпився до передньої луки сідла). Пояс з чорної шкіри шириною 4 дюйми з патронташем і двома кобурами для пістолетів. Шаровари – темно-зелені з червоним однорядним лампасом. Шапка козака з чорної смушки з червоним суконним шликом, що спускався на правий бік. Етишкети білі. Султан чорний волосяний (носився з лівого боку). Підборідний ремінь з чорної шкіри. Рукавички замшеві з невеликими крагами. Портупея та перев'язь лядунки з чорної шкіри з білим металевим прибором. Лядунка з білої жерсті з мідним двоголовим орлом на кришці. Озброєння – уланська піка з чорним древком, флюгер триколовий: верх – світло-синій, середина – червона, низ – білий; шабля, два пістолети. Кінське знаряддя козачого зразка; чепрак – темно-синій суконний без викладки та прикрас.

¹⁷ Аршин – дOMETрична міра довжини, що дорівнювала 71,12 см.

¹⁸ Вершок – старовинна одиниця виміру, спочатку дорівнювала довжині основної фаланги вказівного пальця, у російській системі мір (з XVIII ст.) дорівнювався 1,75 дюйма (4,445 см).

* Див. кольор. вкл. 9.

ПЕТЬКОВА З.

Чернігівська чоловіча гімназія в спогадах її вихованця Леоніда Рудановського

Історія Чернігівської чоловічої гімназії продовжує залишатися недостатньо вивченою дослідниками. Основним джерелом для науковців залишається книга М.Т. Тутолміна «Столетие Черниговской гимназии», видана у 1906 р.¹ В ній описано відкриття навчального закладу, подані біографії директорів, списки вчителів та гімназистів, надруковані навчальні плани та розклади занять за різні роки тощо. Проте існують й інші матеріали, які розкривають невідомі раніше факти з історії цього навчального закладу. Особливу увагу до себе привертають спогади колишнього вихованця Леоніда Яковича Рудановського, який навчався в гімназії протягом 1840–1846 років. З'явилися вони на сторінках журналу «Киевская старина»². Містять інформацію про навчальний процес, відносини між викладачами та вихованцями. Відомо, що Л.Я. Рудановський (1828–1899), дійсний статський радник, був чиновником особливих доручень при Санкт-Петербурзькому градоначальнику з 1873 р. до 1886 р., гласним Чернігівського губернського земського зібрання від Сосницького повіту в 1889–1897 роках, з 1893 р. депутатом Чернігівського дворянського депутатського зібрання від дворян Сосницького повіту³.

У спогадах згадується директор гімназії Яків Павлович Ростовцев, який обіймав цю посаду протягом 1839–1846 років. Рудановський описав відвідування занять директором, що відбувалися рідко – 3–4 рази на рік. Ось як це виглядало: Ростовцев пробігав півкласу, зупинявся посередині, не відповідаючи на привітання учнів. Потім миттєво ставив один за одним запитання: «Чим займаєтесь? Як учні? За що покарані (ті хто стояв на колінах)?» Не дочекавшись відповіді, вибігав з класу. Його зовсім не цікавили учнівські успіхи, методи викладання.

Інспектор гімназії (1836–1843) Іван Матвійович Сбітнєв був спокійним, меланхолійним, безініціативним. Ставився до учнів приязно, дошкуляв їм лише довгими нудними нотаціями, але був байдужим до процесу навчання.

За такого ставлення керівництва до навчання у викладанні панувала рутинна: все зводилося до зубріння підручників. Викладачі не мали високої професійної підготовки, мали обмежений кругозір, у моральному плані не слугували взірцем для дітей. Покарання учнів у молодших класах було звичайним явищем: биття лінійками та палками по руках, стояння на колінах (на гречці і горосі), позбавлення обіду. Гімназисти відповідали неповагою до педагогів, насміхалися над ними.

Запам'ятався Рудановському і надзвичайно запальний, але добрий законовчитель гімназії (1812–1842) протоієрей Спасо-Преображенського собору Петро Несторович Шишов. Його урок починався з вислуховування домашнього завдання, причому половина класу ставилась на коліна, по головах особливо лінивих «проходила» товста, у шкіряній обкладинці, Біблія. Учні зачували тексти, коментарі вчителя до яких були незрозумілими, догмати, таїнства та обряди не пояснювалися.

Вчитель географії (1834–1844) Григорій Іванович Кондратьєв часто приходив на урок п'яним, тоді гімназистам було особливо весело, бо він розповідав якісь цікаві випадки зі свого життя. А ось коли приходив тверезим, урок проходив за іншим сценарієм: викладач

переглядав рапорти аудиторів, за погані оцінки ставив на коліна. Потім переходив до викладання нового матеріалу, переповідаючи підручник з багатьма незрозумілими для дітей назвами міст, озер та річок, найбільш улюблені з них (Тітікака, Маракайбо) викрикував. Задоволений собою, урок він закінчував анекдотом.

Викладач російської словесності (1837–1845) Василь Дмитрович Розов вимагав від вихованців заучування граматики. Часто диктовку доручав найкращому учню і засинав. У такі хвилини гімназисти бавилися, доки галас не будив вчителя, а потім під регіт починалась «розправа». Іноді Розов приходив у «поетичному» настрої. Тоді він декламував вірші – «О, сизокрылая ласточка» або «Хоть весною и тепленько» – голосом «замогильним» з провінційним акцентом, що викликало сміх у вихованців.

Комічно виглядав учитель французької мови (1837–1842) – маленький, товстий, щодня п'яний Єгор Іванович Фешо. Він брав участь у наполеонівських війнах, згодом залишився в Росії, але за 30 років перебування в імперії так і не вивчив російської мови. Перед уроком діти ставали у дві шеренги, зустрічаючи його криком «Bonjour, mr Feschau», репетуванням та нявчанням. В цей же час хтось з учнів перекидався через голову, інший лазив рачки, третій чіпляв папірець на гудзик вчительського віцмундира ззаду. Фешо входив урочисто до класу зі словами «grosses betes, polissons! я будет секать». Люб'язні учні заспокоювали вчителя. Починався урок, на якому гімназисти не розуміли Фешо, а він їх, більше того, вони забували навіть те, що знали до навчання в гімназії. Зазвичай, учні обступали вчительський стіл та відповідали одночасно всі, кому що заманеться. Під час гамору якийсь хлопчина примудрявся ляснути Фешо по лисині. Бувало, вчителя бомбардували балабушками пережованого паперу. Коли терпець викладача уривався, він звав на допомогу інспектора. Насуплений Іван Матвійович, зі складеними навхрест руками, проводив дізнання. Не знайшовши винуватців, він вичитував учнів. Все закінчувалось вибаченням та задоволенням обох сторін.

Об'єктом учнівського знущання був учитель німецької мови (1840–1851) Олександр Никодимович Ратинський. В гімназії викладач мав прізвисько «герр гаметер» (від нім. слова gamet – гамета, статеві клітина), на яке іноді озивався. Товстий Ратинський був одягнений у шинель, яка була косо накинуто на плечі, причому одна її пола волочилася по землі, на шії мав брудну вовняну хустку, а під пахвою носив папку з книгами та паперами. Ходили чутки, що він, навчаючись у Віленському університеті, подавав великі надії, навіть готувався до професури. 1823 року були заарештовані десятки віленських студентів за участь у студентському патріотичному русі. Ці події дуже вразили Ратинського – він залишився переляканим на все життя.

Вчитель жив у великих злиднях, що використовували деякі гімназисти, вчиняючи різні витівки. Так, учні збирали декілька мідних монет, підносили Ратинському з запитанням чи не губив він грошей. Той зі словами «о, да, meine lieben, я сгубилем» квапливо їх хапав та клав у кишеню. Або вихованці на уроці клали в його папку оселедці чи млинці, коли пустощі відкривалися, вчитель не гнівався, загортав їжу в хусточку і забирав із собою. Глузували підопічні і над його полохливістю – хто-небудь скрикував: «Инспектор или директор идет», і Ратинський розгублювався, тремтячими руками зачісував волосся, намагався застібнути віцмундир, і тут вибухав регіт. Розуміючи, що це жарт, він заспокоювався і не ображався на дітей. Його знання німецької були відмінні, методика викладання була правильною, але через тогочасну неприхильність до мови мало хто з учнів вивчив її.

Найбільше гімназисти боялися викладача латинської мови (1839–1844) Казимира Севастяновича Клімовського, який карав голодом і різками за будь-яку помилку у відмінах та відмінюваннях.

Ще згадуються у спогадах підстаркуватий вчитель малювання та чистописання (1833–1843) Павло Григорович Зайцев, який лаявся непристойними словами, та його наступник (1843–1850) Осип Іванович Гонзаль, що за помилку або чорнильну пляму бив по руках товстою палкою.

Рудановський залишив незабутні спомини про викладачів старших класів: Мокієвського, Больмана та Паєвського.

Вчителя латини (1823–1846) Павла Івановича Мокієвського любили та поважали гімназисти за порядність і щиросердність. Він добре знав і палко любив свій предмет, вмів зацікавити учнів. Навчання полягало у завчанні слів та ідіом мови (причому, це було не обов'язково, а за бажанням), в читанні книг в оригіналі та перекладанні. Гімназисти намагалися вивчити якомога більше слів, щоб зробити приємність Мокієвському. Під час перевірки домашнього завдання вдалий переклад радував викладача, навпаки – поганий засмучував. Він ніколи не карав учнів, не кричав і не лаявся. На адресу вихованця, що не підготувався, говорив: «Жаль, очень жаль вас, не перейдете в следующий класс, огорчите ваших родителей». Під докірливими поглядами товаришів учень почувався ніяково, тому обов'язково виправлявся. Поганих і невиправних учнів у нього не було.

Вчитель фізики (1840–1849) Олександр Казимирович Больман викладав свій предмет зрозуміло, хоч і погано володів російською мовою. Він уникав складних формул та обчислень, не використовував посібників, давав чіткі уявлення про фізичні явища.

Його повною протилежністю був учитель історії (1840–1846) Іван Іванович Паєвський. Він завчив напам'ять підручники з історії І. Кайданова та М. Устрялова і вимагав від вихованців того самого. Не допускалося, щоб гімназисти переповідали своїми словами або переставляли слова під час відповіді. Так, учень казав: «Дмитрий Донской умер», – вчитель виправляв: «преставился», або «Петр Великий» – «не так, Великий Петр», – і нервово барабанив кістлявими пальцями по столу. Іноді якийсь спритний хлопчина розповідав матеріал, знайдений не у шкільному підручнику, чим дивував та розлючував Паєвського. Учні пустували на його уроках: вчитель часто спирався на парту, тож вони натирали крейдою або олівцем її краї. Згодом був затверджений новий підручник з історії С. Смарагдова. Паєвський не зміг його завчити і з часом покинув гімназію.

Ситуація в гімназії докорінно змінилася з приходом енергійного нового інспектора (1843–1850) Федора Андрійовича Китченка. Він познайомився з викладачами, частенько відвідував уроки, цікавився учнями. Поступово були звільнені з гімназії Шишов, Кондратьєв, Розов, Фешо, Клімовський, Зайцев та деякі вчителі старших класів. У закладі з'явилися нові педагоги з університетською освітою, які змінили методи викладання, пошквалили навчання, викликали учнівську цікавість та жадобу до знань.

Китченко піклувався побутом гімназистів. До його приходу діти поважних та заможних батьків проживали на квартирах інспектора, деяких вчителів та у приватному пансіоні німця Капеллера. Це була так звана учнівська аристократія. Вони мали деякі привілеї: не відвідувати уроки, не вчитися, однак, переходити до старших класів і одержувати більшість шкільних нагород. Інші – жили у батьків чи родичів. А ось тим, хто мешкав у найманих квартирах, не пощастило. Вони платили по 3 крб. за місяць з їжею, найбідніші винаймали приміщення без їжі, одержуючи продукти з дому. У брудних квартирах, де проживало по 10–20 осіб, не було елементарних зручностей, панував безлад, їжа готувалася несмачна. В одній квартирі скупчувались діти різного віку: на очах малих дорослі учні пили горілку, грали в карти та розважались з жінками. Новий інспектор, дізнавшись про такі жахливі умови, заборонив оргії та інші погані звички, поставив вимогу господарям утримувати житло в чистоті.

Завдяки його зусиллям та за фінансової підтримки мецената М.Й. Судієнка в 1843 р. при гімназії було відкрито пансіон. Він розмістився в будинку навчального закладу. Раніше, значну частину будівлі займали квартири директора та інспектора. Китченко не оселився тут, новий директор Я.М. Неверов жив в іншому місці. Отже, пансіон зайняв другий поверх гімназії, під спальну кімнату (дортуар) був відведений актовий зал. Плата за проживання, одяг, їжу та навчання не перевищувала 150 крб. на рік. Тут гувернери навчали дітей іноземним мовам, музиці (грі на фортепіано), танцям.

Спомини Л.Я. Рудановського є цінним джерелом з вивчення історії середньої освіти XIX ст. у Чернігові, зокрема, у них докладно описана атмосфера, яка побутувала в Чернігівській чоловічій гімназії у 1840-х роках. А яскраве емоційне забарвлення, що ґрунтується на дитячих враженнях від навчального процесу, робить читання спогадів колишнього вихованця захоплюючим.

¹ Столетие Черниговской гимназии 1805–1905. Краткая историческая записка, составленная преподавателем истории и географии Черниговской гимназии М.Т. Тутолминым. – Чернигов, 1906.

² Рудановский Л. Черниговская гимназия начала 40-х годов //Киевская старина. – 1894. – Октябрь. – С. 90–110.

³ Свод постановлений Черниговского губернского земского собрания 1883–1899 годов. – Вып. I. – Чернигов, 1902. – С. 35; Милорадович Г.А. Родословная книга черниговского дворянства. – Т. I. – Ч. 2. – С-Пб., 1901. – С. 478.

САМОХІНА Н.

Чернігів за часів губернатора Євгена Андрєєвського

Одним з найбільш діяльних чернігівських губернаторів, який очолював Чернігівську губернію впродовж дев'яти років (1893–1903), був Євген Костянтинович Андрєєвський (1847–1917).

11 грудня 1893 р. газета «Черниговские губернские ведомости» сповістила про призначення начальником Чернігівської губернії Є.К. Андрєєвського, дійсного статського радника, який протягом останніх трьох років виконував обов'язки курського віце-губернатора¹. Він походив зі спадкових дворян Бессарабської губернії. Освіту отримав у 3-му Олександрівському та Михайлівському артилерійських училищах. Службу розпочав 1866 р. підпоручиком у гвардії кінно-артилерійській бригаді. Під час російсько-турецької війни 1877–1878 років Є.К. Андрєєвський служив ординарцем головнокомандуючого діючою армією, відзначився в боях за фортецю Рошук, під час обстрілу міст Нікополь, Ловча та особливо під Плевною. Був нагороджений золотою зброєю «За хоробрість», орденом св. Володимира 4-го ступеня, орденом св. Анни 3-го ступеня, румунською золотою медаллю військової доблесті. Крім того, мав інші нагороди серед яких: сербський орден «Такова», офіцерський хрест Почесного легіону Французької республіки, орден св. Станіслава 3-го ступеня та інші. 1899 року завершив військову службу в званні полковника, у подальшому перебував у штаті Міністерства внутрішніх справ².

Є.К. Андрєєвський прибув до Чернігова на початку 1894 року. На той час місто нічим особливим, крім старовинних храмів, не вирізнялось. Чернігів цілковито відповідав характеристиці, яку дав йому український байкар Л.І. Глібов наприкінці 70-х років XIX ст.: «Мы – город бедный: у нас, кроме грязи, ни заводов (заведения не идут в счет), ни народного просвещения, ни дров на топливо, ни газового освещения, ни цивилизации, ни свежего мяса, ни водопроводов»³.

Вочевидь, Чернігів потребував змін на краще, і перед керівником губернії стояло головне завдання – надати блага цивілізації одному з найдавніших міст України. Губернатор розумів, наскільки це складно, просто неможливо втілити без узгоджених дій всіх гілок влади та сумлінного ставлення службовців до виконання своїх обов'язків. Діяльність на посту губернатора Є.К. Андрєєвський розпочав з циркулярного розпорядження, яке було розіслане в різні установи губернії. В документі зверталась увага на акуратне ведення справ та доброзичливе ставлення чиновників один до одного: «Мне представлено несколько официальных бумаг, из коих видно, с одной стороны – неаккуратность, с другой

Є.К. Андрєєвський. Фото із зібрання К.І. Ягодовського.

– пренебрежение к понятиям о каких бы то ни было правилах; иная бумага покрыта чер-

нильними пятнами, перечеркнута, другая выпущена с вычеркнутыми строками или без обозначения числа, месяца, года и номера, в одной из переписок я усмотрел неуважительное отношение одного служащего к другому. В служебной переписке достоинство служебных отношений и долг службы не могут допускать никаких сенсационных намеков, личных обид или колкостей: в этой переписке взаимное личное участие служащих должно выражаться в личном взаимном уважении и на этом кончатся. Взаимное уважение служащих основывается на обязательности уважения к достоинству службы, которую каждый имеет честь нести. Долг службы не допускает симпатий и антипатий в черту служебных отношений»⁴.

Перші суттєві зміни на краще місто відчуло вже 1895 року, коли в Чернігові ввели в дію електричну станцію. Вона розміщувалась в маленькому дерев'яному будинку (не зберігся) на березі річки Стрижень, неподалік від духовної семінарії. Через півроку після відкриття на станції працювали дві динамо-машини. У міських будинках встановили 307 лампочок, 2 ліхтарі освітлювали Соборну площу, 1 – площу перед губернським правлінням, трохи згодом ліхтарі стояли на десяти головних вулицях губернського центру.

З боку працівників електростанції відзначалося відповідальне ставлення до своїх обов'язків: «... расстройств и потуханий света замечается мало: и даже во время наводнения, когда вода залила совершенно топку в котельной печи, освещение не прекращалось, хотя для этого приходилось по целым ночам выкачивать 2 пожарными насосами воду из нижней части топки»⁵. (Весною 1895 р. в Чернігові була настільки велика повінь, що Красний міст ледь не затопило, а Московську вулицю взагалі закрили для проїзду екіпажів.)

Потужності електростанції було недостатньо для цілодобової роботи, тому взимку електричний струм подавався з 4-ї години вечора до 1-ї години ночі. Ліхтарі були розміщені дуже високо і освітлювали не стільки вулиці, скільки дахи будинків, що викликало нарікання з боку домовласників центральних вулиць міста. Проте початок важливій справі було покладено. На одній з нарад, що відбулась у приміщенні міської думи, Є.К. Андреевський зауважив: «Полгода назад Чернигов получил возможность перейти от бедного и слабого керосинного освещения, миновав переходные способы освещения. Многие здания осветились электричеством»⁶. У 1896 р. додатково встановили два парові двигуни та три великі динамо-машини, перебудували електричну мережу, що дало можливість працювати цілодобово, забезпечуючи роботу верстатів друкарні. Електричний струм підвели до будинку міського театру, чоловічої гімназії та, навіть, підвальних приміщень окремих магазинів⁷.

Справа електрифікації Чернігова була під постійним піклуванням начальника губернії. У 1897 р. він звернувся з клопотанням про впорядкування пристані до управляючого пароплавством Д.С. Марголіна, і той знайшов можливість встановити два ліхтарі, які освітлювали берег Десни. З того часу пароплавам стало набагато зручніше пришвартовуватись у вечірні та нічні години. За ініціативи Є.К. Андреевського на пристані встановили і телефон⁸. До речі, послуги телефонного зв'язку у місті були впроваджені також з ініціативи нового губернатора, у лютому 1894 р. Список перших абонентів складався з 33 осіб, серед яких були власники найбільших чернігівських магазинів, готелів та ресторанів⁹.

1898 року потужності міської електростанції вже вистачало для освітлення частини Київського шосе в напрямку залізничної станції, яка знаходилась за 6 кілометрів від Чернігова, на лівому березі Десни біля с. Количівка. Начальник електростанції М.А. Зюков виготовив вісім ліхтарів з особливими рефлекторами, які направляли світло по обидва боки дороги. Вночі 24 квітня роботу по освітленню шосе приймала комісія на чолі з губернатором¹⁰.

Не меншої уваги потребував і чернігівській водогін, будівництво якого міська дума

Дорога до залізничної станції.

позику в 30300 крб. на завершення будівництва. Це стало можливим завдяки особистому втручання губернатора, що відзначали присутні на урочистому обіді 14 травня 1897 р. з нагоди закладення водонапірної башти на пожежному дворі при Першій поліцейській частині. Слова подяки на адресу Є.К. Андреевського виголосив відомий чернігівський адвокат, гласний міської думи І.Л. Шраг: «Если бы не личное горячее и энергичное во время пребывания в Петербурге участие Евгения Константиновича, это полезное в санитарном и в пожарном отношении дело не было бы осуществлено и во всяком случае не могло бы осуществляться так скоро; благодаря лишь этому участию город получил к имевшимся у него 28 тыс. еще 30 тыс. в беспроцентную ссуду, а потому может построить водонапорную башню и раскинуть широко сеть водопровода, я предлагаю тост за здоровье Евгения Константиновича, благодаря ему Чернигов скоро обзаведется отличным водопроводом»¹¹.

Протягом літа 1898 р. були пробурені дві артезіанські свердловини, зведений будинок машинного залу в Ялівщині, в якому встановили парові насоси, розраховані на подачу до 8 тис. відер води за годину, прокладені труби¹². 15 листопада всі будівельні роботи були остаточно завершені. В центральну частину міста воду подавали з артезіанських свердловин насосами до водонапірної башти, де містився резервуар на 15000 відер, який наповнювався за дві години. На урочистостях з приводу введення водогону в експлуатацію начальник губернії зауважив: «Чествуемое событие – окончание устройства водопровода, являясь важным для городского хозяйства и здоровья населения, представляется вместе с тем событием, которое показывает, что можно сделать даже в небольшом и бедном городе при полном единении в деятельности лиц, причастных к делу»¹³. Комісія, яка приймала роботи, зробила висновки: «Вода Черниговского водопровода блистает своими хорошими качествами; редкий город пьет такую хорошую воду и безусловно можно сказать, что черниговский обыватель спокойно может ее пить – ни одной бактерии не попадет в его желудок»¹⁴. Досліджував якість

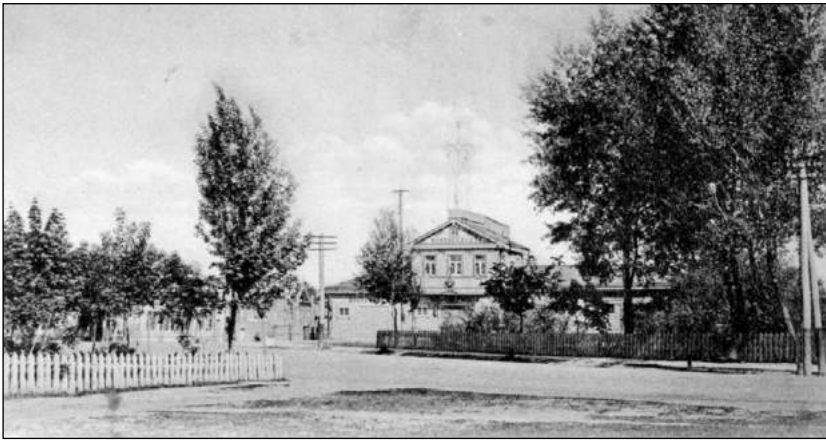
вела протягом 1872–1892 років. Для створення у місті розгалуженої системи водопостачання необхідно було збільшити кількість артезіанських свердловин та побудувати водонапірну башту. Детально ознайомившись зі справою, на початку січня 1897 р. Є.К. Андреевський рекомендував міській думі підняти клопотання перед Міністерством внутрішніх справ про додаткове фінансування проекту. У травні місто отримало

чернігівської води і відомий російський хімік, професор Новоросійського університету Олександр Андрійович Веріго, який зауважив, що за своїми якостями вода чернігівського водогону є однією з найкращих, і висловив побажання, аби її вистачило якнайдовше¹⁵.

Завдяки наполегливості та ініціативі Є.К. Андреевського Чернігів отримав водопостачання, яке було вкрай необхідне не тільки для життєвих потреб міста, а і для гасіння пожеж. Для боротьби з цим страшним лихом з 1841 р. в Чернігові працювала пожежна команда при поліцейській частині. Проте для міста, більшість будинків якого були дерев'яними, цього було замало. Про необхідність створення додаткової служби точилися розмови впродовж двадцяти років, але традиційна відсутність коштів не сприяла розвитку справи.

22 грудня 1894 р. стало днем заснування Вільного пожежного товариства, біля витоків якого стояв чернігівський губернатор. Десять років по тому, під час святкування ювілею, добрим словом згадали фундаторів: «Только благодаря просвещенному вниманию, энергичному и живому участию бывшего черниговского губернатора Е.К. Андреевского и стараниям маленького кружка лиц во главе с нынешним начальником дружины, неутомимым деятелем и знатоком противопожарного дела Григорием Яковлевичем Селюком»¹⁶ стало можливим відкриття цієї громадської організації, яка не один раз рятувала місто від пожеж.

Будинок Пожежного товариства на вул. Набережній.

На початковому етапі діяльності завдяки клопотанню Є.К. Андреевського пожежне товариство отримало 2000 крб. безоплатної грошової допомоги від Міністерства внутрішніх справ та будинок по вулиці Набережній (не зберігся), поряд з електростанцією та духовною семінарією. Приміщення, в якому розміщувався пожежний обоз, мало зв'язок з каланчею Першої пожежної частини. Вже в 1895 р. обоз мав 4 коні, 3 насоси, 3 бочки, багор¹⁷. Набатний дзвін збирав членів дружини, які мали терміново прибути на місце пожежі.

Є.К. Андреевський постійно опікувався діяльністю товариства. У кімнаті для чергових була встановлена прикрашена шатами з лампадою ікона «Неопалима купина», подарована губернатором пожежній команді. Його приклад наслідували інші. Так, землевласник Глухівського повіту М.М. Неплюєв передав у власність Вільного пожежного товариства ще один насос, предводитель чернігівського дворянства граф Г.О. Милорадович пожертвував для коней обозу 25 пудів вівса, що доставили з його Халявинської економії, будівельні матеріали надали місцеві жителі М.І. де Морен та В.О. Сачек¹⁸.

1899 року Вільне пожежне товариство розширилось відкриттям двох філій – на Лісковичі та П'яти Кутах, які розміщувались у спеціально обладнаних приміщеннях¹⁹.

Надзвичайним ентузіазмом та працездатністю відзначався начальник Вільної пожежної дружини Г.Я. Селюк. Для членів команди він слугував взірцем самовідданої праці та особливої сміливості під час гасіння пожеж. Завдяки йому протягом 1896 р. збудували стайні, придбали коней, дорогу електричну сигналізацію, обгородили садибу товариства. За особистий внесок у розвиток протипожежної справи в Чернігові Г.Я. Селюк був обраний делегатом Всеросійського з'їзду пожежників, який відбувся в Москві у квітні 1902 р.²⁰

Самовідданість чернігівських пожежників відзначали місцеві жителі листами подяки до газети «Черниговские губернские ведомости». Наприклад, Марія Пономаренко писала: «Честь имею просить вас не отказать и поместить в Вашей уважаемой газете несколько слов о бывшем 15.09 с.г. пожаре в моей усадьбе по Мстиславской. Начавшийся пожар из смежной усадьбы В.А. Шихуцкого очень быстро и сильно распространился и, безусловно, угрожал соседним домам, которые были спасены от огня истинно молодецкими командами нашими вольного пожарного общества и городской, работавшими в неблагоприятных условиях (недостаток воды) дружно и самоотверженно. При этом считаю нравственным долгом выразить искреннюю благодарность Г.Я. и И.Я. Селюкам, принявшим фактически руководство над обеими командами»²¹.

Спочатку Вільне пожежне товариство існувало за рахунок членських внесків і добровільних пожертв, а згодом знайшло можливість заробляти власні кошти. За ініціативи його правління був створений оркестр з 16 музикантів. Товариство придбало мідні духові інструменти та за помірну платню найняло вчителів²². Заняття проводили щодня з 5-ї до 7-ї години вечора. Згодом оркестр духових інструментів стали запрошувати для виступів на багатьох міських заходах. Зароблені гроші йшли на розвиток Вільного пожежного товариства. У червні 1896 р. на запрошення правління товариства до Чернігова прибула група тірольських співаків та музикантів із Зальцбурга, що грали на цитрі, ксилофоні та флейті. Вони дали декілька концертів у літньому саду, що викликало зацікавленість багатьох жителів міста²³.

Певний прибуток пожежники отримували і від роботи ковзанки, яку облаштували на вулиці Набережній. Тут чернігівські ковзанярі під акомпанемент оркестру Вільного пожежного товариства, яким диригував М.І. Козуб, виконували різноманітні танцювальні фігури²⁴.

Починаючи з 1900 р. товариство отримало можливість збільшити прибутки за рахунок відкриття відділу сажотрусів: за очищення труб від сажі жителі міста мали сплачувати гроші, для домовласників ввели розрахункові книжки.

Рішенням загальних зборів 27 квітня 1900 р. були запроваджені відзнаки товариства – жетони для пожежників, що прослужили не менше двох років і виявили при цьому «усердное и ревностное отношение к пожарному делу»²⁵. Ескізи жетонів затвердив особисто Є.К. Андреевський.

Діяльність чернігівського губернатора у царині протипожежної справи була відзначена. У листі голова та засновник Російського вільного пожежного товариства, відомий філантроп князь Олександр Дмитрович Львов писав: «Высоко ценя неусыпные труды Вашего Превосходительства по пожарному делу и неизменное содействие нуждам его деятелей, совет в торжественном главном собрании 17 сего мая единогласно постановил: просить Вас почтить Императорское пожарное Общество принятием звания почетного его члена, о чем и представляет на утверждение Августейшего председателя. Счастлив доложить об изложенном Вашему Превосходительству». Дякуючи за високу оцінку діяльності, у своїй відповіді Є.К. Андреевський зазначав: «Приношу Вашему сиятельству и в лице Вашем почтенному Совету благодарность за оказанную мне великую честь. Приложу все старания и силы к тому, чтобы сделаться достойным в высшей степени лестного избрания в Почетные члены Императорского Российского Пожарного Общества. Чем менее я чувствую себя заслужившим эту высокую честь, тем с большею ревностию и энергией я буду стараться принести хотя в будущем пользу важному делу, которое взяли на себя благороднейшие создатели общества»²⁶.

Мешканці Чернігова відчували значну потребу в закладах дрібного кредитування для незаможних верств населення. З огляду на численні скарги, що надходили в канцелярію

губернатора, Є.К. Андреевський запропонував міському голові винести на обговорення думи питання про відкриття в Чернігові ломбарду. Міська дума визнала необхідним відкриття ломбарду, щоб позбутися залежності від лихварів, але для налагодження його роботи був необхідний капітал у розмірі 20000 крб. Таких коштів міська скарбниця не мала, тож губернатор порадив взяти гроші в борг: позичити у міського Громадського банку під заставу майна міських жандармських казарм. Статут новоутвореного закладу, розроблений міською думою, затвердив міністр фінансів, і 2 лютого 1899 р. в Чернігові відкрили ломбард. Його штат складався з п'яти осіб – завідуючого, двох оцінщиків та двох сторожів. Він розміщувався у найманому приміщенні, в будинку лікаря Петра Петровича Черв'якова на розі вулиць Сіверянської та Олександрівської (будинок не зберігся)²⁷.

На засадах взаємного кредитування працювало Чернігівське позичково-ощадне товариство, створене для найбідніших ремісників та торговців 23 січня 1900 р. за ініціативи Є.К. Андреевського. Губернатор відчував, що «потребность в скором мелком кредите денежном давно и сильно чувствовалась нуждающейся частью населения Чернигова. Огромный контингент лиц, занимающийся мелочной торговлей, которая особенно сильно развивается в последнее время, и многочисленный служащий «пролетариат» при коммерческих предприятиях составляют тот многочисленный нуждающийся класс населения, которому столь необходимо учреждение ссудо-сберегательного товарищества»²⁸. Товариство надавало короткотермінові позики на необтяжливих умовах, сприяло в реалізації кустарних виробів членів товариства, річні внески яких складали 60 крб.

В цей період значно активізувалась робота міського Громадського банку, заснованого 1875 р., який працював у будинку міської думи на Театральній площі. Від надання позик на господарські потреби місто щорічно отримувало прибуток до 40000 крб. Частина банківських коштів витрачалася на підтримку медичних та освітніх закладів, Благодійного товариства. Грошові позики надавали й інші банківські установи: Дворянський і Селянський поземельний банки, відділення Державного банку, відкрите 16 листопада 1893 р. Останнє спочатку займало приміщення колишньої поштової станції на розі вулиць Гончої та Бульварної, а в 1895 р. переїхало на вул. Олександрівську в приватний будинок аптекаря М.К. Маркельса; 14 вересня наймане приміщення було освячене у присутності Є.К. Андреевського²⁹.

За даними на 1895 р. у губерньському центрі проживало 30995 жителів, нараховувалось 129 кам'яних та 1148 дерев'яних будинків, 60 магазинів, 387 лавок³⁰. Місто розвивалось дуже повільними темпами. На засіданнях міської думи неодноразово підкреслювалось, що «Чернигов крайне нуждается в постройке домов, в устройстве гостиниц, в открытии хороших магазинов»³¹. Про поліпшення зовнішнього вигляду центральної частини міста йшла мова в обов'язковій постанові губернатора від 20 червня 1899 р.: «В части города на Красной, Базарной и Театральной площади и по улицам: Богоявленской до пересечения с Гончей, Богуславской до пересечения с Мстиславской, Шоссейной от бульвара до пересечения с Северянской все жилые лицевые постройки должны устраиваться из кирпича. Надворные жилые постройки допускаются из дерева, но с условием облицовки их со всех сторон кирпичем. Нежилые надворные постройки легкого типа могут быть без облицовки. Крыши во всех вообще постройках в этом районе должны быть огнеупорные из железа, черепицы, уралина. Примечание: В чрезвычайных случаях может быть допущено возведение или перестройка и деревянных лицевого строения, но только с особого разрешения Думы»³².

За дев'ять років правління Є.К. Андреевського місто прикрасилось новими мурованими будівлями. 1898 року звели велике приміщення для архіву окружного суду³³. Ця двоповерхова споруда знаходилася по вулиці Московській поряд з будинком суду.

На засіданнях міської думи та земства неодноразово обговорювалася необхідність будівництва нового приміщення жіночої гімназії, яка розміщувалася в дерев'яному будинку, що давно не відповідав вимогам часу. За браком коштів здійснення проекту гальмувалося. Завдяки жертвам благодійників, серед яких особливо відзначилась родина губернського предводителя дворянства князя М.Д. Долгорукого, що сплатила левову частку

Чернігів. Окружний суд. На передньому плані – архів суду. Тепер – Деснянський відділ міліції міста Чернігова.

кошторису, справа зрушила з місця. Під закладний камінь майбутнього будинку поклали металеву дошку з написом: «В благополучное царствование государя императора Николая II, с благословения преосвященного Антония, епископа Черниговского и Нежинского сие здание заложено 9 мая 1898 года в бытность министром Народного Просвещения Николая Павловича Боголепова, попечителем округа Владимиром Владимировичем Вельяминовым-Зерновым, губернатором Е.К. Андреевским, почетной попечительницей княгиней М.П. Долгорукой, начальницы гимназии Варвары Александровны Татищевой, председателя совета князя Н.Д. Долгорукого и др»³⁴. Протягом року надійшли кошти від Міністерства освіти, Чернігівської міської думи, благодійні внески надали Н.А. Терещенко, І.Я. Дунін-Борковський, П.І. Харитоненко, О.Я. Глебова (уроджена Тарновська), граф С.В. Орлов-Давидов, В.П. Кочубей, О.О. Муханов, граф Г.О. Милорадович, 300 крб. надійшло від дворянства Чернігівської губернії³⁵.

Таким чином зібрали необхідну суму і протягом одного року звели за проектом архітектора Д.В. Савицького великий двоповерховий будинок жіночої міністерської гімназії, який прикрасив територію колишнього дитинця. Це стало значною подією для міста. Урочистості відбулися 19 вересня 1899 р. в актовій залі навчального закладу в присутності губернатора та його дружини. Старий дерев'яний будинок жіночої гімназії розібрали, а матеріали використали для приміщення нового ремісничого училища по вулиці Всеволодській, відкритого того ж року (не збереглося).

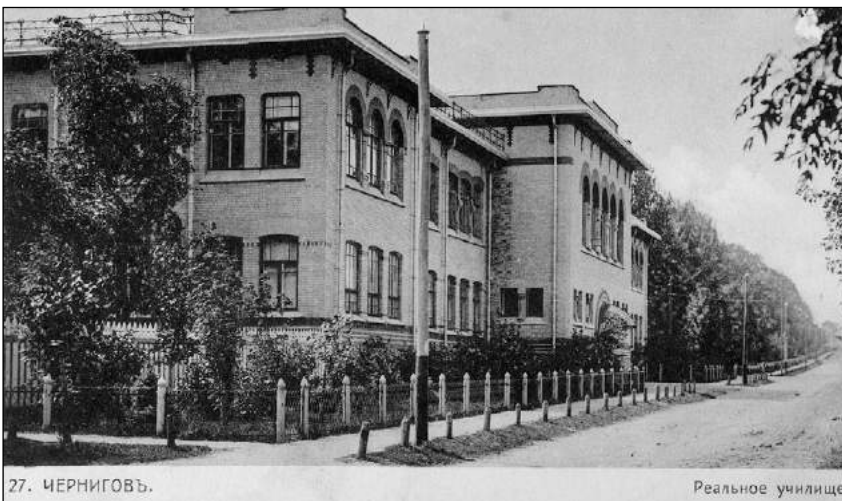
23 вересня 1900 р. було освячено двоповерховий кам'яний будинок Олександрівського ремісничого училища, заснованого 1888 року. Нове зручне приміщення цього навчального закладу розташовувалось поряд з міською думою (не збереглося). В його майстерні жителі Чернігова мали можливість замовити різноманітні металеві вироби, що їх відливали з чавуну, міді, бронзи. Тут виготовлялися деталі для сільськогосподарських машин, огорожі, садові меблі³⁶.

1901 року до будинку духовного училища добудували два триповерхові приміщення, в яких облаштували спальні корпуси для учнів. Загальний кошторис будівництва склав 40000 крб., з яких 15000 надав єпархіальний свічковий завод³⁷.

З розвитком промисловості та торгівлі в Російській імперії виникла потреба в нових навчальних закладах комерційного напрямку. В кінці XIX ст. у Чернігівській губернії кількість купців збільшилась у два з половиною рази: з 8000 в 1856 р. до 20000 в 1896 р.³⁸ 21 липня 1897 р. імператор затвердив положення про приватні комерційні навчальні заклади.

У квітні 1897 р. в Чернігові відкрили Торговельні курси, засновником яких був досвідчений педагог, випускник Глухівського учительського інституту К.Д. Пухтинський. Курси діяли на підставі статуту та програми, затверджених міністром фінансів. Право вступу до навчального закладу мали особи з початковою освітою без обмеження віку та віросповідання. Перевага надавалась працюючим у торгово-промисловій сфері. Повний курс навчання, що тривав шість місяців, був платним – його вартість становила 30 крб. Як повідомляла газета «Черниговские губернские ведомости», «начальник Черниговской губернии действительный статский советник Е.К. Андреевский, входя в нужды вверенного ему края, и живо интересуясь насаждением просвещения, удостоил это учебное заведение принятием под свое просвещенное покровительство»³⁹. Цей приватний заклад містився у найманому приміщенні, спочатку в будинку О.В. Войдака по вул. Срітенській (не зберігся), а згодом – у Володимирському міському училищі по вул. Гончій. Міністерство фінансів відзначало бездоганність навчального процесу чернігівських Торговельних курсів та підтримувало їх матеріально протягом кількох років⁴⁰. Педагогічний досвід К.Д. Пухтинського знадобився і для Торгової школи, відкритої в Чернігові 1901 р., де Костянтин Дем'янович працював інспектором.

Є.К. Андреевський всіляко підтримував розвиток бізнесової освіти в Чернігові, підкреслював, що «знание коммерческих наук не только обеспечивает наиболее выгодное ведение дел в торговле, но благоприятствует развитию и укреплению чувства законности и порядка в ведении торговли и промышленности как в интересах лица, ведущего торговлю, так и в интересах покупателей»⁴¹.

Реальне училище. Тепер – Кооперативний технікум.

міський бюджет, земство та надали благодійники⁴². Мурований двоповерховий будинок реального училища побудували за проектом архітектора Д.В. Савицького на розі вулиць Гончої та Преображенської і освятили 1903 року.

24 липня 1899 р. на Олександрівській площі у присутності перших осіб губернії відбулися закладини кам'яного Будинку працелюбства та Народного дому. Губернатор подбав про необхідні матеріали для новобудови. На його прохання міністр шляхів сполучення дозволив відпустити з Топчіївського цегельного заводу будівельний матеріал. За сприяння Андреевського доставляли камінь з Путивльського повіту Курської губернії⁴³. Зведений всього за п'ятнадцять місяців двоповерховий будинок цілком відповідав вимогам того часу та мав стати «приютом, даючим темному и бедному люду кров, пищу, заработок, развлечения, просвещение и отвлечение от пьянства»⁴⁴.

Помітною була роль губернатора у фундації та будівництві приміщення для реального училища. Господарський департамент Міністерства внутрішніх справ повідомляв Є.К. Андреевського, якого хвилював кошторис, що гроші на утримання реального училища будуть надходити з державного казначейства протягом 1903–1908 років. Кошти на будівництво асигнували Міністерство народної освіти,

Активність Є.К. Андреевського у цій справі не залишилась непоміченою з боку імператриці Олександри Федорівни, яка вітала керівника Чернігівської губернії телеграмою: «С искренним удовольствием прочла сообщение Ваше об освящении «Дома Трудолюбия» в Чернигове и желаю ему успешной деятельности в будущем»⁴⁵.

У 1896 р. Міністерство внутрішніх справ визнало необхідним виділити 10 тис. крб. на будівництво нового губернаторського будинку, оскільки попередня майже сторічного віку дерев'яна споруда вже не підлягала реконструкції. 27 липня начальник губернії заклад перший камінь двоповерхового приміщення по вул. Смоленській. Будівництво, на яке загалом витратили

Будинок працелюбства. Тепер – ТСОУ.

56 тис. крб., відбувалось протягом трьох років за проектом архітектора М.Д. Маркелова під наглядом спеціально утвореної комісії на чолі з віце-губернатором О.С. Долгово-Сабуровим. 14 листопада 1899 р. новобудову освятили у присутності 180 гостей⁴⁶.

До кола численних справ високого посадовця входило керівництво багатьма губернськими комітетами, які впливали на розвиток адміністративної та господарської діяльності губернії. На засіданнях комітетів, що часто проводилися після завершення робочого дня, починаючи з 20 години, і завершувалися далеко опівночі, вирішувалися нагальні питання. З-поміж комітетів, роботою яких губернатор особливо переймався, був тюремний. На одному із засідань Є.К. Андреевський запропонував використовувати арештантів тюремного замку на важких господарських роботах. Оскільки в Чернігові не було каналізації, губернатор вирішив створити спеціальний асенізаційний обоз, де б мали працювати в'язні. На його прохання Міністерство внутрішніх справ надало кошти для придбання насосів та герметичних бочок⁴⁷. Обладнання передали в розпорядження начальника чернігівської тюрми, де і провели випробування по вивезенню нечистот. Після вдалого іспиту системи дехто з багатих домовласників та керівники духовної семінарії, духовного училища, міської управи, губернського правління і казначейства звернулися до начальника тюрми з проханням взяти підряд на цей вид діяльності, на що й отримали його згоду. 1898 року в жіночому відділенні губернської в'язниці відкрили панчішно-в'язальну майстерню, в якій виконувались замовлення жителів міста по «весьма дешевым ценам»⁴⁸. Залучення арештантів до різних видів робіт збільшило заробітки губернської тюрми у п'ять разів, за що начальник цього закладу князь О.Є. Ширинський-Шихматов отримав подяку. Значна увага на засіданнях комітету приділялась духовному вихованню ув'язнених. З метою утворення бібліотек у тюрмах губернії Є.К. Андреевський запропонував виділити кошти на придбання книжок. Але, на його думку, значно більше б вплинули на в'язнів слова відомого проповідника. Скориставшись перебуванням у Чернігові Іоанна Кронштадтського, який приїхав на поклоніння мощам св. Феодосія, Андреевський попросив його зустрітися із засудженими. 11 вересня 1897 р. отець Іоанн відвідав в'язницю. Він звернувся до арештантів зі словами: «Пользуясь случаем, я посетил и вас, братья и сестры, в вашем заключении... постарайтесь смиренно отбыть постигшее вас наказание, сделаться полезными членами общества

и государства. Кайтесь в ваших грехах, пока есть время, и Господь простит вас». Иоанну Кронштадтському піднесли ікону св. Феодосія, кошти на виготовлення якої арештанти зібрали «по собственному почину, а когда излишек собранной суммы предложено им было возвратить, просили начальника тюрьмы употребить остаток (5 р.) на украшение иконы, перед которою ежедневно читается их общая молитва»⁴⁹. Губернатор звернув увагу на необхідність заходів «к улучшению благолепия в черниговской тюремной церкви». У покращанні зовнішнього вигляду храму він пересвідчився, перебуваючи там 29 червня 1899 р. у день святих апостолів Петра та Павла. По завершенні літургії в Петропавлівській церкві він привітав в'язнів зі святом, подякував за гарну поведінку, «а затем пробовал пищу – пироги с мясом, щи и кашу», якою годували в той день арештантів⁵⁰.

Є.К. Андреевський прискіпливо контролював виконання постанов комітету: «Г-н Начальник губернии, посетив на днях Черниговскую тюрьму, заметил, что сделанное в начале зимы замечание о необходимости устроить хотя бы небольшой лазарет в женском отделении тюрьмы, исполнено лишь в некоторой части, т. е. отведена комната, постели же предполагено брать из мужского лазарета лишь в случае поступления больных. Начальник губернии считал этого недостаточным, отдал распоряжение немедленно поставить постели и постоянно иметь на женской половине лазарет в полной готовности на 3–4 кровати. В настоящее время женский лазарет в Черниговской тюрьме вполне оборудован»⁵¹.

Особливо хвилювала губернатора доля дітей арештантів, яких тримали у в'язниці разом із батьками, що скоїли злочин. Він звернувся до керівників тюремних закладів губернії з проханням «принять зависящие меры, чтобы дети по возможности помещались отдельно, либо в детскую половину Дома Трудолюбия»⁵².

До судової реформи 1864 р. в Російській імперії не було спеціальних установ для виховання та перевиховання дітей-правопорушників. Підлітків тримали в тих самих тюрмах, що і дорослих, що дуже негативно позначалося на їхньому подальшому життєвому шляху. 5 грудня 1866 р. був затверджений закон про заснування колоній для морального виправлення неповнолітніх порушників.

1894 року в Чернігові було засновано Землеробсько-ремісничу колонію для малолітніх. Цей заклад мав не тільки перевиховувати малолітніх порушників закону, а й дбати про «религиозно-нравственное воспитание, направление воли к добру, развитие умственных способностей и физических сил»⁵³. Певний досвід Євген Костянтинович набув у Курську, де він створив подібний заклад. Організаційні роботи в Чернігові тривали протягом року. Для виховально-виправного закладу придбали велику ділянку землі на Подусівці у землевласниці Ю.К. Тельшевської. 18 липня 1895 р. жителів міста запросили на закладання будинку колонії, про що сповіщала газета «Черниговские губернские ведомости»: «В час дня с Театральной площади от здания городского театра отойдет большая линейка для желающих отправиться на закладку здания исправительной колонии»⁵⁴. В реалізації проекту грошову допомогу надавали благодійники, серед яких особливо відзначився Н.А. Терещенко. 18 жовтня 1896 р. відбулося освячення будинку колонії. На урочистому обіді з цієї нагоди важливу роль Є.К. Андреевського підкреслив радник губернського правління князь Мещерський: «Настанет время, когда родители спасенного здесь ребенка поймут все то добро, какое им сделал наш Г-н Начальник губернии и тогда-то от всей души пожелают ему всякого счастья и благополучия»⁵⁵. І в подальшому діяльність цього закладу була в полі зору губернатора. Він цікавився, чи достатньо годують вихованців: «...нет ли необходимости в увеличении количества или питательности этой пищи, если при том физическом труде, который питомцы несут ежедневно, состав пищи требует изменения, то каким путем этого

можно было бы достигнуть с наименьшим увеличением расходов». Для вивчення питання він запропонував утворити комісію на чолі з лікарняним інспектором М.Д. Сулеменовим⁵⁶.

Навчально-виховний процес для вихованців колонії віком 14–17 років передбачав вивчення основ Закону Божого, письма та арифметики, історії та географії Росії. З дітьми займалися малюванням та церковними співами, читали твори класиків російської та зарубіжної літератури. Підлітки опановували ремісничі та сільськогосподарські професії. На чотирнадцяти десятинах землі висадили саджанці сосен, вирощували різноманітні рослини у парниках, які продавали усім бажаючим за помірними цінами. Вони доглядали велику рогату худобу, працювали на пташиному дворі, обробляли землю, займались садівництвом. Особливого піклування потребувала пасіка, розвитку якої допомагало Російське товариство бджолярів. На прохання чернігівського губернатора у жовтні 1898 р. воно подарувало колонії спеціальну літературу та реманент на суму 58 крб. 48 коп.⁵⁷ Вихованці працювали в токарній, теслярській майстернях, шили чоботи, займались гончарством. Під наглядом досвідченого майстра, якого запросили із Павлового Посаду Московської губернії, налаштували процес виготовлення дитячих іграшок, які реалізовували жителям міста. Тут виготовляли мило, яке можна було придбати за ціною 3 крб. 60 коп. за пуд. Продукцією власного виробництва колонія торгувала на міському базарі у спеціально обладнаному приміщенні біля П'ятницької церкви, про що потурбувався Є.К. Андреевський. Ціни на товари були цілком прийнятними для широких верств населення⁵⁸.

Під постійним контролем губернатора перебувало питання ціноутворення. Дізнавшись про завищення цін на хліб та м'ясо, 19 червня 1898 р. він викликав торговців і категорично заявив, що існує «ответственность, установленная законом за искусственное поднятие цен вообще на жизненные предметы первой необходимости», та розпорядився терміново виправити ситуацію⁵⁹.

Справедливі обурення начальника губернії викликали перебої в постачанні хлібом під час різдвяних та новорічних свят 1899 р. З цього приводу він наказав: «Собрать содержателей булочных и хлебопекарен для определения оснований, на которых можно было бы без помех исполнить пекарями христианские обязанности: устранить перерыв в доставлении потребителям возможности покупать свежий хлеб»⁶⁰. Про виконання цього розпорядження начальник поліції мав повідомити терміново.

Є.К. Андреевський сприяв заснуванню в Чернігові Товариства споживачів, основним завданням якого було постачання населення дешевими та якісними продуктами. У січні 1898 р. губернатор був присутній при освяченні магазину товариства в торговельних рядах М.К. Маркельса на Красній площі. Як повідомляли «Черниговские губернские ведомости», там можна було придбати: «швейцарский сыр – 65 коп. за фунт, свежие сардины, заграничный кофе жареный в зернах – 80 коп./фунт, коренья для супа-жульена – 30 коп./пор., апельсины – 50 коп. десяток, французский чернослив – 20 коп./фунт, чай Боткина в деревянных чайницах – 2 р. 10 коп. фунт, кавказское вино – 35 коп./бут, пиво Вальдшлесхен – 15 и 16 коп./бут.» Крім того, тут продавали інші продовольчі та промислові товари. За декілька місяців діяльності товарообіг товариства склав 20400 руб.⁶¹

У кінці XIX ст. більшість торговельних закладів Чернігова містилася в центральній частині міста – на Красній площі, вулицях Шосейній, Богоявленській, Борисоглібській та Богуславській. 1898 року міська дума дозволила торгівлю м'ясом на Олександрівській площі, відкривши там декілька лавок. Це було здійснене на прохання жителів міста, «которые живут вблизи названной площади, значительно удаленной от единственного в настоящее время места мясной торговли»⁶². Але одного разу губернатор, особисто перевіряючи м'ясні

Красна площа.

лавки, знайшов їхній стан вкрай незадовільним: «Не все мясные лавки содержатся в той чистоте, какая в сем важном деле требуется, не во всех лавках находятся на месте чашки, предназначенные для собирания крови, разбросаны кости и куски мяса, ящики для мусора пусты, в лавках грязно, в некоторых спертый воздух. Это показывает, что надзор за мясными лавками слишком ослаблен, сами

торговцы относятся к содержанию лавок небрежно»⁶³. Є.К. Андреевський наказав поліції звернути належну увагу на санітарний стан закладів торгівлі та робочих місць, нагадуючи, що в цій справі дрібниць бути не повинно. Перед ними було поставлене завдання спільно з лікарями оглядати торговельні лавки кілька разів на день, про всі порушення доповідати особисто губернатору для вжиття проти порушників заходів, передбачених законом. За циркуляром губернатора служителі закону мали суворо наглядати за тим, щоб «лед для заповнення ледников не брался в таких местах, в которых замечался застой воды, места колки льда должны быть отведены городским управлением по соглашению с надлежащими врачами. Чтобы грязный лед, провозимый по городу, немедленно уничтожался в полицейских частях»⁶⁴.

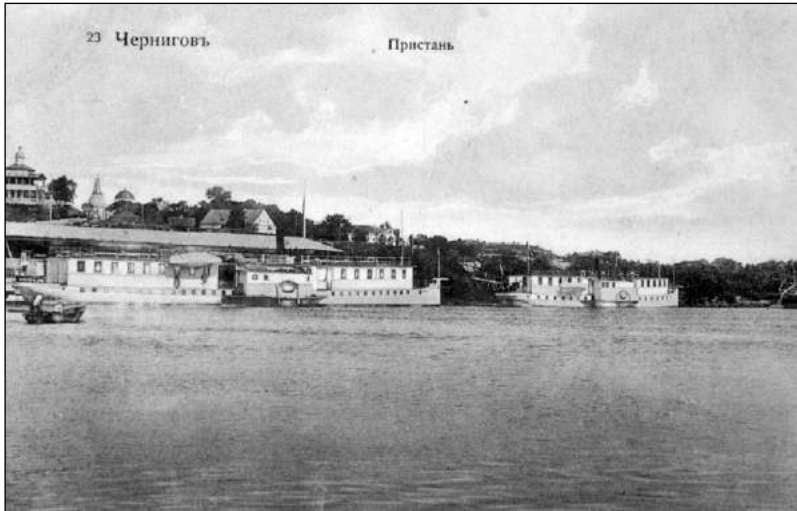
Основним видом транспорту в місті були однокінні та парокінні екіпажі, послугами яких користувались жителі Чернігова і приїжджі. Особи віком від 17 років без фізичних вад, з досвідом їзди по місту, які бажали займатися цим промислом, зверталися до міської управи за дозволом та ярликами, один з яких прибивали на екіпаж з правого боку кучерського місця, а другий закріплювали на одязі. Стан екіпажів, коней та збруї перевіряв поліцейський. Візники мали виконувати обов'язкові постанови, прийняті міською думою 2 грудня 1893 р. В документі, серед іншого, передбачалося, що візники зобов'язані бути ввічливими, пристойно вдягненими, їздити помірно, не обганяючи інші екіпажі, тримаючись правого боку дороги. Були визначені стоянки легкових екіпажів на Красній площі та майданчиках проти губернської земської управи та Другої поліцейської частини, де вони мали стояти один за одним. За таксою, встановленою міською думою, проїзд на однокінному екіпажі коштував: на залізничний вокзал (с. Количівка) – 35 коп., на казармену дільницю та Бобровицю – 25 коп. в один бік, до купалень на Десні, міського саду – 15 коп. туди і назад, до Троїцького монастиря – 20 коп., на кладовище – 20 коп. У святкові дні та в нічний час платня була вдвічі вищою. Суворо заборонялося возити по місту пасажирів напідпитку, які голосно кричали чи співали, порушуючи тишу та спокій міста. Таких мали відвозити додому, а у випадку їхніх протестів – до поліцейської управи⁶⁵. 1898 року в Чернігові працювало 52 парокінні, 120 однокінних екіпажів, 78 вантажних візників, від праці яких міська казна отримала 1427 крб. У 1900 р. прибутки зросли до 2000 крб.⁶⁶ Цьому значно сприяли віруючі, які прибували до міста на поклоніння мощам св. Феодосія. Шануючи цього святого, місцеві візники зібрали кошти та замовили ікону, яку написав чернігівський художник І.Г. Рашевський. Після освячення її встановили в соборі в позолоченому різьбленому кіоті роботи О.І. Мурашка⁶⁷.

Численні скарги, особливо з боку приїжджих, на зловживання візників потребували втручання губернатора. 25 квітня 1897 р. він зібрав останніх, прискіпливо оглянув екіпажі і заявив: «До сведения моего давно доходило, что некоторые из извозчиков о тех гостиницах, коих хозяева не платят, распускают нелепые слухи вроде того, что в тех имеются заразные болезни и т. д., ввиду того, что это незаконно, неприлично и отзывается на лицах, приезжающих в наш город, я требую прекращения этого, ... я предпишу полиции зорко следить, и если кто-либо из вас впредь позволит себе такую непристойность, я буду строжайше преследовать»⁶⁸.

Справжнім дивом для жителів Чернігова став автомобіль на вісім місць, придбаний місцевими підприємцями. Передбачалося, що новий вид транспорту буде перевозити пасажирів з Чернігова до Гомеля. Але з багатьох технічних причин цей проект не вдалося реалізувати. На засіданні міської думи у серпні 1900 р. було прийняте рішення, затверджене чернігівським губернатором, про випробування нового виду транспорту в межах міста. Першу спробу проїхати містом здійснили 18 серпня. Ось як про це писала газета «Черниговские губернские ведомости»: «Автомобиль вышел со двора г-жи Тетеркиной на Александровской площади, направился по Шоссе мимо богоугодных заведений до Чертороевского моста со скоростью 8 верст в час. На пути, вблизи богоугодных заведений, в бензиновой горелке отвинтился винт, пришлось останавливаться на 10 минут для починки, затем машина работала исправно и от Черниговского моста автомобиль двигался со скоростью 16 верст в час, т. е. шел своей предельной скоростью. От Александровской площади скорость уменьшили до 8 верст в час, и автомобиль при этой скорости прошел по городским улицам за Красный мост и обратно к месту стоянки во дворе г-жи Тетеркиной. Результатом произведенной пробы является следующее: бензино-мотор, т. е. машина, двигающая карету, очень сложна, в высшей степени капризна, при уходе за нею необходимо большое внимание и много знаний. Экипаж при движении по нашим мостовым довольно чувствительно трясет, эта тряска может быть и не больше, чем у некоторых извозчичьих экипажей, но публика вправе требовать от усовершенствованного экипажа больших удобств. При подъемах на возвышенности даже с небольшим уклоном, нарушается сцепление между осями, и экипаж значительно замедляет ход или же останавливается. Недостаток этот, впрочем, может быть устранен. Лошади не особенно пугаются движущейся кареты, и, кажется, их не столько пугает вид ее, сколько производимый при ее движении грохот, так что если бы были применимы резиновые шины, то опасность с этой стороны уменьшилась бы. Как показала проба, такой экипаж, при хорошем и умелом уходе за машинами, мог бы функционировать в городе без всякой опасности и, не причиняя обывателям стеснений»⁶⁹. В перший день Великодня 1903 р. всі бажаючі мали нагоду спробувати переваги нового виду транспорту, про що сповіщала газетна об'ява: «С первого дня Пасхи будет ходить по городу автомобиль для передвижения желающих. Стоянка против магазина Зороховича по Богоявленской улице. Также для катания за город. Плата по часам и из конца в конец: в час с остановкой – 80 коп., в один конец – 25 коп. Автомобилем управляет опытный механик»⁷⁰.

З іншими містами Чернігів був зв'язаний залізницею Чернігів–Крути, яку відкрили у грудні 1893 р., та водним шляхом по Десні. Один з пароплавів мав назву «Чернигов». У липні 1898 р. у присутності губернатора міський голова М.Д. Рудін привітав капітана та членів команди цього судна словами: «Будем уповать, что пароход сей будет совершать свои рейсы по рекам Десне и Днепру всегда благополучно, а все служащие на нем будут нести свою тяжелую службу с усердием, бдительностью и предупредительностью, крайне необходимой для безопасного плавания и удобства пассажиров»⁷¹. У зв'язку зі збільшенням кількості прочан,

які прибували на поклоніння мощам св. Феодосія, з 1899 р. водна магістраль Київ–Чернігів–Київ стала обслуговуватися ще й великими пароплавами «Ратмир», «Князь Владимир», які мали більш зручні каюти I та II класу. Міська управа збільшила орендну плату за пристань втричі (з 300 крб. до 1000 крб.), хоча побоювалася, що таке різке підвищення платні не затвердить міністерство. Дякуючи губернатору, було укладено угоду між міською управою та пароплавним товариством, яке погодилося сплачувати 1000 крб. за пристань та надати додаткову суму – 3185 крб. для брукування під'їзних шляхів до неї⁷².

Некваплива подорож пароплавом з Києва до Чернігова справляла неповторні враження, якими дехто з киян вирішив поділитися на сторінках місцевої преси: «11 часов несет нас вверх по Десне пароход к старинному Чернигову. Кругом зелень, синяя даль, а в ней, как в панораме картинно вырисовываются старинные церкви, монастыри, горделиво посматривая сверху на серебристую Десну. Колокольня Троицкого монастыря – далеко

виднеется она, каким-то суровым стражем стоит непоколебимо. Пятиглавый храм в честь святой Троицы дополняет полную гармонию величия природы. Въезжая в город и окидывая взором узкие, но приветливые улицы, невольно бросается в глаза масса зелени, скверов. При виде этой дачной, вполне благоустроенной местности, после шумных многолюдных городов с их вечной сутолокой, беготнею, становится как-то легче на душе»⁷³.

1894 року на вулицях міста з'явилися перші велосипеди, власники яких були ознайомлені з постановою губернатора і мали усвідомити, що «во избежание несчастных случаев, могущих происходить от испуга лошадей, езда на велосипедах по тем улицам, на которых происходит более частый проезд экипажей не допускается: дозволяется ездить на велосипедах лишь по глухим улицам, по тротуарам же езда воспрещается безусловно»⁷⁴. Згодом у Чернігові почав працювати гурток велосипедистів. За постановою думи в міському саду безкоштовно відвели десятину землі для циклодрому, де члени гуртка мали можливість пройти повний курс навчання їзди на велосипеді, за що сплачували 5 крб. Тут можна було взяти велосипед напрокат, в тому числі і жіночий, що коштувало 25 коп. за годину. Змагання велосипедистів-аматорів збирали численних глядачів, для яких заздалегідь готували достатню кількість місць. Велосипеди виробництва акціонерного товариства «Дукс», висока якість яких була відзначена великою золотою медаллю на міжнародній виставці спорту в Санкт-Петербурзі у 1902 р., можна було придбати в Чернігові у А.В. Кондратенка⁷⁵.

Влітку в міському саду проводились народні гуляння у супроводі військового духового оркестру, вхідна плата становила 10 коп. Під час одного з гулянь увага публіки була прикута до повітряної кулі, з якої розкидали різноманітні сувеніри. Ці заходи приносили певний прибуток місту. Напередодні свят міська управа повідомляла через газету «Черниговские губернские ведомости», що «для удобства сообщения с городским садом от гостиницы г-на Тетеркина в эти дни будет ходить четверочная линейка от 6 до 12 часов ночи»⁷⁶.

Кожної суботи в офіцерському зібранні проводилися музичні вечори та аматорські

вистави. Особливою популярністю серед жителів Чернігова користувалися танцювальні вечори в залі військового зібрання 167-го резервного Острозького піхотного полку на казарменій дільниці. На одному з них була особливо велика кількість запрошених через присутність там начальника губернії з доньками. Гостинність командира полку Г.І. Дроздовського та офіцерів змушувала «забути незручності дальнього проїзду по морозу»⁷⁷.

1896 року губернатор затвердив план будівництва приміщення для цирку на розі вулиць Шосейної та Сіверянської. На новорічні свята глядачами однієї з перших вистав були 100 пацієнтів відділення душевнохворих губернської земської лікарні, яким надав таку можливість Є.К. Андреевський, власним коштом придбавши для них квитки. Він же звертав увагу лікарів, щоб не забули потурбуватися про теплий одяг для своїх підопічних⁷⁸.

З великим успіхом на сцені Чернігівського театру йшли різноманітні вистави української трупи під керівництвом М.К. Садовського, такі, як: «Нещасне кохання», «Запорожець за Дунаєм», «Ой, не ходи, Грицю, та на вечорниці» та інші. Квитки, з урахуванням благодійних внесків, коштували від 25 коп. до 7 крб.⁷⁹ В головній ролі драми П. Мирного «Лимерівна» чернігівських глядачів зачарувала корифей українського театру М.К. Заньковецька, яка неодноразово виступала в Чернігові. 4 січня 1897 р. видатна актриса прийняла запрошення попечительки чернігівської жіночої гімназії М.П. Долгорукової і разом з місцевими аматорами виступила у благодійній виставі на користь учениць цього закладу⁸⁰.

Значну кількість публіки збирали концерти у приміщенні Дворянського зібрання. Своїми виступами чернігівців радували відомий в Росії та за кордоном піаніст Й. Гофман, віртуозна скрипалька А. Монтенегро, примадонна Санкт-Петербурзької Імператорської опери М. Доліна, артистка Імператорських театрів, «солистка Его Величества» М.А. Дейша-Сіоніцька, оперна співачка та педагог Л.О. Дельмас (дві останні – уроженки Чернігова)⁸¹.

Багатьом любителям національного мистецтва особливо запам'ятався літературно-музичний вечір на честь основоположника української літератури І.П. Котляревського, який відбувся 29 листопада 1899 р. На початку урочистостей хор виконав арію з опери «Наталка Полтавка», було прочитано вірш Т.Г. Шевченка «На вічну пам'ять Котляревському». Величезне враження на присутніх справила промова відомого чернігівського адвоката І.Л. Шрага, яку зустріли грандіозними оплесками. Він прочитав реферат про визначну роль письменника, підкресливши, що значення та слава митця будуть зростати «по мере распространения и роста национального самосознания»⁸².

На важливу роль театру у формуванні здорового способу життя населення, відволіканні від пияцтва вказував Є.К. Андреевський під час засідань губернського Комітету боротьби за народну тверезість, який він очолював з 1894 р. За статутом, затвердженим Міністерством фінансів, членами комітету були єпископ Чернігівський та Ніжинський, губернський предводитель дворянства, віце-губернатор, голова окружного суду, прокурор. Ця організація мала на меті «распространять среди населения здравые понятия о вреде неумеренного употребления крепких напитков, изыскивать средства для предоставления ему возможности проводить свободное время вне питейных заведений и с этой целью устраивать народные чтения и собеседования, составлять и распространять издания, разъясняющие вред употребления крепкими напитками, открывать чайные, народные читальни и т. п., иметь попечение об открытии и содержании лечебных приютов для страдающих запоем»⁸³. Діяльність комітету здійснювалась за рахунок державних коштів, благодійних внесків, виручки від продажу друкованих видань.

На думку губернатора, альтернативою примітивним ярмарковим «балаганам» повинні стати змістовні вистави за творами відомих письменників. Він наполягав на тому, щоб

народні розваги «перешли из рук невежественных предпринимателей к соединенным силам местных обществ грамотности и комиссий народных чтений. В целях разумного развлечения для народа и в целях борьбы с излишками употребления спиртных напитков – благодательной мерой является устройство народного театра». Завдяки вдало проведених 16 березня 1897 р. виставі на честь 50-річчя від дня народження визначного російського драматурга О.М. Островського, що дала чималий прибуток, та субсидії Комітету народної тверезості стало можливим відкриття Народного театру в Чернігові: «На «Святой» неделе в зданни каменных лавок (Базарная площадь, дом Мерперта), рядом с помещением дешевых столовой и чайной, открывается «народный театр». Сцена и декорации делаются новые. Места будут дешевые. Надо надеяться, что местный агент общества драматических писателей снесется с обществом о безвозмездном представлении пьес, принадлежащих членам общества или об уменьшении платы, взимаемой с акта»⁸⁴. Завдяки клопотанням дружини губернатора А.О. Андреєвської, яка очолювала губернський Благодійний комітет, будівля театру була підключена до електричної станції. Сцена з новими декораціями роботи художника М.С. Самокиша, зручний зал, оркестрова яма, освітлена рампа, суфлерська будка – все це справляло враження справжнього театру.

На першій виставі почесними гостями були губернатор, прокурор окружного суду Г.П. Булацель, радник губернського правління князь П.П. Мещерський, завідуючий електростанцією М.А. Зюков. Грав оркестр Вільного пожежного товариства під управлінням Козуба. Є.К. Андреєвський привітав публіку зі значною подією в культурному житті міста і порадив «почаще уделять досуги театру, как приятному и полезному времяпрепровождению, чаще будете ходить в театр, научитесь тому, как нужно жить. Дай Бог, чтобы дело учреждения в Чернигове народного театра стало прочно, и чтобы театром был вполне заменен отживший свой век кабак»⁸⁵.

Наприкінці ХІХ ст. широкої популярності серед населення міст зажив «чарівний ліхтар» – апарат для демонстрації на екрані у збільшеному вигляді зображень, нанесених на скляні пластини, що коштували досить дорого. Вдосконалити примітивний проектор вдалося викладачу російської літератури Чугуївського юнкерського училища полковнику Євгену Андрійовичу Малиновському. Новий прилад працював за допомогою двох газових ламп і давав можливість досить чітко демонструвати на екрані звичайні зображення. Цей винахід достойно поцінували численні чернігівські глядачі у залі Дворянського зібрання під час сеансу 3 січня 1897 р. Згодом такий «чарівний ліхтар» можна було замовити для власного користування: «С запросами и заказами на изготовление волшебных фонарей для непрозрачных картин моей системы следует обращаться ко мне в Чернигове (Гончая улица, дом Самойловича)»⁸⁶. Їхнє виробництво було налагоджене у Парижі, коштували ліхтарі – 60 крб. з олійною лампою і 70 крб. – з електричною, вартість екрана становила 5 крб.⁸⁷

Губернатор підтримав ініціативу групи чиновників щодо створення власного клубу. Він схвалив головну ідею закладу: об'єднати чиновників міста всіх відомств для спілкування, проведення різноманітних заходів, музичних, танцювальних вечорів, а головне – «отвлечь от ресторана – этого злейшего врага семьи»⁸⁸. У січні 1899 р. на урочистому сніданку з нагоди відкриття клубу в присутності Є.К. Андреєвського голова його правління Я.П. Огієвський-Охоцький зауважив: «Сегодня день должен быть отмечен в жизни Чернигова, в особенности небогатых чиновников. Интеллигентное общество нашего города по преимуществу состоит из служащего люда, насколько же важно собрание для небогатых чиновников»⁸⁹. Громадська організація працювала за статутом, затвердженим Міністерством внутрішніх справ. Вона орендувала приміщення у великому кам'яному будинку Мерперта по Богоявленській

вулиці, недалеко від П'ятницької церкви. Члени клубу та їхні родини за помірну платню мали можливість відвідувати театральні вистави, репертуар яких був досить різноманітним. Користувалися популярністю спектаклі за творами І. Тобілевича «Не знаючи броду, не лізь у воду», І. Котляревського «Наталка Полтавка», Г. Квітки-Основ'яненка «Шельменко-денщик». До 50-х роковин від дня смерті М.В. Гоголя аматори прекрасно зіграли «Женитьбу», прозвучав «Гімн» та «Слава Гоголю» у виконанні хору⁹⁰. Діяльність клубу приваблювала місцевих чиновників, кількість яких у 1903 р. становила 325 осіб. До послуг відвідувачів була бібліотека. Відбувалися концерти класичної музики, виставки картин місцевих художників, родинні вечори. Традиційними стали тут зібрання колишніх випускників навчальних закладів, особливо Московського університету. У клубі вшановували відомих чернігівських лікарів, чиновників, які отримували підвищення по службі. На одному з таких заходів, де проводжали керуючого контрольною палатою Олександра Яковича Заволжського до Омська, був присутній Є.К. Андрєєвський. Добрим словом відзначив губернатор роботу посадовця, який подякував і згадав, як приїхав у місто сім років тому: «Дом господина начальника губернии был первым домом, в котором меня тепло и чисто по-родственному приняли и обласкали, полюбили в Чернигове с легкой руки Евгения Константиновича, всегда и ко всем относящегося радушно и гостеприимно»⁹¹.

За ініціативи Є.К. Андрєєвського з метою збереження пам'яток старовини була утворена Чернігівська губернська вчена архівна комісія (ЧАК). На загальних зборах Товариства колонії малолітніх злочинців 14 червня 1895 р. він звернув увагу присутніх на те, що «Черниговская губерния, богатая своим историческим прошлым, крайне бедная разработкою этого прошлого: ни документы частные, ни архивы официальные не рассматриваются на месте и не собираются в одно целое: предметы старины, коими владеют частные лица, остаются необследованными, а все, что за века истории Черниговского края попало в недра земли, покоится в ней до тех пор, пока случайно не найдет ученый исследователь и не увезет выкопанное им в другие города. На месте нет органа, который бы объединял все труды по изучению и охранению местной старины»⁹². Таким органом стала губернська архівна комісія, за створення якої проголосували всі учасники зборів. Одночасно з організаційними заходами відбувалося надходження експонатів до музею, який мав сформуватися при комісії. Як результат, 14 листопада 1896 р. було урочисто започатковано діяльність вченої архівної комісії та її музей, від якого бере початок Чернігівський історичний музей. Розміщувалася установа у кам'яному одноповерховому будинку на розі вулиць Гончої та Бульварної.

Губернатор всіляко сприяв роботі комісії, був її почесним членом, велику увагу приділяв поповненню музейного зібрання. За його розпорядженням музею були передані експонати, що залишилися після губернської сільськогосподарської і кустарно-промислової виставки 1883 р., історично значущі документи і книги з архіву губернського правління. Свої вироби до музею передали в'язні тюрми та вихованці колонії, якими, як вже згадувалось, також опікувався Євген Костянтинівич. У січні 1902 р. губернатор звернувся з офіційним листом до місцевих урядовців про передачу музею документів і речей ліквідованих ремісничих управ, завдяки чому сформувалася унікальна колекція пам'яток цехового устрою⁹³. Андрєєвський купував книги для бібліотеки комісії, експонати, наприклад, на ярмарку в Чернігові придбав у старця торбан для музею. В роки його губернаторства «Черниговские губернские ведомости» сповіщали про всі надходження до музею, бібліотеки та архіву комісії; після 1903 р. повідомлень про ЧАК значно поменшало.

Губернська вчена архівна комісія здійснювала нагляд за веденням будівельних робіт 1899 р., коли встановлювали парове опалення у Спасо-Преображенському соборі. За

узгодженням з єпископом Чернігівським та Ніжинським Антонієм члени ЧАК сліdkували, щоб ця найдавніша пам'ятка та її настінний живопис не були пошкоджені. Під час будівництва кочегарні було знайдено багато артефактів. За наказом губернатора для збереження знахідок біля котловану було встановлено поліцейський нагляд. Згодом ці речі передали до музею⁹⁴. 1901 року Чернігівська єпархія отримала дозвіл Синоду на ремонт Спасо-Преображенського собору. Київські майстри переклали арки храму, реставрували настінний живопис, замінили підлогу, яку виготовили з пірограніту (цей матеріал за міцністю не поступався чавуну, був безпечним у протипожежному відношенні), стіни храму відчистили та пофарбували. Всі роботи завершилися до Великодня, 24 квітня 1902 р. собор було наново освячено у присутності губернатора⁹⁵.

Завдяки принциповій позиції Є.К. Андреєвського, який не підтримав тих гласних губернських зборів, що виступили проти прийняття дарунка В.В.Тарновського, в 1902 році в Чернігові відкрився Музей українських старожитностей.

26 червня 1896 р. за рішенням Святійшого Синоду до лику святих було приєднано чернігівського архієпископа Феодосія. З цієї нагоди в Чернігові відбулися великі урочистості, які тривали з 22 вересня протягом п'яти днів. Підготовка до свята здійснювалася під безпосереднім керівництвом губернатора. Раку з нетлінними мощами святиителя встановили у Спасо-Преображенському соборі. Підлога храму була прикрашена великим килимом (5,76 x 2,88 м). Він складався з малих та великих вишитих квадратів, з'єднаних між собою широкими плюшевими стрічками. З ініціативи дружини губернатора Аглаїди Олександрівни високопоставлені чернігівські дами вишивали деталі килима протягом декількох місяців⁹⁶.

Кожного року на поклоніння мощам св. Феодосія прибувала велика кількість прочан з усіх куточків Російської імперії. За рішенням міської думи для паломників виділили місце на березі р. Десни, де збудували «городок св. Феодосія». 14 серпня 1900 р. у присутності начальника губернії відбулося освячення містечка. Як повідомляла наступного дня газета «Черниговские губернские ведомости», тут було «четыре барака обширные, которые могут вместить несколько тысяч человек». В одному з будинків зробили їдальню: встановили казани для приготування їжі, відвели приміщення для зберігання провізії. Їжу готували пісню та скоромну, обід обходився в межах 10 коп., кип'яток видавався безкоштовно. Медичну допомогу надавали в амбулаторії. Неподалік розташувався пожежний обоз. Всі приміщення були електрифіковані⁹⁷. Дешеві їдальні для богомольців були й в інших частинах міста: на Олександрівській площі, на пожежному дворі Першої поліцейської частини, де можна було отримати гарячі страви з фунтом чорного хліба за 3 коп.

Серед богомольців, які прибували до Чернігова, було немало таких, що страждали хворобами очей. Для запобігання розповсюдженню захворювань на прохання Є.К. Андреєвського до міста прибув спеціальний загін лікарів із Петербурга на чолі з відомим в Росії та за кордоном фахівцем доктором медицини Раїсою Василівною Путята-Кермбаумер. Вона читала курс офтальмології при Санкт-Петербурзькій спеціалізованій лікарні. Разом з нею приїхали ординатори того закладу лікарі З.Г. Франк-Каменецький і Е.В. Завалівський⁹⁸. Тимчасову лікарню відкрили у жандармських казармах на Санкт-Петербурзькій вулиці. Допомогу хворим надавали у спеціально підготовлених приміщеннях, де навіть проводили операції. Для потреб лікарні виділили окремий медичний персонал – фельдшера та прислугу. З 1 травня по 1 липня 1899 р. загін надав допомогу 3810 хворим, з яких 815 страждали на трахому, було проведено 1035 операцій⁹⁹.

Губернатор приділяв багато уваги благоустрою Чернігова. За його часів було

забруковано Соборну площу, площу перед будинком державних установ (присутственные места), окремі ділянки центральних вулиць – Воздвиженської, Срітенської, П'ятницької, Воскресенської¹⁰⁰. Камінь доставляли залізницею з Фастова.

Чернігів здавна вважався одним із найбільш затишних та зелених міст України, садиби місцевих жителів вражали різноманітністю фруктових дерев. За описом О.Ф. Шафонського (1785 р.), Чернігів – «садовими плодами славен». Перепис населення міста 1898 р. показав, що 68% приватних садиб мають сади та городи¹⁰¹. Але, на думку Є.К. Андреевського, в місті було недостатньо громадських парків та скверів. 1896 року він звернувся з клопотанням до Лісового департаменту Міністерства державного майна виділити для саджання 1000 дерев різних порід, на що отримав дозвіл¹⁰². Поступово місто змінювало свій зовнішній вигляд, прикрашаючись новими скверами.

Біля Катерининської церкви посадили білу акацію, жасмин, понад шістдесят кущів бузку, які подарувала Олександра Олександрівна фон Клекль, дружина чернігівського військового начальника. На Театральній площі розбили чудовий квітник з кованою огорожею роботи місцевого майстра. Про облаштування нового бульвару проти Другої поліцейської частини на розі Набережної та Воздвиженської вулиць повідомляла газета «Черниговские губернские ведомости» від 1 листопада 1902 р.: «Работы по устройству начались 22 и окончились вчера 31.X. В эти 9 дней сделана насыпь в 2 аршина вышины, 5 саженой ширины и 56 саженой длины. Насыпь обложена дерном и для укрепления обсажена ивами. Для стока воды весной, прорыты 2-х аршинной глубины канавы, ведущие к р. Стрижень».

Губернатор вважав, що до справи озеленення міста слід залучати учнівську молодь. Його пропозицію прийняла міська дума на засіданні 10 лютого 1899 р. Управа відвела на Олександрівській площі ділянку землі для нового парку. Заздалегідь виписали необхідну кількість саджанців. У квітні за один день на площі посадили 460 каштанів, тополь, лип та кленів¹⁰³. З того часу акції по впорядкуванню довкілля стали традиційними. 1902 року було вирішено розбити парк на території колишнього цвинтаря в урочищі Берізки (район П'яти Кутів). 19 квітня о 13-й годині вихованців міських шкіл та училищ – парафіяльного, ремісничого, Гоголівського зібрали біля пам'ятника О.С. Пушкіну. Пішою ходою вони прямували до місця призначення по Мстиславській, Сіверянській, Гончій, Срітенській вулицях, перетнули новий міст через Стрижень. В центрі процесії їхала колісниця, «украшенная живыми цветами и гирляндами, на колеснице – древо – символ празднества и сложенные садовые инструменты». Є.К. Андреевський особисто привітав процесію та власноруч посадив велику сосну. Як сповіщалося в газеті, в той день всі «дружно работали, всем учащимся было предложено угощение – 800 мешков со сладостями для маленьких, разносились на подносах сласти для старших». Протягом дня на водонапірній вежі майорів зелений прапор як відзнака свята¹⁰⁴. У жовтні 1902 р. новий сквер з фонтаном розбили на майданчику біля Другої поліцейської частини. Начальник губернії працював разом з викладачами та учнями чоловічої гімназії, реального училища, вихованцями притулку. За день вони висадили понад 200 дерев, користуючись спеціальною лопатою, яку винайшов лісничий Чебаненко: вона не копала, а буравила землю¹⁰⁵.

Свята деревонасаджень, проведені протягом кількох років з ініціативи Є.К. Андреевського, значно покращили зовнішній вигляд стародавнього Чернігова: «...все улицы города за очень небольшим исключением обсажены деревьями и представляют собой аллеи. За последние годы посаженные деревья достигли больших размеров и защищают дома и тротуары летом от палящих лучей солнца и пыли»¹⁰⁶.

З розростанням і розвитком міста виникла потреба у створенні місць для прогулянок, відпочинку та спілкування. В кінці XIX ст. в Чернігові було два парки: на Валу, який з 1847 р. носив назву Костянтинівського на честь відвідування міста великим князем Костянтином Михайловичем, та міський, або казенний, по вулиці Смоленській. Належне утримання цих територій потребувало значних коштів, яких не мала міська дума. 1888 року парк на Валу здали в оренду місцевому пивовару В. Вондраку, який не виконав своїх зобов'язань по впорядкуванню території, тому договір з ним було скасовано.

У 1899 р. садова комісія міської думи виділила 1100 крб. «на приведение в надлежащий вид и отремонтировку находящихся на Валу построек, на дополнительную посадку там кустов, деревьев, устройство дорожек, скамей. Часть суммы предположено употребить на окончательную нивелировку вала, выравнивание откосов и обдернование их»¹⁰⁷. Після проведення належних робіт по впорядкуванню Валу та брукуванню Соборної площі каменем Костянтинівський парк виглядав досить привабливо. 6 травня 1899 р. там відбулося масове народне гуляння, з фейєрверком, у супроводі оркестру Вільного пожежного товариства. Кошти від вхідної плати у розмірі 15 коп. для дорослих та 10 – для дітей використали на господарські потреби. Тут можна було не тільки гарно відпочити, а й добре поїсти: «...единственное место в городе, где можно на чистом воздухе хорошо покушать – Константиновский парк. Провизия ежедневно получается из Киева. Обеды: из 3-х блюд – 50 коп., из 4-х – 75 коп. Помесячно делается скидка»¹⁰⁸.

Протягом 1896–1898 років на території парку встановили на лафети систем Венгловського та Несветевича старовинні гармати. Про це особисто подбав Є.К. Андрєєвський, надіславши клопотання на ім'я командуючого Київським військовим округом генерал-ад'ютанта М.І. Драгомирова. 1896 року «крепостные лафеты, переданные Чернигову для помещения

Гармати на Валу. Поч. XX ст.

на них лежащих на городском валу 4 чугунных пушек, доставлены из Киева по железной дороге, перевезены на Соборную площадь и поставлены на той площади у бульвара». Підрядник Г. Міркін надав у розпорядження начальника губернії необхідну кількість каменю для облаштування платформ під лафети. Ще дві гармати встановили на Валу в 1898 р.¹⁰⁹

30 серпня 1897 р. в урочистій обстановці у присутності М.І. Драгомирова на території Валу та Катерининського скверу відкрили пам'ятники царям Олександрові II та Олександрові III. Ковані декоративні огорожі для них, прикрашені металевими пальмовими гілками, були виготовлені за проектом архітектора О.Ю. Ягна на його заводі у с. Вейсбахівка (нині – с. Білорічиця Прилуцького району)¹¹⁰.

1899 року Чернігів готувався широко відзначати 100-річний ювілей О.С. Пушкіна. Пропонувалося «исторический факт пребывания поэта в Чернигове» увічнити встановленням «доски с соответственной надписью на доме г-на Христодулло и переименованием в «Пушкинский проспект» лучшей в городе улицы, сlyingущей ныне под безсодержательным названием Шоссе»¹¹¹. Дружина губернатора А.О. Андрєєвська запрошувала чернігівців до

участі в Пушкінському вечорі, який мав відбутися в міському театрі для вихованців дитячого притулку, училища сліпих, сирітського дому – всіх навчальних закладів, що були під опікою Благодійного товариства. З ініціативи товариства проводився збір коштів на пам'ятник поету, але зібрати потрібну суму до ювілею не вдалося. Урочисто пройшла громадська панахида пам'яті поета у приміщенні міської думи в присутності Є.К. Андреевського з дружиною та дітьми¹¹². У листопаді під час дворянського з'їзду А.О. Андреевська провела літературно-музичний вечір, де зібрали 1001 крб. на пам'ятник О.С. Пушкіну. Наступного року цю суму поповнили представники дворянства та губернське земство. 25 вересня 1900 р. відбулося відкриття пам'ятника у сквері на Валу, який назвали Пушкінським. На урочистостях був присутній губернатор з дружиною. Цю подію широко висвітлювали «Черниговские губернские ведомости»¹¹³.

Пам'ятник О.Пушкіну. Поч. XX ст.

До роботи у Благодійному комітеті, який протягом дев'яти років очолювала Аглаїда Олександрівна Андреевська, були залучені широкі верстви населення, та й сам губернатор багато опікувався цією справою. В одному з його розпоряджень йшла мова про збирання прочитаних газет для хворих земської лікарні. З цією метою в магазині Данюшевського на розі вулиці Шосейної й Красної площі та в інших місцях були встановлені спеціальні скриньки. За доставку з них газет до лікарні відповідали спеціально призначені поліцейські¹¹⁴.

Начальник губернії був ініціатором створення Комітету по зменшенню жебрацтва в губернії, установчі збори якого відбулися 19 січня 1895 р. Головою цього благодійного осередку обрали К.Р. Адамовича, управляючого акцизними зборами губернії. Комітет виніс пропозицію розподілити зубожілих за розрядами: здатним до праці надавати можливість заробітку в Будинку працелюбства, нездатним – грошову допомогу за рахунок добровільних пожертв, жебраків розподіляли по притулках, санітарний стан яких губернатор перевіряв особисто. Бажаючі підтримати нужденних здавали внески – 3 крб. на рік або 25 коп. щомісяця, які приймав губернський скарбник І.Л. Єленев у власному будинку. Збирання пожертв проводилося в магазинах Селюка, Сачка, Свечникова, Яковлева. Але, на жаль, ця справа не знайшла підтримки наступних губернаторів. 11 січня 1907 р. «Черниговское слово» відзначало, що минуло 2–3 роки після від'їзду Є.К. Андреевського з Чернігова, «и это доброе дело почему-то прекратилось и заглохло. Память о нем сохранилась лишь в немногих табличках, гласящих «установленная на нищих плата внесена» и изредка виднеющихся на воротах домовладельцев, сочувственно тогда встретивших эту идею»¹¹⁵.

10 січня 1903 р. начальник Чернігівської губернії отримав від міністра внутрішніх справ В.К. фон Плеве наступну телеграму: «Государю императору благоугодно было назначить Ваше Превосходительство Начальником Главного управления почт и телеграфов». Наступне розпорядження зобов'язувало Андреевського перебувати на своїй посаді до прибуття в Чернігів нового губернатора¹¹⁶.

Одним з останніх документів, підписаних губернатором Є.К. Андреевським у січні 1903 р., була постанова про ощадливе ставлення до засобів зв'язку: «Закон строжайше вос-

прещает портить фарфоровые чашечки на телеграфных и телефонных столбах. Всякий, кто будет уличен в бессмысленном занятии разбиванием тех чашечек или отрыванием проволоки, подвергается наказанию по всей строгости законов. Штрафы: от 25 рублей до ареста на 1 месяц. Кто умышленно сделает повреждение телеграфа, подвергается лишению всех прав и преимуществ и ссылке на житие в Сибирь»¹¹⁷.

На засіданні товариства Червоного Хреста під керівництвом Є.К. Андреевського було прийняте рішення відкрити в Чернігові аптеку при Общині сестер милосердя. Він доручив створити комісію для вивчення питання роботи майбутньої аптеки та прибутків від її діяльності на користь Общини. На зборах член-секретар місцевого осередку Червоного Хреста у своїй промові висловив подяку губернатору та його дружині за все, що вони зробили для «развития и процветания Черниговского учреждения Красного Креста и в особенности Общины сестер милосердия». Він запропонував: «Исходатайствовать высочайшее соизволение Августейших особ на помещение портретов Андреевских в зале Общины»¹¹⁸. У травні того ж року медичний департамент Міністерства внутрішніх справ дав дозвіл відкрити в Чернігові аптеку при Общині сестер милосердя.

Перед тим, як виїхати з Чернігова на нове місце призначення, губернатор вирішив попроситися та висловити слова подяки представникам багатьох установ та відомств губернії, яку він очолював протягом дев'яти років. Перший візит він здійснив до офіцерів 167-го Острозького полку, командир якого Павло Антонович Парченевський подякував губернатору за спільну працю, за увагу до військових і підкреслив: «Мы видели всегда со стороны Евгения Константиновича полнейшее радушие, гостеприимство, внимание и желание придти на помощь как нам, так и офицерам, оставившим по каким-либо причинам полк»¹¹⁹.

У прощальній промові перед вихованцями Землеробсько-ремісничої колонії статський радник Є.К. Андреевський закликав їх все життя молитися, працювати та вчитися. Із вдячністю він прийняв на згадку від підлітків альбом з видами цього закладу¹²⁰.

Зворушливо пройшла зустріч подружжя Андреевських з членами Общини сестер милосердя. Всі присутні відзначали значний внесок губернатора у розвиток медичної справи. У відповідь А.О. Андреевська сказала: «Я всегда понимала, что труд врачей в высшей степени тяжел, но только теперь, когда мне пришлось так серьезно проболеть, я увидела, с какой вы подготовкой, с каким самозабвением, с какой сердечностью вы жертвуете собою, ухаживая за больными. Будучи прикована к постели в течение 4-х месяцев, я часто не спала совсем, сестра не смыкала глаз, никогда не было видно в ней усталости и каждый раз стоило больших трудов уговорить сестру уйти на отдых, смениться с другими. Низко кланяюсь и благодарю господ врачей за все ими сделанное с терпением, знанием и любовью к делу. Я во всем вашем большом деле была только маленьким жерновом, перемалывавшим средства, которые жертвовались добрыми людьми на созданное общими усилиями дело»¹²¹.

На засіданні губернського Комітету опікування народною тверезістю слова вдячності Є.К. Андреевському виголосив О.Н. Рождественський, який підкреслив, що діяльність Євгена Костянтиновича відповідала християнському духу «спешите делать добро»¹²². В унісон цьому звучали слова подяки від єврейського населення міста, які висловив рабин О.І. Турін. Він звернув увагу на те, що Є.К. Андреевському притаманна «одушевленная любовь к ближнему», якого він вбачав у будь-якій людині, «без различия религии и происхождения». Цього принципу дотримувалася і дружина губернатора, яка вважала, що «в благотворительности религии нет, христианин или еврей, раз он беден, то требует помощи»¹²³.

13 лютого до губернаторського будинку прибула депутація від Вченої архівної комісії на чолі із Є.І. Зеленецьким з вітальною адресою, де відзначалась велика роль губернатора у збереженні пам'яток старовини та створенні музеїв¹²⁴.

Громадськість губернського центру зібрала 1220 крб. для вшанування колишнього губернатора на урочистому обіді, але він відхилив цю пропозицію з проханням передати гроші на потреби благодійних закладів¹²⁵.

18 лютого, в останній день свого перебування в Чернігові, Є.К. Андреевський зустрівся зі службовцями губернського правління та канцелярії губернатора. Чиновники подякували колишньому начальнику за тепле ставлення та доброзичливість, відзначали його турботу про небагатих чиновників, яким він приходив на допомогу «то уплатой денег за право обучения детей в учебных заведениях, то выдачей денежных пособий». Завдяки Є.К. Андреевському був утворений фонд допомоги службовцям, клуб чиновників, бібліотека при губернському правлінні¹²⁶.

Того ж дня Є.К. Андреевський разом із дружиною відвідав Спасо-Преображенський храм. На Соборній площі зібралася величезна кількість людей, багато знедолених прийшли зі словами подяки. На всьому шляху від Валу до залізничного вокзалу – 4 версти – стояли люди, які висловлювали свою повагу родині Андреевських, що назавжди від'їжджала з Чернігова.

Протягом року Євген Костянтинович працював начальником Головного управління пошт і телеграфів, згодом – до 1913 р. – при Міністерстві внутрішніх справ. Разом з дружиною та доньками Євгенією й Анастасією жив у Царському Селі, в будинку княгині Урусової по вул. Широкий¹²⁷. Звідти він надіслав вітальну телеграму на ім'я міського голови А.В. Верзилова з нагоди проведення в Чернігові XIV Всеросійського археологічного з'їзду та святкування 1000-ліття першої літописної згадки про місто: «Принося черниговскому городскому управлению сердечную благодарность за добрую память, спешу сообщить, что к большому сожалению, я, именно в настоящий момент, по семейным, несчастно сложившимся обстоятельствам, не могу исполнить желание, которое у меня самого имелось в виду побывать в дорогом для меня Чернигове, лично поздравить его и увидеть старания и успехи его на поприще дорогих для родины археологических трудов!»¹²⁸

В останні роки життя Є.К. Андреевський займався широкою громадською діяльністю, був автором багатьох статей для журналу «Исторический вестник». Помер 8 березня 1917 р., похований в Царському Селі на Казанському кладовищі¹²⁹.

¹ Черниговские губернские ведомости. Часть неофициальная (далі – ЧГВ). – 1893. – 12 дек. (№ 98).

² Военная энциклопедия. – СПб, 1911. – С. 549; Черниговские губернаторы и вице-губернаторы. Библиографический справочник. – Чернигов, 2006. – С. 30.

³ Сиваченко М., Деко О. Леонід Глібов. – К., 1963. – С. 186.

⁴ ЧГВ. – 1894. – 9 марта (№ 36).

⁵ ЧГВ. – 1895. – 19 апр. (№ 420).

⁶ ЧГВ. – 1895. – 17 мая (№ 446).

⁷ ЧГВ. – 1896. – 17 июня (№ 825); 13 окт. (№ 939).

⁸ ЧГВ. – 1897. – 19 мая (№ 1144).

⁹ ЧГВ. – 1894. – 23 февр. (№ 22); 19 окт. (№ 253).

¹⁰ ЧГВ. – 1898. – 25 апр. (№ 1465).

¹¹ Верзилов А.В. Краткий очерк истории Черниговского городского водопровода. – Чернигов, 1899. – С. 10; ЧГВ. – 1897. – 16 мая (№ 1141).

¹² Отчет о деятельности Черниговского городского общественного управления за 1898 г. – Чернигов, 1900. – С. 91.

¹³ ЧГВ. – 1898. – 25 ноябр. (№ 1661).

¹⁴ Отчет о деятельности Черниговского городского общественного управления за 1898 г. – С. 92.

¹⁵ Там же.

¹⁶ ЧГВ. – 1904. – 27 авг. (№ 3577).

¹⁷ ЧГВ. – 1895. – 26 марта (№ 398), 7 июля (№ 496); 1897. – 25 янв. (№ 1037); 1904. – 27 авг. (№ 3577).

- ¹⁸ ЧГВ. – 1895. – 11 окт. (№ 591); 1896. – 23 янв. (№ 689).
- ¹⁹ ЧГВ. – 1899. – 24 апр. (№ 1804).
- ²⁰ ЧГВ. – 1902. – 18 апр. (№ 2826); 1904. – 27 авг. (№ 3577).
- ²¹ ЧГВ. – 1903. – 19 сент. (№ 3305).
- ²² ЧГВ. – 1895. – 31 авг. (№ 550).
- ²³ ЧГВ. – 1896. – 13 июня (№ 821).
- ²⁴ ЧГВ. – 1897. – 25 янв. (№ 1037).
- ²⁵ ЧГВ. – 1900. – 24 апр. (№ 1935).
- ²⁶ ЧГВ. – 1902. – 30 мая (№ 2866).
- ²⁷ ЧГВ. – 1896. – 6 марта (№ 730); 1899. – 28 янв. (№ 1728); Отчет о деятельности Черниговского городского общественного управления за 1898 г. – С. 17.
- ²⁸ ЧГВ. – 1900. – 1 февр. (№ 2072).
- ²⁹ ЧГВ. – 1893. – 30 сент. (№ 77); 1895. – 12 сент. (№ 562); 1901. – 13 апр. (№ 2478).
- ³⁰ Путеводитель по Чернигову. – Чернигов, 1896. – С. 33–34.
- ³¹ ЧГВ. – 1897. – 28 июня (№ 1182).
- ³² ЧГВ. – 1899. – 6 июня (№ 44).
- ³³ ЧГВ. – 1898. – 16 июля (№ 1542).
- ³⁴ ЧГВ. – 1898. – 10 мая (№ 1479).
- ³⁵ ЧГВ. – 1899. – 28 сент. (№ 1954).
- ³⁶ ЧГВ. – 1900. – 24 сент. (№ 2292); 1904. – 4 дек. (№ 3654).
- ³⁷ ЧГВ. – 1901. – 30 окт. (№ 2667).
- ³⁸ ЧГВ. – 1897. – 19 июня (№ 1261).
- ³⁹ ЧГВ. – 1897. – 19 июня (№ 1261).
- ⁴⁰ ЧГВ. – 1904. – 10 сент. (№ 3586).
- ⁴¹ ЧГВ. – 1904. – 29 апр. (№ 1468).
- ⁴² ЧГВ. – 1903. – 11 окт. (№ 3323).
- ⁴³ ЧГВ. – 1899. – 13 июля (№ 1880); 1900. – 14 марта (№ 2121).
- ⁴⁴ ЧГВ. – 1898. – 13 окт. (№ 1626).
- ⁴⁵ ЧГВ. – 1900. – 30 окт. (№ 2326).
- ⁴⁶ ЧГВ. – 1896. – 23 июня (№ 831), 27 июля (№ 864); 1899. – 19 ноябр. (№ 2004).
- ⁴⁷ ЧГВ. – 1897. – 14 мая (№ 1139).
- ⁴⁸ ЧГВ. – 1898. – 29 мая (№ 1495).
- ⁴⁹ ЧГВ. – 1897. – 17 сент. (№ 1259).
- ⁵⁰ ЧГВ. – 1898. – 1 июля (№ 1868).
- ⁵¹ ЧГВ. – 1896. – 27 февр. (№ 722).
- ⁵² ЧГВ. – 1895. – 27 июля (№ 514).
- ⁵³ Черниговская памятка на 1896–1897 г. – Чернигов, 1896. – С. 182, 194.
- ⁵⁴ ЧГВ. – 1895. – 24 марта (№ 397), 7 июля (№ 496).
- ⁵⁵ ЧГВ. – 1896. – 18 окт. (№ 944).
- ⁵⁶ ЧГВ. – 1899. – 20 янв. (№ 1717).
- ⁵⁷ ЧГВ. – 1899. – 28 апр. (№ 1808).
- ⁵⁸ ЧГВ. – 1900. – 28 окт. (№ 2166); 1901. – 9 янв. (№ 2390), 10 апр. (№ 2475)
- ⁵⁹ ЧГВ. – 1898. – 20 июня (№ 1517).
- ⁶⁰ ЧГВ. – 1899. – 3 янв. (№ 1701).
- ⁶¹ ЧГВ. – 1897. – 30 дек. (№ 1358); 1899. – 12 мая (№ 1821).
- ⁶² ЧГВ. – 1898. – 20 сент. (№ 1604).
- ⁶³ ЧГВ. – 1900. – 5 июня (№ 2187).
- ⁶⁴ ЧГВ. – 1899. – 24 янв. (№ 1721).
- ⁶⁵ Черниговская памятка на 1896–1897 г. – С. 125; Сборник обязательных для жителей Чернигова постановлений, изданных городской думой с 1876 по 1893 г. – Чернигов, 1894. – С. 29–30.
- ⁶⁶ Отчет о деятельности Черниговского городского общественного управления за 1898 г. – С. 203; ЧГВ. – 1901. – 13 апр. (№ 2478).
- ⁶⁷ ЧГВ. – 1897. – 21 апр. (№ 1117).
- ⁶⁸ ЧГВ. – 1897. – 29 апр. (№ 1125).
- ⁶⁹ ЧГВ. – 1900. – 20 авг. (№ 2657).
- ⁷⁰ ЧГВ. – 1903. – 6 апр. (№ 3159).
- ⁷¹ ЧГВ. – 1898. – 10 авг. (№ 1566).
- ⁷² Отчет о деятельности Черниговского городского общественного управления за 1898 г. – С. 15.

- ⁷³ ЧГВ. – 1903. – 26 апр. (№ 3177).
- ⁷⁴ ЧГВ. – 1894. – 29 марта (№ 56).
- ⁷⁵ ЧГВ. – 1899. – 4 июля (№ 1871); 1903. – 6 апр. (№ 3159).
- ⁷⁶ ЧГВ. – 1894. – 10 июня (№ 125).
- ⁷⁷ ЧГВ. – 1895. – 29 дек. (№ 666).
- ⁷⁸ ЧГВ. – 1896. – 31 дек. (№ 1014).
- ⁷⁹ ЧГВ. – 1896. – 19 ноябр. (№ 796).
- ⁸⁰ ЧГВ. – 1897. – 4 янв. (№ 1017).
- ⁸¹ ЧГВ. – 1900. – 19 янв. (№ 2400); 1894. – 24 марта (№ 51); 1903. – 20 апр. (№ 3171); 1901. – 31 янв. (№ 2412).
- ⁸² Киевская старина. – 1899. – Март. – С. 145.
- ⁸³ ЧГВ. – 1896. – 30 июня (№ 838).
- ⁸⁴ ЧГВ. – 1897. – 2 апр. (№ 1101).
- ⁸⁵ ЧГВ. – 1897. – 25 апр. (№ 1121), 26 апр. (№ 1122).
- ⁸⁶ ЧГВ. – 1897. – 8 янв. (№ 1020).
- ⁸⁷ ЧГВ. – 1897. – 15 мая (№ 1140).
- ⁸⁸ ЧГВ. – 1903. – 2 марта (№ 3125).
- ⁸⁹ ЧГВ. – 1899. – 18 янв. (№ 1719).
- ⁹⁰ ЧГВ. – 1902. – 9 марта (№ 2789).
- ⁹¹ ЧГВ. – 1902. – 18 янв. (№ 2741).
- ⁹² Труды Черниговской губернской ученой архивной комиссии. 1897–1898. – Изд. 2. – Чернигов, 1914. – С. 10.
- ⁹³ Линюк Л. Музей Чернігівської губернської вченої архівної комісії //Родовід. – 1996. – № 2 (14). – С. 39.
- ⁹⁴ ЧГВ. – 1899. – 30 сент. (№ 1956).
- ⁹⁵ ЧГВ. – 1902. – 29 апр. (№ 2838).
- ⁹⁶ ЧГВ. – 1896. – 5 сент. (№ 904).
- ⁹⁷ ЧГВ. – 1900. – 15 авг. (№ 2256).
- ⁹⁸ ЧГВ. – 1899. – 30 апр. (№ 1810).
- ⁹⁹ ЧГВ. – 1900. – 4 апр. (№ 2131).
- ¹⁰⁰ Краткий обзор деятельности Черниговского городского общественного управления за четырехлетие 1901–1905. – Чернигов, 1905. – С. 13.
- ¹⁰¹ Очерк истории Чернигова 907–1907. – Чернигов, 1908. – С. 67.
- ¹⁰² ЧГВ. – 1896. – 21 авг. (№ 888).
- ¹⁰³ ЧГВ. – 1899. – 17 апр. (№ 1800).
- ¹⁰⁴ ЧГВ. – 1902. – 13 апр. (№ 2823), 20 апр. (№ 2828).
- ¹⁰⁵ ЧГВ. – 1902. – 3 окт. (№ 2984).
- ¹⁰⁶ ЧГВ. – 1902. – 20 апр. (№ 2828).
- ¹⁰⁷ ЧГВ. – 1899. – 5 марта (№ 1758).
- ¹⁰⁸ ЧГВ. – 1899. – 2 мая (№ 1812), 6 мая (№ 1816).
- ¹⁰⁹ ЧГВ. – 1896. – 8 февр. (№ 703), 23 февр. (№ 718); 1898. – 27 июня (№ 1524).
- ¹¹⁰ ЧГВ. – 1897. – 25 авг. (№ 1238).
- ¹¹¹ ЧГВ. – 1899. – 24 янв. (№ 1721).
- ¹¹² ЧГВ. – 1899. – 26 мая (№ 1835), 29 мая (№ 1837).
- ¹¹³ ЧГВ. – 1900. – 3 окт. (№ 2300).
- ¹¹⁴ ЧГВ. – 1895. – 21 янв. (№ 338), 4 дек. (№ 654).
- ¹¹⁵ ЧГВ. – 1895. – 11 янв. (№ 328); 1897. – 17 июня (№ 1181); Черниговское слово. – 1907. – 11 янв. (№ 56).
- ¹¹⁶ ЧГВ. – 1903. – 11 янв. (№ 3077), 19 янв. (№ 3085).
- ¹¹⁷ ЧГВ. – 1903. – 13 янв. (№ 3079).
- ¹¹⁸ ЧГВ. – 1903. – 11 февр. (№ 3107).
- ¹¹⁹ ЧГВ. – 1903. – 23 янв. (№ 3089).
- ¹²⁰ ЧГВ. – 1903. – 9 февр. (№ 3105).
- ¹²¹ ЧГВ. – 1903. – 19 февр. (№ 3114).
- ¹²² ЧГВ. – 1903. – 16 февр. (№ 3112).
- ¹²³ ЧГВ. – 1903. – 2 марта (№ 3125).
- ¹²⁴ ЧГВ. – 1903. – 19 февр. (№ 3114).
- ¹²⁵ Там же.
- ¹²⁶ ЧГВ. – 1903. – 23 февр. (№ 3118).
- ¹²⁷ <http://tsarselo.ru/photos/0/photo8274.html>
- ¹²⁸ Черниговское слово. – 1908. – 5 авг. (№ 507).
- ¹²⁹ http://ru.wikipedia.org/wiki/Андреевский_Евгений_Константинович

БЛАКИТНИЙ М.

З життя Чернігова початку ХХ століття: міські крамниці і магазини

На початку ХХ ст. Чернігів – провінційне місто Російської імперії, центр однойменної губернії. У 1912 р. у місті проживало до 35 тис. мешканців. Фактично не було важкої промисловості. Легка промисловість повільно, але розвивалася. Харчова галузь і ремісництво достатньо добре і динамічно прогресували, як і ринок товарів та послуг. Ціни на товари і послуги були невисокими у порівнянні з іншими містами Російської імперії, що приваблювало до Чернігова багатьох чиновників та військових у відставці, які залишалися тут мешкати. Середня заробітна платня по місту становила 700–800 крб. на рік [1], по Росії – 1000–1100 крб.

Мешканці проживали у приватному секторі. Переважна більшість будинків-садиб були одноповерховими, дерев'яними на цегляному фундаменті. Як правило, кожний будинок мав сад, господарський двір зі свійськими тваринами (корови, свині, кури). У всіх помешканнях було пічне опалення дровами, торфом або вугіллям. «Зручності», переважно, були у дворі. Певна кількість будинків заможних мешканців Чернігова мали наступні технічні новації: електричне освітлення, телефон, водогін, теплу ванну і «ватерклозет», камін, гараж для авто та ін. Наприклад будинки: Богданова (вул. Мстиславська), Гольдфайна (вул. Миколаївська), Драчевської (вул. Воздвиженська), генерала Кудрявцева (вул. Срітенська), Лавровського (вул. Срітенська), Мацка (вул. Бульварна), священика Рклицького (вул. Магістратська), Столиці (вул. Миколаївська), Щербини (вул. Шосейна), Яновського (вул. Лизогубівська) та ін. У багатьох будинках здавалися в оренду кімнати або квартири.

До місцевих багатіїв тих часів можна віднести: В. Вондрака, М. Бодаєва, В. Ізмаїльського, Ф. Метрик-Данюшевську, С. Царфіна, Ю. Сидоренка, Б. Зороховича, Г. Гінзбурга, Л. Нехліна, С. Давиденка, Ф. Лагутіна, О. Мехеда, Ф. Пилипенка-Ахременка. Значну частину фінансово-економічного життя міста контролювало єврейське населення.

Переважна більшість міських магазинів і крамниць знаходилася на Богоявленській і Шосейній вулицях. У Чернігові діяло понад 100 магазинів і більше 50 лавок (на 1896 р. – майже 70 магазинів і лавок) [2]. Деякі з них закривалися і припиняли існування або змінювали власника. Багато магазинів, крамниць, контор, готелів не мали окремого приміщення і працювали у житлових будинках. У цьому плані виділялися насичені різними підприємствами, організаціями й установами будинки: Безкоровайного, Дасюка, Заворотного, Христодуло, Царфіна (вул. Шосейна), Трофимова, Беляєва (вул. Воздвиженська), Туровського, Урінсона (вул. Богоявленська), та ін. Загальновідомими у місті та губернії були наступні магазини і крамниці: багатопрофільні – Ф. Метрик-Данюшевської, Олексіївський пасаж (торговельний центр), І. Лівшиця, І. Ципіна, Г. Уріна і М. Урінсона, продуктові – братів Буленків, М. Головіна, С. Давиденка, Ю. Сидоренка і Е. Микикечка, І. Свечникова, О. Мороза, А. Глинки і Н. Дрозда; горілчані – М. Бермана, В. Лімана; одягу – братів Кисловських, Н. Левіна, С. Пруса, братів Ульянових-Улькових; взуттєві – Т. Дубиніна, М. Палія; годинникові – Д. Липковського, М. Плисецького, С. Шлепянова; технічний Б. Зороховича; автомобільний магазин В. Ізмаїльського; книжкові – А. Айзена, І. Ідліса, Н. Якубовича; музичний магазин М. Козуба, тютюновий «Хатка».

Більшість товарів харчової галузі (ковбаси, м'ясні та рибні продукти, масло, борош-

няні і кондитерські вироби) виготовлялися у місті або неподалік від нього. Продукти зберігалися за допомогою льоду. Переважну більшість побутових речей, спиртні напої, деякі харчі привозили з інших місцевостей Російської імперії та з-за кордону, а саме: горілчані вироби, рибні товари, сири, одяг, взуття, аксесуари, тканини, самовари, грамофони, патефони, платівки, швейні машинки, велосипеди, автомобілі, медичні препарати та ін. Окремі міські підприємства легкої промисловості займалися виробництвом меблів, пошиттям одягу і взуття.

На потреби мешканців Чернігова на міських бойнях худоби щороку заготовляли значний запас м'яса різних свійських тварин. Так, у вересні 1907 р. було забито: 40 биків, 604 корови, 142 «ялівки», 155 телят і 2607 овець. У 1908 р. – 7907 голів ВРХ, 4338 телят, 1248 овець і 10235 свиней. Кожного року мешканці міста у власних господарствах забивали понад 3 тис. свиней (кололи по дворах, на берегах річок, озер). Так, у грудні 1907 р. в Чернігові були встановлені наступні ціни на м'ясо за 1 фунт (=410 г): свинина – 10 коп., баранина – 10 коп., яловичина – 12 коп. 1-й сорт, 2-й сорт – 8 коп., 3-й – 5 коп.; коширне м'ясо – 14 коп. [3] У 1911 – на початку 1912 р. м'ясну торгівлю у місті контролювали 3–4 перекупники.

Доречно навести ціни на інші харчові продукти та деякі товари у Чернігові, зокрема, на 1908–1910 рр.: пляшка вина – від 15 коп., шампанське – від 1 крб., пляшка квасу – від 4 коп., ніжинські огірки – від 75 коп. бочечка, ікра – від 2 крб. 50 коп. фунт, ковбаси – від 30 коп. фунт, гречка – 91 коп. пуд (=16,4 кг), горох – 95 коп. пуд, картопля – 20 коп. пуд (1 коп. – фунт), цибуля – 80 коп. пуд, березові дрова – 10–12 коп. пуд, пшенична мука – 2 крб. 50 коп. пуд, яйця (десяток) – 22–26 коп. Кури коштували 35–40 коп., пара курчат – 20–25 коп., полуниця – 10 коп. фунт, 100 качанів капусти – від 3 до 6 крб. (один качан – 5 коп.), сало – 18–22 коп. фунт, сметана – 5 коп. за одну склянку (за фунт – 12–13 коп.), одна склянка молока – 1 коп., сир – 5 коп. фунт, масло вершкове – 33 коп. фунт, щука – 25 коп. фунт, пуд яблук «антонівки» – 1 крб. 30 коп., пуд «путинки» – 1 крб. 50 коп., сіно – 27–30 коп. пуд, солома – 8–10 коп. пуд. Корова коштувала приблизно 50 крб. Чоловічий костюм від 9 крб., учнівська форма – від 3 крб. Жіночий велосипед продавався за 100 крб., уживаний чоловічий – 60 крб. Нова бричка коштувала приблизно 100 крб. Друкарська машинка «Ремінгтон» (не нова) – 75 крб. Швейна машинка «Зінгер» від 25 крб. На міському цегляному заводі одна тисяча штук цегли коштувала 50 коп. [4]

У місті діяло два базари: старий – на Красній, базарній площі і новий – на Олександрівській площі (сучасний Центральний ринок); відбувалися ярмарки: Проводський, «Десятуха» і Воздвиженський.

Діяло понад 40 різних закладів громадського харчування: ресторани, чайні, їдальні, трактири, паштетні, кофейні, харчевні, пивні лавки. Зокрема 6 ресторанів: Ф. Лагутина, Д. Виноградова, «Волга» і «Харбин» А. Коновицького; трактири С. Давидовича, «Палестина» П. Тимошишиної, «Русский трактир» М. Родіна, квасні заклади В. Огієнка та Ф. Пилипенка-Ахременка, пивні – Вондрака, Шефлера та ін. Обіди коштували від 25 коп., склянка горілки – 3–5 коп. Солдат було заборонено пускати у трактири. Також діючі закони не дозволяли продавати спиртні напої п'яним клієнтам [5].

Промисловий блок був представлений майже 20 заводами і фабриками (на 1896 р. – 8). Звісно, що більша частина з них мала лише відповідну назву, а за обсягами виробництва і площею були невеликими. Працювало понад 50 різних технічних майстерень, контор та інших невеликих підприємств. Діяло майже 30 складів різного профілю. До потужних підприємств і фірм можна віднести: броварні – В. Вондрака (виробляла 11 сортів пива), Ю. Шефлера, Ф. Стржибни, цегляні заводи – купця Г. Гінзбурга, А. Туровського, Н. Пилипенка, епархіальний свічковий завод, деревообробний завод (братів Зороховичів,

Мачерета, Залкінда і Гордона), чавуно-мідно-ливарний завод; фабрики – піаніно А. Поржезинського, фарб і шпалер купця Л. Нехліна; склади – лісний Ф. Лизогуба, винний Г. Трабського, технічний С. Царфіна, купця С. Монозона.

У цей період в Чернігові діяло 20 готелів. Найбільш відомими і знаними з них були: «Царьград», «Гранд-Отель», «Александровская», «Юг». Останнім був збудований готель «Москва» Михайла Микитовича Бодаєва (на розі Шосейної і Єлецької вулиць; нині – Інститут історії, етнології та правознавства ім. О.М. Лазаревського). Готель почав працювати з вересня 1914 р. і вважався кращим у місті [6]. Зняти номер у готелях на добу можна було за 50–75 коп., хоча ціни доходили і до 3–6 крб. Також функціонували постійні двори.

Діяло 9 цирулень, 5 кінотеатрів, 6 фотосалонів (на 1896 р. – 2 фотоательє). Зокрема, циркульні – Л. Гальперіна, Л. Нехліна, М. Шуликова, Г. Мархашова; кінотеатри – «Мираж», «Експрес» (зал на 500 місць), «Наука и жизнь»; фотографічні салони – В. Гольдфайна, Р. Чарнецького та ін.

Технічний прогрес поволі, але проникав у міське життя. У Чернігові діяла поштово-телеграфна контора з телефонною станцією. Якщо на 1900 р. у Чернігові було 67 абонентів телефонного зв'язку, то в 1912 р. – 143, у 1918 р. – до 300 абонентів. На вулицях міста з'явився новий вид транспорту – автомобільний. Так, легкий триколісний автомобіль «Циклонета» (на 2–3 місця) у 1912 р. коштував 1740 крб. Хоча ціни на машини доходили до 10 тис. крб. і вище [7].

Основну ж масу пасажирів і вантажів перевозили за допомогою коней. Диліжанси на Козелець, Гомель, фактично, відходили щодня. По місту службовці, навіть вищого рангу, їздили верхи на конях, дрозжах. Також коней запрягали у брички, фаєтони, карети. Візники були легкокінні (для перевезення пасажирів) і ломові (возили вантаж). Кожний візник мав розряд і власний номер. Окремих візників називали «лихачі» і «резинки»: вони на колеса своїх транспортних засобів натягували гумові шини. Таким візникам сплачували вищу таксу за послуги. Деякі візники за доставку пасажирів з вокзалу (с. Количівка) у місто вимагали 3–4 крб. [8]

Пасажирський потяг відходив щодня від ст. Количівка о 10-й годині вечора. Влітку 1908 р. проїзд на потязі за маршрутом Чернігів–Київ коштував: 8 крб. 82 коп. для пасажирів першого класу, 5 крб. 15 коп. – другого, 2 крб. 94 коп. – третього [9].

Для перевезень активно використовували водні артерії. Так, у період навігації по Десні плавали пароплави: «Минск», «Восток», «Проня», «Беседь», «Ворон», «Лихой», «Донець», «Чикаго», «Десна», «Скорый», «Добрянка», «Чернигов» і «Остер». Вони щодня здійснювали пасажирські рейси по лінії Чернігів–Макошине–Новгород-Сіверський (і далі, на Трубчевськ–Брянськ) (з весни по осінь). 8 липня 1909 р. з Києва до міста вперше прибув пароплав «Императрица Мария Федоровна», 21 липня 1909 р. – один з кращих пароплавів – «Держава». Навесні 1910 р. пароплав «Лихой» був замінений на пароплав «Ратмир». У серпні 1910 р. пароплав «Лихой» був переобладнаний і знову здійснював рейси між Черніговом і Києвом, він мав електричне освітлення й окремі каюти, як і «Скорый» [10].

26 квітня 1907 р. відкрили автомобільне сполучення між Черніговом і Гомелем. Автомобільна контора знаходилася у готелі «Марсель». У січні 1909 р. було дозволено А.О. Прейсу і І.М. Полякову відкрити автомобільне сполучення між Черніговом і Києвом. 3 квітня 1910 р. у місті за окрему плату можна було покататися на автомобілі.

Фактично, вперше багато машин різних марок в одному місці чернігівці побачили 19 червня 1910 р., коли до міста завітали учасники автопробігу Петербург–Київ–Москва: 41 машина зупинилася на Соборній площі. На авто фірми «Делоне-Бельвіль» приїхала єдина жінка-учасниця княгиня С. Долгорукова. Тоді ж трапилася перша автоаварія на Черні-

гівщині – з командорським авто «Мерседес» (17-а верста, на південь від міста). Не оминув Чернігів і Варшавський автопробіг 1912 р. (20 машин; середня швидкість – понад 100 км/год). Через місто учасники пробігу проїхали 28 червня 1912 р.

З 25 серпня 1913 р. почались щоденні автомобільні перевезення людей з Чернігова до Гомеля. Їх здійснювала місцева автомобільна компанія «Ауто». З жовтня 1915 р. між Черніговом і Гомелем почав курсувати автобус (один рейс на день; ціна квитка 1-го класу – 5 крб., 2-го – 4 крб.). Автобусна станція знаходилася на Богоявленській вулиці, у будинку Палія [11].

У вересні 1910 р. стало відомо, що домовласник І. Свідерський хотів звернутися до міської адміністрації з пропозицією облаштувати у Чернігові кінний трамвай. Усі роботи повинен був виконувати військовий інженер, полковник А.К. Герандлі, який приїздив з Петербурга для ознайомлення з топографією міста [12]. Але проект не був реалізований.

29 жовтня 1911 р. до міста прибув один з кращих авіаторів Російської імперії – А. Кузминський. 30 жовтня 1911 р. о 15-й годині 40 хвилин літак «Блеріо» (вага понад 16 пудів) злетів. Політ над Десною тривав 6 хвилин. Ціна квитка за перегляд чарівного видовища сягала 12 крб. 40 коп. [13].

За період з 1905 р. по 1918 р. у місті діяло 15 аптек і аптечних магазинів (на 1896 р. – 5), працювало 89 лікарів (20 – жінки). Вони надавали широкий спектр послуг, у тому числі, приймали вдома. Дуже швидко розвивалася стоматологія. У цій сфері 32 лікарі пропонували: лікування і видалення зубів під наркозом, штучні зуби, пломбування порцеляною. Дуже часто бідних мешканців лікарі обслуговували безкоштовно. Широко знаними були аптеки: І. Маркельса, Є. Костовецького, В. Андразького, Червоного Хреста.

До 1911 р. у місті тільки І. Ідліс і Т. Заводський (букініст) купували старовинні речі. В 1911 р. антикваріатом займалися також ремісники, ювеліри, майстри з ремонту годинників, заїжджі кияни та ін. Дуже часто підробки старовини з Києва продавалися у Чернігові [14].

У місті працювало кілька підприємств ритуальних послуг. Відомим був магазин поховальних речей («магазин гробов») міщанина Ф. Трофимова, у якому пропонували металеві труни від 45 крб., дубові – від 35 крб., соснові – від 20 крб. За оренду катафалка треба було сплатити не менше 8 крб. На 1911 р. були встановлені наступні ціни за поховання на міському кладовищі (старе кладовище на Старобілоуській вулиці): поряд з церквою (на погості) – від 25 крб., поза межами погосту: 1-е місце – 20 крб., 2-е місце – 15 крб., 3-є місце – 12 крб., 4-е – 8 крб. Кладовище утримувалося погано (були хащі і багато дерев). Охороняв його один сторож, який до того ж незаконно займався облаштуванням квітників, склепів, пам'ятників. Молодь грабувала могили, крапа надгробні прикраси, вінки, фарфорові фотографічні картки, ламала хрести, ікони, огорожі. Кладовище контролював член Чернігівської міської управи. Більшість надгробків робилися у майстерні пам'ятників Василя Шевченка [15].

Задовольнити культурні і естетичні потреби можна було відвідавши музеї Чернігова: Чернігівської губернської вченої архівної комісії (з 1896 р.), Українських старожитностей В.Тарновського (з 1902 р.), Єпархіальне «древлехранилище» (з 1906 р.). З 1 травня 1916 р. почав діяти науково-анатомічний музей Г. Корольова на Шосейній вулиці, у будинку Я. Гурвича (вхід – 30 коп., тільки для дорослих) [16]. У Чернігові часто виступали артисти опери, різні театральні колективи, гастролери багатьох жанрів і циркові трупи. Багато заходів влаштовувало Чернігівське відділення Імператорського музичного товариства. З побудовою Літнього театру на Валу (1912 р.) вирішилася проблема з місцем проведення багатьох культурних заходів.

До якісних змін у Чернігові призвів і візит останнього російського імператора Миколи II, який відбувся 5 вересня 1911 р. Один з гостей міста зазначав: «Чернигов был не тот, каким я его знал раньше. Я был приятно поражен. От Чернигова я не мог ожидать такого размаха».

Свої корективи в усі сфери життя Чернігова внесла Перша світова війна. У перший рік війни дуже здорожчала чорнильна фарба. Поступово підвищуються ціни на харчі. Наведемо базарні ціни на продукти на кінець липня 1915 р.: фунт сала – від 28 до 40 коп., яловичини – 16–18 коп., свинини – 18 коп., кращої риби – 25–35 коп., яблук – 3–5 коп.; яйця – 26 коп. десяток, картопля – 60 коп. пуд, качан капусти – 3–7 коп.

Наприкінці 1915 р. 1-й польський комітет у Чернігові відкрив їдальню для біженців на Старому базарі у будинку Мерперта. Швейна майстерня цього ж комітету діяла з 1916 р. на Ремісничій вулиці у будинку Дігтяренка. На початку року на Шосейній вулиці у будинку гімназії «Группы родителей» була відкрита дешева їдальня Всеросійського товариства допомоги біженцям (обіди для біженців «русской национальности»).

У 1916 р. прискорюються інфляційні процеси, відбувається різке подорожчання харчів і найбільш необхідних товарів для життя, зокрема, взуття: якщо до війни черевики продавалися по 5 крб., то тепер – 14–15 крб.

Наприкінці 1916 – на початку 1917 р. – Чернігівська міська управа видавала картки на цукор.

На лютий 1917 р. пуд тютюну у Чернігівському повіті коштував від 20 до 30 крб.

Базарні ціни у місті на жовтень 1918 р.: за фунт сала – 13 крб. 50 коп., свинини – 3 крб., сметани – 5 крб.; курка – 7 крб., яйця – 4 крб. 50 коп. десяток, молоко – 50 коп. склянка, картопля – 5 крб. пуд, качан капусти – 1 крб. 30 коп. [17] Як бачимо, ціни збільшилися у 20–30 разів.

Нижче подаємо перелік чернігівських магазинів, у дужках зазначені роки, за які є інформація про заклад. Перелік складений на підставі путівників та чернігівських газет початку ХХ ст. Оскільки газети видавалися російською мовою, у тих випадках, коли повне ім'я власника закладу невідоме, його ініціали подані за газетною публікацією, тобто – у російськомовному варіанті.

Продовольчі магазини

Бакалійна лавка М. Генкіна – на Київській вулиці.

Бакалійна лавка Єлькіної – на Хлібопекарській вулиці.

Бакалійна лавка Косача – на Катерининській вулиці у будинку Черницької (навпроти жіночої гімназії).

Бакалійна лавка Давида Майліса.

Бакалійна лавка Милявського – на Олександрівській площі (1908).

Бакалійна лавка Е.К. Скрипкиної – на Сіверянській вулиці, № 28, у будинку Могиловича (1909).

Бакалійна лавка А. Шихуцького – на Шосейній вулиці. Лавку орендував В.З. Ілленко.

Бакалійно-гастрономічна торгівля А.Н. Добронизського – на Гончій вулиці у власному будинку. Відкрита 3 грудня 1909 р. Продавали також: аптекарські та господарські товари, речі для риболовлі. 3 липня 1910 р. – лавка здавалася в оренду.

Дрібна бакалійна крамниця Г.І. Мощенка – на Казарменій дільниці.

Булочна Моісея Мордухова Зискінда – на Богуславській вулиці у колишньому будинку Селюка (1909).

Булочна селянина Федора Модестовича Лагутіна.

Булочна Лейби Рахлевського – на Шосейній вулиці.

Булочна Тетьоркіної – на Богоявленській вулиці, поряд з магазином Райцева.

Варшавсько-єврейський ковбасний заклад Е.А. Альперіна – на Богоявленській вулиці у будинку Зороховича. Продавали товари оптом і вроздріб (1912).

Винно-бакалійна торгівля міщанина Василя Семеновича Сіоницького – на Красній базарній площі. Пропонували шустівські вина, шампанське (від 1 крб. 25 коп. і вище за пляшку) (1912).

Винно-гастрономічні і ковбасні магазини купців-братів Іллі Юхимовича та А.Ю. Буленків – колишній магазин братів Сачків. Перший магазин на Богоявленській вулиці в будинку Трофимова (1908–1911), другий – на Красній площі. Продавали російські і закордонні коньяки, лікери, шампанське, ром, вина, шпалери, масло вершкове і підсолоне з економії Панченка (по 40 і 55 коп. за фунт), мило заводу Н.А. Яковлева (Київ), кримське цілоще мило «Киль» заводу Харченка у Севастополі, окороки, рибні товари, сир.

Винно-гастрономічний магазин А.Н. Глинка, Н.А. Дрозда і О.М. Мороза. Продавали: мезенську навагу, осетрів, сьомгу, ікру, балики, оселедці, «копчушки», сардини, рибні і овочеві консерви, омарів, сир, шинку, рябчиків, тетеревів, кондитерські вироби, вина, коньяки, горілку, лікери, шампанське, «Седнівські» пряники Надії Агапівни Гошко (1908). З 1913 р. власниками магазину були тільки А. Глинка і Н. Дрозд.

Винно-гастрономічний магазин і ковбасне виробництво Михайла Андрійовича Головіна («колбасная», ковбасний магазин) – на Богоявленській вулиці. Продавали: м'ясні вироби, вершкове масло Бландових (московське), швейцарський і французький сир («Брі», «Комембер», «Рокфор»), сир «Розентово», гриби боровички і маслоки (15 коп. за фунт), сардини, ікру, ніжинські огірки, пастеризовані вершки, дунайські оселедці. Ковбаси готувалися два рази на день. Працювали спеціально запрошені майстри з Києва (від Бульйона). Приймали для копчення і соління окороки (1909–1910). З 1911 р. – магазин і «колбасная» стали належати М.Н. Єльчицю. М. Головін як утримувач ковбасного закладу, що зберігав зіпсовані продукти, у вересні 1910 р. отримав один місяць арешту.

Винно-гастрономічний магазин купця Василя Карповича Дейнеки – продавали кримські і бессарабські вина. В. Дейнека – купець 2-ї гільдії, особистий почесний громадянин Чернігова (з квітня 1911 р.), церковний староста П'ятницької церкви.

Винно-гастрономічний і ковбасний магазин А.І. Іллясевича – на Шосейній вулиці у будинку Рейнгольда (навпроти казенної лавки № 53). А.І. Іллясевич колись працював у В.А. Цимерера (1918).

Винно-гастрономічний і бакалійний магазин Опанаса Максимовича Мороза – продавали спиртні напої, рибні продукти, шоколад, мармелад, карамель (від 25 коп. до 2 крб. за фунт). Знаходився поряд з магазином Мачерета. У 1918 р. при магазині діяв ковбасний відділ.

Винно-гастрономічний і бакалійний магазин купця Юхима Павловича Сидоренка та Е.І. Микикечка – на Красній площі (навпроти Товариства споживачів). Продавали: ікру, сьомгу, балик, окороки (Бульйона і білоцерківські), нарвські міноги, корюшку (свіжу і копчену), вугрів, осетрину, гриби (рижики, мариновані опеньки), шампанське, вино, лікери, горілку, кондитерські вироби, борошно («Елецкое пасхальное» А.А. Петрова, Терещенка, Кеніга), сири – швейцарський, французький, кавказький, російсько-швейцарський червоний, консерви (м'ясні, рибні, овочеві), масло «Вологодське» (1909). З 1910 р. тільки у цьому магазині продавалося вершкове масло економії Ольги Костянтинівни Мо-

лявко (отримували його щодня). Реалізували «Седнівські» пряники Надії Агапіївни Гошко, вершкове масло Шендюха. Продавали тютюн Богданова, Асмолова, Кушнарєва, Попова та ін. У липні 1912 р. повним власником став Ю.П. Сидоренко.

Винно-гастрономічний і бакалійний магазин Олексія Миколайовича Сорокіна – на Красній базарній площі у будинку Уріна (1914) (колишній – Ю.П. Сидоренка). О. Сорокін – колишній завідуючий чайним магазином Перлова.

Винно-збройний магазин Івана П. Кувалдіна – на Красній базарній площі (1907). Продавали вітчизняні і закордонні вина, коньяки, горілку.

Виноторгівля Василя Прокоповича Лімана – на Театральній площі (поряд з Красною) у будинку Мокієвського-Зубка. Продавали: закордонні лікери, коньяк «Мартель», кавказькі коньяки, рейнсько-бургундські та іспанські вина – «Портвейн», «Мадера», «Херес», «Марсала»; воду «Нарзан» (13 крб. 50 коп. за ящик); кахетинське вино (червоне і біле); шампанське «Гран-Мусе», «Абрау Дюрсо», «Луї Редерер», рожеве шампанське «Мум», «Мозель-Мусе»: найдорожче закордонне шампанське «Йоганнізберг» (4 крб. 50 коп. за пляшку); бордоські вина Шредер-Шилера. У продажу було Єлизаветпольське вино, «Каберне» князів Трубецьких, грецький коньяк (1907). З 1910 р. продавали також свіжу чорну паюсну ікру по 2 крб. 50 коп. за фунт, зернисту ікру – 3 крб. 20 коп. за фунт, сир.

Ковбасний заклад Григорія Михайловича Мацка – на розі Борисоглібської і Бульварної (Царської) вулиць у власному будинку. Виробляли ковбаси кожного дня, копчені окороки (1908).

Ковбасний заклад міщанина Володимира Цимерера – на Шосейній вулиці, біля Чорторійського мосту.

Ковбасний магазин Е.Ф. Морщакової.

«Колбасная» М.Н. Єльчиця (колишня – М. Головіна) – на Богоявленській вулиці. Також продавали полтавські окороки. У липні 1911 р. була зафіксована антисанітарія (гниле м'ясо).

«Колбасная мастерская» Федора Юхимовича Петренка – на Гончій вулиці у власному будинку. У 1914 р. був виявлений бруд.

«Колбасная мастерская» Лариси Василівни Подольської – на Гончій вулиці у будинку Кириченка. Траплялися випадки виявлення бруду, гнилі, іржі на ножах, брудних рук у робітників (1914).

«Колбасная» С. Трофимова – на розі Богоявленської і Борисоглібської вулиць у власному будинку. У місті було два ковбасні заклади С. і Ф. Трофимових. Траплялися випадки антисанітарії (1908).

«Колбасная» М.Е. Трофимової – відкрилася у жовтні 1911 р. на Богоявленській вулиці у будинку Беляєва.

Кондитерська Федора Модестовича Лагутіна – на Шосейній вулиці біля будинку Безкоровайного. Також продавали квитки на заходи Музичного товариства. Ф.М. Лагутін – купець 2-ї гільдії.

Кондитерська і булочна Василя Нагеля – на Богоявленській вулиці у будинку Альперштейна. Пропонували: бублики, цукерки, кондитерські вироби (1912). У липні 1915 р. була переведена до будинку Урінсона (Богоявленська вулиця, поряд з готелем «Юг»).

Магазин купця Степана Петровича Давиденка. Продавали: кондитерські вироби, бакалійні товари (сир, ікру, осетрину) і спиртні напої: дешеві кримські вина – князя Трубецького, Федосєєва, Воронцова, Говорова, Британова, Христофорова, донські, кавказькі і бессарабські (від 20–35 коп. за пляшку); коньяки «Мартель», «Мартіно», горілку, шам-

панське. При магазині діяв «Рейнський погреб» для зберігання і продажу спиртних напоїв. З 1911 р. почали продавати пресоване вершкове масло з ферми А.М. Бурого поблизу міст. Березне; сепараторне масло економії Селецького.

Магазин Лариси Василівни Подольської – на Богоявленській вулиці у будинку Беляєва. Продавали масло з економії Євгена Михайловича Посудевського (с. Пльохів), курятину, пиріжки (1914). На січень 1916 р. – власником був уже С.П. Лапицький.

Магазин С.Ф. Райцева – на Богоявленській вулиці у будинку Богуславського. Почав працювати з 1905 р. Продавали кондитерські і гастрономічні товари, сири, вино, ром, коньяк, лікери, шампанське, борошно «Елецкое» А.А. Петрова, шинку білоцерківську і київську, ніжинські огірки, маринований виноград (1907). Поряд знаходилася булочна Теторкиної.

Магазин Рівкіна – біля Чернігівської міської автобусної станції. Продавали рибні і кондитерські товари, сири, рябчиків (1 крб. 10 коп. – одна пара).

Магазин Товариства чайної торгівлі «Василий Перлов с сыновьями» – у 1907 р., переміщений з вул. Богоявленської (будинок Ципіна) до приміщення колишнього магазину Тверського.

Магазин купця І.Н. Свєчникова – на Красній базарній площі. Продавали пасхальне борошно Терещенка, окороки Бульйона і білоцерківські, вина, коньяки, лікери. Приймали пляшки свого розливу по 5 коп. (1907). У 1907 р. магазин придбало Чернігівське споживче товариство. Фірма І.Н. Свєчникова була ліквідована.

Магазин Товариства споживачів – продавали борошно Терещенка, окороки Бульйона, масло «Вологодське», ковбаси, балик, сушені гриби (80 коп. фунт), шоколадні цукерки, карамель, льодяники (фірм – «Жорж-Борман», «Абрикосова», «Галла-Петер»), печиво, каву, какао, рис, швейцарський сир від Єлісеєва (з Москви), сушені овочі (для «малоросійського борща и ленивых щей»), одеську халву, рахат-лукум, страсбурзькі пироги (паштети), родзинки, мигдаль, кишмиш, омари, зелений сир, гірчицю, тютюн. Також реалізували посуд Кузнецова і кришталь заводу Мальцева та ін.

Магазин Ф.Х. Трофимова – на Воздвиженській вулиці у власному будинку. Продавали харчі.

Молочний магазин Р.Б. Рузина – на Богоявленській вулиці у будинку Зороховича (1916). Продавали: свіже молоко, вершки, сир, сметану, вершкове масло.

М'ясні лавки Б.Г. Баженова – відкриті в 1911 р.: перша – в торговому корпусі біля П'ятницької церкви (навпроти П'ятницької вулиці), друга – на Новому базарі.

«Ренський погреб» міщанина Михля Урієва Бермана – на Богоявленській вулиці у власному будинку (на Красній площі, поряд з аптекою Маркельса і Чернігівською губернською земською управою). Відкритий у 1904 р. Продавали: вина, коньяки, лікери, наливки і «пейсаховскую» горілку; пиво броварні І.Е. Липського – «Пльзенское» і «Мартовское». Пляшка вина коштувала від 25 коп. (1908–1914).

Тютюновий магазин М.А. Герзона – на Шосейній вулиці (навпроти аптеки Червоного Хреста, поряд с готелем «Александровская»).

Тютюновий магазин Левітіна – на Шосейній вулиці. 22 жовтня 1917 р. був погромлений солдатами.

Тютюновий магазин Я.М. Лівшиця – на Красній площі (під готелем «Юг»). Діяв з 1887 р. Продавали сигари, запальнички та ін.

Тютюновий магазин «Хатка» – на розі Богоявленської і Борисоглібської вулиць, навпроти крамниці Перлова. Продавали тютюн і цигарки братів Кальфа та інших кращих

у Росії фабрик: «Месаксуди», «Стамбули», «Соломона Когана», «Бурас», курський тютюн «Алжирський». Ціна – від 8 крб. за фунт. У продажу були також різні сигари. Власник – М.А. Архипов (1907). У 1912 р. – інший власник.

Магазин тютюну Плисецького – на Шосейній вулиці.

Тютюновий магазин Рабіновича – продавав також багет для рам.

Фруктова лавка Етлі Львової – на Шосейній вулиці у будинку Доброгаєва (1914).

Фруктовий магазин Гелера.

Фруктовий магазин Гуревича.

Фруктовий магазин Огієнка.

Фруктовий магазин Є.С. Романенка – на Богоявленській вулиці, навпроти аптеки Костовецького.

Фруктовий магазин Романенка і Сисоя.

Фруктовий і гастрономічний магазин Е. Шапіро – на Шосейній вулиці в Єпархіальному будинку (поряд з готелем «Александровская»). Привозили фрукти з Криму, продавали цукерки, печиво.

Хлібна лавка міщанина Ш. Черняка.

Хлібна лавка Хани Шапіто.

Хлібопекарня Мойсея Ароновича Буніна – на П'ятницькій вулиці (1909).

Промтоварні магазини

Олексіївський пасаж – відкритий у липні 1909 р. На його території діяло понад 20 магазинів. Тут же функціонував театр-кінематограф «Експрес». В оренду торгівлі приміщення здавав керуючий справами Федір Григорович Химченко. Працювали: універсальний магазин Великіна і Качнельсона; магазин «Металл» І.М. Каминського (№ 17, ліквідований у 1911 р.); склад № 12 – Петербурзький фабричний склад шпалер і фарб; книжковий і паперовий магазин А.І. Айзена (№ 14); магазин галантерейної і взуттєвої торгівлі братів Івана та Йосифа Прокш (відкритий у серпні 1911 р., № 9); меблевий магазин майстра А. Малинського (меблі, gobелени, дзеркала, килими, матраци, ліжка, штучна шкіра, ремонт, № 10); магазин взуття Т.Н. Дубініна; поховальне бюро Миколи Антоновича Войтюшенка (діяло з кінця 1911 р.); майстерня чоловічого одягу А.Я. Нежиховського (№ 16); мануфактурний Київський склад (№ 10); київський військово-цивільний кравець Х.Г. Гуревич (№ 19); настроювач музичних інструментів А.Я. Ефрос (№ 10); магазин годинників, золотих, срібних і діамантових речей Д.Л. Липковського (з травня 1914 р., № 14); «Московський базар» (№ 9); «Московська іграшкова торгівля» (№ 15); меблі М. Бермана (№ 17); аптекарський і парфумерний магазин С.Ш. Туркіна (з літа 1915 р., № 16).

Універсальний магазин Ф. Метрик-Данюшевської – з 1856 р. на Богоявленській вулиці. Продавали: галантерейні товари, взуття (у т. ч. Петербурзького товариства «Скорород»), фуфайки, галстуки, кашне, шкарпетки, кальсони Жирардовської мануфактури, білизну, парасолі, рукавички, ридикюлі, військові і цивільні аксесуари для форменого одягу, папір, канцелярські вироби, музичні інструменти (роялі і піаніно придворної фабрики Я. Бекера із Санкт-Петербурга, балалайки – від 60 коп.), струни, ноти, патефони, вітальні листівки, ялинкові прикраси, книги для дітей, швейні машини і велосипеди англійського виробництва фабрики «Свіфт» різних моделей – «Британія», «Рогаль», «Піонер». Безкоштовно навчали їздити на велосипедах. При магазині працювала технічна майстерня. У 1908 р. був відкритий фотографічний склад, яким завідував фотограф Утевський. Головою фірми «Метрик-Данюшевської» був Моїсей Бенсіонович Метрик. Він помер 1 грудня

1909 р. Фірму очолила купчиха Фані Абрамівна Метрик-Данюшевська (у жовтні 1911 р. перейшла у православ'я разом зі своїми дітьми).

Взуттєва лавка Розенберга – на Красній площі (1911).

Галантерейна торгівля М. Кранца – на Красній площі.

Галантерейний магазин «Варшавский базар» З.А. Веселого – на Богоявленській вулиці у будинку Войдака (1914).

Галантерейний магазин Л.І. Циркіна (Б.М. Циркіна) – на Богоявленській вулиці у будинку Беляєва. Продавали одяг, взуття. Шили власне взуття (1914).

Галантерейний і музичний магазин «Оборот» І.Я. Лівшиця. Продавали: панчохи, шкарпетки, фуфайки, кальсони, парфумерію, музичні інструменти, грамофони, американські калоші, дитяче взуття та ін.

Друкарня і паперовий магазин Веселих – на Богоявленській вулиці у будинку Теторкіної (1909).

«Железная торговля» Вайнштейна.

Жіночий «Конфекціон» Хацкелевича – на Шосейній вулиці, навпроти кондитерської Ф. Лагутіна. Продавали жіночі плаття.

Залізна лавка С. Каганової.

Залізна лавка Нохима Мстиславського.

Іконна крамниця братів Бодаєвих – на Шосейній вулиці у будинку Герасименкової. Також продавали вироби із золота, срібла, багети, рами, столове срібло, килими (1909).

Іконна лавка Зотова – на Борисоглібській вулиці.

Київський магазин «мужского платья» кравця С.Х. Пруса (або І.М. Пруса) – на Шосейній вулиці у будинку Когана (1912). 1913 р. був переведений на Шосейну вулицю, під кінотеатр «Наука и жизнь». Пропонували продаж та пошиття військових і цивільних мундирів усіх міністерств, виготовляли канатні вироби (мотузки, шпагати, канати). Замовлення могли виконати за 24 години. Фірма існувала з 1825 р.

Книжковий і паперовий магазин «Общая польза» Хаїма Рафаїловича Гуревича – на Шосейній вулиці, навпроти магазину Єльяшева (1911).

Книжковий магазин і антикварна торгівля купця Юсея Залмановича Ідліса – на Богоявленській вулиці (1908).

Книжковий магазин Н.В. Якубовича (і Френкеля) – на Богоявленській вулиці у власному будинку (поряд з будинком Богданова). Десять зошитів по 10 аркушів кожний коштували 12 коп. (1911).

Крамниця Володимира Олександровича Ізмаїльського – на Луговій вулиці, № 14, у власному будинку. Продавали автомобілі, мотоциклетки фірм «Стеверс», «Мітчел»,

«Арес», «Діон-Бутон» (ціни – від 1500 до 6 тис. крб.), мотори для човнів. Здавали автотранспорт напрокат для прогулянок, мандрівок, весіль. З грудня 1910 р. організовані перевезення пасажирів до Козельця, Гомеля, Києва і по місту. В.О. Ізмаїльський – підполковник кавалерії у відставці, походив з дворян Чернігівщини.

Крамниця капелюхів Аврама Давидовича – на Красній площі.

Лавка міщанина Месра-Хаїма Зелікова Агранова – на Московській вулиці.

Лавка К.Я. Гальперіна – у будинку М.М. Хавіна (біля казенного винного складу) (1908).

Лавка Храковського – торгували кепками.

Лавка Арона Рахмана – на Олександрівській площі. Торгували старими речами.

Лавка лахмітника Шехтмана.

Магазин Н.Я. Великіна – на Богоявленській вулиці. Продавали вироби для обігріву помешкань.

Магазин М.А. Гальперштейна – продавали вироби з хутра.

Магазин Бориса Веніаміновича Зороховича – на Богоявленській вулиці у будинку Полторацького. Продавали вироби із заліза, будівельні матеріали (цемент, фарбу, цеглу, кахлі та ін.), «самые лучшие и дешевые в мире» сепаратори «Діаболо», гумові шини Фрейзінгера для екіпажів, рушниці, револьвери і речі для полювання. Приймали замовлення на вогнестійку цеглу власного виробництва («Братя Зороховичи»). Реалізували вугілля. Б. Зорохович – купець, володів маєтком у с. Бурівка Городнянського повіту, був представником англійської автомобільної компанії «Ф. Ян і К^о» (1910).

Магазин Кириченка – навпроти готелю «Александровская». Продавали картини.

Магазин купця Гірші Урієва Уріна – на Шосейній вулиці. Діяв з 1855 р. Продавали: меблі, килими, лінолеум, тканину, посуд, лампи, металеві ліжка, господарські речі, ялинкові прикраси та ін.

Магазин братів Фейгіних – торгували самоварами.

Магазин Ізраїля Ципіна – діяв з 1879 р. Продавали: жіночі сукні, капелюхи, панчохи, взуття, калоші («Треугольник»), білизну, віяла, парасолі, ридикюлі, іншу галантерею, дорожні, військові і цивільні речі, взуття петербурзьких і варшавських фабрик, купальні костюми. Шили власне взуття.

Магазин «Выгода» М.И. Гутцайта – на Богоявленській вулиці у будинку Зороховича (навпроти готелю «Юг», поряд з аптекою Маркельса, 1913). Продавали: музичні інструменти, грамофони, платівки, швейні машинки, велосипеди, самовари. У 1918 р. – годинниковий магазин, скупка коштовних речей.

Магазин взуття і майстерня Т.Н. Дубиніна – на Богоявленській вулиці у будинку Шеренка. Займалися ремонтом і виробництвом чоловічого (у т. ч. офіцерські чоботи), жіночого і дитячого взуття, продавали взуття інших підприємств. З літа 1907 р. – на Шосейній вулиці у будинку Мушинської, з 15 квітня 1911 р. – в Олексіївському пасажі, № 14, у жовтні 1912 р. – на Богоявленській вулиці в будинку Туровського (де працював кінематограф «Мираж»).

Магазин взуття братів Паперних – на Шосейній вулиці у будинку Уріна. Продаж і пошиття взуття.

Магазин і майстерня взуття чоботаря Г.А. Смирнова – на Шосейній вулиці у будинку Безкоровайного. Продавали взуття власного виробництва і привезене з Петербурга, вазеліновий крем для взуття (1908).

Магазин галантерейних товарів Х. Хаскіна – продавали: мереживо, тюль, панчохи, рукавички, білизну, краватки, американські калоші, дитяче взуття (1912).

Магазин годинників Х.С. Амітіна – навпроти кондитерської Ф. Лагутіна. Приймав замовлення для фірми полковника В. Ізмаїльського.

Магазин і майстерня годинникового майстра Н.М. Гутмана – на Богоявленській вулиці у будинку Ваксмана. Пропонували кишенькові і настінні годинники.

Магазин, майстерня годинників і грамофонів С.Б. Зака – на Богоявленській вулиці. Фірма існувала з 1892 р. Пропонували: годинники, ланцюжки, брелоки, платівки; лагодили годинники, грамофони, технічні і оптичні вироби (1912).

Магазин годинників, золотих і срібних речей Давида Лейбовича Липковського – на Шосейній вулиці у будинку Гудзя (1908), у липні 1909 р. переведений до колишнього будинку

Христодуло (поряд з аптекою Червоного Хреста). Продавали: годинники «Зенит», окуляри (пенсне, лорнети), срібні і золоті речі, коштовне каміння. В 1913 р. – на Шосейній вулиці у будинку Заворотного. З травня 1914 р. – в пасажі. Власник – купець Д. Липковський винайшов автоматичний годинник-портсигар і передав його Миколі II під час візиту імператора до міста.

Магазин годинників Михаловського – на Богоявленській вулиці у будинку Урінсона (1910).

Магазин годинникового майстра М.С. Плисецького – на Богоявленській вулиці у будинку Урінсона (готель «Юг»). Продавалися американські друкарські машинки «Ундервуд», папір тощо (1908).

Магазин годинників і дамських капелюхів М.М. і А.З Рєпкіних – на Богоявленській вулиці (1909 р.). У 1916 р. переведений на Шосейну вулицю, поряд з магазином М. Соколова. Купували речі з коштовних матеріалів (1918).

Магазин годинників, золотих і срібних речей купця Соломона Мойсейовича Шлепянова (згодом – В.С. Шлепянова) – на Шосейній вулиці у власному будинку (1909). Продавали годинники фірм «Омега», «Мозер», «Борема», «Ложина», «Зенит»; окуляри, біноклі, лорнети, грамофони, патефони, платівки, золоті, срібні, діамантові речі (у т. ч. вироби фабрики придворного постачальника «И.П. Хлебников и семья»). Купували старовинні речі. С.М. Шлепянов – спадковий почесний громадянин.

Магазин готового одягу Милявського – навпроти Чернігівської губернської земської управи.

Магазин «готового плаття» Нісона Л. Левіна – на Красній площі. Пропонували верхній одяг для чоловіків (шинелі, шуби, пальта, костюми) і жінок (шуби, пальта, жакети, пелерини) (1913).

Магазин друкарських машинок С.І. Соболя – на Шосейній вулиці, № 26, у будинку Заворотного. В 1916 р. – на Шосейній вулиці у будинку Царфіна (навпроти Чернігівської телефонної станції). С. Соболю – представник американської компанії «Ундервуд». Проводив навчання друкарству.

Магазин капелюхів і корсетів Софії Пікус – навпроти кінотеатру «Наука и жизнь» (з літа 1916 р.).

Магазин кахлів М.Н. Кранца – на Сіверянській вулиці у будинку В.С. Василькової. Був ліквідований у травні–серпні 1910 р.

Магазин кравця Хейфеца.

Магазин лабрадоритових, мармурових і гранітних пам'ятників та вмивальників Шкуркіна – почав діяти з літа 1905 р. на Шосейній вулиці у будинку Христуло.

Магазин «Металл» – навпроти Чернігівської губернської земської управи (поряд зі складом «Селянин»). Відкритий у січні 1912 р. Продавали вироби із заліза і господарські товари (кімнатні печі).

Магазин «Общий труд» – на Шосейній вулиці (навпроти театру). Продавали взуття.

Магазин одягу Бориса Соломоновича Фридмана – на Шосейній вулиці у будинку Шлепянова (1904). Пропонували вітчизняний і закордонний одяг. Фірма існувала з 1865 р.

Магазин посуду А. Мачерета .

Магазин поховальних речей («магазин гробов») міщанина Федота Хомича Трофимова – на Шосейній вулиці у будинку Заворотного (поряд із Соколовим), у серпні 1910 р. перенесений на Воздвиженську вулицю (на розі з Борисоглібською), тут же знаходився і катафалк. У 1910 р. у приміщенні був виявлений факт незаконної гри у карти (у тому числі і власником – Ф. Трофимовим).

Магазин чоловічого кравця М.М. Дубровського – на Шосейній вулиці, навпроти магазину М. Соколова. Виконували замовлення для цивільних і військових, у тому числі й за 24 години. Ймовірно, почав діяти з 1915 р.

Магазин фарб і шпалер Г. Шумяцького – на Богуславській вулиці у будинку Мерперта (1912).

Магазин шпалер Качина.

Майстерня зразкова Варшавська корсетна Софії Яківни Лібман – на Шосейній вулиці, поряд з кондитерською Ф. Лагутіна. Виготовляли: корсети, бандажі, тримачі для грудей і спини, ліфи (1912).

Майстерня капелюхів М. Дубровського – на Шосейній вулиці, навпроти готелю «Марсель» (з 1909).

Мануфактурна лавка Б.Е. Фурмана.

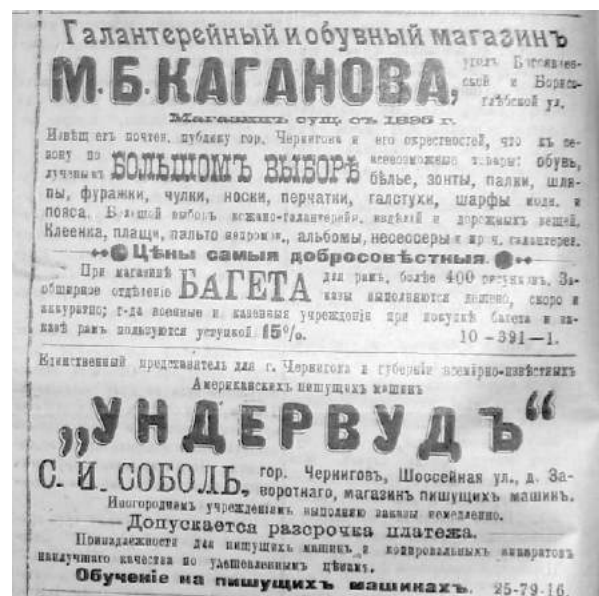
Мануфактурний магазин Білоцерковського – на Богоявленській вулиці, біля готелю «Юг» (1912). Продавали одяг, учнівську форму, тканини, килими. Ліквідований навесні 1913 р.

Мануфактурний магазин Аврама Еткіна – на Шосейній вулиці. Продавали тканини і білизну.

Мануфактурний, галантерейний і взуттєвий магазин М.Б. Каганова – на розі Богоявленської і Борисоглібської вулиць. Почав діяти з 1895 р. Продавали: одяг, парасолі, взуття, панчохи, шкарпетки, рукавички та ін.

Мануфактурний магазин братів Андрія та Івана Кисловських – на Шосейній вулиці у будинку власників (навпроти кондитерської Лагутіна (1907). Пропонували товари російських і закордонних фабрик, вироби для жінок. При магазині працювала майстерня з пошиття чоловічих костюмів. Ліквідований у грудні 1909 р.

Мануфактурний магазин «Ліон» Х. Левятова – на Богоявленській вулиці, поряд з магазином «Оборот». Продавали одяг і паперові товари.

Мануфактурний магазин товариства «Мануфактур» – на розі Шосейної і Богоявленської вулиць. Відкритий у вересні 1910 р.

Мануфактурний магазин Мінченка – на Богоявленській вулиці.

Мануфактурний магазин Аврама Айзикова Хацкелевича.

Мануфактурно-хутровий магазин міщанина Лейби Б. Родіна – на Богоявленській вулиці.

Мануфактурний і хутровий магазин купця Миколи Івановича Соколова – на Шосейній вулиці, під готелем «Марсель» (поблизу собору, 1908). Продавали тканини, верхній одяг, формений одяг, повний військовий мундир (1916).

Мануфактурний і хутровий магазин купця Мордуха Зискіндова Урінсона – продавали хутро, тканини та ін.

«Мебельный и гробной магазин» Авксентія Григоровича Бурдукалова – на Шосейній вулиці у будинку Христодуло (1905).

Модно-галантерейний магазин Г.С. Богданова – на Богоявленській вулиці у будинку Трофимова. Продавали взуття, швейні машинки «Зінгер» (1912).

Московський магазин одягу братів Ульянових-Улькових – на Воздвиженській вулиці у колишньому будинку Лагутіна. Відкритий у листопаді 1910 р. Продавали чоловічий, жіночий і дитячий одяг, уніформу для різних установ, шпаги. Шили одяг у власній майстерні (у тому числі – мундири, кітелі). У 1911 р. – на розі Шосейної і Воздвиженської вулиць, у будинку Гуревича, з березня 1912 р. – на Шосейній вулиці у будинку Заворотного (навпроти пошти).

Музичний магазин М.І. Козуба (М.А. Козуб. Депо музичних інструментів і нот) – на Шосейній вулиці, у будинку Царфіна (1908). Пропонували: балалайки, гітари, мандоліни, роялі та ін. Також продавали квитки на концерти. Тут же працювали майстер і настроювач. М.І. Козуб сам грав на духових інструментах, керував оркестром Вільного пожежного товариства. Співпрацював з фабрикою піаніно А.Ф. Поржезинського. В 1918 р. у приміщенні почав діяти інший магазин – Союзу працюючих офіцерів «Все для всіх» (комісійний відділ і квартирне бюро групи працюючих офіцерів). Продавали: верхній одяг, тканини, взуття, гобелени, золоті, срібні, старовинні речі та ін.

Оптово-роздрібний магазин Г. і Л. Малісових – на П'ятницькій вулиці у будинку Уріна. Пропонували галантерейні, мануфактурні та інші товари. Існував з 1864 р. Г.П. Малісов – купець (1912).

Оптово-роздрібний магазин взуття Мордуха-Афроїма Палія – продавали калоші фірми «Треугольник», взуття петербурзького підприємства «Скорород», шили власне взуття. Магазин існував з 1873 р.

«Оружейный магазин» Д.І. Кувалдіна – на Красній базарній площі. Продавали рушниці Бердана.

«Петербургский базар» (колишня – «Американская заря») – на розі Шосейної і Воздвиженської вулиць, навпроти Лагутіна. Продавали меблі, велосипеди, дитячі колиски та інші побутові речі (1914).

Пляшково-оцтовий заклад «Прима» М.Б. Сафьяна – фірма діяла з 1904 р.

Полотняна торгівля кустарного виробництва Г. Федорова – на розі Богоявленської і Мстиславської вулиць у будинку Шеренка. Відкрита восени 1911 р. Власник – виходець з Костромської губернії.

Суконно-мануфактурний магазин купця Шльоми Хаїмова Халфіна.

Торговельна лавка Ф. Вейнблота – на Срітенській вулиці.

Торгова лавка-магазин Г. Шафранського – на Шосейній вулиці, навпроти магазину Уріна. Торгували залізом.

Художній паперовий магазин Ф.А. Судакової – на Шосейній вулиці, біля «Александровской гостиницы» (навпроти гімназії Кузнецової). Продавали: листівки, альбоми, паспарту, календарі, багет (1909).

Центральний газетний кіоск Хаїма Рафаїловича Гуревича – на розі Шосейної і Богоявленської вулиць, навпроти магазину Ф. Метрик-Данюшевської. Продавали газети, книжки, листівки і підручники (1910).

-
1. Путеводитель по городу Чернигову и указатель торгово-промышленных фирм г. Чернигова. – Чернигов, 1912. – С. 23; Черниговская памятка. 1896–1897 гг. – Чернигов, 1896. – С. 207–208.
 2. Черниговская памятка. 1896–1897 гг. – С. 207–214.
 3. Черниговское слово. – 1907. – 4 окт. – С. 2; 6 дек. – С. 2; 8 янв. – 1909. – С. 2; 22 янв. – С. 2; 1912. – 24 марта. – С. 2.
 4. Там же. – 1907. – 18 апр. – С. 2; 2 авг. – С. 2; 12 окт. – С. 2; 1908. – 11 марта. – С. 2; 11 мая. – С. 4; 13 июня. – С. 1; 15 авг. – С. 4; 1909. – 10 марта. – С. 2; 9 окт. – С. 1; 17 окт. – С. 2; 1910. – 8 июля. – С. 4; 16 сент. – С. 3.
 5. Там же. – 1908. – 4 марта. – С. 2.
 6. Там же. – 1914. – 7 окт. – С. 4; 23 окт. – С. 4.
 7. Там же. – 1912. – 3 июля. – С. 1.
 8. Там же. – 1907. – 8 апр. – С. 4; 11 апр. – С. 2.
 9. Там же. – 1907. – 7 апр. – С. 4; 1908. – 22 июня. – С. 2.
 10. Там же. – 1907. – 7 апр. – С. 4; 1909. – 9 июля. – С. 2; 22 июля. – С. 2; 1910. – 15 марта. – С. 4; 8 апр. – С. 3; 10 авг. – С. 1.
 11. Там же. – 1907. – 19 апр. – С. 4; 1909. – 17 янв. – С. 2; 1910. – 23 апр. – С. 4; 20 июня. – С. 2; 1913. – 23 авг. – С. 4; 1915. – 1 сент. – С. 3; 8 окт. – С. 3; 24 окт. – С. 1.
 12. Там же. – 1910. – 24 сент. – С. 3.
 13. Там же. – 1911. – 30 сент. – С. 2; 1 ноябр. – С. 3.
 14. Там же. – 1911. – 28 авг. – С. 3.
 15. Там же. – 1910. – 30 янв. – С. 4; 7 марта. – С. 4; 1911. – 12 июля. – С. 3; 1913. – 18 янв. – С. 4.
 16. Там же. – 1916. – 5 мая. – С. 4.
 17. Там же. – 1915. – 1 авг. – С. 3; 6 дек. – С. 4; 1916. – 9 янв. – С. 1; 9 апр. – С. 4; 16 апр. – С. 3; 1 сент. – С. 4; Черниговская земская газета. – 1917. – 31 янв. – С. 4; 21 февр. – С. 9; 1918. – 11 окт. – С. 4.

ГОРОХ М.

З історії телефонізації Чернігівської губернії (1894–1917 роки)

До середини ХІХ ст. зв'язок між людьми, які проживали на певній відстані один від одного, забезпечувала поштова служба. Швидкість передачі нею листів та повідомлень була невисокою та залежала від багатьох чинників: відстань, погодні умови, засоби пересування. Жителям одного міста при вирішенні нагальних питань легше було зустрітися особисто, ніж листуватися один з одним. Людство конче потребувало якісно нового способу передачі інформації на будь-яку відстань та за максимально короткий час. Роль такого засобу зв'язку спочатку взяв на себе телеграф.

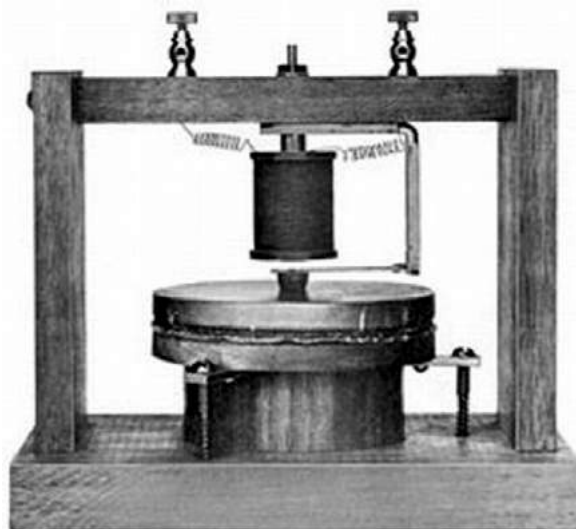
Олександр Грехем Белл.

правилами користування телефоном та умовами обслуговування абонентів. Територіальні межі дослідження зумовлені існуючим на той час адміністративно-територіальним поділом, а хронологічні – обмежені часом існування Російської імперії.

У 1882 р. Телефонна компанія Белла, підписавши з російським урядом довгострокову угоду, зобов'язалася розпочати будівництво в найбільших містах імперії (Москва, Петербург, Рига, Одеса, Варшава) телефонних мереж. Через два роки аналогічні телефонні станції з'явилися у Києві, Вільнюсі, Мінську та Ростові-на-Дону². На 1893 р. в Російській імперії нараховувалося 29 урядових та 15 приватних (з них 6 найбільших належало Міжнародній телефонній компанії Белла) телефонних мереж. Загальна довжина всіх урядових ліній сягала 2026 верст*, а приватних – 1075, натомість довжина дроту – 7659 та 14395 верст від-

Першу телеграфну лінію в Російській імперії побудували між Москвою та Санкт-Петербургом у 1851 р. У Чернігові ж перша телеграфна станція, яка сполучалася з усіма телеграфними станціями імперії та підпорядковувалася поштовому відомству, з'явилася 14 листопада 1859 р. Працювала вона щоденно, без вихідних та святкових днів, з восьмої години ранку до восьмої години вечора¹. Проте дійсно революційні зміни в уявленні людини про світ, час і відстань спричинило винайдення в 1876 р. англійським інженером Олександром Беллом телефону.

Метою даної розвідки є спроба дослідити основні етапи телефонізації Чернігівської губернії, висвітлити труднощі, з якими стикалися земства в процесі організації телефонних станцій та прокладанні телефонних ліній, а також ознайомити з

Перша діюча модель телефону Белла.

* Верста – міра довжини, що дорівнює 1,0668 км.

*Телефонний апарат
А. Столповського та
А. Копчера. 1886 р.*

повідно. Як приватні, так і урядові телефонні мережі під час улаштування ліній зв'язку надавали перевагу дроту, виготовленому з бронзи (діаметром 1,2 мм), меншою мірою – залізному (діаметром 2, 3 та 4 мм) та сталевому дроту. Наприклад, телефонну лінію до замських абонентів прокладали за допомогою залізного дроту діаметром 3 та 4 мм. Загалом у 1893 р. урядова телефонна мережа обслуговувала 3181 абонента, а приватна – 7147³.

Абоненти старих урядових телефонних мереж (в Царському Селі, Києві) переважно користувалися телефонними апаратами систем Белла-Блека, Столповського, Охоровича* та Голубицького**.

Більшість з названих апаратів вже були застарілими та почали замінюватися на більш досконалі мікротелефонні апарати системи Ерікссона***. Останнім також надавали перевагу приватні телефонні мережі країни. Натомість, абонентам Телефонної компанії Белла встановлювали в помешканнях телефони системи Белл-Блека з порошковими мікрофонами Гоферена. Негайної модернізації потребували центральні телефонні станції, які оснащувалися комутаторами Гіллеланда або Ерікссона.

Зауважимо, що перевага надавалася останньому, адже він займав менше місця, був надійнішим та зручнішим у користуванні. А ось великі телефонні станції в Санкт-Петербурзі, Москві, Варшаві використовували комутатори «мюльтипль».

Крім згаданих телефонних мереж, в Російській імперії нараховувалося більше тисячі приватних телефонних сполучень, які належали різним особам та установам (залізницям, військовим, фабрикам, заводам, землевласникам).

Загальна довжина їхніх ліній сягала 8 тис., а дроту – 10 тис. верст. Обслуговували вони близько 3 тис. абонентів. Отже, на 1893 р. в Російській імперії існувало 44 телефонні мережі загального користування з 55 центральними станціями та більше 1 тис. приватних ліній, які обслуговували майже 14 тис. телефонних апаратів.

Ю. Охорович.

П.М. Голубицький.

Л.М. Ерікссон.

* Охорович Юліан (1850–1917), польський вчений та винахідник у галузі телефонного зв'язку. Серед його винаходів – двомембранний електромагнітний телефон, термомікрофон та ін.

** Голубицький Павло Михайлович (1845–1911), російський винахідник у галузі телефонії, батько російських телефонів, автор десяти патентів (російських, німецьких, французьких). Винайшов перший у світі порошкоподібний (вугільний) мікрофон, піонер запровадження телефонного зв'язку на залізниці.

*** Ерікссон Ларс Магнус (1846–1926), шведський підприємець та винахідник, засновник компанії Ericsson – одного з найбільших виробників телекомунікаційного обладнання.

Настінний телефонний апарат фірми Ericsson & Co (1890-і рр.), що використовувався в Російській імперії на початку ХХ ст.

Загальна довжина телефонних ліній становила 11,1 тис., а дроту – 32,1 тис. верст⁴.

Щоб влаштувати в місті телефонну мережу, поштове відомство мало заручитися підтримкою щонайменше 30 осіб, які бажали скористатися «благами та зручностями цього, у вищій мірі корисного винаходу». Збір підписів у Чернігові розпочався у січні 1894 р. з ініціативи губернатора Євгена Костянтиновича Андреевського. Протягом кількох днів організаторам вдалося назбирати майже півтори дюжини підписів, але цього було замало. Проте після того, як до справи долучилися окремі урядові та громадські установи, поява телефону в губернському центрі стала невідворотною⁵. 17 лютого 1894 р. начальник Полтавського поштово-телеграфного округу дав завдання старшому механіку колезькому секретарю Зюкову розробити проект та скласти кошторис влаштування в Чернігові телефонної станції. Під час підготовки документації йому рекомендували врахувати ту обставину, що станція розташовуватиметься на другому поверсі Чернігівської поштово-телеграфної контори, поряд з квартирою начальника контори⁶.

11 травня 1894 р. міністром внутрішніх справ статс-секретарем Іваном Миколайовичем Дурново були затверджені «Умови користування Чернігівською міською телефонною мережею, яка облаштовується та експлуатується Урядом». Текст документа оприлюднили на шпальтах «Черниговских губернских ведомостей» 23 червня того ж року⁷. В ньому зазначалося, що Чернігівська телефонна мережа обслуговуватиме при-

ватних осіб та установи як в межах Чернігова, так і на його околицях. Бажаючим встановити телефон пропонували подати письмову заяву та сплатити гербовий збір, від якого звільнялися лише урядові установи. З появою в місті телефонної станції будь-які телефонні з'єднання між приватними особами чи організаціями категорично заборонялися. Дозволялося лише облаштовувати телефонні лінії в межах одного окремо взятого будинку.

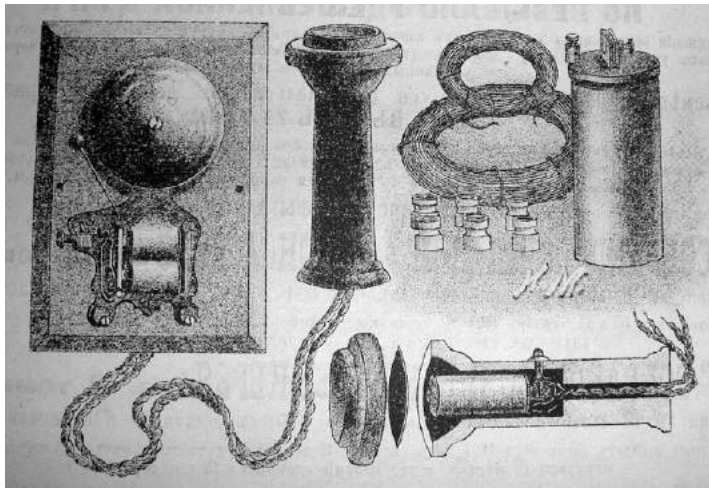
Кожний телефон з'єднувався з центральною станцією окремим дротом, прокладання та утримання якого відбувалося за рахунок казни. Якщо облаштування лінії вимагало побудови додаткових споруд або витрат, то підключення здійснювалося на спеціально розроблених умовах. Зауважимо, що у власності держави перебували не лише телефонні апарати, але й індукційні дзвінки та громовідвід, за пошкодження яких з абонентів утримувалася їхня повна вартість. Працівники телефонної станції (їхню особу засвідчувало спеціальне посвідчення) мали право безперешкодно потрапляти до приміщення, в якому знаходився телефон, з метою його огляду та ремонту. Замовник сам обирав місце розташування телефонного апарата, але свій вибір був зобов'язаний

І. М. Дурново.

погодити з власником будинку. Категорично заборонялося передавати встановлений апарат у користування іншим особам, отримуючи з них за це плату. Таке порушення каралося грошовим штрафом та позбавленням можливості користуватися телефоном⁸.

Значною перепоною в швидкому поширенні нового виду зв'язку залишалася завищена його вартість. Як зазначав «Почтово-телеграфний журнал», навіть по закінченню дії Беллевського привілею та появою конкуренції на ринку, суттєвого падіння цін не відбулося. Численні фірми та винахідники продовжували активний пошук можливостей зменшити видатки на облаштування та обслуговування телефону. «Черниговские губернские ведомости» з нагоди відкриття в місті телефонної станції почали активно знайомити читачів зі світовими новинками в галузі телефонії. Так, 11 вересня 1894 р. газета повідомила, що нью-йоркська компанія винайшла просту та зручну систему телефонів для обох кінців лінії

Телефонний апарат, розроблений нью-йоркською компанією.

з двома приймачами-передавачами, дзвониками, батареями, лінійними провідниками, сигналами та ізоляторами. Такий телефон був простим у користуванні, не потребував індукційної котушки чи особливих комутаторів та цілком підходив для роботи в будинках і на прилеглій території. Коштував він всього 5 доларів, що за курсом того часу не перевищувало 10 крб.⁹

Через три дні газета звернула увагу читачів на засоби дезінфекції громадських телефонів. Повідомлялося, що нью-йоркський лікар Шіле провів дослідження телефонних кабін у

громадських місцях та виявив у них велику кількість бактерій. На його думку, вірогідність зараження людини, яка розмовлятиме в мікрофон одразу після хворого, така сама, як від безпосереднього прямого контакту з ним. Доктор Шіле відзначав, що в телефоні, у першу чергу на мікрофонній пластині, створюються найкращі умови для розмноження бактерій, та наполягав на необхідності систематичної дезінфекції його за допомогою алкоголю, ефіру та гліцерину¹⁰.

Абоненти чернігівської телефонної мережі, в залежності від місця проживання, поділялися на дві категорії. До першої зараховували осіб, помешкання яких знаходилося на відстані не більше 2 верст від телефонної станції, решту – до другої категорії. Від категорії залежав розмір абонентської плати. Якщо перші сплачували 100 крб. на рік, то другі – доплачували по 25 крб. за кожен додаткову версту прокладеної лінії. Клієнт міг встановити на одному дроті, але в різних приміщеннях, два телефони. В цьому випадку категорія абонента визначалася за місцем розташування того апарата, який знаходився далі від станції – «кінцевого». Натомість, за користування другим – «проміжним» – утримувалася лише половина плати, визначеної для «кінцевого».

Мінімальний термін угоди між телефонною станцією та користувачем коливався в межах від одного, для абонентів першої категорії, до двох років. Одразу після укладання договору клієнт був зобов'язаний сплатити частину визначеної суми (абоненти першої категорії – за півроку, другої – за рік). Після цього платежі здійснювалися регулярно кожні шість місяців: до 2 січня та до 1 липня. Якщо кошти не надходили протягом 10 днів по

закінченні встановленого терміну, абонент позбавлявся права користуватися телефоном.

Влітку заможні мешканці міста полюбили відпочивати на дачах. Беручи до уваги дану обставину, Чернігівська телефонна станція запропонувала їм придбати абонемент на літній сезон (до 6 місяців), вартість якого залежала від місця розташування помешкання. Ця послуга надавалася винятково міським абонентам. Якщо власники дач, розташованих на відстані до 6 верст від телефонної станції, уклали угоду на строк від двох сезонів, то всі інші – від трьох сезонів. До речі, аби приєднати до мережі дачу, що розташовувалася на відстані понад 6 верст, необхідно було отримати спеціальний дозвіл. Існувала також можливість користуватися телефоном, сплачуючи щомісячну абонентську плату. Для цього абоненти першої категорії одноразово вносили 50 крб. на покриття витрат з проведення телефонної лінії та установку апарата, а абоненти другої категорії, крім цього, брали на себе всі видатки з проведення та утримання додаткової лінії чи дроту. Щомісячна абонплата для обох категорій складала 15 крб.¹¹

1 липня 1910 р. в Чернігові запровадили нові телефонні тарифи. Згідно з ними за телефонний апарат у приватній квартирі з абонента першої категорії стягувалася щорічна плата в розмірі 60 крб., а з урядових установ, торгових і промислових закладів, банків, ресторанів, готелів та вокзалів, де користування ним було колективним, – 75 крб. Абоненти другої категорії, крім вказаного тарифу, сплачували по 3 крб. за кожні 100 сажнів* додатково прокладеної лінії¹². Послуги телефонної станції були недешевими. Відзначимо, що в жовтні 1910 р. на базарах пуд** картоплі коштував 14 коп.¹³, фунт*** коров'ячого масла та свіжого сала, відповідно, 33 коп. та 22 коп., десяток яєць – 25 коп.¹⁴ За 50 крб. можна було придбати корову¹⁵, натомість за друкарську машинку «Ремінгтон», що була у вжитку, просили 75 крб.¹⁶ Час від часу абонентів мережі обкладали різноманітними зборами. Так, 6 вересня 1914 р. було введено одноразовий телефонний податок в розмірі 10 крб.¹⁷ Він поширювався лише на тих абонентів, які підключилися до 1915 р.

Встановивши у себе телефон, абонент користувався ним у межах чітко встановлених правил. Заборонялося за його допомогою передавати відомості, які суперечили закону, порушували громадський порядок, мораль та містили нецензурні вислови¹⁸. Крім цього, телефонна станція намагалася регулярно розширювати коло своїх послуг. Клієнтам пропонували встановити додатковий електричний дзвоник в іншій кімнаті будинку (10 крб. на рік), облаштувати додаткову слухавку (3 крб. на рік), надсилати та отримувати по телефону телеграми (10 коп. за одну депешу)¹⁹. Остання послуга, до речі, в борг не надавалася. Щоб скористатися нею, абонент мав написати письмову заяву на ім'я керівника місцевої поштово-телеграфної контори та внести особливий грошовий аванс, розмір якого визначався за погодженням сторін. В заяві обов'язково вказувався таємний знак (пароль), який мав попередити зловживання під час отримання чи передачі телеграм. Складався він обов'язково з якого-небудь слова, а не з набору літер чи цифр. Для зручності абонент міг особисто визначити години, протягом яких дозволялося або не дозволялося передавати одержані повідомлення. Після того, як дві третини внесеного авансу були витрачені, клієнту надсилався детальний перелік витрат та нагадування про необхідність поповнення рахунку. Сама процедура передачі повідомлення мала наступний вигляд. Отримавши телеграму, працівник контори двічі телефонував адресату з інтервалом у 10 хвилин. Якщо його не вдалося застати вдома, телеграма доставлялася звичним способом²⁰.

Необхідний для облаштування Чернігівської телефонної мережі дріт, гачки та ізолятори привезли до Чернігова в липні 1894 р. Що ж стосується стовпів, то їх протягом

* Сажень – міра довжини, що дорівнювала 2,134 м.

** Пуд – міра ваги, що дорівнювала 40 фунтам (близько 16,4 кг).

*** Фунт – міра ваги, що дорівнювала 409,5 г.

кількох наступних днів мав доставити з Новгород-Сіверського купець Гузарій²¹. Урочисте відкриття Чернігівського телефону було заплановане на 21 жовтня 1894 р. Напередодні «Черниговские губернские ведомости» повідомили, що о другій годині дня з цієї нагоди у приміщенні телефонної станції відслужать молебень²².

Станція, як і планувалося, розташувалася у двоповерховому будинку поштово-телеграфної контори по вулиці Миколаївській, 34 (нині – вул. Святомиколаївська). На першому поверсі будівлі містилося поштове відділення, а на другому – телеграф та телефонна станція.

Чернігів, вул. Святомиколаївська. Фото 2011 р.

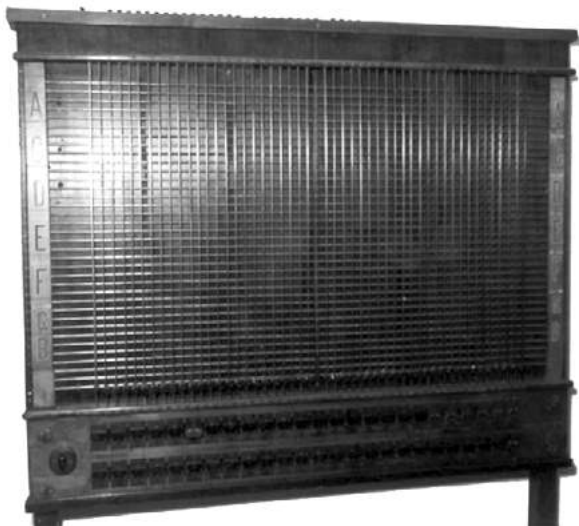
В 1912 р. за ініціативи начальника Чернігівської поштово-телеграфної контори Миколи Арнольдовича Франціуса розпочалося розширення службових приміщень контори. Планувалося двоповерховий флігель, який виходив на вул. Шосейну (нині – проспект Миру), пристосувати під Чернігівську телефонну станцію. На верхньому поверсі будівлі мали розташовуватися апаратна кімната, майстерня з ремонту телефонів та канцелярія, на нижньому – квартири механіка та керівника телефонної мережі, а

в підвалі – склад матеріалів та приміщення для телефонних робітників. Слід додати, що на телефонній станції, як і решті службових приміщень поштово-телеграфної контори, планувалося облаштувати електричне освітлення²³. На жаль, будинок цей не зберігся до наших днів, адже був зруйнований під час Великої Вітчизняної війни.

Відомо, що першим керівником центральної телефонної станції Чернігова був Олексій Лукич Малькевич-Ходаковський²⁴. Імена його наступників вдається встановити за допомогою «Календаря Черниговской губернии». В 1901 р. на цій посаді значився Петро Миколайович Джунковський²⁵, наступного року його змінив Тихін Опанасович Орлов²⁶, у 1903–1904 роках – Павло Тимофійович Трішкін²⁷, у 1905–1914 – Іван-Адам Фрідріхович Маркс²⁸, а в 1915 р. обов'язки керівника виконував І.І. Гавриленко²⁹.

Умови роботи на телефонній станції були досить складними. Як згадує телефоністка Галина Соколова, яка працювала на станції з 1914 р., в дореволюційному Чернігові телефонна мережа була розвинена переважно в центральній частині міста, де розташовувалися комерційні підприємства та проживали найбільш заможні верстви населення. Перш ніж отримати призначення на посаду, всі кандидати проходили учнівське стажування, яке тривало 6–12 місяців. Учні працювали нарівні зі співробітниками установи, але заробітної плати не отримували. Робочий день телефоністки тривав шість годин з двадцятихвилинною перервою. На жінок-телефоністок поширювалися ті самі службові правила, які існували в поштово-телеграфному відомстві. Так, на посаду приймалися переважно незаміжні жінки та бездітні вдови у віці від 18 до 30 років. Виходити заміж їм дозволялося лише за працівника поштово-телеграфного відомства та при наявності відповідного дозволу керівництва. Порушення встановлених правил тягло за собою неминуче звільнення³⁰.

На момент відкриття Чернігівська телефонна станція була обладнана комутатором

Дошка Гіллеланда на 50 номерів.

«дошка Гіллеланда» на 50 номерів на однодротових лініях системи місцевої батареї³¹. Перший перелік абонентів мережі, станом на 20 жовтня 1894 р., надрукували у передовиці «Черниговские губернские ведомости». Він включав 33 телефонні номери. В цей час в Чернігові проживало 28308 осіб³², тобто один телефонний номер припадав на понад 850 людей. Надалі кількість абонентів мережі постійно зростала. Якщо, в 1900 р. в місті нараховувалося 67 телефонних номерів (наприклад, № 1 було закріплено за мануфактурною крамницею Боброва, № 9 – за будинком губернатора, № 13 – за канцелярією повітового військового начальника, а № 67 – за готелем «Царьград»³³), то в

1912 р. – вже 143 (№ 7 – міська управа, № 21 та № 22 – поліція, а для виходу на міжміське сполучення використовували № 135)³⁴. Найвіддаленішою телефонною точкою в місті у 1912 р. значилася військова частина, яка дислокувалася за Чорторіївським яром (сучасна так звана казармена діляниця).

Про зміни, які відбувалися серед абонентів, а також номерів їх телефонів, регулярно інформувала своїх читачів газета «Черниговское слово». Так, 12 червня 1915 р. в ній було зазначено, що в с. Котах Чернігівського повіту влаштовується новий телефон у земському цегельному заводі. Найближчим часом Чернігівська телефонна станція планувала закінчити процес прокладання кабелів, підземних та повітряних, які мали замінити незручні та численні дроти³⁵. Про таке майбутнє мріяв і автор добірки віршів під загальною назвою «Объявление. Двадцать третий век», що з'явилася 21 жовтня 1908 р. на перших шпальтах «Черниговского слова»:

За телеграфом телефоны
Громадный сделали успех,
Но здесь серьезные препоны
И больше мы нашли помех,
Чтобы расстаться с проводами:
И до сих пор еще под нами
Они проложены в трубе,
Конечно, глубоко в земле.
У Вас же, как передавали,
Шел разговор по проводам,
Что прикреплялися к столбам, –
И в прессе каждый день писали
Заметку: там-то и тогда,
Увы, исчезли провода!..³⁶

Значних нарікань на роботу телефонної станції в місті не спостерігалось. Всі негаразди її співробітники намагалися якнайшвидше виправити. В січні 1915 р. до губернського центру завітав головний механік Київського поштово-телеграфного округу інженер В.І. Нікольський, який, оглянувши телефонну станцію, був цілком задоволений побаченням³⁷. Короткочасні перебої в роботі телефону спричиняли несприятливі погодні умови. Наприклад,

28 квітня 1915 р. під час бурі в кількох місцях відбулося поєднання дротів абонентів³⁸. Аналогічна ситуація трапилася 2 червня того ж року³⁹.

Про важливе значення, яке відводилося телефонному зв'язку, свідчить той факт, що 10 листопада 1907 р. Головне управління Міністерства внутрішніх справ звернулося до губернатора за інформацією про стан телефонізації поліції в губернії, адже розкриття багатьох крадіжок та вбивств безпосередньо залежало від швидкості передачі повідомлень⁴⁰. З кожним наступним роком сфера застосування телефону збільшувалася. Сигнали про пожежу почали подаватися не лише дзвоном з каланчі, прапорцями чи ліхтарем, а й по телефону⁴¹. Готелі міста, рекламуючи себе, акцентували увагу постояльців на можливості користування в них ванною кімнатою та телефоном⁴². Головне управління пошти та телеграфу почало задумуватися і над питанням створення належних умов для забезпечення збереження телефонної таємниці на рівні з телеграфною⁴³.

Поштово-телеграфне відомство намагалося не залишатися осторонь суспільних та політичних процесів, які відбувалися в країні. 21 квітня 1915 р. відбувся одноденний кухлевий збір під назвою «День пошти, телеграфу та телефону», кошти від якого планувалося направити на створення перев'язочно-харчувального загону чи придбання подарунків для армії. Під час його проведення продавалися значки у вигляді конверта з п'ятьма червоними печатками. Вони прилаштовувалися на особливі щити синього кольору (колір відомства) з написом «Защитникамъ родины – день почты, телеграфа и телефона»⁴⁴. Інший захід на підтримку російських військ відбувся 9 травня 1915 р. Цього дня у приміщенні поштово-телеграфної контори причт Воздвиженської церкви біля образу св. Миколая Чудотворця, спорудженого працівниками контори, відслужив молебень про дарування армії перемоги⁴⁵.

Поява телефону в Чернігові стала своєрідним поштовхом до телефонізації повітів губернії. Найоперативніше питання про створення першої сільської телефонної мережі було вирішене в Козелецькому повіті. Сталося це в 1905 р. та обійшлося повітовому земству в 34 тис. крб. Спочатку телефоном користувалося 62 абоненти, з яких 31 – лікарні, волосні правління, поштові контори та інші громадські заклади – безкоштовно. Згодом кількість абонентів мережі, в першу чергу платних, значно збільшилася, а її загальна довжина на 1908 р. сягнула 750 верст⁴⁶.

Видатки на утримання телефону в Козелецькому повіті щорічно перевищували прибутки майже на 1 тис. крб. У зв'язку з цим місцеве земство запропонувало з'єднати існуючу телефонну мережу з Києвом через Бровари, залучивши до цього Остерське земство та три цукрові заводи, що працювали в Козелецькому повіті. Про зацікавленість останніх в реалізації проекту свідчить їхня готовність покрити частину витрат. У свою чергу, Остерське земство погодилося долучитися до цього при виконанні кількох умов: на облаштування телефонної мережі земство виділить 2,2 тис. крб.; щорічна абонентська плата з одного апарата не перевищуватиме 50 крб.; вартість розмови з Києвом коштуватиме 30 коп. за кожні п'ять хвилин; посадові особи користуватимуться телефоном безкоштовно. Перші телефонні апарати мали з'явитися в Острі та волосних правліннях. Хоч начальник Київського поштово-телеграфного округу планував завершити роботи до серпня 1908 р.⁴⁷, однак на практиці телефонна лінія Київ–Козелець почала функціонувати з 20 серпня. Головну телефонну станцію розташували в Козельці при земській управі, а Остерський повіт підключили до мережі як абонента. На момент свого відкриття останій обслуговував 30 абонентів⁴⁸.

Після успіхів Козелецького та Остерського повітів власну телефонну мережу забажали створити у себе й інші повіти. Суразьке повітове земське зібрання в прийнятому на 1909 р. кошторисі виділило 6 тис. крб. на реалізацію цього наміру. Проте зазначених коштів

було недостатньо. Постало питання про отримання від Міністерства внутрішніх справ та губернського земського зібрання безпроцентної позики на загальну суму 30 тис. крб. терміном на 10 років⁴⁹. У 1909 р. Конотопське повітове земство клопоталося про отримання позики в розмірі 12 тис. крб. на облаштування телефонної мережі в повіті⁵⁰, а наступного року з аналогічним проханням, але вже на суму 24 тис. крб., звернулося Ніжинське земство⁵¹. Подібні клопотання змусили Чернігівське губернське земське зібрання наприкінці 1909 р. порушити питання про дозвіл повітовим земствам протягом наступних кількох років використовувати для цього 25% дорожнього капіталу. Юридично витратити згаданий капітал на облаштування телефонів дозволялося лише за умови повернення наданих коштів з прибутків підприємства та впевненості, що дане запозичення не зашкодить будівництву доріг у губернії. Незважаючи на це, перевага все ж таки надавалася задоволенню більш важливих потреб місцевого життя таких, як освіта та медицина. Тому, хоч телефонізація повітів визнавалася прибутковим напрямом, згадане клопотання в підсумку було відхилене⁵².

Станом на 1912 р. телефонні мережі існували в Новозибківському, Стародубському, Суразькому, Новгород-Сіверському, Глухівському, Кролевецькому, Конотопському, Ніжинському, Козелецькому та Остерському повітах. Найближчим часом до них мали долучитися Борзенський та Мглинський повіти, в яких місцеві повітові земські зібрання також прийняли відповідні рішення⁵³.

А ось запровадження телефонного зв'язку в Чернігівському повіті розтяглося на десять років. Вперше дане питання було розглянуте на чергових земських зборах ще в 1902 р. Але далі пропозицій справа не пішла. Вдруге до нього повернулися через вісім років. Реальні ж кроки почали здійснюватися лише в 1912 р.: у листопаді повітові земські збори доручили гласному Хрисанфу Миколайовичу Комаровському досконало вивчити справу. На підставі його напрацювань повітова земська управа розробила план, згідно з яким повітове земство за власні кошти побудує в повіті магістральну телефонну мережу, що буде з'єднувати центральну земську телефонну станцію з волосними правліннями, медичними дільницями та телефонними станціями⁵⁴.

Проект телефонної мережі підготували спеціалісти Московського акціонерного товариства телефонних споруд, які підраховали, що для його реалізації необхідно 37 тис. крб. У свою чергу, технік Чернігівського повітового земства Гліб Шрамченко оцінив роботи в меншу суму – 27,5 тис. крб. та запропонував одразу встановити телефонний зв'язок 20 абонентам з платою 50 крб. на рік. Телефонізація Чернігівського повіту розпочалася у 1912 р., а вже 8 листопада 1914 р. земські збори ухвалили рішення про забезпечення телефонним зв'язком сіл Антоновичі, Халявин і Слабин⁵⁵.

Облаштування телефонної мережі, як видно з вище згаданих кошторисів, було справою недешевою. Аби переконатися у цьому досить зазирнути в «Технічний проект на облаштування земської телефонної мережі в Сосницькому повіті». Так, необхідно було закупити дубові стовпи висотою від 10,5 до 18 аршин*: стовпи висотою 18 аршин використовували під час перетину урядових телеграфних ліній та залізничного полотна, а 12–15 аршин – у Сосниці та Мені. На одну версту встановлювалося 16 стовпів. Їх радилося заготовляти взимку, в період з 1 грудня до 15 лютого, вирубуючи під корінь прямі молоді дерева без «тютюнових» та гнилих гілок, не пошкоджені шашелем, а при встановленні – закопувати в землю, в залежності від висоти стовпа, на глибину від 2 до 3,5 аршин. Окрім стовпів потрібно було придбати гачки із заліза – по 15 коп. за штуку, ізолятори – по 12 коп. та оцинкований дріт діаметром 3 мм – по 3 крб. 60 коп. за пуд. Ізолятори на гачки насаджувалися

* Аршин – міра довжини, що дорівнює 0,711 м.

за допомогою просмоленої конопляної нитки вартістю 6 крб. за пуд так, щоб вони не рухалися. У свою чергу, провід до ізоляторів прив'язували за допомогою залізного дроту, який теж слід було придбати⁵⁶.

З появою окремих телефонних ліній все більшої актуальності набувало питання про об'єднання їх між собою та налагодження міжміського зв'язку. Ситуацію ускладнювала та обставина, що кожна телефонна мережа в губернії мала можливість отримати концесію на надання подібних послуг. Аби уникнути цього губернське земство запропонувало об'єднати всі концесійні права в своїх руках.

У січні 1909 р. Чернігівська земська управа порушила клопотання про об'єднання Чернігівської міської телефонної мережі з Козелецькою повітовою мережею і через неї – з Києвом. Дане телефонне сполучення мало слугувати виключно для службових потреб Чернігівського та Козелецького повітового земства⁵⁷. Наступного року Чернігівське губернське земство звернулося до Міністерства внутрішніх справ за дозволом влаштувати міжміську загальногубернську телефонну мережу за рахунок страхових коштів, але дозволу не отримало⁵⁸. А вже у 1911 р. Остерське земство почало клопотатися про продовження існуючого телефонного сполучення Київ–Остер до Чернігова. Місцева телефонна станція бажала зробити це без оформлення концесії та з відрахуванням до державної скарбниці лише 3% від отриманих зборів. Хоч подібне прохання не відповідало діючим у країні нормам, але міністр внутрішніх справ пішов на поступки, дозволивши розпочати роботу з прокладання лінії та введення її в експлуатацію за умови вирішення всіх юридичних протиріч. До того часу створена мережа могла використовуватися винятково для службових потреб. Якщо на ділянці між Остром і Києвом в результаті проведених робіт був підвішений особливий телефонний провід з 4-мм оцинкованого дроту, то ділянка Остер–Чернігів (через селища Вовчок та Красне) потребувала переобладнання та заміни дроту. В майбутньому планувалося запровадити пряме телефонне сполучення між Києвом та Черніговом. За розрахунками, вартість телефонного дзвінка з Остерського повіту до Чернігова мала становити 30 коп. за кожні 5 хвилин розмови, а з Києва до Чернігова – 50 коп.⁵⁹ Офіційний дозвіл на експлуатацію телефонної лінії Остерська повітова земська управа одержала в квітні 1912 р.⁶⁰

Губернське земське зібрання на своєму засіданні 19 січня 1913 р. затвердило звернення до міністра внутрішніх справ стосовно отримання концесії терміном не менше ніж на 25 років на влаштування міжміського зв'язку та позики в 300 тис. крб.⁶¹ Ці кошти мали піти на зменшення кількості проміжних телефонних станцій під час міжміського дзвінка (максимум до трьох) та забезпечення можливості спілкуватися з абонентами Києва, Гомеля та Брянська. Крім того, в разі встановлення урядового телефонного зв'язку Москва–Київ та Київ–Харків, абоненти Чернігівської губернії отримали б можливість телефонувати й до цих міст. Вартість подібного дзвінка залежала від кількості проміжних станцій, задіяних під час надання послуги. Так, якщо відбувалося з'єднання з однією станцією, то ціна розмови не мала перевищувати 20 коп., якщо дві – 30 коп., а якщо три – 40 коп.⁶²

Для реалізації даного проекту необхідно було облаштувати 9 ліній з алюмінієвого та 17 ліній із залізного дроту, створити 7 телефонних станцій, встановити 726 верст стовпів, підвісити 1505 верст подвійного алюмінієвого дроту та 1302 версти – залізного. Вартість цих робіт становила 287674 крб. Обслуговувати міжміську мережу в губернії мали телефоністки, завідувачі-контролери, робітники та охоронці, на утримання яких необхідно було 10120 крб. Наприклад, у Чернігові штат станції мав складатися з 8 осіб, 5 з яких – телефоністки. Заробітна плата персоналу встановлювалася в межах від 120 до 400 крб. на рік. До окремої категорії працівників відносився технічний персонал: завідувач мережі, який

отримував зарплату в розмірі 2,4 тис. крб. на рік, та монтери – від 240 до 300 крб.⁶³ За розрахунками авторів проекту щоденно міжміська мережа мала давати прибуток від 62 до 75 крб., а це близько 30 тис. на рік. Ці кошти одержувалися за рахунок стягування плати за дзвінки та випадкових надходжень⁶⁴.

Згадані звернення та проект були розглянуті міністром внутрішніх справ, але підтримки не знайшли. Справа в тім, що згідно з положенням Ради Міністрів від 22 вересня 1911 р. термін наданої концесії не мав перевищувати 18 років, а Чернігівське земське зібрання бажало щонайменше 25 років⁶⁵. Без зміни даної умови отримати дозвіл не було жодної можливості. В черговий раз питання облаштування міжгубернського телефонного зв'язку обговорювалося в 1915 р. 11 червня «Черниговское слово» повідомило читачів про те, що найближчим часом у Полтаві відбудеться нарада представників земств щодо облаштування телефонної лінії Київ–Полтава–Чернігів. Серед низки розроблених проектів особливо увагу привертав до себе маршрут Полтава–Прилуки–Ніжин–Чернігів–Остер–Київ⁶⁶.

Отже, з появою в 1894 р. в Чернігові телефонної станції та телефонної мережі розпочався відлік якісно нового етапу в розвитку комунікації. Телефон не лише позбавив людей залежності від поштової служби, але й суттєво пришвидшив обмін інформацією. Особливо помітно це стало після запровадження міжміського та міжгубернського телефонного сполучення. З кожним наступним роком телефонний зв'язок у місті та губернії набував не лише все більшого поширення та популярності, але й почав перетворюватися з елементарної розкоші на невід'ємний атрибут життя.

¹ Чернигову 1300 лет: Сб. документов и материалов. – К., 1990. – С. 75.

² Шевченко В. Чернігівській міській телефонній мережі – 115 років // Деснянська правда (Чернігів). – 1999. – 16 лист. – С. 3.

³ Телефоны в России // Черниговские губернские ведомости (далі – ЧГВ). – 1894. – № 213. – Часть неофиц. – С. 1.

⁴ Там же.

⁵ Телефон в Чернигове // ЧГВ. – 1894. – № 7. – Часть неофиц. – С. 6.

⁶ К вопросу о Черниговском телефоне // ЧГВ. – 1894. – № 22. – Часть неофиц. – С. 1.

⁷ Условия пользования Черниговской городской телефонной сетью, устанавливаемой и эксплуатируемой Правительством // ЧГВ. – 1894. – № 49. – Часть офиц. – С. 2.

⁸ Там же.

⁹ Из области знаний. Простой и дешевый телефон // ЧГВ. – 1894. – № 215. – Часть неофиц. – С. 1.

¹⁰ Дезинфекция общественных телефонных станций // ЧГВ. – 1894. – № 218. – Часть неофиц. – С. 1.

¹¹ Условия пользования Черниговской городской телефонной сетью...

¹² Черниговское слово. – 1910. – 29 июня. – С. 1.

¹³ Черниговское слово. – 1910. – 5 окт. – С. 3.

¹⁴ Черниговское слово. – 1910. – 7 окт. – С. 2.

¹⁵ Черниговское слово. – 1910. – 16 сент. – С. 3.

¹⁶ Черниговское слово. – 1910. – 8 июля. – С. 4.

¹⁷ Черниговское слово. – 1915. – 29 янв. – С. 4.

¹⁸ Условия пользования Черниговской городской телефонной сетью...

¹⁹ Там же.

²⁰ Правила приема и передачи телеграмм по телефону // ЧГВ. – 1894. – № 255. – Часть неофиц. – С. 1.

²¹ А.Х. Телефон в г. Чернигове // ЧГВ. – 1894. – № 167. – Часть неофиц. – С. 1.

²² ЧГВ. – 1894. – № 254. – Часть неофиц. – С. 1.

²³ Черниговское слово. – 1912. – 12 июля. – С. 2.

²⁴ ЧГВ. – 1894. – № 254. – Часть неофиц. – С. 1.

²⁵ Календарь Черниговской губернии на 1901 год. – Чернигов, 1900. – С. 10.

²⁶ Календарь Черниговской губернии на 1902 год. – Чернигов, 1901. – С. 11.

²⁷ Календарь Черниговской губернии на 1903 год. – Чернигов, 1902. – С. 11; Календарь Черниговской губернии на 1904 год. – Чернигов, 1903. – С. 12.

- ²⁸ Календарь Черниговской губернии на 1905 год (простой). – Чернигов, 1904. – С. 11; Календарь Черниговской губернии на 1914 год (простой) – Чернигов, 1914. – С. 13.
- ²⁹ Календарь Черниговской губернии на 1915 год (простой). – Чернигов, 1914. – С. 13.
- ³⁰ Спогади Г.С. Соколової з матеріалів Музею історії зв'язку Чернігівської області.
- ³¹ Шевченко В. Чернігівській міській телефонній мережі – 115 років.
- ³² Календарь Черниговской губернии на 1896 год. – Чернигов, 1895. – С. 184.
- ³³ Путеводитель по Чернигову /Сост. А. Ярыгин. – Чернигов, 1900. – С. 58–61.
- ³⁴ Путеводитель по городу Чернигову и указатель торгово-промышленных фирм г. Чернигова /Изд. И.А. Рахмана. – Чернигов, 1912. – С. 39–43.
- ³⁵ Черниговское слово. – 1915. – 12 июня. – С. 3.
- ³⁶ Черниговское слово. – 1908. – 21 окт. – С. 1.
- ³⁷ Черниговское слово. – 1915. – 21 янв. – С. 3.
- ³⁸ Черниговское слово. – 1915. – 29 апр. – С. 3.
- ³⁹ Черниговское слово. – 1915. – 2 июня. – С. 4.
- ⁴⁰ Державний архів Чернігівської області (далі – ДАЧО). – Ф. 145. – Оп. 3. – Спр. 470. – Арк.1–1зв.
- ⁴¹ Сапон В. Від «Гранд-отелю» до станції диліжансів //Деснянська правда. – 2006. – 19 груд. – С. 3.
- ⁴² Сапон В. Кінотеатри і пам'ятники Шосейної //Деснянська правда. – 2006. – 7 груд. – С. 7.
- ⁴³ Черниговское слово. – 1910. – 3 июля. – С. 2.
- ⁴⁴ Черниговское слово. – 1915. – 21 апр. – С. 3.
- ⁴⁵ Черниговское слово. – 1915. – 12 мая. – С. 3.
- ⁴⁶ Черниговское слово. – 1908. – 26 июля. – С. 3.
- ⁴⁷ Черниговское слово. – 1908. – 26 июля. – С. 3.
- ⁴⁸ Черниговское слово. – 1908. – 28 авг. – С. 2.
- ⁴⁹ Черниговское слово. – 1908. – 9 ноябр. – С. 3.
- ⁵⁰ Отчет Черниговской губернской земской управы за 1910 год. – Чернигов, 1910. – С. XVIII–XIX.
- ⁵¹ Там же. – С. XXVI.
- ⁵² Там же. – С. XXI–XXII.
- ⁵³ ДАЧО. – Ф. 145. – Оп. 3. – Спр. 1032. – Арк. 3–3зв.
- ⁵⁴ Студьонова Л.В. Чернігівське повітове земство. Сторінки історії. – Ніжин, 2003. – С. 27.
- ⁵⁵ Там само. – С. 28.
- ⁵⁶ ДАЧО. – Ф. 145. – Оп. 3. – Спр. 988. – Арк. 11зв.–12зв.
- ⁵⁷ Отчет Черниговской губернской земской управы за 1909 год. – Чернигов, 1910. – С. 7.
- ⁵⁸ Черниговское слово. – 1910. – 26 июня. – С. 2.
- ⁵⁹ ДАЧО. – Ф. 145. – Оп. 3. – Спр. 802. – Арк. 7–7зв.
- ⁶⁰ ДАЧО. – Ф. 145. – Оп. 3. – Спр. 802. – Арк. 12.
- ⁶¹ ДАЧО. – Ф. 145. – Оп. 3. – Спр. 1032. – Арк. 2.
- ⁶² ДАЧО. – Ф. 145. – Оп. 3. – Спр. 1032. – Арк. 4.
- ⁶³ ДАЧО. – Ф. 145. – Оп. 3. – Спр. 1032. – Арк. 5–6.
- ⁶⁴ ДАЧО. – Ф. 145. – Оп. 3. – Спр. 1032. – Арк. 13.
- ⁶⁵ Так само.
- ⁶⁶ Черниговское слово. – 1915. – 11 июня. – С. 3.

Чернігів у роки непу

У 20-х роках минулого століття Чернігів, не зважаючи на свій статус губерньського, згодом окружного центру (з січня 1923 р. по червень 1925 р. і губерньського, і окружного), залишався тихим провінційним містом. Запровадження більшовиками у березні 1921 р. нової економічної політики хоча і пожвавило торгово-економічні відносини, суттєво не змінило його повільної ходи, не перетворило на потужний промисловий центр.

У 1920 році у місті разом з приміськими територіями – Бобровиця, Велика і Мала Мачеретовщина, Казармена дільниця та Іванівський хутір – проживала 30101 особа¹. У квітні 1923 року рішенням ВУЦВК до міста приєднали ще 2509 десятин землі з хуторами Курганка, Швейцарівка, Жабинщина, Мачеретовщина, Красний, радгоспом Бобровиця. Трохи пізніше додали Маліїв рив, урочище Святе (сучасний Пролетарський гай)². У 1926 році населення міста збільшилось до 35234 осіб³.

Зі встановленням радянської влади у 1919 році відбулось перейменування більшості вулиць Чернігова. Деякі з них перейменовувались протягом 1920-х років кілька разів. Наводимо таблицю з переліком основних вулиць тогочасного міста.

Дореволюційна назва	Найменування 1920-х років	Сучасна назва
Богоявленська	Радянська	Шевченка (від Красної площі до Красного мосту)
Богуславська	Селюка	гетьмана Полуботка (від Красної площі до Стрижня)
Борисоглібська	Трудова	Серьожникова
Борковського	9 Січня, з 1927 р.	Софії Русової
Бульварна	Карла Маркса	Преображенська
Воздвиженська	Пролетарська	Родимцева
Воскресенська	Муринсона і 18 Березня	Муринсона і Чернишевського
Гонча	Леніна	Горького
Миколаївська	Карла Лібкнехта	Святомиколаївська
Московська	Свердлова	Шевченка (від Красного мосту до вул. Молодчого)
Мстиславська	Раковського, з 1928 р. – Фрунзе	Мстиславська
Олександрівська	25 Жовтня	Кирпоноса
Петербурзька	Троцького, з 1928 р. – Червоноармійська	Молодчого
П'ятницька	Урицького	П'ятницька

Смоленська	Революції	Шевченка (від вул. Молодчого до Бобровиці)
Срітенська	Шільмана	просп. Перемоги (від просп. Миру до П'яти Кутів)
Стриженська	Стриженська	Лермонтова
Троїцька	Переця	Попудренка та частина просп. Перемоги
Хлібопекарська	Воровського, з 1927 р.	Воровського
Шафонського	Шафонського, з 1927 р. – Лассаля	гетьмана Полуботка (за Стрижем)
Шосейна	Шевченка	просп. Миру
Олександрівська площа	площа 25 Жовтня	Центральний ринок
Театральна площа	Театральна площа	сквер ім. Попудренка
Соборна площа	площа Диктатури пролетаріату	частина території Валу

На площі Диктатури пролетаріату на постаменті пам'ятника Олександрю II у 1921 році нова влада встановила бюст Леніна, який 1924 року замінила на новий. Навпроти, у Катерининському сквері, на постаменті пам'ятника Олександрю III до 10-ї річниці Червоної армії у лютому 1928 року відкрили пам'ятник Фрунзе, а Катерининський сквер перейменували на сквер ім. Фрунзе⁴.

Революційні перетворення кардинально змінили долі та все подальше життя чернігівців. Після кривавої хвилі фізичних розправ з представниками старої влади та заможних верств населення нова влада узялась за перерозподіл власності на все рухоме та нерухоме міське майно. В результаті націоналізації на зміну домовласникам, змушеним покинути свої домівки, прийшли громадяни, які, як показало життя, не цінували своє нове помешкання. В Чернігові націоналізація тривала до 1923 року включно. Всі націоналізовані будинки розподілили на муніципальні – підпорядковані відділу комунального господарства міської ради (міськкомунгоспу) та ті, що вважалися власністю держави – будинки на території промислових підприємств, військові казарми, будинки державних банків, вищих навчальних закладів, музеїв, театрів тощо⁵.

Лише в 1923 році в місті націоналізували 597 будинків⁶. Більшість з них як державну муніципальну власність здали в оренду товариствам громадського самоврядування – житловим кооперативам (житлокоопам), поява яких була зумовлена крайньою занедбаністю комунального господарства. Житлокоопи створювались при будинках, власником яких була держава, і мали право орендувати муніципалізовані домоволодіння, в яких проживали члени товариства, а також здавати в оренду будинки з метою отримання коштів, частина з яких йшла на розвиток товариства.

В 1925 році в Чернігові нараховувалось 40 житлокоопів⁷, до 1928 року їх кількість скоротилась удвічі. Всі житлокоопи були об'єднані у міськжитлоспілку (створена 17 вересня 1924 р.) і мали гучні назви: «Червоний будівничий», ім. 25-го Жовтня, «Праця», «Зірка», ім. Шевченка, «Нарзв'язок», «Кустар» тощо.

Частина націоналізованих будинків передавалась різним установам. Так, дитячі будинки відкрили в колишніх будинках Митаревського по вул. Пролетарській, Тарасевича по вул. Старостриженській, Рославцева по вул. Тарновського, Саца та Милорадовича по вул. Троцького, Гінзбурга по вул. Шевченка, Соловійова по вул. Шільмана, в колишньому будинку губернатора (дитячий двір) по вул. Революції тощо⁹.

Українське господарство потребувало негайного втручання з боку органів місцевого самоврядування. З метою упорядкування міста Чернігівський губвиконком 29 червня 1922 року видав обов'язкову постанову, за якою Чернігів розподілявся на 2 райони: перший – центральний, другий – окраїни. До центру віднесли територію, окреслену вулицями Старокиївська–Гонча–Скаторининська–Єлецька–Хлібопекарська–Троїцька–Олександрівська площа–Старокиївська. Всі інші вулиці поза цим колом належали до окраїн¹⁰.

Вперше міську раду в Чернігові обрали ще у грудні 1920 року, але в умовах гострої політичної кризи та господарської розрухи рада втратила своє значення і через деякий час самоліквідувалася. На підставі постанови другої сесії ВУЦВК дев'ятого скликання від 23 жовтня 1925 року з 5 до 12 березня 1926 року в Чернігові знову відбулися вибори депутатів до міської ради. Обрали 119 осіб – членів міськради та 47 – кандидатів¹¹. На засіданні 4 квітня рада урочисто проголосила себе першою та задекларувала, що її основним завданням є залучення до активної участі у політичному, громадському та господарському житті міста всіх її депутатів і кандидатів, а разом і широких кіл трудящих міста¹². За десять днів рада звернулася до окремівідділу з проханням виготовити гербову печатку міськради¹³. Очолив міську раду голова Чернігівського окрвиконкому Володимир Степанович Легкий, секретарем став Нікола Йовович Довгий.

Спочатку рада розмістилась у будинку на розі вулиць Селюка і Шевченка. Наприкінці 1926 року займала другий поверх колишнього будинку Уріна на Красній площі. У листопаді 1928 року переселилась до приміщення колишньої міської управи¹⁴.

Перевибори міської ради відбувались щороку.

У березні 1927 року до міськради обрали 93 депутати та 35 кандидатів¹⁵. Трохи пізніше сформували президію Чернігівської міської ради: очільником міста стає новий голова окрвиконкому Яків Петрович Кузнецов, секретарем Москвичов. Рада мала чотири секції: торговельно-кооперативну, адміністративно-військову, культурно-соціальну, комунально-фінансову. Засідання секцій відбувались кожної п'ятниці о 6–7 годині вечора. Зазвичай на засідання приходило 45–70 відсотків складу секцій¹⁶. Увесь штат міської ради складався з відповідального секретаря, друкарки-діловода, секретаря комунально-фінансової секції, одного реєстратора утвореного при раді міського відділу запису актів цивільного стану та прибиральниці¹⁷.

Узявши у свої руки господарство Чернігова міська рада заходила вивчати економічний та культурний потенціал міста, в результаті чого створила низку установ та видала десятки обов'язкових постанов з метою впорядкування міського господарства. Зокрема, при раді утворили відділ міського комунального господарства (міськкомунгосп), на який покладалось все міське господарство, а саме: упорядкування санітарного стану, оренда будинків, торговельних приміщень, відповідальність за всі муніципальні житлові будинки, комунальні підприємства – водогін, асенізаційний обоз, електрокомбінат, лазні, різниці (скотобійні), пожежна команда тощо.

Найбільшою проблемою міської ради довгий час залишався санітарний стан Чернігова. На одному зі своїх засідань у травні 1926 року президія ради визначила його як «не зовсім сприятливий». На нашу ж думку, він був жахливо-загрозливим: майже у всіх районах

міста існували самовільні сміттєзвалища, ті ж смітники, що були дозволені комунгоспом, були важкодоступними, без належного догляду і залишались джерелом пошестей.

Майже 60–70% дворів перебували в занедбаному, антисанітарному стані: «...брудні, з клозетами, вигрібними, помийними і смітьовими ямами, що прийшли в повну нікчемність»¹⁸. Антисанітарія спостерігалась повсюди: на базарах, у м'ясних крамницях, у пекарнях. На Новому, Олександрівському, базарі взагалі не було жодної вбиральні, зелень продавалася з землі, а м'ясо – із забруднених возів, де воно лежало поряд зі шкурами забитих тварин. У брудних м'ясних крамницях розгулювали щури, а в приватних пекарнях робітники спали на покривках діжок з тістом, в деяких пекарнях спостерігались цілі вози сміття.

Міський та один приватний асенізаційні обози, потужності яких були майже достатні для обслуговування міста, вивозили нечистоти вдень і «сліди, які залишали за собою обозники (розливали нечистоти по всьому місту), залишали важкий сморід»¹⁹.

Міська влада прийняла низку постанов щодо покращання санітарного стану, зокрема, зобов'язала міськкомунгосп терміново вжити заходів з ліквідації сміттєзвалищ біля шосе під Валом, на базарній площі за інститутом Воровського, відремонтувати крамниці, вбиральні, провести аналіз водопровідної води. Однак подібні проблеми турбували Чернігів ще довгий час. Пояснювалось це, насамперед, слабкою діяльністю ради, безконтрольністю з боку органів самоврядування за виконанням своїх постанов, які часто залишались тільки на папері, мізерним міським бюджетом, низьким рівнем загальної культури населення.

Так, у квітні 1928 року студенти Чернігівського інституту народної освіти, що мешкали у двох гуртожитках на вулиці Пушкіна, звернулись до окружної газети «Червоний стяг» з рішучим протестом проти звалювання гною та сміття зі всього міста у Мар'їному гаї та вимогою якнайшвидше припинити це неподобство, забрати вже привезене сміття та притягнути до відповідальності винних у цьому осіб²⁰. У відповідь президія міської ради доручила санітарному лікарю разом з міліціонером та представником культурно-соціальної секції міськради обстежити двори, майдани, вулиці міста, не оминаючи й дуже забруднені території – Мар'їн гай, Новий базар, місця біля шосе на вокзал та зробити висновки щодо загрози пошесті від забруднень. Міськкомунгоспу доручалось відвести нове місце для звалювання сміття. Невдовзі було виділено 40 гектарів землі між Халевинським шляхом та Бобровицею²¹. Проте і надалі чернігівці неодноразово дорікали міській владі за безгосподарність, відмічаючи, що міські сквери і особливо Вал перебувають у стані безладдя, замість людей там ходять лише корови та кози²². «Коли проходиш увечері вулицями Урицького, Коцюбинського, Переця, Комсомольською, завжди ризикуєш зламати ногу; а на Комсомольській біля школи «Юний пролетар» навесні та восени таке багно, що навіть візники грузнуть, учні ж потрапляють до школи кружними шляхами», – читаємо на сторінках окружної газети²³. У вересні 1928 року культурно-соціальна секція міськради звертала увагу на те, що в місті є багато хворих на туберкульоз, гонорею, малярію, часто харчові продукти продають дуже погані якості, особливо м'ясо²⁴.

Джерелом коштів для життєдіяльності міста слугували: квартплата від мешканців муніципалізованого житла, денационалізація, оренда націоналізованих нежитлових будинків, торговельних приміщень та місць для торгівлі на площах, вулицях, базарах, комунальне земельне майно, комунальні підприємства, місцеві податки тощо.

У квітні 1925 року губвиконком своєю постановою запровадив на Чернігівщині податок з усіх публічних видовищ та розваг у розмірі від 5 до 50% вартості кожного квитка. Від податку звільнялися музеї та видовища агітаційно-пропагандистського характеру²⁵.

В середині 1927 року в Чернігові нараховувалось 1056²⁶ націоналізованих будинків. Кількість їх значно скоротилась (у 1925 р. їх було – 1226)²⁷ за рахунок денационалізації.

З листопада 1921 року згідно з декретом Раднаркому в краї розпочався процес денационалізації промислових підприємств, а згодом і житлових будівель. Її мета – утримання в належному стані міських споруд, наповнення місцевого бюджету. Проводилась денационалізація внаслідок неспроможності більшовиків у короткий термін відбудувати зруйноване господарство. Декретом від 16 грудня 1925 року Раднарком поширював рамки та продовжував термін денационалізації. Декрет передбачав створення особливих комісій, які мали затверджувати списки будинків, що підлягали денационалізації. Питання розглядалося на користь власника лише в тому випадку, якщо житловий кооператив, якому належав будинок, сам відмовлявся від його нерентабельної експлуатації. Колишній домовласник або особа, яка пред'являла свої права, могли повернути будинок за умов сплати оціночної вартості будинку (в 1926 році по Чернігову для робітників ця сума складала 9000 рублів, для членів профспілок та кустарів – 7500 руб.)²⁸ та надання письмового зобов'язання утримувати його у належному стані. Але і за цих умов повернути свій будинок було вкрай важко і зовсім неможливо, якщо в ньому розміщувалась радянська установа, або житловий кооператив не дозволяв його денационалізувати, мотивуючи це тим, що будинок здається в оренду на вигідних для житлокоопу умовах. Так, на січень 1926 року в Чернігові нараховувалось 116 будинків, які підлягали денационалізації, але 18 з них перебували в оренді, 87 належали житловій кооперації, 3 – установам, 8 – окружному відділу місцевого господарства²⁹. Денационалізували 63 будинки. Серед них – Комаровського по вул. Леніна, 22, Афанасьєва по вул. Леніна, 23, Гінзбурга по вул. Коцюбинського³⁰ тощо.

Велика кількість скарг від претендентів до окружного відділу місцевого господарства (ОВМГ) свідчила про численні порушення у роботі особливої комісії по проведенню денационалізації та про велику зацікавленість колишніх домовласників у поверненні своїх будинків. Так, на черговому засіданні 23 червня 1927 року президія Чернігівської міськради, розглянувши заяви громадян про денационалізацію їхніх колишніх будинків, відмовила: Богданову Г.М. у зв'язку з тим, що він перебував з родиною за кордоном та невчасно подав заяву; Агеєнку О.Б., бо його будинок пристосували під готель; Малинку О.О. – у його будинку розмістились установи окрвиконкому; Чижевському В.А., Тарасевичу М.А., Рабиновичу Н.І. – у зв'язку з тим, що їхні будинки належали житлокоопам, і останні, за рішенням загальних зборів своїх членів, не відмовились від оренди цих садиб³¹.

Всі основні ремонтні роботи та благоустрій прибудинкової території покладался на домовласників. До недбалих господарів влада погрожувала вживати найсуворіших заходів, аж до відібрання помешкань. Ремонтувати будинки власним коштом повинні були і мешканці муніципального житла. Але зазвичай цього не робили, бо самі не були застраховані від виселення, переселення або ущільнення. У більш заможних власників панувала небезпідставна думка, що якщо значно покращити своє помешкання, то швидше за все його відбере якась установа або впливова особа.

Житлового будівництва в місті практично не велось. Населення поступово збільшувалось, в основному за рахунок приїжджих робітників. У 1929 році 300 родин проживали у вологих підвалах або взагалі не мали житла. Денационалізацію оголосили поспішною і фактично припинили, «нетрудовий елемент» почали виселяти з будинків ОВМГ та житлокоопів, мешканців ущільнювати³².

1927 року в місті нараховувалось 152 орендованих будинки, в тому числі 6 готелів (орендна плата на місяць складала 25–30 руб. з будинку)³³; 555 «торгово-склепових» приміщень (507 магазинів, 48 «склепів», з яких експлуатувались лише 297 магазинів та 29 «склепів»), 350 рундуків (відкриті або закриті прилавки для роздрібною торгівлі), з яких, у

зв'язку зі зменшенням приватної торгівлі, працювало 208³⁴. Всі торговельні приміщення поділялись на три пояси по чотири групи. Середня орендна плата у першому поясі для установ та кооперативів складала 76–80 коп. за 1 кв. м. у другому – держустанови платили 55–71 коп., кустарі – 63 коп., приватні особи – 96 коп. за кв. м; у третьому – держустанови – від 31 до 58 коп., кустарі – 43 коп., приватні особи – 76 коп. за кв. м³⁵.

Оренда плата залишалась одним з вагомих чинників наповнення міського бюджету. У 1926/27 році бюджет міста склав 870542 руб., у 1927/28 – зріс до 1278294 руб., з яких власні доходи становили 852798 руб.³⁶, у 1928/29 – 1255190, не враховуючи цільових асигнувань на школи та лікарні³⁷. Ці кошти міська влада спрямовувала на комунальні потреби – ремонт доріг та тротуарів, освітлення вулиць, утримання пожежної команди тощо. Так, навесні 1928 року міськкомунгосп проводив перебудування клінкером ділянки вулиці Шевченка від вул. Коцюбинського до Інституту фізичних методів лікування ім. Воровського (І міська поліклініка), а знятим каменем-кругляком брукували вул. ім. Переця; клінкером забрукували 900 кв. сажнів на Новому базарі³⁸. У жовтні 1926 року міські вулиці та площі освітлювало 60 ліхтарів, згодом встановили ще 33 на вулицях та 11 у скверах і на бульварах. За 1926 рік міськкомунгосп на освітлення міста витратив 5939 руб., а на освітлення пам'ятника Леніну – 628 руб³⁹.

Комунальне підприємство «Чернігівська пожежна команда» у серпні 1927 року нараховувало 48 осіб і складалось з брандмейстера, двох його помічників, механіка, дев'яти водіїв, а також трубників, водогінників, сокирників, ковалів. Основними засобами пересування були автомобілі «Полундра», «Всегда готов», «Трубник», «Зебрик», «Рено» та дев'ять кінних пожежних екіпажів; для перевезення пожежної драбини утримувалось три коня. Розміщувалась пожежна команда на Театральній площі, поряд з водонапірною баштою (територія сучасного будинку облпрофради). Інші міські комунальні підприємства – електрокомбінат, водогін, лазня – були виділені в окреме господарство.

Запровадження нової економічної політики з її заміною продрозкладки продподатком на селі, відновленням товарно-грошових відносин, частковою денационалізацією промисловості, створенням госпрозрахункових об'єднань, акціонерних товариств, розвитком приватного сектора в економіці сприяло поживленню кустарного виробництва, розвитку державних промислових підприємств, приватної та кооперативної торгівлі.

Чернігівське відділення Державного банку розпочало операції 5 травня 1922 року, маючи в своєму розпорядженні відпущений правлінням Держбанку оборотний капітал 2500000 рублів зразка 1922 року. Операції відділення інтенсивно розвивались – за вісім місяців оборотний капітал за рахунок доходів зріс у 5 разів. Відділення кредитувало головним чином кооперацію, державні підприємства та установи і в останню чергу – приватних осіб. Активи відділення розподілялись наступним чином: 65% – кооперація, 25% – державні установи, 10% – приватний сектор. Містилося відділення на Театральній площі в будинку колишньої міської управи (нині – Чернігівське управління Національного банку України) на засадах оренди⁴⁰.

Неп викликав появу галузевих банків. Так, у 1925 році у Чернігові працювали відділення Українбанку, Укрсільбанку та представництво Торгово-промислового банку.

Чернігівський губернський Сільбанк розпочав свою діяльність як Товариство сільськогосподарського кредиту 28 серпня 1923 року. Спочатку губсільбанк займав приміщення колишнього Дворянського і селянського поземельного банку (нині – обласна бібліотека ім. Короленка), у грудні 1925 року переїхав у відремонтований будинок по вул. Шевченка, 29. Згідно з постановою Всеукраїнського кооперативного банку 25 грудня 1922 року в

Чернігові відкрили філію Українбанку, яка обслуговувала кредитами всі види кооперації і охоплювала всю губернію. Банк розміщувався за адресою: вул. Радянська, 4 (колишній будинок Гінзбурга)⁴¹.

Всі чернігівські підприємства були переведені на господарський розрахунок та об'єднані у трести, їм надали господарську та фінансову незалежність. Але промислового буму не сталося. Контроль держави за всіма процесами в економіці, загальна безгосподарність, відсутність фахівців, інертність місцевої влади, відсутність коштів призвели до того, що деякі з них ледве зводили кінці з кінцями.

У другій половині 1920-х років державна промисловість міста була представлена чауноливарним заводом «Жовтневий молот», броварнею, двома гуральнями, друкарнею, яка відновила свою роботу у грудні 1926 року, двома лісопильними заводами – тартак ім. 25 Жовтня і тартак ім. 1 Травня, об'єднанням «Цегла», двома паровими млинами, при одному з яких працював маслозавод⁴², миловарним заводом (на території сільськогосподарської колонії «Подусівська»), який почав випускати продукцію у січні 1926 року⁴³.

Про обсяги виробництва говорить кількість робітників на підприємствах. Так, на заводі «Жовтневий молот» у 1925/26 році працювало 32 робітники, у 1926/27 – 67, у 1927/28 – 74; у броварні в 1926/27 році – 5 робітників, у 1927/28 – 8; у друкарні в 1926/27 році – 45 робітників, стільки ж і наступного року; на тартаку в 1926/27 році – 49 робітників, у 1927/28 – 45; на цегельнях у 1925/26 році – 36 робітників, у 1926/27 – 49, у 1927/28 – 74. Всього у 1927/28 році до робітничого класу в місті належало 249 осіб⁴⁴. Середня заробітна плата у промисловості коливалась від 35,48 руб. у 1925/26 році до 50,02 руб. у 1926/27 і до 40,20 руб. у 1927/28⁴⁵. Рентабельність усіх чернігівських підприємств разом складала 15503 руб. у 1926/27 та 36842 руб. у 1927/28 роках⁴⁶.

У травні 1926 року відновили виробництво 2 цегельних заводи з гофманськими печами, що не діяли 10 років. Об'єднання їх з клінкерним цехом та бетонною майстернею заводу «Жовтневий молот» отримало назву «Цегла» і мало потужність 7 млн. штук цегли на рік. За браком коштів план скоротили до 6 млн. штук, а випустили трохи більше половини запланованого. У березні 1927 року об'єднання працювало зі збитком у 26–27 тисяч рублів, у жовтні збиток зменшився на тисячу⁴⁷. Цегла виготовлялась вручну і мала червоний колір на першому та світло- і темно-червоний на другому заводах⁴⁸.

Обсяг продукції гуралень, які виробляли спирт-сирець, значно зменшився в порівнянні з дореволюційним часом. Велику конкуренцію їхній продукції становило самогонваріння по селах, що охоплювало майже 50% населення. Одна гуральня почала працювати у травні, друга – у вересні 1927 року.

Чернігівська броварня була націоналізована у 1922 році. У листопаді того ж року губраднаргосп здав її в оренду на п'ять років колишньому власнику А.Ю. Орловському. Він зобов'язувався платити орендну плату в такому розмірі: перший рік – сто пудів жита, другий – двісті пудів, третій – п'ятсот пудів, четвертий і п'ятий – по шістсот пудів. Розраховуватися можна було й у грошовому еквіваленті⁴⁹. Ймовірно, справи йшли не дуже добре, бо з 1 липня 1925 року Орловського позбавили оренди. Всі його права і обов'язки губраднаргосп передав новому орендарю З.М. Гадасіну, який навіть сплатив борг попередника у 500 руб. Орендував він завод неповні чотири місяці, після чого всі права і обов'язки за договором від 1 листопада 1922 року передав новому орендарю – А.Б. Брилеру⁵⁰. Наприкінці 1927 року Орловський звернувся до Чернігівського окрвиконкому з проханням денационалізувати броварню на його користь. Не побачивши в цьому господарської доцільності, рішенням від 27 січня 1928 року окрвиконком колишньому власнику відмовив⁵¹.

Тартак, що за радянської влади отримав ім'я 25 Жовтня, у 1900 році перевели з-під Новгород-Сіверського. З 1919 до 1923 року не діяв. У 1925 році на заводі працювало 50 постійних робітників. Заробітки по I розряду складали 12 руб. на місяць, по V – 25 руб. 40 коп.⁵² Влітку 1928 року на базі колишньої лісопильні Гуркова створили тартак ім. 1 Травня. Обидва лісопильних заводи розміщувалися на березі Десни.

З початку 1923 року в Чернігові у приміщенні колишнього архієрейського будинку на Валу працювала пайова державна друкарня ім. 9 січня 1905 року. Пайщиками на рівних умовах виступили губвиконком, губраднаргосп та губпродком. Вже наприкінці серпня через нестачу коштів (не всі пайщики внесли встановлений пай) друкарню передали у відання губраднаргоспу. Протягом двох років останній намагався налагодити роботу підприємства, але марно – не вистачало оборотних коштів. 22 квітня 1925 року робота друкарні припинилась. Була створена ліквідаційна комісія. За її рішенням у вересні матеріальну частину друкарні розподілили для тимчасового користування між окружним комітетом боротьби з безробіттям (обладнання палітурного цеху), комбінатом міських підприємств (нафтовий

У чернігівській друкарні. 1926 р.

двигун і динамо-машина), видавництвом «Червоний стяг» (друкарське обладнання)⁵³.

У грудні 1926 року Чернігівська друкарня відновила свою роботу в колишньому будинку Пожежного товариства по вулиці Шевченка.

У листопаді 1922 року на базі Чернігівського чавуноливарного заводу та механічних майстерень клінкерного заводу заснували підприємство з ремонту сільськогосподарського реманенту – завод «Жовтневий молот». Це було єдине у місті підприємство ме-

ханічної галузі. Розташовувалося на північній околиці Чернігова – в селі Коти. У 1923 році через невміле господарювання завод припинив свою роботу. Наступного року запустили механічний цех, у травні 1925 року – клінкерний. Знову задиміла стара заводська труба, що розглядалось як значне досягнення нової, радянської влади⁵⁴. У 1925 році завод займав територію 25 десятин, на яких розміщувались його виробничі потужності – клінкерний, механічний, деревообробний, бетонний цехи. Крім ремонтних робіт, завод виготовляв черепицю, верстати для виготовлення черепиці, колодязні кільця, солomorізки тощо. У 1928 році підприємство отримало державне замовлення на виробництво електромагнітних сепараторів системи Самбурова⁵⁵. Наступного року Всеукраїнське акціонерне товариство з випробувань та реалізації винаходів надіслало на завод замовлення на виготовлення піногасників «ГЕФ» та зворотнопорних клапанів системи інженера Ніца.

Відродженню підприємства, а саме клінкерного цеху, сприяв губернський комітет боротьби з безробіттям (губкомборбез, згодом окркомборбез), створений у 1923 році при відділі праці губвиконкому.

Безробіття в місті зростало з року в рік. Пояснювалось це розоренням ремісників-

кустарів, міської дрібної буржуазії, скороченням штатів заводів, установ, масовою демобілізацією з Червоної армії, як правило, безробітними ставали випускники навчальних закладів тощо. На міській біржі праці, яка розміщувалась в колишньому будинку Маркельса за адресою вул. К. Маркса, 2, станом на 1 жовтня 1927 року було зареєстровано 3370 безробітних, на 1 жовтня 1928 року – 3866, через рік – 4232⁵⁶. Більшість з них – представники розумової праці, хоча серед них майже зовсім не було досвідчених бухгалтерів, яких потребували підприємства й установи.

По вул. Леніна, 1 знаходився Будинок безробітних жінок, який протягом кількох років залишався головним болем міської влади. За висловом секретаря міськради Довгого, будинок був «пятном на светлом фоне нашего советского строительства ибо он представляет из себя наполовину дом разврата»⁵⁷. У будинку проживало до 30 жінок, частина з них з дітьми. Не маючи жодних засобів існування, жінки голодували, хворіли. У будинку не було ані світла, ані води – останню брали зі Стрижня. Матеріальної допомоги Будинок майже не отримував. У 1926 році міськрада вирішила за необхідне надавати жінкам та їхнім дітям безкоштовне харчування, але термін перебування у Будинку кожній безробітній жінці обмежила 3-ма місяцями⁵⁸.

Задля зменшення безробіття губкомборбез організував у місті низку підприємств місцевої промисловості. Крім заводу «Жовтневий молот» – фабрику «Чернігів-швей», шкірзавод, завод мінеральних вод, капелюшну, панчішну, палітурну майстерні, фабрики взуття, тютюнову тощо. Відсутність організаційного та виробничого досвіду гальмувала розвиток новостворених виробництв.

Так, на своєму засіданні у квітні 1927 року бюро окружному КП(б)У відмічало «надзвичайно тяжке становище фабрики взуття». Відсутність обігових коштів та сировини для повного завантаження фабрики, прогули робітників, висока собівартість продукції, втрата виробничих зв'язків між цехами, невідповідність асортименту потребам сільського населення – ось неповний перелік недоліків підприємства. Висновок бюро був однозначний – визнати неможливим подальше існування підприємства⁵⁹.

Стосовно тютюнової фабрики ревізійна комісія окрвиконкому зазначила, що «організацію фабрики в Чернігові було проведено губкомборбезом без будь-якого попереднього вивчення цього питання в сенсі обґрунтування доцільності утворення цього підприємства, його перспектив на існування, внаслідок чого робота даного підприємства дала цілком негативний наслідок»⁶⁰. Зарплата робітників тютюнової фабрики була надзвичайно низькою – 7–8 руб., натомість продукція мала занадто високі ціни⁶¹.

Крокуючи в ногу з часом, комборбез у липні 1926 року створив кілька об'єднань, зокрема шкіросиндикат, об'єднавши фабрику взуття, шкірзавод та заготовельні майстерні. Нове утворення повинно було займатися постачанням сировини та збутом продукції. Але і тут не все виходило як слід. Комісія Чернігівської міської ради у липні 1927 року зазначила, що шкіросиндикат купує шкури без відповідних довідок ветлікаря, внаслідок чого трапляється сировина із захворюванням на сибірську виразку. Крім того, склади синдикату були розташовані по вул. Урицького навпроти магазину Центрального робітничого кооперативу (Церобкоопу), що також було неприпустимим⁶².

Нова економічна політика сприяла розвитку дрібної приватної та кустарної промисловості. Більшість кустарів об'єдналися у кооперативні артілі металістів, шевців, швейників, інвалідів. Влітку 1927 року в Чернігові нараховувалося сім виробничих та торговельних кооперативних артілей інвалідів: мукомельна об'єднувала 12 осіб, цукерня «Прогрес» – 10, пекарня «Рекорд» – 16, чоботарня – 15, кооперативна торгівля «Посередник» – 6, пе-

У цеху артілі «Праця». 1924 р.

карня масового виробництва – 5⁶³. Заробіток члена артілі в середньому складав 50–60 руб. на місяць⁶⁴. Як правило, артілі створювались на базі дрібних підприємств і колишній власник-кустар входив до артілі як спеціаліст, не будучи інвалідом. Це було дуже вигідно, бо артілі інвалідів звільнялись від податків. З 1925 року власники почали масово повертати свої підприємства, користуючись законом про денационалізацію⁶⁵.

За родом своєї діяльності кустарі, робітники фабрик та заводів об'єднувались у професійні союзи, де шукали захисту сво-

їх прав у трудових та соціально-економічних відносинах. У 1926 році в Чернігові діяли спілки: друкарів, шкірняків, металістів, будівельників, Кравцепром, Робземліс, Нарзв'язок, Всерабземліс, «Древо та транспорт», Харчосмак, Робос (театр, культурно-освітня секція), Робмистецтва, Медсанпраця тощо⁶⁶.

Зазвичай кустарі орендували у держави приміщення для контори, утримувати які було вкрай важко. З цієї причини члени спілки будівельників – група робітників-покрівельників у 1926 році звернулась до міської ради з проханням сприяти зниженню орендної плати: «Мы организовались в одну группу в 1920 г. В 1923 г. были прикреплены к губкомборбезу и занимали помещение по улице Красная площадь № 2. Сначала за аренду платили 8 руб. ОМХу, с 1925 г. – 18 руб. в месяц, с октября 1926 – 42 руб. Не желая разойтись по домам и остаться совсем без работы, мы обращаемся в горсовет с просьбой ходатайствовать перед ОМХом о снижении арплаты на 50%»⁶⁷.

Дрібна кустарна промисловість задовольняла основні потреби населення у товарах широкого вжитку, переробляла значну частину сільськогосподарської сировини, надавала робочі місця. Умови роботи та якість продукції більшості з них неодноразово піддавались критиці з боку перевіряючих органів. Так, влітку 1927 року міська рада обстежила 21 харчове підприємство. Перевірка показала, що більшість хлібопекарень дрібнокустарного типу розташовані у житлових приміщеннях, що було неприпустимим, деякі пекарні, такі, як артілі інвалідів «Прогрес», «Масовий збут», дуже забруднені. Салотопня працювала не кожного дня, і жири збиралися за кілька днів, а коли їх варили, по місту розповсюджувався страшний сморід. Важкий дух йшов і від ям, куди зливали осадки з котлів. На Любецькій вулиці, порушуючи санітарні норми, біля міських садиб та Пастерівського інституту, де лікувались хворі, розміщувалась кошара м'ясотресту⁶⁸.

Перехід від продрозкладки до продподатку давав певну свободу приватній торгівлі. Більшовики, з метою запобігання поширенню приватного сектора у торгівлі, всіляко сприяли розвитку споживчої кооперації. У 1922 році у місті створили райспоживспілку. 1925 року в Чернігові нараховувалось 1026 торговельних підприємств, 882 з них – приватні. Однак, за твердженням влади, майже дві третини товарообігу припадало на державну і кооперативну торгівлю і тільки трохи більше третини – на приватну⁶⁹.

Лише один Чернігівський центральний робітничий кооператив (Церобкооп, або ЦРК)

об'єднував три магазини у центрі, чотири – на ринку, вісім – на окраїнах міста, а також м'ясну, мануфактурні лавки, три хлібних та два шкіряних ларки, хлібопекарню, кондитерську, милозавод. Кількість пайщиків на 1 жовтня 1925 року складала 3087 осіб, на 25 червня 1926 року – 4101. За рік пайовий капітал зріс на 88% й у 1926 році складав 3864 руб.⁷⁰ Крім своїх пайщиків, Церобкооп обслуговував селян навколишніх сіл. Мануфактуру він отримував залізницею – по вагону на місяць з Київського відділення Товариства споживспілок, згодом з Москви. Влітку 1926 року робітничий кооператив прийняв у своє користування крамниці ліквідованого Чернігівського відділення Всеукраїнського торговельного товариства роздрібною торгівлі «Ларьок», зокрема крамницю на розі вулиць Шевченка та Пролетарської (колишній будинок Лагутіна, ще раніше – готель «Царьград»), крамниці по вул. Шевченка, Борковського тощо⁷¹.

У приватних торговельних закладах зазвичай спостерігались законність і порядок. Так, обстеження одного з них – фірми «Мануфактура Новик» у січні 1927 року показало, що в магазині ведеться чекова система продажу, на чеку вказувалися найменування та ціна товару. Чек видавався покупцю, а його корінець залишався в магазині для контролю⁷². Обстеження мануфактурних крамниць Манілова і К^о та Бориспольського і К^о дало підставу зробити наступні висновки: «1) Повна реалізація товару свідчить про те, що приватники мають свого покупця, значить потреба в цих крамницях є. 2) Ціни та націнки на мануфактурні товари відповідають нормам, що встановлені для приватників наркомторгом. 3) Що до питання чи фактично продаж проводиться по цінам: можна зробити висновок, що, як правило, ціни та націнки виконуються»⁷³.

У жовтні 1927 року президія міської ради при розгляді міського бюджету на 1928 рік визнала за необхідне додати до кошторису 46 тисяч рублів на витрати по перенесенню базару з центра міста (Базарна площа біля Красною площі) на Новобазарну площу (Центральний ринок)⁷⁴. Фінансово-комунальна секція міськради у травні 1928 року склала точний план перенесення базару, яке розпочалось у 1929 році.

Більшовики приділяли велику увагу розвитку освіти та ліквідації неписьменності. Все навчання та виховання дорослих і дітей було спрямоване на вивчення сучасності, ідеологічне обґрунтування керівної ролі партії, переваг радянської влади. У 1923 році почало діяти товариство «Геть неписьменність». Наступного року в місті працювало 10 пунктів лікнепу і 26 шкіл для малописьменних, де опановували грамоту 776 чоловік⁷⁵.

Основним типом соціального виховання стала школа, що складалась з двох концентрів (ступенів): першого – з 4-річним курсом навчання та другого – з трирічним. У 1925/1926 році в Чернігові працювало 14 шкіл, де навчалось 3948 учнів та викладало 263 вчителі; у 1926/1927 – 13 шкіл з 4472 учнями та 261 вчителем; у 1927/1928 – 12 шкіл, де навчалось та викладало відповідно 4402 та 256 осіб⁷⁶. Найбільш відомі чернігівські школи розміщувались в центрі. Три з них – на Валу: школа № 1 ім. Шевченка (нині історичний музей ім. В.В. Тарновського), поряд школа № 2 ім. Коцюбинського (будинок колишньої чоловічої гімназії – не зберігся) та школа № 3 ім. Леніна (нині художній музей). У травні 1927 року в місті об'єднали школи № 5 та № 4 в одну під № 4, надали їй ім'я Войкова та розмістили у відремонтованому будинку колишнього духовного чоловічого училища (нині – Будинок культури будівельників). Школа № 5 розміщувалась за адресою: площа 25 Жовтня, 8, школа № 6 – вул. Селюка, 34, школа № 7 – вул. Урицького, 46, школа № 8 – вул. Толстого, 13, школа № 9 – вул. Гоголя, 14, школа № 10 – вул. Борисівська, 6, школа № 11 – вул. Пушкіна, 13, школа № 12 – вул. Коцюбинського, 40 (у 1928 р. її перевели у більш пристосоване приміщення торгової школи).

У 1927 році з 12 шкіл 8 було повних (семирічки з двома концентрами), 4 – неповні (1 концентр). Культурно-соціальна секція міської ради обстежила господарський стан шкіл

і дійшла невтішного висновку: «Школи перебувають у занедбаному стані: будинки шкіл вимагають ремонту, парти старої конструкції, страшенно зіпсовані (за час революції новими не поповнювались), фізкабінети не облаштовані, книгозбірні не відповідають вимогам, або зовсім відсутні»⁷⁷.

Розмір плати за навчання у школі залежав від майнового стану батьків і розподілявся на дев'ять категорій. Учні першої категорії звільнялися від плати за навчання. Це були діти безробітних, зареєстрованих на біржі праці, діти інвалідів війни і праці, діти червоноармійців і міліціонерів, батраків, найбільш бідних селян, круглі сироти, діти робітників і службовців, місячний заробіток яких не перевищував 15 рублів, діти революціонерів, батьки яких загинули, та діти шкільних працівників із зарплатою не вище 50 рублів. До другої категорії були віднесені діти робітників і службовців – членів профспілок, кустарів-одинаків, заробіток яких перевищує 15 рублів. Батьки платили 2 відсотки від своєї зарплати за учня першого і три відсотки за учня другого концентрів. Селяни-середняки платили від 1 до 2 рублів за кожного учня. До третьої категорії віднесли дітей робітників і службовців – не членів профспілок, лікарів, служителів культу, які мали платити по 5 рублів на місяць за кожну дитину. До четвертої категорії належали діти орендарів торговельних і промислових підприємств, кустарів, що користувались найманною працею. Оплата за навчання складала 3 руб. за кожного учня. До інших категорій віднесли дітей власників і орендарів промислових підприємств та кустарів вищої категорії, які повинні були платити до 10 рублів за кожну дитину на місяць⁷⁸.

Професійну освіту молодь отримувала у вісьмох навчальних закладах, де навчалось більше тисячі учнів та викладало понад 100 вчителів. До наймасовіших належали: профтехнічна школа (119 українців, 42 євреї, 15 росіян), кооперативна школа (140 українців, 86 євреїв, 23 росіянина), медична (108 українців, 49 євреїв, 13 росіян), сільськогосподарська (53 українці, 3 євреї, 1 росіянин)⁷⁹.

У грудні 1927 року комісія міської ради обстежила будинки, де жили підлітки та 148 учнів профтехнічної школи (колишні будинки Саца, Хмільовського (Хмелевцова –?), Скаржинського) і виявила, що «по деяких кімнатах відсутні сан. умови – павутиння, бруд, гниле, вонюче повітря, одна вбиральня без дверей, друга має двері, але зайти до неї неможливо, бо її не вбирають»⁸⁰. Комісія постановила: просити міську раду знизити для пролетарської молоді платню за лазню до 10–15 копійок, а стипендію учням профшкіл збільшити з 10 до 15 рублів⁸¹.

Всі профшколи утримувались міським бюджетом. Виняток становили: музична школа, яка діяла на госпрозрахунку, та кооперативна, що утримувалась на спецкошти⁸².

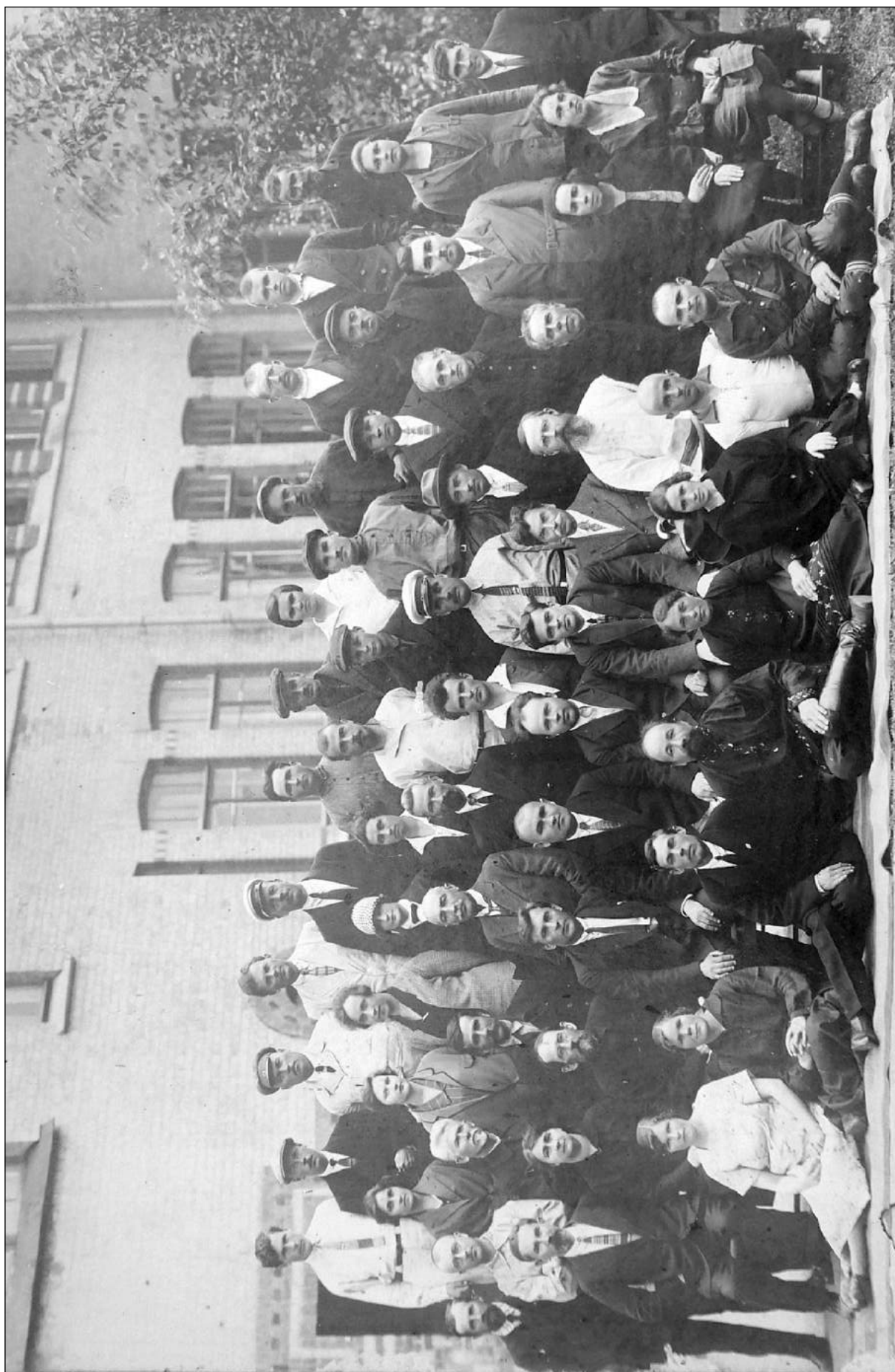
Переважно для сільського господарства готували кадри технікуми – індустріально-аграрний та землевпорядний. У 1920 році Учительський інститут реорганізували в Інститут народної освіти (розміщувався у будинку реального училища, тепер – Кооперативний технікум). Інститут і технікуми утримувались на кошти держбюджету. Студенти отримували по 20 рублів стипендії.

На початок навчального 1927 року всі чернігівські професійні школи проводили навчання українською мовою. Серед шкіл соцвиховання російською мовою викладали у великій (1080 учнів) школі № 4 та у школі № 6, де навчалось приблизно 350 учнів. Школа-семирічка № 12 та неповна школа № 11 були єврейськомовними.

Малописьменними залишались діти чернігівських дитбудинків. У 1925/1926 році у місті нараховувалось 9 дитячих будинків та 2 дитячих містечка із загальною кількістю 1228 дітей, у наступному році відповідно 6 та 1. Розміщувались вони, як вже зазначалось вище, у націоналізованих будинках колишніх домовласників. Так, дитячий будинок сліпих знаходився по вул. Троцького, 4 (колишній будинок Милорадовича), дитбудинок правопорушників – на тій самій вулиці під № 11 (колишній будинок Саца), дитбудинок для

Студенти землевпорядного технікуму. 1926/1927 навчальний рік.

Студенти і викладачі Інституту народної освіти. 1929 р.

Вихователі і вихованці Будинку дитини. 1923 р.

Дитячі ясла. 1923 р.

розумово відсталих дітей – на вул. Справедливості, 31, дитприймальник – у колишньому будинку Митаревського по вул. Коцюбинського, 84. Був ще в місті дитбудинок-ізолятор «люстиків», адреса якого не позначена в документах, та дитбудинок-ізолятор по вул. Шевченка, 103, поряд – під № 107 розміщувався будинок для неповнолітніх правопорушників. Дитяче містечко ім. 3-го Інтернаціоналу розташувалось у колишньому будинку губернатора по вул. Революції, 6⁸³. За соціальним станом – 60% були діти селян, 80% повністю втратили зв'язок з родиною. При дитячих установах діяли майстерні – шевська, слюсарна, столярна, кравецька тощо. Для маленьких дітей в місті відкрили чотири дитячі садочки.

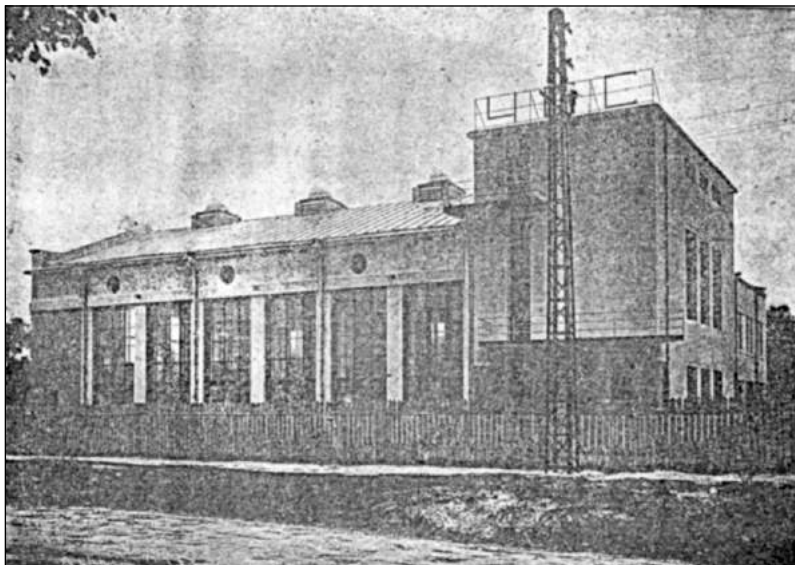
Перевірка дитячого містечка у грудні 1926 року показала, що взуття мали не всі діти, тож ходили босоніж, не зважаючи на холодну пору року. Одягу також було недостатньо, особливо спідньої білизни; не вистачало ковдр, простирадл. Для покращання стану утримання дітей і підлітків влада практикувала передачу утриманців дитбудинків кустарям та селянам для навчання та тимчасового проживання. При цьому на кожну дитину видавали 100 рублів та повний комплект одягу. Кустар, який брав дитину, давав обіцянку протягом двох років навчити її ремеслу, годувати, одягати. Селянин зобов'язувався тримати її як члена своєї родини протягом трьох років. Позичку у 100 рублів вони отримували лише у тому випадку, якщо з якихось причин було неможливо прирізати до селянського господарства наділ землі у 1–1,5 десятини, що передбачався йому за дитину з дитмістечка⁸⁴.

Український різновид політики коренізації, оформлений на 12-ому з'їзді більшовиків, – українізація – найбільших успіхів досяг у галузі освіти. Завдання завоювати прихильність з боку місцевого населення – українців спонукало більшовиків широко розгорнути впровадження української мови у всі сфери життя. Влада дозволила українізувати церкву, що призвело до створення у 1921 році Української автокефальної (самостійної, незалежної) православної церкви. В Чернігові автокефальній церкві належав Борисоглібський собор. Постановою ВУЦВК від 30 квітня 1925 року в установах запроваджувалась українська мова діловодства та листування. Відповідно, з 10 липня 1925 року губернський відділ місцевого господарства повністю перейшов на українську мову. Обласна газета «Красное знамя» з 5 вересня почала виходити українською – «Червоний стяг», з російськомовною останньою сторінкою. У 1927 році до україномовної газети додавались «Вечерний выпуск», «Утренний выпуск».

Періодично представники окружної інспекції з українізації здійснювали перевірку знань мови у робітників і службовців міських установ та підприємств. Так, у травні 1927 року перевірка тривала три дні з 6 до 9 години вечора на курсах української мови при школі ім. Леніна. У наступному році перевіряючі відмічали «не уважне ставлення до українізації з боку де-яких керівників установ та урядницьких комісій», нарікали «на якість мови» у листуванні установ, діловодстві, на відсутність у міських книгозбірнях достатньої кількості українських книжок, обмежену кількість україномовних викладачів⁸⁵. Ці недоліки віщували згортання політики українізації, що фактично відбулась на початку 1930-х років.

Відповідно до плану ГОЕРЛО – електрифікації всієї країни – Чернігівська міська рада навесні 1927 року заслухала доповідну записку комунальної комісії про необхідність будівництва електростанції в Чернігові. В ній, зокрема, зазначалось: «Существующая черниговская электростанция, основанная в 1901 г. имеет пароустановку 1901 г., две дизельные установки 1911 г. Станция работает совершенно без резервов, не в состоянии удовлетворить даже текущих нужд города. Единственным выходом из данного положения является своевременная постройка электростанции»⁸⁶.

За рахунок кредитів на спорудження нової електростанції окрвідділ місцевого господарства провів дослідження ґрунту і води на місці, де передбачалось будівництво – по ву-

Нова електростанція. 1929 р.

лиці Леніна, 38 (на місці колишнього будинку Комаровського), у кварталі між вулицями Шільмана і 18 Березня⁸⁷.

Проект нової електростанції розробили у Київському електросільбуді. Передбачалось, що вона матиме потужність 1200 кінських сил (3 дизелі по 400 к.с.) з перемінним током 850 кіловат-годин і напругою 330 вольт. Кабельну мережу планували провести лише по центральних вулицях, а на інших залишити повітряну, мали встановити по місту 30 трансформаторних будок. Проектна вартість

нової електростанції склала величезну для Чернігова цифру – 970 тисяч рублів⁸⁸.

В день святкування 10-ї річниці революції на будівельному майданчику за ініціативи та від імені окрвиконкому, окрпарткому, президій окрпрофради та міськради у скляній пляшці закопали лист, що ознаменувало закладання нової електростанції. У 1977 році під час риття котловану для адміністративного будинку по вул. Горького, 40 пляшку з листом знайшли та передали на постійне зберігання до Чернігівського історичного музею. Наводимо повний текст закладного листа мовою оригіналу:

«Пролетарі всіх країн, єднайтеся!

Року 1927 листопаду 7-го дня в м. Чернігові, в день 10 роковин пролетарської революції відбулися урочисті закладини Чернігівської Електричної Станції імені «Десятиріччя Жовтневої Революції», з участю радянських, партійних, професійних і громадських організацій та представників Червоної Армії в присутності широких трудящих мас м. Чернігова.

В умовах диктатури пролетаріату, через Ленінську спілку робітників та селян, під керівництвом Ленінської Комуністичної Партії ми вступили в стадію індустріалізації країни і нової соціалістичної культури.

Ідучи по зазначеному шляху, трудящі Чернігівщини сьогодні, закладаючи електростанцію, вносять в загальне соціалістичне будівництво та в всесвітню революцію свою долю участі, пам'ятаючи заповіт В.І. Леніна: «Радянська влада плюс електрофікація є шлях до соціалізму».

Хай живе комуністична партія!

Хай живе радянський союз!

Хай живуть трудящі Чернігівщини!

Президія Окрвиконкому Бюро Окрпаркому
(підпис) (підпис)

Президія Окрпрофради Президія Міськради
(підпис) (підпис)

Командування Чернігівської Залоги (підпис)»⁸⁹.

Будівництво електростанції, розпочате у травні 1928 року, тривало трохи більше року. З 1 липня 1929 року проходило перевмикання всіх електричних установок міста до її мережі⁹⁰. У жовтні на електростанції працювало два дизелі на 800 кінських сил кож-

*Інженер Масловський П.І.,
учасник будівництва залізниці
Чернігів–Новобелиця.*

ний Ленінградського машинтресту, що рухали електромашини «АССА», та був облаштований майданчик для третього дизеля і машини. Коштувала електростанція державі 1 млн. 200 тис. рублів замість запланованих 970 тис.⁹¹ Приміщення старої електростанції на березі Стрижня по вул. Селюка передали Плодоспілці для організації пюре-пастильного заводу⁹².

Економічному розвитку міста сприяло будівництво у 1928 році залізничної станції на правому березі Десни та залізничних колій: Чернігів–Ніжин (листопад 1925); Чернігів–Овруч (жовтень 1927); Чернігів–Новобелиця (листопад 1928).

До 1929 року на Десні працювала поромна переправа, яка здійснювала сім рейсів на день. У 1928 році розпочалося будівництво залізничного мосту через Десну. Влітку, під час кесонних робіт, на глибині 13,5 метрів знайшли декілька кісток мамонта, а на глибині 20 м – кістки первісного бика. Знахідки передали до Чернігівського історичного музею⁹³. У жовтні на будівництві працювало 300 робітників з різних місцевостей СРСР. На правому березі розміщувалась кузня, лісоматеріал, на лівому – силова станція. Але не все було гаразд у підрядників: залізо, закуплене у Києві, довелось відіслати назад, закуплені кувалди та бурави були непридатні для роботи, а закордонні лебідки не пристосовані до певних робіт. Зарплатня на будівництві складала 25–35 руб. Сплачували

Учасники будівництва залізничного мосту. В центрі – О.Є. Патон. 1929 р.

квартирні: службовцям – по 10 руб., робітникам – по 4 руб. За простій, що не залежав від робітників, зарплату не платили⁹⁴.

Випробували новий залізничний міст 9–12 березня 1929 року під керівництвом Євгена Оскаровича Патона, професора Київського політехнічного інституту, засновника лабораторії зварювання – тепер Інститут електрозварювання ім. Є.О. Патона Національної академії наук України. З 14 березня відкрили рух потягів, при цьому їхня швидкість мала бути не більше 35 км за годину, а на перегоні Новий Чернігів–Количівка – 15 км за годину⁹⁵.

Роком раніше запровадили автобусне сполучення між Черніговом та Києвом, Черніговом та Гомелем, тоді ж започаткували міський автобусний рух.

Уявлення про Чернігів було б неповним без згадки про пам'ятки стародавньої архітектури, які тихо спочивали серед провінційних вуличок, садів і луків, музеї, архіви. «Українською Равенною» назвав місто відомий український історик М.С. Грушевський, який разом з дружиною та донькою відвідав Чернігів у липні 1924 року. Він виступив з доповіддю перед викладачами та студентами Інституту народної освіти, наголосивши, що Всеукраїнська академія наук поставила завдання зібрати якнайбільше історичних дум, пісень та балад. До виконання цього завдання залучались Чернігівське наукове товариство та етнографічний відділ Чернігівського історичного музею на чолі з Б.К. Пилипенком⁹⁶.

Чернігівське наукове товариство було створене у вересні 1920 року як філія Українського наукового товариства у Києві. З 1925 року діяло під егідою ВУАН. Наприкінці 20-х років у роботі Товариства брали участь близько 80 чоловік. У 1931 році з великими труднощами вийшов перший і єдиний том «Записок Чернігівського наукового товариства».

У 1923 році п'ять Чернігівських музеїв, розташованих у різних кінцях міста, об'єднали в один Чернігівський державний музей. Музей складався з відділів: I-й відділ – української старовини (Музей В.В. Тарновського) на вул. Революції; II-й відділ – археологічний (Музей архівної комісії) на розі вулиць Леніна та К. Маркса, проти ІНО; III-й відділ – панського побуту та мистецтва на вул. Троцького (колишній маєток Милорадовича); IV-й відділ – етнографічний та V-й відділ – культів, обидва на вул. Магістратській, 14 (колишній будинок Гортинського). Постановою президії Чернігівського окрвиконкому від 11 серпня 1925 року об'єднаному музею передали будинок Селянського банку по вул. Селянській, 3. Експозиції в новому приміщенні відкривались поетапно. Велику увагу, згідно з партійно-пропагандистськими вказівками, приділяли висвітленню революційного руху на Чернігівщині, атеїстичній пропаганді. Відкрили в новій експозиції куточки українських письменників Т. Шевченка, П. Куліша, Л. Глібова, М. Коцюбинського.

Музей залишався чи не єдиною установою міста, яка активно опікувалася охороною пам'яток історії та культури. Так, влітку 1927 року музей запросив до Чернігова одного з кращих в СРСР реставраторів, професора Ленінградської академії мистецтв Д. Киплика для керівництва роботами по збереженню фрески XI ст. «св. Текля», яка містилася в арці Спасо-Преображенського собору. Фреска руйнувалась, тому прийняли рішення зняти її зі стіни та передати до музею. Під час бомбардувань міста німецькою авіацією у серпні 1941 року стародавній витвір мистецтва загинув разом з частиною інших експонатів, які не встигли вивезти на схід.

У квітні 1928 року директор музею М. Вайнштейн звернувся з листом до окрвиконкому з проханням передати музею садибу Єлецького Успенського монастиря. Він зазначив, що музей – єдина установа в місті, яка «могла б ремонтувати церковні пам'ятки, що мають величезне історичне значення», що будівлі монастиря руйнуються, «деякі і зовсім можуть загинути»⁹⁷. На той час на території монастиря вже чотири роки перебувало спар-

хіальне управління Обновленської церкви (виникла внаслідок церковного розколу початку 1920-х років, маріонеткове церковне управління, яке визнавала радянська влада). Натомість, на території колишнього Троїцько-Іллінського монастиря залишалось єпархіальне управління Апостольської (старої) церкви. У 1927 році там же влада розмістила інвалідне містечко, де в антисанітарних умовах перебувало 155 інвалідів різного віку⁹⁸. Конфлікт між музеєм і єпархіями поглиблювався з поширенням державної антирелігійної політики, активізацією атеїстичної пропаганди, закриттям владою церков, монастирів.

До 1925 року в Чернігові діяли майже всі храми, а саме: Борисоглібський собор (Українська автокефальна церква); Воздвиженська, Вознесенська, Воскресенська, Іллінська, Катерининська, Миколаївська, П'ятницька церкви, Троїцький собор (Апостольська церква); Спасо-Преображенський та Успенський⁹⁹ собори (община обновленців); Казанська церква (община одновірців); вісім єврейських молитовних будинків, один католицький собор¹⁰⁰. Протягом наступного десятиліття церкви закрили, значну кількість предметів культу передали історичному музею.

Частина документів єпархіального управління потрапила до архівів. У 1927 році Чернігівському окружному архівному управлінню та Чернігівському крайовому історичному архіву належало п'ять приміщень: будинок колишнього Дворянського зібрання з невеликим одноповерховим флігелем, будинок Лизогуба на Валю, будинок колишньої консисторії в Єлецькому монастирі, будинок архіву колишнього окружного суду.

У 1920-х роках в Чернігові, крім адміністративних установ, працювали поштово-телеграфна контора, радіотрансляційний вузол, міська лікарня, Інститут фізичних методів

Радіолюбители. 1920-і роки.

лікування ім. Воровського, бактеріологічний інститут, дезінфекційна і малярійна станції, Чернігівський комітет Українського Червоного Хреста, відділення МОДРу (Міжнародної організації допомоги борцям революції), «ТСОАВІАХЕМу» (Товариства сприяння авіаційному та хімічному будівництву), товариств «Друзі радіо», «Друзі дітей», «Допомога дітям» тощо. Тут дислокувались частини 7-ї стрілецької дивізії, штаб якої розміщувався у колишньому будинку Держбанку

по вул. Магістратській (тепер Чернігівська міська рада). З 1925 року в місті діяло три театри: один зимовий – держдрама – у будинку колишнього Миколаївського єпархіального братства по вул.Шевченка, два літніх – на Валю та на Театральній площі. Будинки літніх театрів потребували негайного капітального ремонту. Спеціально для членів профспілок держдрама тричі на тиждень зі значною знижкою вартості квитків влаштовувала ідеологічно витримані вистави. Але відвідування вистав було малолюдним¹⁰¹.

На вул. Шевченка у приміщенні колишнього ілюзіону «Наука и жизнь», працював єдиний в місті кінотеатр ім. Раковського (з 1928 р. – держкіно ім. 10 роковин РСЧА, тепер Чернігівське відділення ощадбанку).

В місті діяло 16 клубів, шість з яких, а саме – робітничо-партійний, радторгслужбовців, Робос (робітників освіти і культури), будівельників, 1-й комсомольський та Клуб зв'язку користувались «кіномандрівками» (пересувними кіноустановками)¹⁰². По вул. Радянській, 31 містилася Центральна бібліотека ім. В. Короленка, у будинку М. Коцюбинського у 1929 році відкрили бібліотеку-читальню. Існували Чернігівський філіал Асоціації художників Червоної України та Чернігівське відділення Товариства «Плуг».

Зв'язківці на заняттях ТСОАВІАХЕМу з вивчення протигазу. 1929 р.

Перші спроби згортання непу в країні почались у другій половині 1920-х років. У жовтні 1928 року вступив у дію перший п'ятирічний план. Сталінське керівництво взяло курс на форсовану індустріалізацію та колективізацію. Хоча офіційно нову економічну політику ніхто не відміняв, фактично вона була припинена. Остаточо неп унеможливила постанова Раднаркому від 11 жовтня 1931 року «Про ліквідацію спекуляції з боку приватних торговців».

На сторінках окружної газети «Червоний стяг», починаючи з кінця 1928 року, все частіше стали з'являтися повідомлення про примусові хлібозаготівлі на селі, про необхідність передплати позик на індустріалізацію, про начебто добровільне перерахування робітниками підприємств та установ одноденного заробітку у фонд індустріалізації. У грудні 1928 року газета надрукувала статтю про загальні збори наукових робітників Інституту народної освіти, де вони висловили своє обурення вчинком С. Єфремова, який у передмові до «Історії української культури» не погодився з офіційною думкою партії щодо розвитку національної культури¹⁰³. Чим далі – все більше відчувалось загальне зростання напруги в суспільстві.

Здавалось місто затамувало подих перед страшними випробуваннями 1930-х років.

¹ Чернігову 1300 лет: Сб. док. и материалов. – К., 1990. – С. 154.

² Там же. – С. 163–164.

³ Там же. – С. 180.

⁴ Червоний стяг (Чернігів). – 1928. – 23 лютого. – С. 12.

⁵ Державний архів Чернігівської області (далі – ДАЧО). – Ф. Р. 792. – Оп. 1. – Спр. 668. – Арк. 3.

⁶ Там само. – Спр. 658. – Арк. 11.

⁷ Красное знамя (Чернигов). – 1925. – 13 июня. – С. 4.

⁹ ДАЧО. – Ф. Р. 792. – Оп. 1. – Спр. 658. – Арк. 1–11.

¹⁰ ДАЧО. – Ф. Р. 792. – Оп. 2. – Спр. 80. – Арк. 8.

¹¹ Робітничий шлях (Чернігів). – 1926. – 31 березня. – С. 2.

¹² ДАЧО. – Ф. Р. 90. – Оп. 1. – Спр. 28. – Арк. 25.

¹³ Там само. – Арк. 2.

¹⁴ Червоний стяг. – 1928. – 16 листопада. – С. 4.

- ¹⁵ ДАЧО. – Ф. Р. 90. – Оп. 1. – Спр. 56. – Арк. 485.
- ¹⁶ Червоний стяг. – 1927. – 19 червня. – С. 4.
- ¹⁷ ДАЧО. – Ф. Р. 90. – Оп. 1. – Спр. 56. – Арк. 485.
- ¹⁸ ДАЧО. – Ф. Р. 472. – Оп. 1. – Спр. 126. – Арк. 681.
- ¹⁹ Там само.
- ²⁰ Червоний стяг. – 1928. – 26 квітня. – С. 4.
- ²¹ Там само. – 13 травня. – С. 4.
- ²² Там само. – 13 червня. – С. 3.
- ²³ Там само. – 4 вересня. – С. 4.
- ²⁴ Там само. – 15 вересня. – С. 4.
- ²⁵ Красное знамя. – 1925. – 11 апреля – С. 4.
- ²⁶ ДАЧО. – Ф. Р. 90. – Оп. 1. – Спр. 56. – Арк. 431.
- ²⁷ Там само.
- ²⁸ Червоний стяг. Утренний выпуск. – 1926. – 27 января. – С. 4.
- ²⁹ Там же.
- ³⁰ ДАЧО. – Ф. Р. 90. – Оп. 1. – Спр. 56. – Арк. 431.
- ³¹ Там само. – Спр. 64. – Арк. 149.
- ³² Червоний стяг. – 1929. – 7 вересня. – С. 3.
- ³³ Там само. – Арк. 432.
- ³⁴ Там само. – Арк. 436.
- ³⁵ Там само.
- ³⁶ Там само. – Арк. 418.
- ³⁷ Червоний стяг. – 1928. – 5 жовтня. – С. 4.
- ³⁸ Червоний стяг. – 1928. – 13 травня. – С. 4.
- ³⁹ ДАЧО. – Ф. Р. 90. – Оп. 1. – Спр. 59. – Арк. 448.
- ⁴⁰ Журавльова Т., Сергєєва С. Діяльність банків Чернігівщини (1917–80-ті рр. ХХ ст.) //Банківський вісник (Чернігів). – 2001. – № 2. – С. 18–19.
- ⁴¹ Там само. – С. 23, 24.
- ⁴² ДАЧО. – Ф. Р. 90. – Оп. 1. – Спр. 68. – Арк. 6.
- ⁴³ Робітничий шлях. – 1926. – 9 липня. – С. 4.
- ⁴⁴ Там само. – Арк. 7.
- ⁴⁵ Там само.
- ⁴⁶ Там само.
- ⁴⁷ Там само.
- ⁴⁸ ДАЧО. – Ф. Р. 793. – Оп. 1. – Спр. 183. – Арк. 33.
- ⁴⁹ ДАЧО. – Ф. Р. 793. – Оп. 1. – Спр. 120. – Арк. 1.
- ⁵⁰ Там само. – Арк. 106, 119.
- ⁵¹ Там само. – Арк. 164.
- ⁵² Красное знамя. – 1925. – 8 июля. – С. 2.
- ⁵³ ДАЧО. – Ф. Р. 680. – Оп. 1. – Спр. 9. – Арк. 48, 57, 61.
- ⁵⁴ Красное знамя. – 1925. – 30 мая. – С. 3.
- ⁵⁵ ДАЧО. – Ф. Р. 2774. – Оп. 1. – Спр. 18. – Арк. 10.
- ⁵⁶ Червоний стяг. – 1929. – 13 квітня. – С. 4.
- ⁵⁷ ДАЧО. – Ф. Р. 90. – Оп. 1. – Спр. 26. – Арк. 1.
- ⁵⁸ Там само.
- ⁵⁹ ДАЧО. – Ф. Р. 65. – Оп. 5. – Спр. 85. – Арк. 48.
- ⁶⁰ Там само. – Арк. 193.
- ⁶¹ Там само.
- ⁶² ДАЧО. – Ф. Р. 90. – Оп. 1. – Спр. 66. – Арк. 86.
- ⁶³ ДАЧО. – Ф. Р. 90. – Оп. 1. – Спр. 68. – Арк. 77.
- ⁶⁴ Там само. – Арк. 15.
- ⁶⁵ Робітничий шлях. – 1926. – 10 липня. – С. 3.
- ⁶⁶ ДАЧО. – Ф. Р. 90. – Оп. 1. – Спр. 28. – Арк. 342, 400.
- ⁶⁷ Там само. – Арк. 727.
- ⁶⁸ ДАЧО. – Ф. Р. 90. – Оп. 1. – Спр. 68. – Арк. 86.
- ⁶⁹ Там само. – Спр. 32. – Арк. 18, 19.
- ⁷⁰ Робітничий шлях. – 1926. – 3 липня. – С. 2.
- ⁷¹ Там само.

- ⁷² ДАЧО. – Ф. Р. 90. – Оп. 1. – Спр. 65. – Арк. 13.
⁷³ ДАЧО. – Ф. Р. 65. – Оп. 5. – Спр. 84. – Арк. 351.
⁷⁴ Червоний стяг. – 1927. – 26 жовтня. – С. 4.
⁷⁵ Історія міст і сіл УРСР. Чернігівська область. – К., 1972. – С. 115.
⁷⁶ ДАЧО. – Ф. Р. 90. – Оп. 1. – Спр. 68. – Арк. 27.
⁷⁷ ДАЧО. – Ф. Р. 90. – Оп. 1. – Спр. 66. – Арк. 89.
⁷⁸ Червоний шлях. Утренний выпуск. – 1926. – 24 января. – С. 2.
⁷⁹ ДАЧО. – Ф. Р. 90. – Оп. 1. – Спр. 66. – Арк. 129.
⁸⁰ Там само. – Арк. 187.
⁸¹ Там само.
⁸² Там само. – Арк. 28.
⁸³ ДАЧО. – Ф. Р. 90. – Оп. 1. – Спр. 68. – Арк. 28.
⁸⁴ ДАЧО. – Ф. Р. 90. – Оп. 1. – Спр. 60. – Арк. 72.
⁸⁵ Червоний стяг. – 1928. – 26 травня. – С. 4.
⁸⁶ ДАЧО. – Ф. Р. 90. – Оп. 1. – Спр. 69. – Арк. 1.
⁸⁷ Червоний стяг. – 1927. – 28 квітня. – С. 4.
⁸⁸ Червоний стяг. – 1927. – 14 вересня. – С. 4.
⁸⁹ Чернігівський історичний музей ім. В.В. Тарновського. – Інв. № Ад-709.
⁹⁰ Червоний стяг. – 1929. – 13 червня. – С. 4.
⁹¹ Там само. – 22 вересня. – С. 4.
⁹² Там само. – 17 вересня. – С. 4.
⁹³ Червоний стяг. – 1928. – 11 червня. – С. 4.
⁹⁴ Червоний стяг. – 1928. – 24 жовтня. – С. 3.
⁹⁵ Алимов Е. Строительство железных дорог на Черниговщине. – Славутич, 2004. – С. 239.
⁹⁶ Красное знамя. – 1924. – 8 июля. – С. 3.
⁹⁷ ДАЧО. – Ф. Р. 65. – Оп. 5. – Спр. 28. – Арк. 198.
⁹⁸ Червоний стяг. – 1928. – 10 квітня. – С. 4.
⁹⁹ ДАЧО. – Ф. Р. 17. – Оп. 1. – Спр. 112. – Арк. 364.
¹⁰⁰ ДАЧО. – Ф. Р. 17. – Оп. 1. – Спр. 88. – Арк. 48.
¹⁰¹ ДАЧО. – Ф. Р. 90. – Оп. 1. – Спр. 68. – Арк. 34.
¹⁰² Там само.
¹⁰³ Червоний стяг. – 1928. – 7 грудня. – С. 4.

НЕГОДА В.

Життя в окупованому Чернігові за публікаціями газети «Українське Полісся»

У листопаді 1941 р. в окупованому Чернігові міська управа починає видавати газету «Українське Полісся», яка з 4 лютого 1943 р. стала називатись «Чернігівський кур'єр». Відповідальними редакторами були Ф. Піпа, В. Чернов. Попри тенденційність та ідеологічну заангажованість «Українське Полісся» слугує одним із важливих джерел інформації з історії краю часів німецько-фашистської окупації.

Газета мала наступні рубрики: «Вісті з фронту», «Що нам пишуть», «Повідомлення», «Листи з Німеччини», «Поради з агрономії і ветеринарії», «Господарча сторінка», «Літературно-мистецький календар», «Основа життя», «Наші християнські свята», «Вісті з ланів», «Оголошення» та інші. Кожний номер газети містив розпорядження, накази, оголошення, повідомлення військового коменданта, начальника поліції, старост, міської і районної управ, інших представників військової і цивільної окупаційної адміністрації, які регламентували всі сфери життя місцевої людності. Серед іншого: про комендантську годину, про заборону ходити до лісу, про боротьбу з партизанами; заклики з'явитись з речами для вербування до Німеччини, продавати зимовий одяг; вимоги звільнити будинки, здати речі військового обмундирування, радіоприймачі; про роботу міської лазні, про загублені речі, документи. Переважна більшість цих повідомлень передбачала покарання, у тому числі страту, за невиконання вимог окупантів.

Чимало уваги приділялося діяльності Чернігівської міської управи. В умовах німецького тилу з напівзруйнованою інфраструктурою, коли окупаційна влада поклала весь тягар організації життєдіяльності міста на управу, саме від її роботи залежала доля міського населення. Чернігівська міська управа мала такі відділи: житловий, праці, правовий, охорони здоров'я, культури та освіти, благоустрою, транспортний, продовольчий і суспільної опіки.

Як повідомляло статистичне бюро, станом на 1 січня 1942 р. в Чернігові проживало 30 тисяч мешканців. Чернігівська міська управа з метою рятування місцевих жителів від голодної смерті завезла «50 тонн картоплі, чимало буряків, моркви тощо». Хлібом населення міста забезпечувалось в «9 рундуках, де громадяни по талонах одержують хліб». Через газету управа закликала відкривати крамниці, їдальні, привозити продукти з навколишніх сіл, обіцяла сприяти відродженню приватної справи, забороненої за радянської влади.

Вже перші номери газети повідомляють про руйнування міста: не працює ТЕЦ і водогін, друкарня та більшість фабрик і заводів (деякі підприємства не були зруйновані і після розмінування стали до ладу). В місті було понад 500 зруйнованих і погорілих будівель, більшість з яких були непридатні для відновлення, а могли використовуватись лише для засипання ям, щілин, вирв від вибухів, яких було чимало. Але основну масу брухту потрібно було вивезти з міста, хоча це не було зроблено через «брак транспорту». Для налагодження водопостачання було викопано декілька шахтних колодязів.

З газети дізнаємося, що у місті працювали такі підприємства: авторемонтні майстерні, артіль «Хімпрод», бойня, броварня, восковий завод, друкарня, «Заготзерно», залізниця, засолзавод, клінкерний і крохмальний заводи, маслозавод, меблева фабрика, молоторемонтний завод – колишній «Жовтневий молот», музична фабрика, нафтобаза, обозоремонтний

«В своїй хаті своя правда, і сила, і воля!» (Т. Шевченко)

СВЯТА РАЙОНА

ЦІНА 50 КОП.

Редкакий записки за собою право виправити помилки. Нею неможливо рукописи не повертаються. Адреса редакції: Чернівці, вул. Шевченка, 73.

Рік 2. Чернівці, 16 січня 1942 р.

На кого падає головна вина за теперішню війну?

У своїй промові під час прийому виступав американський дипломат... (Текст промови)

Вісті з фронту

Головна Квартира Фюрера, 13 січня

Періодичне Командування Збройних Сил повідомляє: 13 січня в Дніпропетровській області відбулися перелітні рейси літаків з Чернігова на фронт. З Чернігова було відправлено літаків з Чернігова на фронт. З Чернігова було відправлено літаків з Чернігова на фронт.

Головна Квартира Фюрера, 14 січня

Періодичне Командування Збройних Сил повідомляє: 14 січня в Дніпропетровській області відбулися перелітні рейси літаків з Чернігова на фронт. З Чернігова було відправлено літаків з Чернігова на фронт.

завод, рибартіль, річковий порт, таробондарний завод, телефонно-телеграфна станція, ТЕЦ, фабрика первинної обробки вовни, хлібзавод, три цегельні заводи, цукеркова фабрика.

Відкрилося чимало майстерень: з ремонту ваг, друкарських машинок, годинників, патефонів, велосипедів, взуття; слюсарні, столярні, кузні, голярні. Дієв Сільськогосподарський банк; артілі сліпих, «Лозовик», «Прядильник»; декілька млинів; фотографія «Рембрандт». Відновлювався лісозавод на березі Десни і овочесушильний завод потужністю 30 тонн за добу. Безробітні, які були в місті, повинні були з'явитися для реєстрації на біржу праці.

40 вулиць Чернігова були переіменовані, наприклад: вул. Радянська – Симона Петлюри, Комінтерна – Квітки-Основ'яненка, Революції – ім. Тарновського, Переца – Троїцька, пізніше

ім. СС, площа Куйбишева – площа Мазепа. З'явилися вулиці Запорізька, Лизогуба, Євгена Коновальця, Полська і т. ін.

В 1942–1943 роках 520 людей отримувало хомісія пенсію.

Для надання медичної допомоги були відкриті лікувальні і профілактичні заклади: міська лікарня (вул. Вокзальна, 1), Перша і Друга поліклініки, амбулаторії водного транспорту (вул. Набережна) та залізнична (Залізничне Селище), обмивочно-дезінфекційний пункт (вул. Старобілоуська), малярійна станція, психіатрична лікарня, аптека (вул. Троїцька). Щеплення проти сказу робили в Бактеріологічному інституті (вул. Магістратська). 20 лютого 1942 р. розпочала роботу медшкола, було створено обласну організацію Червоного Хреста. У приміській лікарні відкрили притулок

ЧЕРНІГІВСЬКИЙ КУР'ЄР

№ 17 (175) 3 к.

Технічний Кадр: Чернівці, серeda, 3 березня 1943

Технічний Кадр: Чернівці, серeda, 3 березня 1943

СТАЛІН, ЧЕРЧІЛЛЬ, РУЗВЕЛТ – ГІТЛЕР ПІДВОДНИ ЧОВНИ, ЗНИЩАТЬ ВАШІ ТИЛОВІ ПІДКРІПЛЕННЯ!

ПІДВОДНИ ЧОВНИ

За лютий місяць потоплено 82 торгові кораблі загальною місткістю 545.300 рт., і 14 суден торговельно-військового флоту загальною місткістю 576.800 рт.

ВІСТІ З ФРОНТУ

Головна квартира Фюрера, 27 лютого 1943 р.

У північній частині фронту зумовлено переміщення українських військ з району Ізюма на фронт в районі Ізюма. З району Ізюма продовжують наступати на фронт в районі Ізюма. З району Ізюма продовжують наступати на фронт в районі Ізюма.

Таким чином, на півдні Ізюмського озера, ворог провів наступ на широкому фронті своїми підривними колесами артилерії та важкими танками. Під час наступу ворогів спостерігалися великі втрати в людях та техніці. Ворогів зупинили на півдні Ізюмського озера. Ворогів зупинили на півдні Ізюмського озера.

У районі Ізюма продовжують наступати на фронт в районі Ізюма. З району Ізюма продовжують наступати на фронт в районі Ізюма.

Під час спроби ворогом лінійної частини 22 лютого перебігав наступ на фронт в районі Ізюма. Ворогів зупинили на півдні Ізюмського озера. Ворогів зупинили на півдні Ізюмського озера.

У районі Ізюма продовжують наступати на фронт в районі Ізюма. З району Ізюма продовжують наступати на фронт в районі Ізюма.

Під час наступу ворогів спостерігалися великі втрати в людях та техніці. Ворогів зупинили на півдні Ізюмського озера. Ворогів зупинили на півдні Ізюмського озера.

У районі Ізюма продовжують наступати на фронт в районі Ізюма. З району Ізюма продовжують наступати на фронт в районі Ізюма.

для непрацездатних та старих на 350 ліжок. Були проведені щеплення проти віспи, черевного тифу, дизентерії та інших хвороб.

В місті працювало 5 початкових шкіл з 37 класами. Профшкола на 250 юнаків по вул. Петлюри навчала фаху слюсаря, металообробника, столяра, токаря, маляра, електрика, шевця і будівельника. Існували школа шитва, музична, курси німецької мови. Були створені предметні комісії з перегляду радянських підручників, а відділ освіти проводив наради вчителів з питань підготовки шкіл до навчання.

На початку 1943 р. у приміщенні колишнього Інституту фізичних методів лікування виставами «Ой, не ходи, Грицю, та й на вечорниці» та «Дай серцю волю, заведе в неволю» був відкритий міський театр.

У статті «Зберегти рештки експонатів» говориться, про необхідність зібрати експонати, що видніються на згайші історичного музею.

Завдяки газеті дізнаємося, що одним зі свят було 1 травня – «день, коли звітують про поліпшення соціального добробуту».

Містилася й інформація про каральні акції, а отже опосередковано й про боротьбу із загарбниками. Ось одне з повідомлень від 28 лютого 1943 р., що стосується повстання в Яцівському концтаборі та спалення каральними загонами німецько-фашистських окупантів сіл Бобровиця і Яцеве за допомогу втікачам з табору:

«В неділю 21.02. полонені, ув'язнені в робітничому таборі поблизу Чернігова, намагались вчинити заколот. Цей заколот був придушений охоронцями. При цьому був убитий один співробітник охоронної служби. Одній частині полонених вдалось втекти і сховатись в прилеглих лісах і селах. Завдяки негайним заходам, вжитим охоронною службою і поліцією, більшість з них захоплені знову. Зважаючи на те, що деякі села подавали втікачам допомогу, проти цих місцевостей вжито каральних заходів, які вже проведено. З цих заходів населенню видно, що німецька військова влада і поліція діють рішуче. Хто приймає в себе цих бандитів або допомагає їм буде відповідно покараний».

Рівень життя городян був низький, наприклад: вчитель отримував зарплату 500 карбованців, а ціни були такі: 1 літр молока – 25 карбованців, 10 яєць – 8 карбованців, картопля – 40 крб. за 1 кг. Тому на базарі, який працював у неділю, середу і п'ятницю, процвітав товарообмін.

Функціонували такі релігійні заклади: Казанська, Воскресенська церкви, Єлецький монастир, церкви св. Іллі, Михайла і Федора. 22 вересня 1942 р. відновлене богослужіння у Спасо-Преображенському соборі.

Потреба звернутися до такого джерела, як місцева періодика часів окупації Чернігівщини у роки Великої Вітчизняної війни виникла під час роботи над створенням Музею історії партизанського руху на Чернігівщині в с. Єліному. Один з розділів його експозиції розповідає про жахіття окупаційного режиму, у тому числі й за допомогою оголошень і розпоряджень, вміщених у газетах, що видавалися протягом осені 1941 – літа 1943 років. З огляду на недослідженість цієї тематики, пропонуємо наш, хай і вибірковий, доробок, який, сподіваємося, стане у нагоді дослідникам історії повсякденного життя населення міста і області часів воєнного лихоліття.

Пропонований покажчик складається з 12 рубрик і містить вибіркові, найцікавіші, на нашу думку, матеріали. Назви публікацій автентичні, вміщені у хронологічному порядку із зазначенням року публікації, номера газети та сторінки, на якій вміщено матеріал. Примірники газети зберігаються в Державному архіві Чернігівської області.

1. Органи управління містом і областю:

1. Завдання нової управи. – 1941, № 1, с. 2.
2. Оголошення військового коменданта [про покарання за зв'язок з партизанами, зберігання зброї, саботаж тощо]. – 1941, № 1, с. 2.
3. Команда української поліції. – 1941, № 2, с. 2.
4. Приватна ініціатива відроджується [звіт адміністративного відділу міської управи]. – 1941, № 6, с. 2.
5. Оголошення коменданта поліції. – 1941, № 17, с. 4.
6. Заклик до населення [польового коменданта]. – 1941, № 18, с. 2.
7. До уваги міської управи. – 1942, № 7, с. 2.
8. На нараді керівників районів. – 1942, № 10, с. 1.
9. На засіданні міської управи. – 1942, № 11, с. 2.
10. До старост, голів райуправ та сільського населення. – 1942, № 12, с. 2.
11. Оголошення [про комендантську годину]. – 1942, № 16, с. 2.
12. Розпорядження німецької поліції зовнішнього порядку. – 1942, № 36, с. 1.
13. Українці [особливі заходи]. – 1942, № 97, с. 3.
13. Рік відбудовної роботи. – 1942, № 123, с. 4.
14. Бюджет міської управи. – 1942, № 132, с. 2.
15. Відзначення орденами заслужених поліцаїв. – 1943, № 30, с. 4.

2. Соціальні питання:

1. Продукти для міста. – 1941, № 2, с. 2.
2. Безробіття ліквідовується. – 1941, № 8, с. 2.
3. Хліб населенню Чернігова. – 1941, № 9, с. 2.
4. Нові їдальні [при фабриці обробки вовни та споживчому товаристві]. – 1941, № 11, с. 2.
5. Притулок непрацевдатним. – 1942, № 4, с. 2.
6. Оголошення [збирати одяг]. – 1942, № 15, с. 2.
7. Ліквідувати черги. – 1942, № 16, с. 2.
8. Пожертви для полонених. – 1942, № 18, с. 2.
9. Соціальне забезпечення. – 1942, № 19, с. 2; № 123, с. 3.
10. Одноразова допомога. – 1942, № 40, с. 2.
11. Турботи про жителів міста. – 1942, № 41, с. 2.
12. Піклування про людей. – 1942, № 56, с. 2.
13. Допомога населення. – 1942, № 100, с. 1.
14. 1 травня в Чернігові. – 1943, № 34, с. 2.

3. Промисловість:

1. Приватна ініціатива. – 1941, № 1, с. 1.
2. На мебельній фабриці. – 1941, № 2, с. 1.
3. Новий завод [маслозавод]. – 1941, № 2, с. 1.
4. Виробництво цегли. – 1941, № 3, с. 2.
5. Лісобудівельні матеріали. – 1941, № 3, с. 2.
6. Хемічні вироби. – 1941, № 3, с. 2.
7. Вимірні прилади. – 1941, № 4, с. 2.
8. Нова майстерня [по вул. Шевченка з ремонту друкарських машинок, велосипедів тощо]. – 1941, № 4, с. 2.
9. Паровий млин. – 1941, № 6, с. 2.
10. Нові майстерні [слюсарні, столярні, з ремонту взуття]. – 1941, № 6, с. 2.
11. Хлібзавод. – 1941, № 6, с. 2.
12. Видача патентів. – 1941, № 8, с. 2.
13. Електроенергія для міста. – 1941, № 8, с. 2; 1942, № 1, с. 3.

14. Упорядкувати рекламні дошки. – 1941, № 8, с. 2.
15. Великі можливості [є верстати, які можна відремонтувати]. – 1941, № 12, с. 2.
16. Артіль сліпих. – 1941, № 14, с. 2.
17. Продукція харчокомбінату. – 1941, № 15, с. 2.
18. Господарство відновлюється. – 1941, № 15, с. 2.
19. Водяний млин. – 1941, № 16, с. 2.
20. Артіль «Лозовик». – 1941, № 16, с. 2.
21. Ініціатива приватників. – 1941, № 18, с. 3.
22. Нові підприємства [лісовий, шкіряний заводи]. – 1941, № 18, с. 4.
23. Художня майстерня [вул. Коцюбинського, 7]. – 1941, № 18, с. 4.
24. Наша промисловість. – 1942, № 1, с. 3.
25. Фабрика працюватиме [первинної обробки вовни]. – 1942, № 1, с. 4.
26. 5 мільйонів цеглин. – 1942, № 3, с. 2.
27. У майстерні [жерстяних виробів на Базарній площі]. – 1942, № 15, с. 2.
28. Ічнянський спиртовий завод. – 1942, № 20, с. 2.
29. Машинотракторна майстерня. – 1942, № 21, с. 2.
30. На фабриці шерстяних виробів. – 1942, № 21, с. 2.
31. Зруйноване відновлюється [Менський район]. – 1942, № 21, с. 2.
32. Артіль заохочує кошти замовників. – 1942, № 23, с. 4.
33. Мебльова фабрика. – 1942, № 23, с. 4.
34. Приватні майстерні. – 1942, № 26, с. 2.
35. Ініціатива приватника. – 1942, № 26, с. 2.
36. Нові артілі [«Текстильник»]. – 1942, № 37, с. 2.
37. На обозо-ремонтному заводі. – 1942, № 58, с. 2.
38. Фабрика працює [мотузьяна]. – 1942, № 64, с. 2.
39. Міське господарство Чернігова. – 1942, № 71, с. 2; № 82, с. 2.
40. Перспективи розвитку харчової промисловості. – 1942, № 89, с. 1.
41. Рік вільної праці. – 1942, № 95, с. 2.
42. Новини Чернігова [швацька артіль]. – 1942, № 105, с. 4.
43. Кваліфіковані кадри для промисловості. – 1942, № 108, с. 2.
44. Мньовська торфорзробка. – 1942, № 110, с. 2.
45. Артіль «Будівельник». – 1942, № 119, с. 2.
46. На маслозаводі. – 1942, № 120, с. 2.
47. Виробництво механізовано [обозний завод]. – 1942, № 121, с. 2.
48. Річниця чернігівської нафтобази. – 1942, № 133, с. 3.
49. Міська промисловість. – 1942, № 135, с. 3; 1943, № 1, с. 4, № 2, с. 4.
50. Таро-бондарний завод. – 1943, № 15, с. 4.

4. Сільське господарство:

1. Продукти для міста. – 1941, № 2, с. 2.
2. Добрий почин [відкриття їдальні по вул. Коцюбинського]. – 1941, № 2, с. 2.
3. Кооперація Чернігівщини. – 1941, № 5, с. 2.
4. Повідомлення [облземуправління]. – 1941, № 5, с. 2.
5. Хліб населенню Чернігова. – 1941, № 9, с. 2.
6. Сільгоспбанк. – 1941, № 12, с. 2.
7. 30 сільпо. – 1941, № 16, с. 2.
8. Оголошення [про боротьбу з садовими шкідниками]. – 1942, № 6, с. 2.
9. Подбати про городину і сади. – 1942, № 7, с. 2.
10. Українські селяни. – 1942, № 26, с. 2.
11. Розпорядження про поширення садибних ділянок. – 1942, № 29, с. 1.
12. Селяни! – 1942, № 30, с. 1.

13. Заготівля плодоовочів. – 1942, № 30, с. 2.
14. Новий земельний лад. – 1942, № 32, с. 1.
15. Ранні овочі. – 1942, № 59, с. 2.
16. Використовуймо корів як тягло. – 1942, № 70, с. 2.
17. МТС в 1942 р. – 1942, № 75, с. 2.
18. Ремонт збиральних машин. – 1942, № 76, с. 2.
19. Лісове господарство Чернігівщини. – 1942, № 80, с. 2.
20. Відновити роботу хат-лабораторій. – 1942, № 90, с. 2.
21. Курси агрономів. – 1942, № 103, с. 1.
22. У квітниках. – 1942, № 109, с. 2.

5. Транспорт і зв'язок:

1. Залізниця оживає – 1941, № 16, с. 2.
2. Поштовий зв'язок. – 1942, № 5, с. 2.
3. Відновлюється зв'язок. – 1942, № 8, с. 2.
4. Відбудувати залізницю Неданчичі–Чернігів. – 1942, № 16, с. 2.
5. Радіотрансляційний вузол. – 1942, № 28, с. 2.
6. Міст збудовано. – 1942, № 32, с. 2.
7. Зразково підготуватись до льодоходу та весняної повіді. – 1942, № 34, с. 2.
8. На залізниці. – 1942, № 47, с. 2.
9. Транспорт упорядковано [про облік тягової сили та інвентаря]. – 1942, № 100, с. 1.

6. Торгівля:

1. Про базари. – 1941, № 10, с. 2.
2. За короткий час. – 1941, № 17, с. 4.
3. Торгівля хлібом. – 1942, № 3, с. 2.
4. Торгівля в неділю. – 1942, № 43, с. 2.
5. За нову торгівлю. – 1942, № 106, с. 2.
6. Пожвавлюється торгівля. – 1942, № 123, с. 3.
7. Базар в Чернігові. – 1943, № 43, с. 2.

7. Установи міста:

1. Довідковий стіл. – 1941, № 7, с. 2.
2. Про архіви. – 1941, № 18, с. 2.
3. Нотаріальні справи. – 1941, № 19, с. 4.
4. У паспортному столі. – 1942, № 10, с. 2.
5. У місті буде готель. – 1942, № 19, с. 2.
6. Про біржу праці. – 1942, № 21, с. 2.
7. Про лісову дирекцію. – 1942, № 23, с. 4.
8. Інкубаторно-птахівнича станція. – 1942, № 53, с. 2.
9. Потрібна ветаптека. – 1942, № 97, с. 4.

8. Освіта, українізація:

1. Ремонт шкіл. – 1941, № 6, с. 2.
2. Курси німецької мови. – 1941, № 6, с. 2.
3. Організація «Просвіт». – 1941, № 7, с. 2.
4. Шануймо рідну мову. – 1941, № 7, с. 2.
5. На нараді вчителів. – 1941, № 12, с. 2.
6. Вдалий початок [клуб «Просвіта» в Мені]. – 1941, № 12, с. 2.
7. Дбаймо про своїх дітей. – 1941, № 13, с. 2.
8. Увагу німецькій мові. – 1941, № 19, с. 2.

9. Підготовка до навчання в школах. – 1942, № 1, с. 4.
10. Школи працюють. – 1942, № 8, с. 2.
11. До праці українське вчительство. – 1942, № 9, с. 1.
12. На початку навчання. – 1942, № 11, с. 2.
13. Про сучасну українську школу. – 1942, № 12, с. 2.
14. Службовці вивчають німецьку мову. – 1942, № 16, с. 2.
15. Все заохочує до навчання. – 1942, № 16, с. 2.
16. 20 лютого – початок навчання в медшколі. – 1942, № 20, с. 1.
17. Учні ідуть до школи. – 1942, № 21, с. 2.
18. До всіх інспекторів освіти. – 1942, № 33, с. 2.
19. Наші школи. – 1942, № 51, с. 1.
20. Книги для українських початкових шкіл. – 1942, № 57, с. 2.
21. Дитячий будинок у місті Чернігові. – 1942, № 62, с. 2.
22. На іспитах. – 1942, № 75, с. 2.
23. Іспити з німецької мови. – 1942, № 76, с. 2.
24. По міських школах. – 1942, № 97, с. 2.
25. Рік відбудовної роботи в галузі освіти та культури. – 1942, № 101, с. 2.
26. Відкриття агрономічних шкіл. – 1942, № 107, с. 2.
27. Професійна школа. – 1942, № 112, с. 1.
28. До уваги батьків [про необхідність навчання в школах дітей]. – 1942, № 112, с. 2.
29. Всі юнаки до профшколи. – 1942, № 122, с. 1.
30. Школа шитва та художнього вишивання. – 1942, № 123, с. 1.
31. Школа нового типу. – 1942, № 133, с. 4.
32. Семінар вчителів німецької мови. – 1943, № 2, с. 4.

9. Релігійне життя:

1. Новорічне богослужіння. – 1942, № 2, с. 2.
2. Пам'яті мучеників [церква Михаїла і Федора]. – 1942, № 4, с. 2.
3. Свята пройшли з піднесенням. – 1942, № 8, с. 2.
4. Хрещенське свято. – 1942, № 11, с. 2.
5. Відродження церковного життя в Чернігові. – 1942, № 23, с. 2.
6. Церковні святці. – 1942, № 24, с. 2.
7. Відновлення Троїцької церкви. – 1942, № 35, с. 1.
8. Видатна пам'ятка дружби двох народів. – 1942, № 42, с. 2.
9. Приїзд архірея. – 1942, № 58, с. 2.
10. Храмове свято в Троїцькому монастирі. – 1942, № 61, с. 2.
11. Храм в церкві св. Іллі – 1942, № 88, с. 2.
12. На ремонт собору. – 1942, № 88, с. 2.
13. Свято Бориса і Гліба. – 1942, № 89, с. 1.
14. До послуг церкви. – 1942, № 102, с. 2.
15. Освячення собору [Спасо-Преображенського]. – 1942, № 108, с. 2.
16. З церковної хроніки [літургія у Воскресенській церкві]. – 1942, № 120, с. 2.
17. Чернігівська єпархія за рік. – 1942, № 133, с. 3.
18. З церковної хроніки [про освячення Троїцького собору]. – 1942, № 133, с. 4.
19. Концерт колядок. – 1942, № 136, с. 4.
20. Приклад милосердя. – 1943, № 2, с. 4.
21. Духовний концерт [у Спасо-Преображенському соборі]. – 1943, № 3, с. 4.
22. Свято водохреща. – 1943, № 7, с. 4.
23. «Календар-святці». – 1943, № 7, с. 4.
24. Звільнення церкви від податків. – 1943, № 26, с. 1.
25. Великодне свято в батальйоні шуцполіції. – 1943, № 33, с. 2.

10. Медицина:

1. Бактеріологічний інститут діє. – 1941, № 7, с. 2.
2. Відбудовані лікарні. – 1941, № 12, с. 2.
3. До уваги населення [про відкриття міської лікарні на вул. Вокзальній, 1]. – 1941, № 15, с. 2.
4. Організація Червоного Хреста. – 1941, № 16, с. 2.
5. Лікарня відновила свою роботу [залізнична]. – 1941, № 16, с. 2.
6. В зуболікарні. – 1942, № 2, с. 2.
7. Лікар Бенцель. – 1942, № 4, с. 2.
8. Лікувальні заклади [46 лікарень в області]. – 1942, № 8, с. 2.
9. Ініціатива лікарів [3 зуболікарні: на Бобровиці, пристані і біля вокзалу]. – 1942, № 12, с. 2.
10. Турботи міськздороввідділу. – 1942, № 17, с. 2.
11. Молодий лікар. – 1942, № 61, с. 2.
12. Медична допомога населенню. – 1942, № 123, с. 3.
13. Об'ява [про відкриття рентгенкабінету]. – 1943, № 3.

11. Культура:

1. Концертний хоровий ансамбль. – 1941, № 8, с. 2.
2. Культурне життя Чернігова. – 1941, № 14, с. 2.
3. Відновлюється бібліотека [у приміщенні колишнього реального училища]. – 1941, № 14, с. 2.
4. Хороший початок [концерт клубу «Січ»]. – 1941, № 17, с. 2.
5. Новорічні концерти. – 1941, № 18, с. 4.
6. Новорічний концерт. – 1942, № 2, с. 2.
7. Зберегти рештки експонатів. – 1942, № 5, с. 2.
8. Слідами наших виступів. – 1942, № 10, с. 2.
9. У міській бібліотеці. – 1942, № 15, с. 2.
10. Готуються концерти. – 1942, № 24, с. 2.
11. Перша вистава для дітей. – 1942, № 45, с. 2.
12. Міський кінотеатр. – 1942, № 47, с. 2.
13. Музей відновлений. – 1942, № 49, с. 2.
14. Майбутні мистецькі кадри. – 1942, № 50, с. 2.
15. Міський театр. – 1942, № 60, с. 2.
16. Духовий оркестр. – 1942, № 70, с. 2.
17. Кінотеатр «Арс». – 1942, № 124, с. 2.
18. Рік творчої роботи. – 1942, № 136, с. 4.
19. Літературний скарб. – 1942, № 138, с. 4.
20. Відкриття міського театру. – 1943, № 3, с. 4.
21. З мистецького життя Чернігова. – 1943, № 35, с. 2.

12. Заходи з благоустрою і впорядкування міста:

1. Вода для міста. – 1941, № 6, с. 2.
2. перейменування вулиць. – 1941, № 7, с. 2.
3. Шахтові колодязі. – 1941, № 14, с. 2.
4. В нових житлах. – 1941, № 19, с. 4.
5. Підсумки обліку населення. – 1942, № 3, с. 2.
6. Про лазню. – 1942, № 42, с. 2.
7. Зелене господарство міста. – 1942, № 53, с. 2.
8. Рік світла і води. – 1943, № 19, с. 4.
9. Нові значні міроприємства для українського населення. – 1943, № 36, с. 2.

МАЙБОРОДА Л.

**«Мои впечатления за время пребывания немцев в Чернигове»
(спогади очевидців)**

Відтворити загальну картину подій, які відбувалися на Чернігівщині в період німецько-фашистської окупації з вересня 1941 по вересень 1943 року, вдається, досліджуючи архівні матеріали, спогади та листування жителів області, пресу періоду Великої Вітчизняної війни.

В Галузевому державному архіві СБУ в Чернігівській області зберігається чимало документів, які стосуються цієї теми. У матеріалах державних комісій з розслідування злочинів німецько-фашистських загарбників (фонд № 5, справа № 15) нашу увагу привернули декілька аркушів з учнівського зошита під назвою «Мои впечатления за время пребывания немцев в Чернигове». Написані вони 6 жовтня 1943 року вчителем середньої школи, прізвище якого, на жаль, встановити не вдалося. Спогади написані дуже емоційно та безпосередньо, передають атмосферу окупованого міста та психологічний стан його мешканців.

Ще йшла війна, проте до визволених у вересні 1943 року міст і сіл Чернігівщини поверталися евакуйовані жителі. Багато рідних, знайомих та друзів ще залишалися на сході країни. І почалось листування. У тій же справі вміщена невелика за кількістю (24 одиниці), але дуже красномовна добірка уривків з листів, авторами яких були мешканці Чернігівщини, що пережили всі жахіття окупації. Витяги малюють жахливі картини. Ці свідчення були долучені до справи як докази злочинів окупаційного режиму: спалені села, вбивства мирних жителів, знищення заводів, фабрик тощо.

Відзначимо, що документи публікуються вперше, зі збереженням стилістичних особливостей та мовою оригіналу.

«Мои впечатления за время пребывания немцев в Чернигове.

22 августа 1941 года неожиданно началась бомбежка города. Эвакуироваться заблаговременно не представилось возможным. 23-го августа, нагрузив свой велосипед необходимыми вещами и продовольствием, я с семьей (4 человека) отправились сначала в с. Гушин, где пробыли 4 дня, а потом дальше в с. Шестовицу на берегу Десны, чтобы переправиться лодкой через реку и идти на родину в г. Борзну, Черниговской области. Через болезнь жены (приступ малярии) перебраться через Десну было трудно и мы задержались на несколько дней в с. Шестовице, которое в начале сентября было занято немцами. Приход немцев в селе сразу показал насколько «культурна», «прогрессивна» и «справедлива» немецкая нация. Начался грабеж села: забирали свиней, скот, птицу, женскую новую селянскую одежду, ценные вещи и это все объявлялось необходимостью – для армии. Мой велосипед, который был заперт в каморе хозяйки, тоже был забран и на мое заявление, чтобы возвратили его, немец с угрозой показал винтовку.

15-го сентября мы возвратились в Чернигов. С этого дня вся наша жизнь была каким-то кошмаром. Мы никогда морально не отдыхали. Ужасы средневековой испанской инквизиции бледнеют пред тем адом и ужасами, какие устроили немцы в городе. Не успев, как говорится, обжиться, немцы принялись за расстрелы.

Прежде всего вывезли больных психоневрологической лечебницы за город и расстреляли. Потом каждую субботу несколько раз подряд устраивали вешания невинных жертв на балконах ими же сожженного большого дома на главной улице. Трупы висели по несколько дней, наводя ужас на население. Люди ходили как потерянные, с содроганием и ужасом ожидая следующей субботы.

Держали себя немцы надменно и до крайности нахально. По соседству с моей квартирой жилищный отдел вселил обер-лейтенанта и главного обер-бандита СД Фрица, обергерцега из г. Данцига. Вернее квартиру указал жилищный отдел, а он сам нахально вселил свою любовницу – проститутку из г. Прилук. Начались в квартире по ночам попойки и кутежи. Пьяный обергерцог после кутежа стрелял в картины и в лампы, бил посуду, мебель. Мы вынуждены были прятаться в такие ночи в погреб или на чердак. Каждую ночь ожидали, к нам может ворваться этот пьяный бандит и постреляет нас. Этого ожидать от него можно было. Наша маленькая собаченка днем залаяла на него не пьяного и он, не говоря ни слова, вынул револьвер и застрелил ее. Один его вид говорил за то, что он легко может ни за что застрелить и человека.

...через некоторое время он уехал из Чернигова в Германию. Обергерцега называли катом и палачом невинного народа...

Вывозили среди белого дня десятки машин невинных мужчин, женщин, детей и пленных и расстреливали за городом. Проводилось поголовное уничтожение евреев, цыган, как наций. Нервы были так напряжены, что казалось не выдержишь больше и вот-вот сойдешь с ума. Задерживали на улице человека, у которого не было документа (забыл его взять), сажали в тюрьму, а в это время подоспевала так называемая «разгрузка» тюрьмы и эти люди тоже расстреливались. Приносили из дому документы, но было уже поздно. А сожжение целых семей с маленькими детьми в сараях, в хатах показали всю подлость, жестокость и варварство немецких фашистов. Немцы в Чернигове откармливались, были сыты как откормленные свиньи, а народ держали буквально в голоде и холоде.

С приходом немцев всякие собрания, даже базары были запрещены, а незадолго до их ухода начали устраиваться собрания на Валу, в театре, в кино, делаться доклады о Катинском лесе. В Катин специально были посланы Ребенок, Мочало и Слищенок, которые потом по приезде докладывали об «ужасах» Катинского леса. Как они могли рассказывать про Катин, о котором почти два года молчали, а потом вдруг заговорили и после того, когда вокруг Чернигова находятся могилы с тысячами невинных жертв. Каждый из присутствующих на собрании только тихонько и говорил: «А почему он не скажет о наших расстрелах и наших могилах?»

Жизнь была сплошным мучением. Проживешь сутки – хорошо, а то все ожидаешь, что придут, заберут и без всякого суда и следствия уничтожат. Последний день ухода, т. е. бегства немцев из Чернигова ознаменовался сожжением так называемых военных объектов...

Таковыми объектами были школы, больница, детские ясли, бакинститут, кино, здание библиотеки, небольшие домики мирных жителей, аптека и др. На Пяти углах и в других окрестностях озверевшие немцы бросали гранаты в щели и погреба, где прятались женщины с детьми. Часть людей отступающие варвары забирали с собой, а часть расстреливали на дороге.

Немцы во время своего хозяйничания в Чернигове всесторонне показали всю страшную суть фашизма.

6 октября 1943 г.»

Фонд № 5, спр. № 15, арк. 7–10.

«Получатель: Кемеровская область, гор. Сталино, Орсу завод им. Молотова, прораб тов. Шнейдер Б.А.

Отправитель: гор. Остер Черниговская область РИК, Марченко П.М.

Привет тов. Шнейдер! Я имею счастье больше месяца уже дышать Остерским, Украинским воздухом, очищенным РККА от фашистско-гитлеровской смрады. Правда, тяжело смотреть на эти картины, которые остались после зверства кровожадных фашистов. В Остерском р-не убито и зверски замучено фашистами более 1500 мирных жителей, спалено 2400 хозяйств. И более 600 человек силой угнано в Германию на каторгу...»

Фонд № 5, спр. № 15, арк. 103.

«Получатель: гор. Балашов, Полевая почта 19002 «Г» Войтешенко А.Е.

Отправитель: Черниговская область, Репкинский р-н, с. Александровка 2-я, Войтешенко Е.Е.

Здравствуй многоуважаемый сын! Клубовку и Познопалы 14 марта сего года немцы спалили до тла. В Клубовке спалили и убили свыше 1200 душ. В том числе погибли тетя Наталья со своей семьей и тетя Мотрена с Феней. В Познопалах немцы убили и спалили до 50 душ. Остался тот, кто успел убежать в лес...»

Фонд № 5, спр. № 15, арк. 105.

«Получатель: гор. Красноярск, ВММУ курсант Живец И.А.

Отправитель: Черниговская область, Коцюбинский р-н, с. Ведильцы Блуфна Е.И.

Здравствуй дорогая сестра Дуся! Жизнь наша пока очень плохая, потому что немцы у нас все забрали и попалили, так что у нас нет хаты не у Лизы, не у меня. Мы живем у чужих на квартире. Осталось у нас в селе 100 хат. Хоть попрятались по хатам, а не на дворе... 3-го мая прибыл карательный отряд в наше село попалил все хаты, поубивал много людей, а мы были в окопах – остались живы, но и в окопах много людей позадыхалось от дыма.»

Фонд № 5, спр. № 15, арк. 107.

«Получатель: ст. Топки Томской ж.д. Вокзал, багажная кладовая Горшкову

Отправитель: УССР г. Чернигов, ул. Ницберга 8, Кириченко

Добрый день уважаемый Горшков! Немецкие людоеды десятки тысяч расстреляли ни в чем не повинных советских граждан с семьями, а евреев и цыган как нацию уничтожали в день тысячами, среди белого дня возили расстреливать, рассказывают, что люди не выдерживали смотреть на эти ужасы, сходили с ума. Десятки тысяч увезли в Германию. Люди, чтобы избежать германской каторги: обжигали себе тело каустической содой, обрубали себе пальцы, в общем калечили себя. Вокруг Чернигова села посжигал, а жителей с малыми детками бросал в огонь! За одного убитого немца убивал 100 человек, а за собаку немецкую 40 человек. Расстрелял сродственников моих, которые жили в селе. При отступлении спалил все село. В 3 часа ночи, специально ходили зажигать. Много друзей и знакомых расстреляны, сестра моя была больная отправили в душегубку, вобщем десятки тысяч бедных жертв погибло, сейчас открывают рвы с трупами и узнают.»

Фонд № 5, спр. № 15, арк. 106.

«Получатель: Курская обл. г. Старый Оскол п/я 22 Барвиненко А.И.

Отправитель: УССР, Черниговская обл., Любечской р-н, с. Стаханово, Назаренко М.Ф.

Привет Саша! Более двух лет мы испытали загробной жизни. Смертельный страх

пережили при вступлении немцев. В тысячу раз ужаснее зрелище при его отступлении, чего только они не делали. Это звери, звери кровожадные, это бешеные собаки сорвавшиеся с цепи. Многих увезли на работу в Германию (Макаренко Паша, Комиссаренко Паша, Богун И., Омельченко Мотя и Наташа, Грищенко М., Шкеда Уля, Ященко Оля, Грань Галя, Анисина Наташа и много других девушек и парней...»

Фонд № 5, спр. № 15, арк. 110.

«Получатель: г. Свердловск, ул. Куйбышева № 48, корпус 1, кв. 15 Карцева О.К.

Отправитель: Черниговская область, Остерский р-н, с. Отрохи, Отрох К.В.

Здравствуй дорогая наша дочка! Много немец спалил людей в Сукачах. В одном доме спалил 96 душ. На карпиловском участке 133 человека. У Карпиловке 84 человека. И так много спалил мирного населения и много расстрелял».

Фонд № 5, спр. № 15, арк. 111.

«Получатель: Иркутская обл., Куйбышевский р-н, с. Халхта Долженко А.Н.

Отправитель: Черниговская область, Остерский р-н, г. Остер, ул. Пролетарская 22, Козлова И.А.

Здравствуй, дорогая дочка! Два года мы очень страдали и мучились не было ни одного дня у нас спокойного, боясь чтобы не спалил, не казнил, чтобы не выслал в Германию Толика и Алика. За одного убитого немца расстреливал по 100 человек и больше. У нас на углу всегда было по 3–4 немца часовых. Ложились спать и не знали до утра доживем или нет. Великое спасибо Красной Армии, что она освободила нас».

Фонд № 5, спр. № 15, арк. 113.

«Получатель: Казахская ССР, ВКО п/о Асым-Булак, лесхоз, старшему лесничему Нечаеву В.С.

Отправитель: УССР, Черниговская область, Михайло-Коцюбинский р-н, с. Смолин, Пикулев С.А.

Здравствуй, папа! В мае этого года село спалил карательный отряд. Из 500 дворов осталось 75. Люди прятались по лесам. Мы тоже сидели 3 дня в лесу. Когда вернулись, то застали одно пепелище, даже погреб сгорел. Погорело все за исключением того, что взяли только с собой в лес».

Фонд № 5, спр. № 15, арк. 114.

«Получатель: Саратовская область, Федоровский р-н, ст. Локроус, с. Село Васеленко А.Г.

Отправитель: Черниговская область, Остерский р-н, с. Олбин, Гребет

Приехала я домой ночью и никак не могла найти своего двора. Третья часть моего села сгорела (66 дворов). Двор мой сгорел до тла. Враг взорвал все постройки. Спален также дом свекрови и дом, где жили мои дети. Много сел спалили полностью, будто и никогда не было этих сел. Фашисты загоняли людей в избы, забивали двери, обливали керосином или бензином и палили живьем. Есть села из которых немцы выгнали все население неизвестно куда и судьба этих людей неизвестна».

Фонд № 5, спр. № 15, арк. 116.

«Получатель: Уз.ССР, г. Гиждуван, горисполком Корежвой А.Г.

Отправитель: Черниговская область, Добрянка, ул. Ленина д. 170, Прилеповой А.Ф.

Здравствуй, милая Аничка! Немец навел в Добрянке порядок, сжег пол Добрянки, когда отступал, 570 дворов. С конца слободки до лесгоспа по обоим сторонам нет ни одного домика, осталось одно пепелище... У нас из семьи вырвали отца, то-есть забрали папу немцы. Ой, Аничка, сколько мы пережили, я не желаю большому врагу того, что постигло нас. Я думала, что сойду с ума, все это происходило на моих глазах. Ой, как больно и обидно – ночами не сплю. Все те ужасы, которые происходили у нас, стоят перед глазами у меня. Его били, мучили, терзали на моих глазах и меня такая участь ждала как его, но благодаря того, что я смогла удрать от смерти, но была на один волосок. Я не могу сейчас прийти в себя из-за этого. Я не работаю, стала очень рассеяной, забываю все, в голове находятся кошмары».

Фонд № 5, спр. № 15, арк. 118.

«Получатель: Омская обл., Муромцевский р-н, с. Большая Красноярка, колхоз «Красная победа» Гавриленко П.А.

Отправитель: УССР, Черниговская область, Остерский район, с. Сукачи, Гавриленко К.С.

Добрый день, брат! Немецко-фашистская власть принесла нам неволю, муку и смерть народу. Немцы из нашего села угнали на каторжные работы навеки в Неметчину 15 человек молодежи и 96 человек спалили огнем наших селян, в том числе сожгли нашу мамашу, мою жену Галю и двое моих детей, а также всю Яковлеву семью и Якова. Немцы и полиция ловили наших людей в лесах, потом больных и старых забирали на квартирах, приносили и бросали живьем в огонь. Загнали больше ста душ, кого только где поймали, загнали в Михайлову хату, облили горючим и запалили и никто не видел, как они бедные умирали в огне. Людей в селе не было и только могли прийти в село на 6-е сутки. Так все сгорели люди и головешек не осталось, остался только пепел да дым».

Фонд № 5, спр. № 15, арк. 119.

«Получатель: Перевоз, Горьковская область. Нач. РО НКВД Шевянков Н.Я.

Отправитель: УССР, Белов Ф.Н.

Здравствуй, тов. начальник! ... Вот тут мы и увидели то, что натворили немцы. На пути мы увидели сожженные села и деревни. Вот первое из них – село В-Девица из 3000 дворов сожжено половина. Сожжено 21 село: Носовка из 3000 дворов тоже сожжено чуть ли не все. Село Кобыща из 3500 домов – 2000. Село Ядловка из 4000 домов не осталось ни одного...»

Фонд № 5, спр. № 15, арк. 120.

ТРИКАШИНА Л.

Німецький окупаційний режим на Чернігівщині: трагедія сіл Клубівка і Пізнопали у березні 1943 року

Чернігівщина була однією з найбільш постраждалих областей України в період Великої Вітчизняної війни. З перших днів окупації гітлерівці стали запроваджувати режим терору і спустошення. Основні засади діяльності окупантів викладені в розпорядженні коменданта міста Чернігова від 6 листопада 1941 р.:

1. Забороняється ходити до лісу. Хто не буде підкорятися цьому, буде розстріляний.
2. Хто підтримує зв'язок з партизанами, дає їм харчі або помешкання, буде розстріляний.
3. Хто не сповістить найближчій німецькій військовій одиниці прізвище та місце перебування знайомих йому партизанів, буде суворо покараний.
4. Хто має зброю або будь-яке інше військове спорядження, буде страчений.
5. Хто розповсюджує неправдиві відомості, які можуть залякати населення, втримувати людей від роботи або в будь-який інший спосіб шкодити загальному добробуту, або хто такі відомості переказує іншим, буде страчений найбільш суворо.
6. Всі старости повинні негайно подати до комендатури в Чернігові списки чужих людей.
7. Батьки, вчителі та сільські старости відповідають за молодь.
8. Хто не перешкоджає саботажу, коли це може зробити, той буде страчений.

Проти населення сіл, що не підкоряться цьому розпорядженню, будуть прийняті найбільш суворі заходи з колективною відповідальністю [6, 63–64].

Окупаційний режим, що тривав на Чернігівщині з вересня 1941 р. по вересень 1943 р., призвів до страшних жертв і руйнувань. За даними Чернігівської обласної державної комісії з розслідування злочинів, скоєних німецько-фашистськими загарбниками, на території області за два роки окупації було вбито і закатовано 127778 осіб і вивезено на примусові роботи до Німеччини 41578 осіб [6, 102]. За час окупації та в період свого відступу фашисти повністю знищили 61 населений пункт з 9737 дворами. Частково були спалені 483 населені пункти з 37382 дворами [4, 109].

Як зазначалося в інформації Чернігівського обкому КП(б)У Центральному Комітету КП(б)У «Про злочин фашистських загарбників у Чернігівській області» від 7 грудня 1943 р., найбільш постраждало населення Козелецького району, де спалено 3655 дворів колгоспників, Семенівського – 4000 дворів, Добрянського – 3468 дворів, у Грем'яцькому районі повністю спалені села Бучки, Вороб'ївка, Буда-Вороб'ївська, Михальчина Слобода та ще 15 дрібних населених пунктів [4, 109]. При кожній невдачі на фронті, йшлося далі в документі, при появі партизанів німці випалювали цілі села разом з людьми. Так, було повністю спалене село Єліне Щорського району, в якому згоріло 600 дворів і було вбито понад 600 мешканців. У березні 1943 р. повністю спалений районний центр Корюківка.

Детальніше зупинимося на трагедії, що сталася навесні 1943 р. у в селах Клубівка і Пізнопали Добрянського, а нині Ріпкинського, району.

Під час рейду на Правобережну Україну Чернігівсько-Волинського партизанського

з'єднання під командуванням О.Ф. Федорова зав'язався бій між передовим загonom і фашистами. Це сталося між селами Клубівка і Пізнопали 13 березня 1943 р. Бій тривав кілька годин. Німці відступили в бік Нових Яриловичів, втративши майже 200 вояків і 17 одиниць техніки. О.Ф. Федоров згадував: «За три дні, протягом яких ми рухались до Дніпра, ворог насакакував на колону п'ять разів. Особливо сильний бій довелося витримати у селі Пізнопали, розташованому кілометрів за вісімнадцять від Дніпра. Ворог кинув проти нас сили, що дорівнювали принаймні полку. Зібрав, мабуть, усі найближчі гарнізони. Діяли проти нас і німці, і угорці, і італійці, і місцева поліція. Артилерія, танки – все було пущено в хід. Але, дивна річ, і в цьому бою противник, як ми швидко зрозуміли, не ставив собі завдання перешкодити нам вийти до Дніпра. Бій тривав кілька годин. Ми підбили один танк, кілька танкеток і примусили різношерстну команду карателів тікати» [5, 454–455].

Наступного дня, у неділю 14 березня, близько дев'ятої години ранку в Клубівку прибув каральний загін із Чернігова. Разом з ним прибула ріпкинська і добрянська поліція. Вони оточили село. Спочатку обстріляли його з броньовика, а після того, як загорілося декілька будинків, карателі, за винятком тих, хто стояв в оточенні, розділилися на дві команди й увійшли в село. Почалася жорстока розправа над його мешканцями. В Галузевому державному архіві Служби безпеки України в Чернігівській області зберігаються кримінальні справи стосовно осіб, які в роки окупації співпрацювали з німцями. В ході досудового слідства допитувались поліцаї, які були учасниками трагічних подій 14 березня 1943 р., та мешканці села, що дивом залишилися живими. Так, житель села Клубівка Гапоненко Єгор Назарович, 1902 року народження, розповідає: «На рассвете 13 марта 1943 года мимо нашего села направлялся с Украины в Белоруссию многочисленный отряд партизан, а его разведка в количестве десяти человек появилась в нашем селе. О появлении этой разведки в нашем селе видимо узнал штаб немецких войск, находившийся в селе Новые Ярыловичи, оттуда тоже утром, на рассвете прибыли три легковые машины с сидевшими в них немцами. В конце села эти три машины натолкнулись на разведку партизан, и между ними произошла перестрелка, в результате которой все находившиеся в машинах немцы, за исключением одного, успевшего скрыться, были партизанами убиты. В тот же день, к 11 часам утра, в селе Клубовка стали сосредотачиваться прибывшие из села Новые Ярыловичи немецкие воинские части и полиция, которые в 12 часов дня выступили за село по направлению к селу Познопалы, где при встрече с партизанами товарища Федорова приняли бой. Партизанами было убито до 50 немцев, несколько человек из них было взято партизанами в плен и 17 немецких автомашин было сожжено. После этого немцы в панике разбежались, а затем возвратились в село Новые Ярыловичи. На следующий день, то есть 14 марта 1943 года, под предлогом того, что жители Клубовки якобы укрывали у себя партизан, немцы направили против жителей села Клубовки карательную экспедицию. 14 марта около 9–10 часов утра по нашему селу было произведено несколько орудийных выстрелов, от которых загорелось несколько изб. Жители села Клубовки понаслышке уже знали, что немцы в качестве меры наказания жгут сёла и, когда выбежавшее из изб население села увидело, что горят избы Логвиненко Николая Ивановича и Бабир Араптия Кирилловича, то все бросились спасать свое имущество и прятать его, вовсе не предполагая, что немцы будут убивать всех и что прежде всего нужно было спастись от смерти самим. Вскоре же от края села со стороны села Новые Ярыловичи к центру села стали приближаться цепи карателей, вооруженных винтовками и автоматами. Среди карателей были немцы, а также добровольцы карательного батальона «СД», находившегося в г. Чернигове, жандармы и полицейские из русских и украинцев, поступивших на службу в органы немецкой власти.

Пройдя по селу, цепи карателей с помощью зажигательных пуль и бензина поджигали избы и тут же расстреливали жителей не взирая на пол и возраст...» [1, 260–262].

Гітлерівці розстрілювали мешканців села у їхніх будинках, сараях, окопах. Розстрілювали тих, хто намагався покинути село, біжучи до лісу. В окопи, льохи, де ховалися жінки з дітьми, карателі кидали гранати. Фашисти в цей день не пошкодували ні старих, ні малих, писалось у червоноармійській газеті «За Родину» від 6 жовтня 1943 року [2, 206]. Вони вбили 90-річних Євдокію Яковенко та Родіона Колошу, а трирічну Надю Московченко два фашистські солдати розкачали і під дикий сміх кинули у вогонь. В цей день у селі загинуло понад 500 мирних жителів, було спалено більше 300 садиб. На місці мальовничого українського села, яке перед війною нараховувало 329 господарств, мало клуб, лікарню, школу, церкву та 2 магазини, залишилося одне попелище. У вічність відійшли цілі родини, не давши життя майбутнім поколінням. Загинув священник Ярмоленко Юхим Карпович. Люди згадують, як він намагався врятувати село та захистити своїх односельців. Тримаючи в руках хрест, він підходив до німців, благаючи їх не палити село і не чинити насилля над його мешканцями. Та ті не звернули на його прохання уваги. Вони схопили його і розстріляли у приміщенні церкви. Разом з ним загинули його дружина Євдокія, донька Надія та 4-річний онук Євгеній. З ними загинули інші мешканці села, які намагалися сховатися у храмі. Сама ж церква була пограбована і через деякий час зруйнована. На її місці залишились одні цегляні стіни.

Зі спогадів учителя Миколи Романовича Чучваги: «Карателі йшли селом і палили всі будинки підряд. Мати мені сказала виносити збіжжя з хати, тільки почали виносити, а тут мій товариш Григорій Ясько прибіг і став кричати, щоб тікали, бо б'ють і старих, і малих. Убили його батька Федора і брата Петра. Вони вже тікали, то їх на вулиці підстрелили. Заходили карателі до хати й усіх косили з автоматів. Я все залишив і кинувся на вигін. У цей страшний день загинула і моя рідна сестра Галина Чучвага. Вона вискочила з хати з п'ятимісячною дитиною на руках на город, щоб бігти в напрямку до лісу. Фашист, що стояв в оточенні, багнетом наколов її дитя й геть відкинув через плече. В сестри Галини розірвалося серце, вона і вмерла на місці. Були сім'ї, які повністю були знищені, нікого не лишилось... Ховали просто там, де були вбиті чи спалені люди. То й досі багато могилوک на дорогах, дворах, у садах» [4, 74].

Зі спогадів Лідії Михайлівни Колесник: «Почули вибухи, вибігши у двір, побачила величезний стовп чорного диму на іншому кінці села. Намагалися пробратися до лісу, але по нас відкрили вогонь. Впала сусідка тітка Наталка. Двоє дівчаток з плачем кинулися до матері. Повернулися в село, сховалися в окопі. Мене, сестру, брата і матір есесівець витяг з окопу і повів до хліва. У хліву дав команду лягти на землю. Випустив автоматну чергу і вийшов. Я підняла голову, тихенько поклікала маму. Але вона мене вже не чула... Мабуть, інстинкт самозахисту штовхнув мене за перегородку, що відділяла невеличкий сінничок. У цю мить двері відчинились, завели ще групу сусідів, постріляли, підпалили хлів і пішли далі» [4, 74].

Ще майже тиждень після трагедії навідувалися карателі у Клубівку, щоб забрати все награбоване у мешканців села. Ті жителі, що дивом уціліли, згадували пізніше, що під час каральної операції німці та їхні пособники виносили з будинків і привласнювали одяг, швейні машинки та інші цінні речі. Худоба ж місцевих жителів була зібрана наступного дня і відправлена у Нові Яриловичі. Всі продукти харчування, хліб, картоплю карателі завантажили на машини і вивезли в Добрянку. Ті мешканці села, яким поталанило врятуватися, були приречені на голодне існування.

Та це не єдина трагедія, що сталася того дня в тодішньому Добрянському районі. Під час каральної операції в селі Клубівка фашисти взяли в полон 20 заручників. Після кривавої розправи над мешканцями Клубівки каральний загін вирушив на Пізнопали. Заручників гнали попереду колони, щоб автомобілі з гітлерівцями бува не підірвалися на мінах. Доїхавши до околиці села, фашисти розстріляли заручників. А далі вчинили жорстоку розправу над мешканцями Пізнопалів. Зі спогадів Павленок Палагеї Миколаївни, 1905 року народження: «13 березня 1943 року поміж сіл Пізнопали і Клубівка партизани вели бій з німецьким каральним загоном. Наступного дня, тобто 14 березня 1943 року, до нас в село із Клубівки Добрянського району прибув на автомашинах німецький каральний загін. Попереду його рядами йшли люди. Було їх близько 12–15 чоловік. За ними їхав німецький броньовик, викрашений в білий колір. Прибувши в наше село, карателі одразу ж його оточили, а потім стали підпалювати будинки. Мешканців села, серед яких була і я разом зі своїми дочками, заарештували і повели на край села. Наказали лягти на землю. Так деякий час ми пролежали під дулами автоматів. Після цього наказали піднятися і знову лягти. І так декілька разів. Після цього нас повели до одного з будинків і знову наказали лягти на землю. Будинок підпалили. По людях, що лежали, пустили автоматну чергу. Я, з двома своїми дочками, підхопилася і кинулася бігти поряд з палаючим будинком. На мені загорівся одяг. Одна моя дитина впала підкошена німецькою кулею. І я, підхопивши її на руки, ще деякий час несла на собі, а потім зрозумівши, що вона не жива, залишила її. З іншою дочкою ми побігли до болота і там нас уже німці не знайшли. Увечері, коли стемніло, уже після того, як карателі залишили село і поїхали в напрямку Клубівки, ми повернулися додому. На його місці залишилось одне попелище. Розстріляних же мешканців села, серед яких була і моя дочка, фашисти спалили» [3, 20–21]. В цей день у селі Пізнопали було знищено близько 50 мешканців, а село було спалене повністю. Так помстилися фашисти за свою поразку у бою з партизанами.

Меморіал жертвам фашизму в с. Клубівка.

Постановою бюро Чернігівського обкому партії від 6 вересня 1962 року села Клубівка і Пізнопали були визнані партизанськими.

1. Галузевий державний архів Служби безпеки України в Чернігівській області (далі – ГДА СБУ ЧО). – Ф-6. – Спр. № 14037. – Т. 6. – 319 арк.
2. ГДА СБУ ЧО. – Ф-6. – Спр. № 9198. – 264 арк.
3. ГДА СБУ ЧО. – Ф-6. – Спр. № 1742. – Т. 2. – 254 арк.
4. Вінок безсмертя: Книга-меморіал. – К., 1988. – 579 с.
5. Федоров О. Підпільний обком діє. – К., 1981. – 455 с.
6. Черниговщина в период Великой Отечественной войны (1941–1945 гг.): Сб. док. и материалов. – К., 1978. – 417 с.

СВІТЛОВСЬКА Л.

Історія однієї «зради»

Друга світова війна (1939–1945) була однією з небагатьох війн в історії людства, де партизансько-повстанські дії в тилу окупаційних військ відігравали роль стратегічного фактора. Найбільш масштабного значення у роки Великої Вітчизняної війни (1941–1945) набув рух, провідна роль в якому належала радянським партизанам. Уже в перші дні після нападу гітлерівської Німеччини на Радянський Союз у керівних радянсько-партійних колах усвідомили, що в умовах відступу військ Червоної армії ефективним засобом утримання і виснаження сил агресора може стати збройна боротьба на окупованій території. Однак, як показали перші місяці війни, для організації широкомасштабного і ефективного партизанського руху ані партійно-радянські, ані військові органи СРСР виявилися фактично не готовими. Розгортати збройну боротьбу в тилу ворога доводилось в екстремальних умовах відступу Червоної армії. Вразливим місцем стало невирішене питання про централізацію керівництва партизанським рухом. Внаслідок цього заходи мали імпровізаційний характер, давався взнаки вузьковідомчий підхід¹.

Перед органами влади постало завдання організації партизанської боротьби у глибині окупованої території, поєднання її з діяльністю підпілля, залучення до всіх форм опору окупантам широких верств населення. Формування партизанських загонів і підпільних груп здійснювалось поспіхом, в основному з місцевого цивільного населення, яке було далеко від військової справи. Порушувався принцип індивідуального добору, добровільності, недостатньо вивчалися ділові риси, не враховувались психологічні особливості людей. Командири проявляли формалізм, відсутність ініціативи, залишкове забезпечення матеріальними ресурсами. Підпільники не розумілись на конспірації.

Суспільно-політична ситуація в Україні щодо підтримки руху Опору на початку війни була досить складною. Населення пам'ятало колективізацію, голод, політичні репресії. Більшість обрала тактику вичікування, частина почала співпрацювати з окупантами. Було чимало дезертирів і зрадників. Антирадянські настрої викликала інформація про невдачі Червоної армії.

Як результат – дієздатність партизанських загонів і підпільних організацій у 1941 р. була невисокою. Партизанські загони були нечисленними, погано озброєними, часто не мали радіостанцій для зв'язку з центром.

Війни – найжахливіші періоди історії. В їх перебігу зустрічались різні прояви людського ества, не була винятком і Велика Вітчизняна війна. З-поміж джерел, присвячених історії руху Опору, окрему групу становлять слідчі справи за звинуваченням у зраді Батьківщини. Вони висвітлюють особовий аспект теми, характеризують людський фактор. В архіві Управління СБУ в Чернігівській області зберігається справа Леоніда Михайловича Сінайського: розпочата – 7 квітня 1944 р., закінчена – 11 грудня 1956 р., розсекречена – 23 жовтня 2009 р.

Народився Л. Сінайський у с. Жовтневе Конотопського району Сумської області в 1914 р. у родині вчителів. Мав вищу освіту – закінчив у 1937 р. Одеський інститут зв'язку, працював інженером Чернігівського обласного кіноуправління². З початком Великої Вітчизняної війни був залишений у тилу для участі у партизанському русі, став бійцем

обласного партизанського загону ім. Й. Сталіна. У серпні 1941 р. майбутні партизани (група «186») рушили пішим строєм з Чернігова до Корюківки. Пізніше, на допиті, Л. Сінайський сказав, що особисті документи закопали у Менському районі. В загоні Леонід Михайлович був рядовим бійцем, займався налагодженням радіоприймача, слухав та записував повідомлення Радінформбюро. За його свідченнями, загін у кількості 70 чоловік спочатку базувався в Корюківських лісах, потім передислокувався у Холминські ліси³. Партизани півтора місяця не вели бойових дій (за винятком двох невеликих операцій)⁴. Л. Сінайський тричі ходив у розвідку до с. Орлівка Холминського району.

У жовтні Л. Сінайський попросився у командира загону в розвідку до м. Бахмач, бо хотів довідатись про сім'ю, що мешкала на той час за 25 км від Бахмача у с. Петрівка Борзнянського району.

Командир обласного партизанського загону ім. Й. Сталіна Микола Попудренко* дав завдання Леоніду зв'язатись з партизанським загonom Бахмацького району та підпільниками Бахмача: І. Біланом, Я. Бурдюгом, І. Федорченком. По дорозі зв'язківець повинен був розповсюдити листівки зі зведеннями Радінформбюро. І ще одне важливе доручення отримав Л. Сінайський – дістати радіостанцію для загону⁵.

У розвідку Леонід Михайлович пішов у цивільному костюмі з легендою, що він – учитель. Із загону вирушили удвох з Григорієм Балицьким**. У щоденнику М.М. Попудренка є такі записи: 3 жовтня 1941 р.: «Послал 16 человек в районы для связи с райкомами и директивой ОК. Пошли: Балицкий, Синайский – Мена, Сосница, Бахмач»; 10 жовтня: «Возвратился из разведки т. Балицкий. Задания не выполнил»⁶.

У книзі «Війна вночі» Г.В. Балицький пише, що в жовтні 1941 р. М. М. Попудренко дав йому завдання зв'язатися з партизанськими загонами та підпільниками Менського і Сосницького районів. Виконувати своє перше бойове завдання він вирушив сам. У Сосницькому районі натрапив на розграбовані продовольчі бази. У м. Мені підпільників не знайшов⁷.

Сінайський же дає свідчення, що разом з Г. Балицьким вони дійшли до Мени. Далі він пішов сам, добрався до с. Петрівка, де жили батько, мачуха (мати померла у 1933 р.), дружина і чотирирічний син (останні евакуювалися з Чернігова). Погостювавши 10 днів, з дружиною пішов до Бахмача. Там у міській управі вони взяли дозвіл на проживання. Обербургомістром (староста району) виявився далекий родич Сінайських – К. У нього і поселилися. Невдовзі Л. Сінайський захворів (напад апендициту), лікувався у Батуринській лікарні. За сприяння обербургомістра чоловік влаштувався працювати до Бахмацького трансляційного радіовузла інженером, потім завідувачем⁸. Свідки по справі Сінайського показують, що для ремонту радіовузла він їздив за деталями до Чернігова і Києва⁹. Через 4 місяці начальником радіовузла призначили німця, а Леонід до осені 1943 р. працював годинниковим майстром.

На початку 1942 р. у Леоніда відбуваються зміни у особистому житті. З його дружиною Валентиною починає жити як чоловік обербургомістр К. У квітні 1942 р. Л. Сінайський бере собі за дружину дочку К. – Ліду і переселяється з нею до свого батька¹⁰, який з січня 1942 р. обіймав посаду голови Бахмацької міської управи (бургомістра) і жив у місті.

* Попудренко Микола Микитович (1906–1943) – один з організаторів і керівників партизанського руху на Чернігівщині, Герой Радянського Союзу (1943 р., посмертно). Вів щоденник з 23 серпня 1941 р. по 19 січня 1943 р.

** Балицький Григорій Васильович (1906–1989) – партизан Чернігівського обласного загону ім. Й. Сталіна, командир диверсійної групи Чернігівсько-Волинського партизанського з'єднання, Герой Радянського Союзу (1943). Після війни працював на партійній роботі в м. Кіровоград.

Михайло Сінайський до війни працював учителем у с. Плиски Борзнянського району, а з початком окупації став старостою села.

На допиті у Сінайського питали про повноваження обербургомистра. «Обербургомістр призначав старост у населених пунктах району, створював поліцію, яка підпорядковувалась йому і німецькому коменданту Наймарту. Мав зброю – пістолет «ТТ», в розпорядженні була легкова машина»¹¹. К. обіймав посаду старости Бахмацького району, потім – округу до квітня 1943 р. Пізніше його арештували (чутки ходили, що за зв'язок з партизанами), з в'язниці він втік.

Влітку 1942 р. Чернігівський обласний об'єднаний загін перебазувався на Чернігівщину з Брянських лісів. Оскільки від Сінайського не було жодних повідомлень, командування вирішило послати в Бахмач ще одного зв'язкового – партизана Федора Кравченка, у якого в місті жила сім'я. Ф. Кравченко прийшов до бургомистра М. Сінайського для реєстрації, сказав, що прийшов з Холминського району. Бургомістр знав, що в Холминських лісах з'явилися партизани, і покликав сина. Леонід зайшов до кабінета послухати розмову, потім зробив знак батьку і вийшов. Партизанського зв'язкового Сінайський не впізнав, бо особисто знайомим з ним не був. Кравченку в реєстрації відмовили і він повернувся у загін¹². А Л.М. Сінайського партизани почали вважати зрадником.

Наприкінці липня 1943 р. Леоніда заарештувала жандармерія. Звинуватили у прослуховуванні радянських радіопередач і розповсюдженні чуток. У квартирі провели обшук, забрали деякі радіодеталі, але радіоприймача не знайшли. Невдовзі його відпустили за відсутністю доказів¹³.

В серпні 1943 р., перед приходом Червоної армії, службовці міської управи і поліцейські з родинами почали евакуююватися. Л. Сінайський з дружиною Лідією також тікає в колоні (50 підвод) поліцейських¹⁴. Доїхавши до міста Переяслава-Хмельницького, поромом переправилися через Дніпро. Далі колона попрямувала до Кам'янця-Подільського, а Леонід з Лідією направились у Київ, де жила Лідина мати. У теці на Байковій горі пробули 4 дні і вирішили їхати в Таращу (там жили знайомі Сінайського). В Таращі Леонід Михайлович працював годинниковим майстром. Після звільнення міста від окупантів виконував обов'язки директора Таращанського кінотеатру і старшого кіномеханіка¹⁵.

Л. Сінайському інкримінували наступне. Завдання партизанського командира він не виконав, у загін не повернувся. В середині грудня 1941 р. з Бахмача для боротьби з партизанами виїхав каральний загін маляр. Карателі направились до хут. Богданівка, де в момент вибуття зв'язкового із загону перебував його штаб. В результаті бою партизани зазнали великих втрат. Невдовзі після появи Сінайського в місті учасники бахмацького підпілля були заарештовані та повішені. Як начальник Бахмацького радіовузла Сінайський забороняв транслювати московські і лондонські передачі. При наближенні лінії фронту – евакуювався разом з поліцаями¹⁶.

На своє виправдання Сінайський говорив, що у с. Петрівка дістав радіостанцію РБ-2 для партизан, яку переховував. В загін не повернувся, бо хворів, а потім не знав, де він на той час дислокувався. Підпільників шукав, але не знайшов.

Щодо Бахмацького підпілля, відомо, що в тилу ворога були залишені секретарі райкому партії І. Білан та Я. Бурдюг, голова райвиконкому І. Федорченко, доля яких була трагічною¹⁷. Свідки по справі Сінайського згадують, що невдовзі після окупації Бахмача Я. Бурдюг та І. Федорченко зникли з міста, І. Білан довгий час працював слюсарем у залізничному депо, за ним постійно слідувала поліція, а на початку 1942 р. його розстріляли. Федорченка заарештували в с. Плиски Борзнянського району – повісили. Бурдюга заарештували в

с. Сиволож Комарівського району і також повісили. Хто видав цих людей – невідомо, але всі знали, ким вони працювали до війни¹⁸.

Своїм виникненням радянське підпілля завдячує ініціативі партійно-державних органів СРСР. Номінально в УРСР було сформовано 23 підпільні обласні, 685 міських та районних комітетів КП(б)У. Проте внаслідок поліцейських репресій на початку окупації критичний стан із діяльністю підпілля склався практично в усіх областях УРСР¹⁹. Чистки, котрі проводилися гітлерівцями з метою знешкодження й винищення потенційних прибічників радянської влади, зокрема державних службовців і партійних активістів, спричинили великі втрати серед підпільників. Адже переважна більшість підпільників була комуністами.

При організації підпілля було допущено багато помилок. Але не можна забувати, що гітлерівці за 2 роки війни в Європі мали досвід боротьби з рухом Опору.

18 лютого 1945 р. Л. Сінайському винесли вирок – 10 років ув'язнення з конфіскацією майна²⁰. Винним він себе не визнав. Термін арешту відбув.

11 грудня 1956 р. справу було переглянуто військовим трибуналом Київського округу. Вирок було скасовано, звинувачення визнані безпідставними²¹. Відомо, що в 1958 р. Леонід Сінайський проживав у Москві.

Велика Вітчизняна війна, за якою стоять мільйони окремих людських життів, вже належить історії. Але збір матеріалів для її об'єктивного висвітлення продовжується. Важливим джерелом є архівні матеріали СБУ в Чернігівській області, які сьогодні частково відкриті для дослідників.

¹ Україна партизанська. 1941–1945. Партизанські формування та органи керівництва ними. – К., 2001. – С. 5–6.

² Галузевий державний архів Управління служби безпеки України в Чернігівській області (далі – ГДА УСБУ ЧО). – Спр. П.-3966. – Арк. 6.

³ Там само. – Арк. 12.

⁴ Там само. – Арк. 15.

⁵ Там само. – Арк. 16.

⁶ Щоденник М. Попудренка // Сіверянський літопис. – 2000. – № 3. – С. 52.

⁷ Балицький Г. Війна вночі. – К., 1969. – С. 16–29.

⁸ ГДА УСБУ ЧО. – Спр. П.-3966. – Арк. 18.

⁹ Там само. – Арк. 114.

¹⁰ Там само. – Арк. 20.

¹¹ Там само. – Арк. 40–41.

¹² Там само. – Арк. 58.

¹³ Там само. – Арк. 24.

¹⁴ Там само. – Арк. 33.

¹⁵ Там само. – Арк. 6.

¹⁶ Там само. – Арк. 133–138.

¹⁷ Стрикун Т. До історії Бахмацького підпілля 1941–1943 років // Скарбниця української культури: Збірник наукових праць. – Вип. 6. – Чернігів, 2011. – С. 79.

¹⁸ ГДА УСБУ ЧО. – Спр. П.-3966. – Арк. 111.

¹⁹ Слободянюк М. Радянські підпільники у боротьбі з нацистськими окупантами на території України // Український історичний журнал. – 2005. – № 5. – С. 49–52.

²⁰ ГДА УСБУ ЧО. – Спр. П.-3966. – Арк. 146.

²¹ Там само. – Арк. 172.

КИРИЄВСЬКИЙ В.

Війна на Садовій вулиці Шостки (за спогадами дітей війни)

Війна виявилася для шосткинців неочікувано швидкою та близькою. Уже на третій день, 24 червня 1941 року, поблизу Шостки пролетів німецький літак [6]. Відтоді небо над Шосткою взяв під охорону зенітний дивізіон, розташований по вулиці Прорізній (нині територія речового ринку). У школі № 3 по вулиці Інститутській розмістився винищувальний загін, що мав діяти під час ворожих нальотів та висадки диверсантів. За наказом міського керівництва шосткинці копали у своїх дворах глибокі траншеї – щілини – схованки на випадок німецьких бомбардувань, а всі паркани між будинками на вулицях до порохового заводу № 9 були підрізані. За спогадами Нагорної Світлани Іванівни (1934 р. н.), яка проживає на вулиці Карла Лібкнехта, 24, їхній будинок простояв усю війну розгородженим. На початку серпня знову пролетів над Шосткою німецький літак та скинув дві бомби, одна з яких влучила в будинок поблизу залізничної станції, друга вибухнула неподалік, на шосе [6]. Там якраз проходила колона новобранців, поспішаючи до військового товарняка на Суми. Від вибуху бомби загинуло кілька солдатів.

10 серпня розпочалася евакуація «дев'ятки» в Сибір – до Кемерово та Красноярська. Керував нею перший заступник наркома оборонної промисловості ССРСР В.М. Бушмелюв. У першу чергу демонтувалося імпортне заводське обладнання, установки «Дюпон», генератори, концентраційні колони, холодильники [5]. Усього мали відправити 8 ешелонів. Охорону заводу здійснював 171-й мотострілецький полк НКВС. У Шостці був розміщений штаб маршала С.К. Тимошенка [1, 228]. У неділю 24 серпня енкаведисти підірвали заводську водонапірну башту, а вранці 26 серпня – електростанцію. Спроба підірвати 700-метровий дерев'яний міст через Десну (Віть), захоплений вранці того дня німцями, виявилася невдалою. Об 11-й годині німецькі танки 3-ої панцер-дивізії армії Гудеріана в'їхали на лівий берег Десни [1, 213]. Під вечір почався обстріл «дев'ятки» німецькою артилерією [6]. Запланована на 28 серпня евакуація заводчан, разом з останнім обладнанням на 7-му та 8-му ешелонах, не відбулася. За наказом Бушмелюва заводчани мусили самотужки добиратися до сусіднього Глухова [5]. 171-й полк поспіхом знявся та теж вирушив до Глухова. Услід за ним потяглися «верениці беженцев, женщины с детьми, которые боялись боев за Шостку. Но боев не было» [6]. Ті, хто залишився, кинулися грабувати магазини, контори, склади. Хто як міг возив, носив, тягнув спирт та ефір зі сховищ заводу. Кажуть, кілька людей втопилися в мідних казанах з ефіром.

27 серпня о 7-й годині ранку в небі над Шосткою з'явився із заходу, з боку Десни, німецький бомбардувальник «Юнкерс». За спогадами Тимошенка Володимира Петровича (1937 р. н.), якраз у цей час він разом зі старшим братом та матір'ю перетинали вулицю 10-річчя РККА (нині вул. Миру), коли поряд у канаві розірвалася скинута літаком бомба. Дивом залишилися живі. Інша бомба впала на вулиці Леніна, де загинув десятирічний хлопчик, ще одна – на території парку ім. Карла Маркса. Уранці бомба впала і на територію заводу № 9, мабуть, уже з іншого німецького літака. Під час бомбардувань запалав на Советській вулиці будинок заводоуправління (нині вул. Леніна, 36), підпалений Бушмелю-

Зруйноване заводоуправління.

О 8-й годині ранку до задимленого селища Куйбишева («Капсуля») підійшла головна група 394-го моторизованого полку, підтримана чотирма танками 1-го танкового батальйону 6-го танкового полку 3-ї танкової дивізії армії Гудеріана [1, 222]. Невдовзі «пыльний потік» німецької колони з червоним прапором зі свастикою на башті передньої машини перейшов Галенківські мости через річку Шостку [6]. О 9-й годині німці вже трусили яблуні в розгороджених садках вулиці Карла Маркса. Шосткинські діти запам'ятали усміхнені обличчя солдатів, які грали на губних гармошках, співали та кидали їм хліб, консерви, шоколад. За спогадами Петренко Олександри Прокопівни (1923 р. н.), німецькі офіцери та їхні машини з'явилися по обіді на вулиці Сталіна (нині вул. Матросова). Мабуть, вони розшукували садибу свого резидента Лисенка біля школи № 2. Кілька

*Будинок, в якому мешкали Петренки.
Сучасне фото.*

ним, який несподівано повернувся на світанку до Шостки [6]. На протилежному, лівому, боці вулиці загорілися ремісниче училище № 1 та сусідній житловий офіцерський будинок (нині вул. Леніна, 49), мабуть, теж підпалені Бушмельовим. Вогонь не дістав двоповерхового будинку штабу військової частини з охорони заводу (нині вул. Леніна, 51), і люди встигли винести все, що було в ньому. Розтягли й інше рухоме майно з двоповерхового «завкомівського» будинку (нині вул. Леніна, 53).

Німецькі танки на вулицях Шостки. 1941 р.

німців підійшли до заводського двоквартирного будинку № 9 по вулиці Фрунзе, де мешкали в першій квартирі Петренки. У цей час мати Олександри Прокопівни пекла деруни в літній кухні. Скуштувавши дерунів, німці подякували: «Матка, гут», – та зрозумівши, як їх готувати, розвели багаття прямо на вулиці й почали пекти деруни та їсти з реготом задоволення. Ще запам'ятався Олександрі Прокопівні суворий німецький регулювальник, який стояв на повороті вулиці К. Маркса перед школою

№ 2 і відганяв дітей покриком «Шнель!» подалі від дороги, якою гуркотили танки в бік Пирогівки. Кажуть, штаб німецьких танкістів перебував кілька днів у ресторані чотириповерхового «ітеерівського» будинку по вулиці Советській (нині вул. Леніна, 23). Старожил з вулиці Набережної Макаренко Іван Федорович (1929 р. н.) пригадує, що «увечері, 27 серпня, чимало німецьких танків розмістилося на території дитячого садка № 3 (нині школа № 10, між вулицями Депутатською та Крилова – В.К.), а на вулицях Набережній та Ворошилова (нині Советська – В.К.) розмістилися криті машини з солдатами, які почали копати неглибокі щілини та облаштовуватися посеред вулиці на ніч. У хати шосткинців вони не заходили. Пробувши днів 8–10, німці поїхали».

У дощовий четвер 28 серпня, якраз на Пречисту, німці розклеїли по вулицях накази про запровадження в місті комендантської години з 22-ї години вечора до 6-ї години ранку. Також вони погрожували повісити всіх грабіжників. І повісили: спочатку на воротах прохідної «дев'ятки» першого, хто прийшов з відром по спирт, потім – на вхідних воротах до елеватора другого, що прийшов з мішком по зерно. Грабунки припинилися. Усі євреї, комуністи та комсомольці мали негайно пройти реєстрацію та носити на рукаві жовті пов'язки. На пов'язках євреїв була зірка Давида. Зареєстровані комсомольці були задіяні на ритті для німців окопів та щілин по вулиці Советській за пам'ятником Леніну. Вулиця Советська ставала фашистським фронтом.

У перші дні окупації німці позволили поранених червоноармійців до заводської пожежної частини, по сусідству з чотириповерховою казармою. Потім деяких з них відвезли в Новгород-Сіверський монастир, що був перетворений на табір для полонених. Чимало бійців померло дорогою, чимало – у монастирі [10, 51]. Своїх легкопоранених німці розміщали у двох триповерхових будинках по вулиці К. Маркса (нині будинки № 39 та № 41). Кажуть, у щілинах за пам'ятником Леніну були розстріляні якісь люди.

Майже кожного ясного дня гули над Шосткою німецькі, з хрестами на хвостах, літаки. Якось заторохотів і наш фанерний аероплан, але після пострілу зенітки розпався. Також німці підбили великий літак-бомбардувальник. Льотчики приземлилися на парашутах, їх взяли у полон. Через кілька днів вони втекли і заховалися під кущами агрусу на садибі Ракових (нині вул. Пушкіна, 4), а як стемніло, перебралися на вулицю Набережну, звідки їх відвели в Лазаревський ліс. Потім вони перетнули лінію фронту й дісталися своїх, воювали, а після війни побували в Шостці на вулиці Набережній з подякою за допомогу. Вже після війни розповів синові Івану Федір Макаренко, як вересневої ночі до їхньої хати по вулиці Набережній, 2, забігли кілька наших солдатів, він дав їм щось з одягу й направив до лісу. За таку поміч, «за укryвательство», німці, як правило, розстрілювали. Мабуть, пощастило і солдатам, і батькові Івана Федоровича.

Старожил з довоєнної вулиці Сталіна Лебедь Володимир Гаврилович (1930 р. н.) пам'ятає, як на початку вересня 1941 року серед ясного дня, коли він допомагав своєму другові Павлу Самохвалову копати картоплю на городі біля хати наприкінці вулиці Сталіна, у небі над заводським лісом з'явилися два літаки, що наближалися до Шостки. Він устиг роздивитися червоні зірки на них. Бачив, як щось з літаків відпало, зрозумів, що це були бомби, лише тоді, коли неподалік страшенно гахнуло. Відразу припинили копати картоплю, побігли вгору по вулиці і побачили з правого боку велику вирву на місці хати Карпова (нині вул. Матросова, 20). Пораненого Карпова німці швидко відвезли на підводі до лікарні. Хлопці знайшли розпечений осколок бомби з позначкою її ваги – 1000 кг. Друга бомба вибухнула на городі Кулаги і так струснула хату, що її перехнябило. Ще дві бомби чомусь не розірвалися, одна з них зачепила край будинку Устименка (вул. Матросова, 17), а друга заглибилася в пісок на перехресті вулиць Матросова і Фрун-

зе, за кілька кроків від будинку Машицьких (вул. Матросова, 7). Її обгородили кілками та дротом, як виявилось надовго: бомбу розмінували в 1960-ті роки. Остання скинута літаком бомба не долетіла якихось півсотні метрів до чотириповерхового будинку № 21 (нині вул. Матросова, 4), в якому перебував німецький госпіталь. На його даху майорів прапор з червоним хрестом та стояли зенітні кулемети. Німецьких танків на вулиці Сталіна вже не було. Кажуть, госпіталь діяв протягом усього часу німецької окупації. Також на вулиці Сталіна, ліворуч будинку № 21, стояла хата бургомістра Шостки Лисенка з великим садом (нині на цьому місці школа № 7, північний бік), а у будинку № 9 по вулиці Фрунзе, у квартирі № 2, яку покинули євреї Волкови, мешкав німецький старший офіцер – «оберст».

Советська вулиця, що два десятиліття носила назву на честь утвореного на ній першого більшовицького совета, стала аполітичною Садовою. Проте дореволюційна Глухівська вулиця, що носила в советські роки ім'я творця «Капіталу» – Карла Маркса, була знову перейменована, вже на честь автора «Майн Кампфу» – Гітлера, отже, залишилася ідеологічною та знову-таки німецькою. На кутових будинках її перехрест'я були розміщені металеві таблички «Гітлерштрассе», написані німецькими готичними літерами чорним по білому. На видних місцях вулиць з'явилися суворі накази комендатури та сатиричні плакати-шаржі на Сталіна та його соратників.

Пам'ятник Леніну, що стояв з 1926 року навпроти колишньої Базарної площі, німці не зруйнували, а лише накинули на голову вождя відро та приставили до правої руки мітлу. Ліворуч пам'ятника, у двоповерховому міліцейському будинку (нині вул. Леніна, 26), німці розмістили комендатуру (жандармерію) та тюрму. На вікнах встановили металеві щити, щоби світло потрапляло до кімнат згори. Двір оточили парканом з колючим дротом. Кажуть, поряд з парканом була встановлена шибениця. За спогадами нинішніх мешканців будинку № 26, вони, копаючи погребі у дворі, знаходили людські кістки та заіржавілу зброю. Ще одна жандармерія була на першому поверсі гуртожитку технікуму зі входом з вулиці (нині там музей І. Кожедуба). По правий бік пам'ятника Леніну, у будинку № 37

Ітеєрівський будинок.

по вулиці К. Маркса почало діяти гестапо. Парадний вхід до нього був з причілку будинку по східцях, розташованих півколом. У під'їзді будинку йшли круті східці до гестапівського підвалу. Праворуч від під'їзду німці прикріпили до стіни велику військову карту з позначеною лінією фронту від Балтійського до Чорного морів, потім від Ленінграда до Сталінграда (ще й досі з причілку будинку чорніють дірки в місцях кріплення карти). На даху будинку був влаштований спостережний пункт, з якого німці два роки оглядали Шостку та небо над нею. Під вікнами гестапо, у напрямку пам'ятника Леніну, німці встановили стовп ганьби, до якого прив'язували спекулянтів та злодіїв з відповідними написами на дошках. Старожилі запам'ятали прив'язану до стовпа жінку, прибиральницю з гестапо, покарану за те, що вкрала в німців шматок мила. Поряд з гестапо, у будинку ітеєрівців, німці розмістили на першому

поверсі (з північного боку) біржу сільгоспробіт. Колишній ресторан у цьому будинку став німецькою їдальнею, а всі три поверхи над ним зайняли солдати. У генеральському двоповерховому будинку, довоєнному завкомі, німці відкрили свою їдальню з пунктом обміну спирту на все, чим запаслися шосткинці на час війни, – від сірників до тканин. Спочатку німці примусили людей здати в обмін на спирт велосипеди, радіоприймачі, фотоапарати, інакше – розстріл. Потім люди самі несли всілякі речі, які розкладали перед їдальнею, звідки виходив здоровенний рудий німець-кухар і вирішував, що з речей йому взяти й скільки за них налити спирту. У перші місяці окупації спирт наливали щедро у відра, а вже взимку за ті самі речі наливали його значно менше – у каструлі, фляги. Маючи спирт, шосткинці міняли його на харчі в селян району.

Німецькі могили. 1941 р.

Наприкінці року німці розпочали знищувати євреїв у протиповітряних щілинах на фабриці кіноплівки. Як пригадує І.Ф. Макаренко, він бачив узимку, як із двору гестапівського будинку виїхало кілька саней з євреями, мабуть, в останню путь до фабрики. Регулярно ж до фабрики возили від тюрми комуністів, комсомольців та советських активістів. У тюрмі тримали й хлопців та дівчат, заарештованих наприкінці 1941 року під час гулянки в будинку Лагути по

Будинок Боткових. Сучасне фото.

Німці відновили підірвану енкеведистами заводську ТЕЦ. Розпочалося навчання в двоповерховій школі № 5 по вулиці Інститутській. Діти навчалися за старими підручниками, із замальованими чорнилом портретами Сталіна, Хрущова, Кагановича та інших більшовицьких вождів. Також велося навчання в технікумі. Невдовзі відновилися служби в церкві Різдва Христового по Садовій вулиці біля заводу. Біля церкви, у сквері, німці ховали своїх померлих. Можливо, саме на цій фотографії, зробленій 24 вересня 1941 року, відображено перші дві німецькі могили.

Будинок Лагута. Сучасне фото.

вулиці Ворошилова (нині вул. Советська, 24). Двох із них, Костю Лагуту та Гришу Ковтуна, розстріляли на фабриці за те, що в хаті Лагути знайшли передавач (радіостанцію) шосткинських підпільників. Також на фабриці був розстріляний керівник цієї підпільної групи Іван Ботков, який мешкав на цій же вулиці (нині вул. Советська, 50). За перека-

зом, німці знищували людей ще й на території порохового заводу [9]. Страчували, мабуть, на терасах, біля цеху металістів (ливарників), майже там, де був закопаний заводський пам'ятник Леніну. Ще розстрілювали на Горбатовому мосту до «нового» заводу [6; 10, 50]. На жаль, місця розстрілів досі не обстежено. Прилюдно німці вішали за крадіжки та грабунки біля садиби лікаря Сербіна, розташованої неподалік стадіону «Хімік». Не щадили за грабіж і своїх поліцаїв, зокрема, не гаючись, повісили на сумнозвісній «площі Сербіна» цигана-поліцає, який запам'ятався шосткинцям тим, що їздив по місту «на білому коні в чорній бурці, як Чапай».

У червоному бараці гуртожитку РУ-1 (вул. Леніна, 49/2) розташувалися мадяри. Загін вільного козацтва зайняв чотириповерхову казарму (вул. Леніна, 40). Батальйон «власівців» оселився у двох триповерхівках (вул. К. Маркса, 39, 41). Усі вони, мадяри, козаки та «власівці», охороняли завод, точніше спирт, що залишився на ньому, заодно й обмінювали його на необхідні їм речі, які приносили люди до Горбатого мосту, де стояв караул. За спогадами В.Г. Лебеда, його мати спочатку обмінювала прихований раніше від німців батьківський велосипед, потім, з безвиході – батьків годинник. Отримавши спирт, ходила в села, де вимінювала за літр спирту пуд хліба (борошна). Деякі мешканці самі добували спирт на заводі, прокрадаючись до сховищ після проходження вздовж смуги двох охоронців, які встигали за день лише двічі обійти периметр заводської території. Проте крали недовго, бо охоронці запримітили прокладені сміливцями стежки й розвісили міни над відбитими знизу в паркані дошками. Одного разу, як тільки-но пройшли неподалік «Горбатки» «власівці», почувся вибух. Загинув молодий чоловік на прізвище Новік, який пролазив через дірку в паркані, а другий, старіший, на прізвище Распопов, кинувся тікати, його спіймали. Походи сміливців по спирт припинилися, стежки позаростали. «Власівці» спокійно обмінювали спирт на молоко біля входу на кінний двір, куди його щодня приносили жінки, які тримали в господарстві корів. Переказують, що якимось німці захотіли мати власну корову, вибрали найкращу в лузі біля «Горбатки» та повели її до себе. Тут прибіг розлючений господар на прізвище Лახновський та кинувся на німців відбивати палицею свою корову, ті його відразу застрелили. «Власівці» мали ще другий, ображіївський, пункт обміну молокопродуктів за річкою Шостка біля залізничних воріт з боку фабрики кіноплівки. Одного разу вони виявили всередині виміняних грудок коров'ячого масла варену картоплю. Кілька ображіївців було розстріляно.

Заводським спиртом німці заправляли свої машини, навіть бронетранспортери, які ремонтували на РМЗ (ремонтно-механічному заводі) «дев'ятки». Ремонтували доволі якісно, під пильним наглядом німецького офіцера. За будь-яке недбальство, хоча б затягування гайок за допомогою накинutoї на ключ труби, робітники отримували прочухана. За неабиякий внесок РМЗ у справу швидкого відновлення військової техніки Шостка нібито була нагороджена Гітлером Залізним хрестом. Також «дев'ятка» у війну виробляла для німців сірчану кислоту та прала їм кальсони у заводській пральні. Робітники пам'ятають, що німецькі вахтери на прохідній їх не обшукували, тому без страху виносили під одягом смуги жерсті, з якої вдома виробляли на продаж круглі відра.

З 1942 року почала виходити міська щотижнева україномовна газета «Новий час». У колишньому аероклубі по вулиці К. Маркса щоденно працював міський радіовузол (нині на цьому місці кафе «Ані»). У навчальних корпусах інституту біржа праці збирала молодь перед відправкою до Німеччини, куди загалом виїхало 7917 чоловік з міста та району [10, 156]. Були серед них і добровольці, їхні родини потім отримували щомісяця у бургомистра Лисенка 50 марок і талони на безкоштовне харчування дітей на фабриці-кухні (нині рес-

торан «Ювілейний»). З весни майже всіх працездатних шосткинців сільгоспбїржа (нині вул. Ленїна, 23) спрямовувала на заготовлю торфу на лузі за Набережною вулицею. Рїзали торф до пїзньої осенї у двї змїни, з 6-ї до 14-ї години та з 14-ї до 22-ї години.

Улїтку 1942 року багато людей розстріляли бїля примїщення технікуму. По мїсту ходили чутки, що там нїмцї знищували своїх же зрадникїв та євреїв. Казали, що серед розстріляних були й тї шосткинцї, якї 1941 року з хлїбом та сїллю виходили зустрїчати нїмцїв з боку Новгород-Сїверського, а тї увїйшли до Шостки вїд Глухова. Тут було розстріляно і чимало мешканцїв сїл району. За спогадами воронїжця Сїрика Григорїя Трохимовича (1918 р. н.), селян звозили до мїста пїд конвоєм полїцаїв за «вигаданою потребою вїдбудови залїзничного мосту на рїчцї Сейм» [8, 123]. Загалом бїля технікуму, як стверджує Сїрик, було замордовано близько 260 осїб [8, 124]. На сьогоднї встановленї імена 288 загиблих. Серед них – інженер Потєєв Д.П., 1900 р. н. Його син Володимир, 1929 р. н., бачив, заховавшись лїтнього ранку за штабелями шпал залїзницї бїля нафтобази, як нїмцї вивели батька з інституту та розстріляли з пїстолета над ямою бїля технікуму. Вїд побаченого хлопець знепритомнїв, і лише посеред дня сусїдка з вулицї Литвинова, подруга матерї, випадково запримїтила його і якось притягла до своєї хати.

Восени шосткинцї висаджували молодї дерева по Гїтлерштрассе, а колишню Базарну площу обгородили невисоким парканом, що й видно на фотографїях 1942 року, зробле-

Базарна площа. 1942 р.

них вїд монумента Ленїну та з будівлї фабрики-кухнї. Як бачимо, щонайменше з пївтисячї шосткинцїв зїбралися пїд флюгером якоїсь башти, якраз на тому мїсцї, де нинї горить «Вїчний вогонь». Праворуч вїд башти, на площї, стоїть смугаста будка вартового. За нею видно гастроном, будинок Тимошенкїв, дах сараю, павільйон канцтоварїв та бїлу хату лїкаря Булиги. Монумент вождю стоїть без скульптур Ленїна, селянина та робїтника. Справа за монументом – високий паркан тюрми вїд будинку № 26 по вулицї Советській до будинку № 39 по вулицї К. Маркса.

Узимку 1943 року за наказом нїмцїв локотські «черпаки» (лайновози) завезли лайно з мїських туалетїв на обгороджену Базарну площу. Смердїло воно по веснї страшенно, поки не переорали площу та висадили помїдори. Доглядав городи якийсь сивий дїд.

На Великдень 1943 року для освячення пасок призупинили дїю комендантської години.

На початку лїта 1943 року Шостка була переповнена нїмцями, якї брали участь у битвї на Курській дузі. Наявних тодї в мїстї пївсотнї капїтальних багатопверхївок не вистачило для проживання нїмцїв, їх розмістили по квартирах, по хатах шосткинцїв. У нарїжному дерев'яному будинку № 34 по вулицї Садовїй, за спогадами її старожилїв, запрацювала

німецька їдальня. У серпні німців у Шостці значно поменшало. Якраз визріли помідори на Базарній площі, проте дід-агроном не підпускав хлопців до городу. За спогадами С.І. Нагорної, одного разу того літа на будинку гестапо з'явився спущений на мотузках з даху якийсь сміливцем великий плакат, на якому був намальований великий Сталін з гармошкою на всю ширину, а поряд маленький Гітлер з губною гармошкою під вусиками.

Напередодні звільнення, у серпні 1943 року, за переказом, у місті перебувало три десятки німецьких солдатів, два бронетранспортери та одна танкетка. Одного дня прилетіли наші бомбардувальники та скинули декілька бомб, одна з яких влучила в хату Тупиченків, що стояла на перехресті вулиць Інститутської та Офіцерської (нині вул. Миру). Вибух бомби розніс хату вщент. В останні дні місяця з'явилися у Шостці підривні та факельні команди. Розмістилися вони в школі № 3. Одразу пішли чутки про наміри німців спалити місто, вигнати людей з хат та запалити їх, як тільки почнеться наступ Червоної армії. Це підтвердилося вранці 2 вересня, коли люди запримітили в небі чорну смугу диму з боку заводу. Німці запалили пожежну частину, казарму, гараж та завком на Садовій вулиці. Зі

Завком. 1943 р.

Пожежна частина та казарма.

страшним ревом почали злітати ракетами в небо діжки зі спиртом та бензином з території гаража. Невдовзі з'явився дим на протилежному, південному кінці Садової вулиці. Там, біля залізниці, горів елеватор, потім задиміли будинки школи № 3, інституту та нафтобази. Далі німці розпочали підпал хат з боку помідорного городу на Базарній площі. За спогадами Леонідова Валентина Миколайовича (1933 р. н.), німці на мотоциклі з діжкою бензину під'їхали до магазину «Сіль» на південному боці площі (нині парк за міськвиконкомом). Біля магазину юрмилися люди, німці стрільнули по них – усі розбіглися, тільки залишилася лежати на землі убита пострілом жінка, облили магазин бензином і підпалили його. Полум'я поширилося за вітром на схід по вулиці Толстого, де загорілася хата Савченків, за нею – Свиноаренків, від якої вогонь перекинувся на довоєнний будинок «ПВО» («Противоздушной оборони») і вперся у великий паркан огорожі; люди встигли звалити паркан та збити полум'я. У цей час німці підігнали колону шосткинців до залізниці, де вже стояли вагони для їх насильницької відправки. Раптовий артобстріл залізниці наступаючою Червоною армією посприяв людям утекти з колони. Шосткинці поховалися в погреби. Мешканці вулиці Набережної та частково й вулиці Ворошилова кинулися до природної схованки в хащах болота біля «Горбатки».

Увечері 2 вересня 2-й батальйон 25-го гвардійського стрілецького полку 6-ї гвардійської дивізії Червоної армії ввійшов з боями на територію «дев'ятки» з півночі та захопив кам'яний міст через Шостку [4]. На світанку 3 вересня, як пригадує колишній командир 10-го гвардійського стрілецького полку 6-ї гвардійської дивізії Будилін, розпочався наступ 1-го та 2-го батальйонів на Шостку від лісу, що за 6 км на схід від міста (біля села Миронівки) [2]. Уже о 5-й годині ранку, без єдиного пострілу, була знищена охорона Галенківського

мосту. Німецький гарнізон у складі одного піхотного батальйону ще спав і був захоплений зненацька. Фашисти кинулися тікати до залізничної станції Шостка, до заздалегідь підготовленого ними району оборони. Червоноармійці 2-го батальйону з наскоку заволоділи станцією, а німці продовжили відступати у західному, пирогівському напрямку. За спогадами тодішнього мешканця провулка Гітлерштрассе (нині вулиця Онупрієнка) Ляшенка Анатолія Васильовича (1938 р. н.), він бачив рано-вранці зі свого городу, як червоноармійці бігли дорогою по той бік залізниці від «дев'ятки» до вокзалу. У цей час бійці 1-го батальйону побігли до «дев'ятки» і вступили там у бій, знищивши півтори роти німецької піхоти та обер-лейтенанта, який чергував на водонапірній башті біля рубильника з дротами до замінованих цехів. Дроти встиг перерізати червоноармієць Булатов, чим зірвав підступний задум щодо підриву заводу [2]. Проте німці встигли підірвати заводську ТЕЦ.

О пів на десяту ранку 3 вересня Шостка була звільнена від ворога [2]. Командир 2-го батальйону 25-го гвардійського стрілецького полку Сагіт Іскандров проїхав на вороному коні по вулиці Садовій [4]. Тут ще догоряв чотириповерховий будинок № 23, полум'я з якого перекинулося на гестапівський будинок, який потім вигорів повністю, а сусідній будинок № 35 згорів до половини. За спогадами Ракової Лідії Леонідівни (1927 р. н.), мешканки вулиці Пушкіна, 4, город садиби якої підходить впритул до двору будинку № 23, вона цього визвольного дня перебувала з батьками в погребі і, раптово почувши страшенні крики, думала, що це німці вже почали виганяти сусідів з погребів та вбивати їх. Потім дізналися, що то волав німецький снайпер, якого стягли червоноармійці з дерева біля будинку № 23 й кинули в полум'я за те, що застрелив зі своєї засідки двох бійців, які першими з'явилися на вулиці К. Маркса біля постаменту пам'ятника Леніну. Так сталося, що й В.Г. Лебедь бачив з перехрестя вулиці К. Лібкнехта з провулком Енгельса, як червоноармійці пробігали вулицею К. Маркса, стріляючи з колін. Потім Лебедь бачив двох загиблих солдатів між дореволюційним стадіоном і завкомом. Їх застрелили німці з окопів, які вони заздалегідь влаштували на кутках підрізаних парканів по Садовій вулиці. Сусід Лебеда Сенін знайшов у загиблих документи і дізнався, що вони москвичі. Саме їх поховали у скверику навпроти заводууправління. Біля стадіону «Хімік» стояла кинута німцями напризволяще зенітка. За спогадами В.П. Рафальського (1934 р. н.), з цієї зенітки він, разом зі своїми друзями Вітею та Колею Чепелами, зробив переможний святковий постріл у руїни будинку № 3 по провулку Короленка. Кілька годин після пострілу зенітки тривала тиша, а вже пообідді 3 вересня пішли від заводу Садовою вулицею одна за одною колони червоноармійців у напрямку Пирогівки. Садова вулиця ставала советським фронтом, на ній знову копали щілини та встановлювали біля руїн заводууправління далекобійні гармати, які стріляли в бік Десни.

На radoщах звільнення колишні робітники «дев'ятки» повитягали з заводського ставу величезні діжки зі спиртом, що два роки пролежали на дні, та пригощали ним своїх визволителів [10, 44]. Фронт посунувся до Десни. Звідти, з району села Собич, почали долітати до Шостки снаряди. Кілька снарядів розірвалося на вулиці Сталіна, біля чотириповерхового будинку (нині вул. Матросова, 4): один з них, за розповіддю В.Г. Лебеда, влучив у чоловіка, інші зруйнували північний ріг будинку.

П'ятого дня по визволенню Шостки (8 вересня) новоприбулий підрозділ НКВС–СМЕРШ розпочав мобілізацію на фронт. Чоловіків збирали біля будинку довоєнного більшовицького міськкому партії та міськвиконкому (нині там райвиконком, вул. К. Маркса, 54). Лебедь запам'ятав, як одна жінка привела туди свого сина з гвинтівкою в руках. Кажуть, шосткинців вже у жовтні кинули на форсування Дніпра, тож їх загинуло чимало. Через СМЕРШ пройшло все доросле населення міста, яке мусило відповідати на головне питання: «Почему ты не пошел (пошла) в партизаны?» У середині вересня 1943 року

солдатами СМЕРШу на Садовій вулиці на чотиристовповій опорі ЛЕП біля постаменту пам'ятника Леніну було повішено після суду в Палаці культури імені К. Маркса начальника біржі праці Бабака. Як пригадують старожили, Бабак висів кілька днів босий у кальсонах, бо вже першої ночі хтось стягнув з нього хромові чоботи та штани в «арифметику». Кажуть, Бабака повісили зопалу, достатньо було дати 10 років ув'язнення, бо він допоміг багатьом шосткинцям, хоч і за хабарі, уникнути відправлення до Німеччини. Більше нікого на площі Леніна СМЕРШ не вішав. За переказом, Бабака поховали третього дня прямо в окопі біля опори ЛЕП солдати, що йшли колоною через Шостку. До їхнього командира звернулися кілька жінок, зокрема Марія Лосєва з вулиці Пролетарської, з проханням зняти з шибениці Бабака, що вже став лякати їх. Командир дав чергу з автомата по мотузці, Бабак

**Відновлений пам'ятник
В. Леніну.**

упав на землю, а солдати відтягли його до окопу, прикидали листям та землею. Так і досі лежить Бабак у центрі міста навпроти «Вічного вогню».

7 листопада 1943 року на вцілілому високому постаменті довоєнного пам'ятника Леніну роботи скульптора Івана Кавалерідзе була тимчасово встановлена скульптура вождя, яку зберегли робочі Шостки в дні окупації [3; 7, 67]. За переказом, коли комуністи відкопали заводський пам'ятник Леніну, він виявився без руки, яка вказувала дорогу до комунізму. Робочі зробили нову руку і встановили вже цілу невеличку скульптуру на старому монументальному постаменті.

У жовтні 1943 року розпочалося навчання в шістьох школах Шостки, зокрема в найстарішій дерев'яній (базарній) школі по вулиці Советській, де сіли за парти хлопчики перших класів. Пам'ятають, як їх щодня водили колоною по Советській вулиці на обіди в дитячий садок (нині вул. Леніна, 37). Діти, чий батьки перебували на війні, отримували хліб по картках у «Военторзі» – ма-

газині, відкритому в колишній промтоварній крамниці непмана Зайковського, розташованому з південного боку Базарної площі. Діти загиблих на фронті харчувалися на фабриці-кухні за безкоштовними талонами.

1. Быков К. Величайшая военная катастрофа. Киевский «котел». – М., 2008.
2. Будьлин Н. Как была освобождена Шостка //Советское Полесье (Шостка). – 1965. – 3 сент.
3. Гончаров А., Иванов Ю., Беляев М. Памятник вождю //Советское Полесье. – 1967. – 22 апр.
4. Искандров С. Освобождение Шостки //Советское Полесье. – 1975. – 11 апр.
5. Мішин О.Г. В серпні сорок першого. Як це відбувалось //Заводське життя (Шостка). – 2007. – 21 серпня.
6. Поляков А. Вторжение //Советское Полесье. – 2004. – 22 июня, 2, 16, 23 июля.
7. Прокопенко В.Д. Шостка: Путеводитель. – Харьков, 1981.
8. Сірик Г. Дошка Слави. – К., 1994.
9. Тимошенко М.И. Шостка в период оккупации //Советское Полесье. – 1990. – 27 авг.
10. Шосткинщина в период Великой Отечественной войны 1941–1945 гг.: Сборник документов и материалов. – Шостка, 1995.

ЗАЙЧЕНКО В.

Гаптарство на Чернігівщині. Осередки гаптування

Гаптування – це своєрідне шитво металевими (золотними, срібними, мідними позолоченими чи посрібленими) нитками. З XVI ст. позолочені срібні нитки прядлися на шовк і мали назву золотні. Саме вони та срібні нитки, прядені з шовком (скань), найширше використовувалися в гаптованих творах XVII–XVIII ст. Допоміжним матеріалом були шовк, бить (вузька плоска металева стрічка), канитель (металевий тонкий дріт, звитий у спіраль), плоскі круглі металеві блискітки, фольга і т. ін.

Шитво виконувалося по коштовних тканинах «у прикріп», обличчя, руки, ноги вишивалися або риси облич шилися шовком по шовковій тканині, з першої чверті XVIII ст. – малювалися олійними фарбами.

Гаптовані твори були дорогими і виконувалися на замовлення монастирів, церков, окремих ієрархів або світських людей, які робили свої вклади до храмів. Поширеними були гаптовані речі і в побуті заможних представників козацької старшини.

Виконавицями замовлень, а також виробів на продаж були черниці монастирів, яких в Україні, зокрема і на Чернігівщині було досить багато.

Чернігівський П'ятницький дівочий монастир

Мистецтво церковного та світського гаптування набуло значного розвитку на теренах Чернігівщини у XVII–XVIII ст. Сприяла цьому діяльність окремих талановитих черниць та монастирських майстерень.

Відомим осередком гаптування був Чернігівський П'ятницький дівочий монастир – один з найдавніших у краї, заснований, ймовірно, в той час, коли побудований і П'ятницький храм, на рубежі XII–XIII ст.¹ 1668 року його настоятелькою була Анастасія Бабурчанка, у подальшому – ігуменя Макошинського Покровського монастиря². Можна припустити, що черниці здавна займалися рукомеслами, заробляючи цим собі на життя. У збірці Чернігівського історичного музею ім. В.В. Тарновського (ЧІМ) є унікальний твір, створений, на думку Т.В. Кара-Васильєвої, черницями П'ятницького монастиря³. Це – опліччя фелону XVII ст. з гаптованою композицією «Зішестя Святого Духа» (інв. № И-1989). Складна багатофігурна композиція включає, крім апостолів, святих Параскеву та Тетяну і дванадцять постатей світських осіб. Така робота шилася довго і, можливо, до неї було залучено декілька майстринь. У 1650-ті роки монастир був «мало не впустѣ стоячій», тільки і жило в ньому зо п'ять чи більше черниць⁴. В тих умовах навряд чи була можливість у черниць створити таку вишукану річ. Розбудова та «умножение средств» монастиря припадає на ігуменство Марфи Барановичівни. Ймовірно, саме у той час (1670-ті – 1690-ті роки) був створений фелон із сюжетом «Зішестя Святого Духа».

Ще одним чудовим твором черниць монастиря є воздух із сюжетом «Покладання до гробу» (інв. № И-1965), вкладений Іоанном Головчаївком до Думницького (Домницького) Різдва Богородиці чоловічого монастиря. Він датований 1696 або 1693 роком.

Плідним для розвитку гаптарського мистецтва в монастирі було перебування в ньому ігумені Фотинії Максимович, відомої з 1712 р. Вона ігуменствувала до 1754 р., коли отри-

мала дозвіл провести свої останні дні на покої в Київській єпархії⁵. Її ім'я не ввійшло до жодного розпису в родоводі Максимовичів. Т. Кара-Васильєва вважає її сестрою Іоанна Максимовича⁶. Джерела показують її дружиною то Григорія Максимовича⁷, то Івана Антоновича Максимовича⁸.

Ми схильні вважати правильним другий варіант.

Про її приналежність до цієї родини свідчать й інші доволі переконливі факти. Т. Кара-Васильєва вважає, що до кола творів П'ятницького монастиря належать воздух (інв. № И-1796), єпитрахилі (інв. № И-1353, И-1379), опліччя фелону (інв. № И-1262). Всі ці твори виконані за малюнками Івана (у чернецтві – Інокентія) Щирського, відомого гравера, який разом з ченцем Іоною наприкінці XVII ст. відновив Любецький Антоніївський монастир, а з 1701 р. став його ігуменом⁹. Пояснити зв'язок Чернігівського П'ятницького монастиря з Любецьким чоловічим Антоніївським можна наступним чином. Брат Іоанна Максимовича Антоній мав за дружину О.С. Отрохович, доньку чернігівського в'їта, за якою отримав у посаг село Смолигівку поблизу Любеча¹⁰. Тітка Олени Степанівни Ірина Отрохівна була попадею в Любечі. Отже через неї і Отроховичі, і Максимовичі могли спілкуватися з Інокентієм Щирським. З якогось часу жив у Смолигівці й Антоній Максимович, бо помер у 1728 р. в цьому селі і там похований¹¹. Саме у 1728 р. Фотинія дала свій вклад на спомин душі – гаптований воздух (інв. № И-1822, *кольор. вкл. 15*) до Любецького монастиря, про що свідчить напис на підкладці. На нашу думку, всі ці факти дають підстави стверджувати, що ігуменя П'ятницького дівочого монастиря Фотинія була дружиною саме Івана Антоновича Максимовича. Створений нею воздух після закриття Любецького Антоніївського монастиря в 1786 р. разом з іншими речами потрапив до Чернігівської кафедри¹².

Воздух роботи ігумені Фотинії дав можливість визначити ряд пам'яток з колекції ЧІМ такими, що, ймовірно, виготовлені у П'ятницькому монастирі: єпитрахилі (інв. № И-1365, И-1378, И-1386, И-1431, И-1435); хрещаті покрівці (інв. № И-1583, И-1603, И-1604, И-1606, И-1609, И-1619, И-1661, И-1671); воздухи (інв. № И-1693, И-1852, И-1934); покрівці малі (інв. № И-1686, И-1865). Всі ці твори, як і воздух 1728 р., виконані технікою складного подвійного шва, коли смуги металевих ниток прокладаються по застеленому кольоровим шовком тлу.

Ця техніка використовувалася в монастирі, ще в XVII ст. Серед творів того часу – хрещатий покрівець з підписом «ИВАНЪ ЛИСИЧИНСКИЙ З ЛИСИЧОГО» (інв. № И-1609). Можливо, тут вказано не прізвище, а прізвисько за місцем проживання. Це мала бути невелика слобода, яку ми схильні шукати неподалік Бречицького Антоніївського монастиря, у межах володіння якого згадуються Лисичий бугор та Лисичий брід¹³. Опосередкованим свідченням про можливу приналежність подібних творів до майстерні монастиря є твердження, що така техніка характерна для речей, виготовлених поза межами впливу наймогутнішої київської гаптарської школи¹⁴.

З іменем ігумені Фотинії пов'язаний ще один твір з колекції музею. Це – пара поручів із зображенням св. Амвросія серед рослинного орнаменту (інв. № И-1464). На маленьких картушах зроблено напис: «Коштом ігумені Фотинії». Можна зробити декілька припущень щодо часу створення поручів: 8 вересня 1742 р. у присутності імператриці відбулося висвячення на єпископа Чернігівського Амвросія Дубневича, у 1744 р. єпископ Амвросій зустрічав імператрицю Єлизавету Петрівну в Глухові і служив літургію, у 1750 р. у Глухові Амвросій брав участь в урочистостях на честь обрання графа Розумовського гетьманом України, під час яких єпископ і помер¹⁵. Доживала віку Фотинія Максимович черницею

Києво-Вознесенського Флорівського монастиря. 18 серпня 1756 р. архімандрит Лука задовольнив її прохання бути похованою, коли прийде час, біля великої церкви Києво-Печерської лаври. Так ім'я Фотинії увійшло до синодику Успенського собору¹⁶.

На особливу увагу заслуговує хрещатий покрівець (інв. № И-1619), на підкладці якого також є напис: «С-си г-ди рабу твою інокію Александру». Вважаємо за можливе перебування інокіни Олександри у П'ятницькому монастирі, а пізніше (після 1727 р.) – в Козелецькому Богословському дівочому монастирі, де вона була «госпожою уставницею»¹⁷.

До роботи гаптарської майстерні П'ятницького монастиря на початку XVIII ст. могли бути причетні декілька жінок з відомих родин Чернігівщини. Черницею монастиря була Єфросинія Филімонівна (?) Затиркевич (?–1727), друга дружина Юрія Васильовича Затиркевича, сотника полкової сотні, сотника Білоуської сотні, в 1704 р. – наказного полковника. Він так само прийняв чернецтво з ім'ям Гедеона в Троїцько-Іллінському монастирі¹⁸.

Дружина сина чернігівського городового отамана, шибиринівського священника Семена Івановича Молявки, Євдокія Сиропарівна після смерті чоловіка (1712) у 1726 р. передала Чернігівському кафедральному монастирю свої статки і двори в селах Шибиринівка та Мосани (Масани), прийняла чернецтво з ім'ям Єлизавети і в 1743–1746 роках була намісницею П'ятницького монастиря¹⁹. Черницею П'ятницького монастиря з ім'ям Афанасія (1728) була Анна Никифорівна Калениченко, донька чернігівського полкового обозного Никифора Калениковича Калениченка. Була заміжня за чернігівським міщанином Савою Федосенком (помер 1719 р.), у другому шлюбі – за Силою Федоровичем Дубровою, бурмістром чернігівського магістрату²⁰.

До 1743 р. у П'ятницькому монастирі жила черницею Дометіяна Лярська, або Вонляр-Лярська. З 1743 р. вона – ігуменя Макошинського Покровського дівочого монастиря, який зробила значним осередком рукоділля²¹. Не виключено, що саме в П'ятницькому монастирі вона захопилася мистецтвом гаптування та опанувала стиль роботи монастирської майстерні. Після переїзду Фотинії Максимович до Києва Дометіяна Лярська очолила Чернігівський П'ятницький монастир, яким керувала до 1773 р.

У 1740 р. постало питання про закриття обителі та створення в ній латинської школи. А черниць, які «в рукоделии в потребном получая себе снабжение и единую с того признают быть пользу», планувалося перевести у Печеницький та Шуморівський монастирі, де «рукоделием прожити мощно»²². Проте сталося це лише 1786 року. Останньою ігуменею Чернігівського П'ятницького дівочого монастиря була Ганна Заєржевська, яка до того була черницею та знатною рукодільницею Макошинського монастиря²³. Коли Печеницький монастир був також закритий, Ганну перевели до Ніжинського Введенського монастиря, де вона була ігуменею з 1789 принаймні до 1796 р.²⁴

Макошинський Покровський дівочий монастир

Макошинський Покровський дівочий монастир заснований у 1640 р. Адамом Киселем, першим ктитором обителі. Черницею обителі була Єфросинія, записана в синодику Киселя²⁵. Монастир був значним осередком рукоділля. Першою відомою ігуменею монастиря була колишня настоятелька П'ятницького монастиря Анастасія Бабурчанка, яка не могла не принести гаптарські традиції Чернігова до нового місця. Відомо ще декілька ігумень, серед яких Марія Магдалина Дасковна, що згадується під 1699 р. У 1690 р. до Видубицького монастиря в Києві був подарований воздух зі сценою «Покладання до гробу» й іменем майстрині Магдалини Макошинської. Немає сумніву, що це – вклад Марії Магдалини Дасковни²⁶.

У XVIII ст. мистецтво вишивання і гаптування в Макошинському монастирі процвіта-

ло. Справа про завдання ігуменею монастиря Іраклією Милошевичевою кривд черниціям, що велася в 1764–1768 роках, висвітлює імена двох черниць – Ганни та Олександри. Вони за кошти «знатного рукодельного заробтку» побудували собі келії, які ігумення розорила²⁷. В ході розслідування розкривається прізвище ще однієї майстрині, ймовірно, цього ж монастиря. У скарзі на ім'я чернігівського єпископа в 1767 р. Ганна та Олександра вказують: «...нами писанное, на престольное одяние уже сделала (вигаптувала? – В.З.) Даннигражовская». За їхню роботу ігумення не заплатила 50 рублів²⁸. Виходить, що черниці Ганна та Олександра виконували малювання не тільки самі для себе, але й «знаменували» орнаменти для інших гаптувальниць, можливо, й писали олійними фарбами. Нагадаємо, що черниця Макошинського монастиря Ганна Заержевська була останньою ігуменею Чернігівського П'ятницького монастиря, в якому доживала свій вік і ігумення Іраклія Милошевичева. Є всі підстави вважати, що черниця Ганна та ігумення Ганна Заержевська одна й та сама особа.

У збірці ЧІМ є серія творів середини – третьої чверті XVIII ст. – два воздухи (інв. № И-1820, И-1836) та вісімнадцять малих покрівців (інв. № И-1685, И-1696, И-1697, И-1701, И-1729, И-1732, И-1733, И-1735, И-1737, И-1744, И-1748, И-1755, И-1759, И-1774, И-1888, И-1893, И-1897, И-1924), які явно походять з однієї майстерні, бо дуже схожі за композицією, колористикою та технічними засобами виконання. Нею може бути майстерня Макошинського Покровського дівочого монастиря. Адже значна кількість знайдених творів, ареал їх розповсюдження говорить про місцеве походження, а ще вказує на велелюдність монастиря. За відомістю 1751 р. в ньому налічувалося до п'ятдесяти черниць. Головний храм монастиря – Покрова Богородиці був багато облаштований і мав аж 16 одних тільки риз, без сумніву, гаптованих²⁹.

Ніжинський Введенський дівочий монастир

Монастир у Ніжині був заснований не пізніше 1660 р. дружиною стародубського полковника Ганною Бреславською³⁰. Тут здавна займалися гаптуванням, а 1729 року відкрилася школа з іконопису і гаптування³¹. Т.В. Кара-Васильєва вважає, що фелон зі збірки ЧІМ (інв. № И-1258) виготовлений саме черницями Ніжинського монастиря і вкладений Стефаном Яворським до Ніжинського Благовіщенського собору³². До цієї ж майстерні вона відносить фелони інв. № И-1261, И-1207³³.

Ймовірним витвором рук ніжинських майстринь є датований 1784 р. фелон, виконаний у стилі пізнього бароко (інв. № И-1246, *кольор. вкл. 15*). На опліччі – Христос Вседержитель з постатями Іллі та Іоанна Богослова і півпостатями Кирика та Улити, закомпонований у розкішний орнамент. Враховуючи зображення пророка Іллі, котре як самостійне не трапляється у гаптах, можна припустити, що фелон було виготовлено для Іллінської церкви у Чернігові або у Ніжинському Введенському монастирі. У 1756 р. тут згоріла дерев'яна Іллінська церква, а на її місці за ігумені Єлевферії, бабусі ніжинського вїйта Івана Тарнавіота, побудована нова³⁴. Тож не виключено, що саме до неї був вкладений фелон, виготовлений, вірогідно, у майстерні Ніжинського Введенського монастиря. В кінці XVIII ст. у цьому ж монастирі вигаптовано фелон з композицією «Розп'яття», оточеною медальйонами з поясними зображеннями євангелістів.

Привертає увагу інформація про черницю Марію, доньку прилуцького священика, яка прожила в обителі не менше 76 років³⁵. Прийнявши у 1700 р. в юному віці чернецтво і впродовж стількох років перебуваючи в одному монастирі, вона не могла не долучитися до розвинутого там мистецтва гаптування. На нашу думку, саме їй може належати створений

близько середини XVIII ст. воздух із композицією «Розп'яття» і віршованим текстом від імені Марії про жертву Ісуса Христа задля людей (інв. № И-1883):

«Разпяты за ни без числа раны
и многи муки взял от злой руки
все для человека терпел от века
якобы (?) и болѣ при злой неволе
что описивают евангелисты дают ті вести
Марея стоя вечна покоя Марии
желает мзду к небу еднает».

Не переривався творчий процес у Введенському монастирі і при ігумені Ганні Заєржевській, за якої у 1796 р. в обителі жило 26 черниць і послушниць. Серед них – представниця відомого роду Іустинія Стороженкова, донька яблунівського сотника Степана Григоровича Стороженка та Марфи Андріївни Горленко, доньки бунчукового товариша, онуки гетьмана Данила Апостола, рідної сестри відомого церковного і культурного діяча Іоасафа Белгородського (Яким Андрійович Горленко, 1705–1754)³⁶. Родовитість Іустинії Стороженкової, мабуть, вплинула на її поведінку в монастирі, де вона була певний час і казначеєю. У 1804 р. ігуменя Лаврентія скаржилась на її свавілля і непокору при передаванні своїх повноважень новій казначей. Ми не можемо визначити, чи брала казначея Іустинія особисту участь у створенні гаптованих речей, але, безумовно, вона постачала до монастиря матеріали для роботи.

Протягом першої половини XIX ст. ігуменями Ніжинського Введенського монастиря були Варвара Стороженкова, Феодора, Маргарита, Віталія Гродницька, про яких свідчень не знайдено.

Значний внесок у розбудову Введенської обителі зробила Панкратія Чернова, донька почесного ніжинського громадянина Семена Чернова. З молодих літ вона була черницею, а з 1832 р. – казначеєю Ладинського монастиря, в 1848 р. висвячена на ігумену Ніжинського монастиря, куди з нею перейшла з Ладана і казначея Смарагда. По смерті Панкратії в 1860 р. остання стала ігуменею Введенської обителі³⁷. В Ладинському Покровському монастирі було досить розвиненим мистецтво гаптарства. Тож не дивно, що саме турботами Смарагди в 1863 р. було відкрите училище для дівчат, де, окрім загальних предметів, навчали гаптуванню та іконопису. З учителів відома класна дама Новодворська, дворянка, що отримала освіту в Чернігівському пансіоні³⁸.

Майстерні Ніжинського монастиря, де в 1870-х роках жило більше 200 сестер, протягом 1863–1872 років виконували замовлення Чернігівського архієрейського дому з виготовлення нового та реставрації давнього архієрейське облачення, митр³⁹. Збірка ЧІМ має чотирнадцять творів, на підкладці яких написано дату «1863». На деяких з них вказано, що вони походять з Троїцько-Іллінського монастиря. Може бути, що ці позначки зроблені при передачі речей у майстерні для реставрації.

Козелецький Іоанно-Богословський дівочий монастир

Про існування Козелецького дівочого монастиря свідчать друковані джерела. Найдавніша згадка датується 1720 роком. Оскільки при закритті монастиря у 1828 р. все його майно було передане до козелецького собору Різдва Богородиці, там опинилося Євангеліє 1717 р. з написом: «Року 1720 сооружися сіє євангеліє до храму Іоанна Богослова монастиря девичого Козелецкого, коштом преставлѣшейся инокини Минодоры Александровой Бѣлкевичевой, а стараніємъ Пелагии Васильевой Ольховской»⁴⁰. Таким самим чином до со-

бору Різдва Богородиці потрапила постова Тріюдь 1727 р. з написом: «Сія тріюдь госпожи уставницы Александры». (Про цю жінку ми згадували вище.)⁴¹

Можливо, і Минодора Белкевичева, і Олександра долучилися до гаптарського мистецтва, про існування якого в Козелецькому Богословському монастирі маємо інформацію, хоч і пізнішу. В монастирських документах 1798 р. зафіксовані видатки на придбання матеріалів для пошиття напрестольного одіяння та катапетасми, вказується, що куплена крашенина для підкладки вишитих риз та епитрахилей, а також для ремонту старих⁴².

Безсумнівно, в Козелецькому дівочому монастирі було виготовлено знамено, дві деталі якого зберігаються у збірці ЧІМ (інв. № И-1998, И-2018, *кольор. вкл. 1б*). На гаптованому сріблом тлі однієї вигаптовано герб Російської імперії з монограмою Олександра I на тілі орла, на другій – зображення архістратига Михайла в обладунках, з мечем. Цінну інформацію про твори дає вигаптований під орлом напис: «Стараниемъ градского главы и бургомистров 1812 (15? – В.З.) года м. генваря Г. Козелець». Нижче у віночку закомпонований герб Козельця – козел, який замість держави на спині тримає передньою ногою хрест з прапором – біблійний символ перемоги Нового Завіту над Старим, що у даному випадку символізує перемогу православного війська над католицьким. Дату можна прочитати як 1815 р., оскільки на згадку про перемогу у війні з Наполеоном після її закінчення виготовляли і розміщували у церквах різні пам'ятні речі. Так, у «Черниговских епархиальных известиях» за 15 січня 1873 р. повідомляється, що в остерській церкві Іоанна Предтечі знаходилася ікона Богоматері з предстоячими архангелом Михаїлом та св. Олександром Невським, на різьбленому кіоті якої був напис: «За спасение России от нашествия галлов сооружен сей киот остерского повета дворянами 1812 г.» Зрозуміло, що твір виготовлений вже після війни.

У 1908 р. прапор зі згаданими зображеннями ще висів на іконостасі козелецького Різдва Богородиці собору⁴³. За часів підготовки книги «Картины церковной жизни» він вже відсутній⁴⁴. Чому збереглися тільки гаптовані деталі, а не сам прапор, і як вони потрапили до музею пояснити наразі важко.

Хотілося б звернути увагу ще на один твір у колекції музею, який, на нашу думку, міг гаптуватися у майстерні Козелецького Богословського монастиря. Це – хрещатий покрівець з композицією «Розп'яття» на середнику та німбованими двокрильцями на кінцях (інв. № И-1656). За стильовими ознаками він не має жодного аналога серед семи десятків описуваних творів і його не можна прив'язати до майстерень, чиї твори відомі. На кінцях покрівця вигаптовано напис: «Раб божий Даниил вмел сей покровець». Оскільки річ ця не дешева і могла бути вкладом заможної людини, ми вирішили звернутися до книги В. Кривошеї «Козацька старшина Гетьманщини», щоб виявити всіх згадуваних у ній Данил, і зупинилися на імені Данила Семеновича Карпеки⁴⁵. Бачимо його ім'я і в четвертій книзі «Историко-статистического описания Черниговской епархии», де він фігурує під прізвиськом Карпенка, але подані в книгах свідчення вказують, що це одна й та сама особа. Одружений з онукою київського полковника Григорія Карповича Коровки-Вольського Параскевою. Отримавши спадок полковника, він з дружиною побудував у Козельці соборний храм Преображення Господнього (на місці того, що згорів 1698 р.), до якого пожертвував Мінею 1705 р.⁴⁶ До цього храму ним міг бути вкладений і покрівець. І хоч між покрівцем кінця XVII – початку XVIII ст. і деталями прапора початку XIX ст. немає схожості, крім техніки гаптування текстів, ми схильні припустити, що вказаний покрівець «Розп'яття» виготовлений у Козелецькому Богословському дівочому монастирі.

Печеницький Успенський дівочий монастир

Монастир заснований наприкінці XVII ст. поблизу м. Стародуба Марією Сулимовою, удовою полковника Семена Самойловича, на землях її хутора Печеники. Туди з благословення архієпископа Феодосія Углицького переселилися черниці з-під міста Коропа, які не мали монастирської землі і заробляли на прожиття, ймовірно, рукоділлям та продовжували ним займатися на новому місці. Серед печеницьких ігуменій зустрічаємо Олену Іванівну Борознину (у чернецтві – Євдокія), доньку сотника полкового стародубського, бунчукового товариша Івана Лаврентійовича Борозни (Бороздни). Її батько в 1725 р. за доносом був заарештований, катований і засланий до Сибіру (повернутий в 1727 р.). Чи не арешт батька вплинув на рішення Олени Іванівни? В 1726 р. вона – законниця, в 1728 – черниця, в 1739–1767 (?) – ігуменя Печеницького монастиря⁴⁷. Указом 1786 р. Печеницький монастир був закритий, а його мешканці переселені до Каменського Успенського монастиря⁴⁸.

Каменський Успенський монастир

Заснований в 1681 р. у Стародубському полку на правому березі річки Снов як чоловічий⁴⁹. Згідно з указом 1786 р. перетворений на дівочий. Всі землі і господарські заклади забрані в державне відомство. Черниці вимушені були добувати собі «кое-какое содержание трудами рук своих». У подальшому монастир отримав землю, але черниці, яких в 1873 р. було 16 (всього в обителі жило 100 осіб), продовжували займатися рукоділлям. І не лише гаптуванням, а також іконописом. Замовлення на виготовлення ікон надходили не тільки з чернігівських церков, а й київських⁵⁰. Ймовірно, монастир існував до революційних подій 1917 р., а був закритий у 1928 р.

Кербутівський (Новомлинський, Батурицький) Воздвиженський Успенський дівочий монастир

Коли було засновано монастир – невідомо, але він вже існував за гетьмана Богдана Хмельницького⁵¹. Можна думати, що здавна в монастирі були черниці-гаптувальниці. Інакше навряд чи вдалося б переведеній в 1754 р. з Києво-Флорівського монастиря ігумені Олені Барондежитиссовій, вправній гаптарці, налагодити гаптувальну роботу в монастирі настільки, щоб виконувати складні замовлення. Саме під час її ігуменства, в 1756 р. монастир отримав почесне замовлення архімандрита Києво-Печерської лаври Луки на вишивання головної завіси – катапетасми для Успенського собору. Десять гаптувальниць монастиря сім місяців працювали над виконанням цього замовлення, використовуючи техніки гладі (шовком) та «у прикріп» (золотними і срібними нитками) по зеленому шовку. Розкидані гілки квітів майже завжди виконані площинно. Угорі вишитий напис: «Святая Киево-Печерская лавры архимандрит Лука 1756 года июля 30 дня», а унизу – «игумения Елена»⁵². Виходить, що вишивали твір десять черниць, а підписала як виконавиця ігуменя Олена.

У збірці ЧІМ є воздух (інв. № И-1860, кольор. вкл. 15), ймовірно, гаптований саме ігуменею Оленою. Можливо, це один з останніх її творів. Воздух зшитий зі шматочків різного кольору шовкових тканин (облямівки) з вишитими контурним швом хрещатими мотивами. На бежевого кольору середнику срібною тасьмою нашитий хрест, по кутах гаптовані великі шестипелюсткові розетки та маленькі хрещаті мотиви. Вздовж одного краю середника вишитий текст: «Игуменія Елена А757 года маа 30 дна». Якість роботи гірша, аніж на роботах часів її перебування в Києво-Флорівському монастирі. Але в цей час вона була вже, мабуть, у літах, бо в 1758 р. померла⁵³.

1786 року всі вотчини Кербутівського монастиря відійшли до казни, монастир був віднесений до третього класу. Існував ще в 1827 р., коли черниці разом з ігуменею Домінтіаною були переведені до Гамаліївського монастиря.

Гамаліївській Харлампіївській Богородицький монастир

Гамаліївський монастир розпочинався з Харлампіївської пустині, заснованої 1702 року на кошти значного військового товариша Гамалії. З 1714 р. ктиторами обителі оголосили себе гетьман Іван Скоропадський та його дружина Анастасія Маркович⁵⁴. Свідчень про те, чи існували при монастирі рукомеса немає. Проте в колекції ЧІМ зберігаються дві скатерки родини Скоропадських, які дослідники вважають вишитими саме там.

Ймовірність існування в обителі гаптарського ремесла побічно підтверджує той факт, що Анастасія Скоропадська у листі до брата Андрія Марковича в 1729 р. розпорядилася надати київському архієрею зроблені митру, сакос та омофор⁵⁵. У цьому ж листі вона як ктитор Гамаліївського монастиря, висловлює бажання «обитель Харлампієво-пустынскую дѣвичую ... перемѣнить на общежительній мужській монастырь». Це її побажання було реалізоване тільки в 1733 р.⁵⁶ Монастир залишався чоловічим до 1827 р., коли сюди були переведені кербутівські черниці⁵⁷. Ймовірно, гаптарське мистецтво існувало в монастирі і в ХІХ ст. Адже в 1840–1848 роках ігуменею монастиря була Маргарита, яка до того жила в Києво-Флорівському монастирі, прийняла чернецтво в Кербутівському, була ігуменею Ніжинського монастиря, що були відомими центрами гаптарства⁵⁸.

Ладинський (Ладанський) Покровський монастир

Ладинський (с-ще Ладан) монастир, заснований на початку ХVІІ ст., був спочатку чоловічим, а з 1619 р. – жіночий. В 1638 р. ладинські черниці слідом за ченцями Густинського монастиря разом зі своєю ігуменею Єлизаветою Левинською (53 сестри, 16 служок і співаків) втекли до Путивля зі страху перед Ієремією Вишневецьким, який розправився з ченцями Мгарського монастиря за зв'язки з повсталими козаками Я. Острянини. Ладинські черниці забрали з собою 20 возів різного майна. Хто відновлював монастир – невідомо. В 1643 р. ігуменею в ньому була сестра знаного церковного і культурно-освітнього діяча Захарії Копистенського Олександра, в 1657 – Серафима Зебровська. З-поміж настоятельок ХVІІІ ст. відома Олександра Іванівна, переведена з Ніжина в 1743 р., яка керувала монастирем більше 20 років⁵⁹.

В часи секуляризації монастирських земель 1786 р. Ладинський Покровський монастир потрапив у число заштатних, і черниці, мабуть, виживали завдяки рукоділлю. В 1817 р. він був повернутий у штат. З цією подією пов'язаний фелон з колекції ЧІМ з композицією «Покрова Богородиці» на опліччі (інв. № И-5382, *кольор. вкл. 16*). На спинці вигаптований текст «Въ память возстановления в штатъ Ладинского Покровского женского монастиря даны сїи рызи отъ Екатерины Евфимовны Галагановой уроженой Дарагановой. 1818 года».

Катерина Юхимівна Дараган – донька київського полковника Юхима Федоровича Дарагана та Віри Григорівни Розумовської, сестри гетьмана. В 1754 р. вийшла за сина прилуцького полковника Івана Григоровича Галагана, який з 1763 р. по 1767 р. також був полковником прилуцьким⁶⁰. Катерина Юхимівна отримала великі статки по смерті своїх бездітних братів і робила коштовні вклади до церков та монастирів⁶¹.

Згаданий фелон був вкладений до церкви Покрова Богородиці Ладинського Покровського монастиря і, без сумніву, виготовлявся і гаптувався його черницями.

Глухівський Успенсько-Преображенський монастир

Монастир заснований в 1670 р. неподалік Глухова вдовою військового товариша Тамбаровича як Преображенський. В 1684 (?) р. він став філіалом Київського Вознесенського монастиря, одного з найзначніших осередків гаптарського мистецтва України. В 1692 р. ігуменя останнього Марія Магдалина, мати гетьмана Івана Мазепи, перенесла його в центр Глухова до Успенської церкви і він отримав назву Успенсько-Преображенського⁶². Як філіал Київського Вознесенського монастиря Глухівський монастир, безсумнівно, мав черниць-гаптувальниць, а може й майстерні.

У збірці ЧІМ є три твори (*кольор. вкл. 16*), про які ми можемо зробити припущення щодо їх походження саме з цих майстерень. Це – хрещатий покрівець на потир з композицією «Спас Нерукотворний» на середохресті та півпостатями святих Василя Великого, Григорія Богослова, Іоанна Златоуста, Григорія на кінцях (інв. № И-1680), покрівець на дискос з композицією «Се агнець» (інв. № И-1815) та палиця з композицією «Преображення» (інв. № И-1522). Всі твори датуються початком XVIII ст., всі виготовлені з вишневого оксамиту (підкладка у всіх замінена, до палиці пришиті пізні торочки), схожі за технічними прийомами і особливо за вирішенням орнаментальних рамок з густо розміщених краплеподібних, намистоподібних, серцеподібних, тюльпаноподібних дрібних мотивів. Подібні орнаменти притаманні українському золотарству, відомим центром якого з кінця XVII ст. був Глухів. Вказані пам'ятки за орнаментикою мають аналоги серед творів, віднайдених у 1968 р. дослідником В.Г. Пуцком в ризниці Анастасіївської церкви Глухова⁶³. Один з них, палицю із зображенням Петра і Павла, дослідник пов'язує з ім'ям митрополита Димитрія Ростовського, який певний час був ігуменом Петропавлівського монастиря поблизу Глухова і побудував собор цього монастиря⁶⁴.

З ім'ям Димитрія Ростовського (Данила Туптала) на думку доктора мистецтвознавства Т.В. Кара-Васильєвої пов'язана і палиця з композицією «Преображення». Вона надійшла до музею з Чернігівського єпархіального давньосховища (ЧЄД), куди потрапила з Новгород-Сіверського монастиря, очевидно, разом з покрівцями. (Відомо, що у 1915 р. Костянтин Іванович Самбурський привіз до Чернігова архіви та церковні речі Максаківського та Новгород-Сіверського монастирів⁶⁵.) Покрівці мають старі номери ЧЄД-436 та ЧЄД-438. Номер палиці ЧЄД-437 міг загубитися. Відомо, що Данило Туптало у вересні 1699 р. був переведений з Чернігівського Єлецького монастиря до Новгорода-Сіверського, де до 1701 р. був ігуменом Спасо-Преображенського монастиря⁶⁶. Т.В. Кара-Васильєва вважає, що для храмової церкви цього монастиря і була замовлена палиця⁶⁷. На нашу думку, для неї ж були замовлені і покрівці на літургійні посудини.

Можливо, таким самим чином потрапила до збірки музею єпитрахиль (інв. № И-1364) початку XVIII ст., яка є унікальною за складом зображених на ній святих. Вона має поширену на той час схему декору, коли, переважно, чотири пари постатей розміщуються у вертикальний ряд. Зазвичай угорі – композиція «Благовіщення», унизу – постаті преподобних Антонія та Феодосія, між ними – дві пари святих, інколи – інших святих. На нашій пам'ятці замість Антонія та Феодосія – святі Андрій та Пилип, а найпочесніше місце займають постаті апостолів Петра і Павла. Це наводить на думку, що вона виготовлялася для конкретної Петропавлівської церкви. Єпитрахилі у комплекті з іншими предметами облачення могли замовлятися заможними монастирями або ієрархами. І це могло вплинути на вибір святих. Провівши ретельне дослідження твору на предмет його приналежності конкретній церкві та виявлення замовників, патронами яких були святі Андрій та Пилип, ми припускаємо, що він міг належати Глухівському Петропавлівському монастирю, а виготовлений черницями Глухівського Успенсько-Преображенського монастиря. Замовником міг бути глухівський

протопіп Василь Борзаківський, одружений із сестрою першої дружини Павла Полуботка Марією Василювною Самоїлович. Родина мала синів Андрія (помер до 1726 р.) та Пилипа (в 1730–1738 роках – обозний Гадяцького полку). Саме їхніми небесними патронами і можуть бути святі Андрій та Пилип, зображені на нашій епітрахилі⁶⁸.

Шуморівський Покровський дівочий монастир

Серед жіночих монастирів Чернігівщини згадується і Шуморівський, один з найбільшніх. Засновницею (1690) і першою ігуменею монастиря була Олена Рославець, дружина почепського купця Івана Рославця, полковника стародубського (в 1676 р. знятий з уряду і засланий до Сибіру); померла до 1726 р. Монастир не мав жодних вотчин, а жив винятково за рахунок рукоділля. Проте виявити твори його черниць у музейній збірці не вдалося. Закритий 1786 року⁶⁹.

Значна кількість жіночих монастирів, які існували на Чернігівщині, сприяла розвитку мистецтва вишивання та гаптування. Адже черниці виготовляли не тільки речі для церковного вжитку, але й виконували замовлення можновладців, які сприяли розбудові обителі. Навчання рукоділлю відбувалося в келіях черниць, які досягли високої майстерності. Рукодільніці були чи не в кожному монастирі, а серед них і гаптувальниці. Мистецтво гаптування процвітало до 1786 р., який став тяжким випробуванням для монастирів та їхніх мешканців. Указом імператриці Катерини II від 10 квітня 1786 р. всі маєтності українських монастирів відійшли до казни, частина монастирів була закрита, а решта – розділені на три класи з призначенням утримання від казни. Ті ж монастирі, що залишилися поза штатом, виживали як могли. Переведення черниць з одного монастиря до іншого розпоршило рукодільніці, знищило майстерні. Тільки деяким монастирям, як-от: Ніжинський Введенський, Козелецький Богословський, Ладинський Покровський, вдалося деякою мірою відродити гаптарство, але вже не на тому якісно високому рівні, який спостерігався в XVII–XVIII ст. З приходом до влади більшовиків всі монастирі були закриті.

¹ Историко-статистическое описание Черниговской епархии. – Кн. 4. – Чернигов, 1873. – С. 116.

² Там же. – С. 150.

³ Кара-Васильєва Т. Шедеври церковного шитва України (XII–XX століття). – К., 2000. – С. 36, 37.

⁴ Историко-статистическое описание... – Кн. 4. – С. 117.

⁵ Там же. – С. 123.

⁶ Кара-Васильєва Т. Вказ. праця. – С. 37.

⁷ Кривошея В. Козацька старшина Гетьманщини: Енциклопедія. – К., 2010. – С. 290.

⁸ Кривошея В. Українське козацтво в національній пам'яті. Чернігівський полк. – Т. I. – К., 2012. – С. 59.

⁹ Историко-статистическое описание... – Кн. 4. – С. 135.

¹⁰ Модзалевский В. Малороссийский родословник. – Т. 3. – К., 1912. – С. 301

¹¹ Там же.

¹² Историко-статистическое описание... – Кн. 4. – С. 138.

¹³ Там же. – С. 178.

¹⁴ Герелес К. Українське гаптування XVII–XVIII ст.: майстри та їх твори //Лаврський альманах. Києво-Печерська лавра в контексті української історії та культури. – Вип. 11. – К., 2003. – С. 30; Историко-статистическое описание... – Кн. 4. – С. 178.

¹⁵ Историко-статистическое описание... – Кн.1 – С. 95; Картины церковной жизни Черниговской епархии из IX-вековой её истории. – К., 1911. – С. 122.

¹⁶ Крайня О. Некрополь Києво-Вознесенського Флорівського монастиря //Лаврський альманах. – Вип. 9. – К., 2003. – С. 60.

¹⁷ Историко-статистическое описание... – Кн. 4. – С. 188.

¹⁸ Модзалевский В. Указ. соч. – Т. 2. – К., 1910. – С. 151; Кривошея В. Козацька старшина Гетьманщини. – С. 368.

- ¹⁹ Модзалевский В. Указ. соч. – Т. 3. – С. 595.
- ²⁰ Модзалевский В. Указ. соч. – Т. 4. – К., 1914. – С. 464, 465.
- ²¹ Историко-статистическое описание... – Кн. 4. – С. 123.
- ²² Державний архів Чернігівської області (далі – ДАЧО). – Ф. 629. – Оп. 1. – Спр. 1556. – Арк. 5.
- ²³ Историко-статистическое описание... – Кн. 4. – С. 125.
- ²⁴ ДАЧО. – Ф. 679. – Оп. 1. – Спр. 1556. – Арк. 5; Историко-статистическое описание... – Кн. 4. – С. 6; Картины церковной жизни... – С. 129.
- ²⁵ Историко-статистическое описание... – Кн. 4. – С. 151.
- ²⁶ Там же. – С. 153; Герелес К. Указ. соч. – С. 34.
- ²⁷ ДАЧО. – Ф. 679. – Оп. 1. – Спр. 9854. – Арк. 186зв.
- ²⁸ ДАЧО. – Ф. 629. – Оп. 1. – Спр. 855. – Арк. 32.
- ²⁹ Историко-статистическое описание... – Кн. 4. – С. 155.
- ³⁰ Там же. – С. 2.
- ³¹ Кара-Васильева Т. Літургійне шитво України XVII–XVIII ст. – Львів, 1996. – С. 39; її ж. Шедеври церковного шитва... – С. 40.
- ³² Кара-Васильева Т. Літургійне шитво України... – С. 74.
- ³³ Там само. – С. 76, 107. Неправильно вказаний інв. № одного фелона: треба И-1261 замість И-1149.
- ³⁴ Историко-статистическое описание... – Кн. 4. – С. 5.
- ³⁵ Там же. – С. 8.
- ³⁶ Там же. – С. 6; Модзалевский В. Указ. соч. – Т. 4. – С. 778, 776. Україна – козацька держава. – К., 2004. – С. 776.
- ³⁷ Модзалевский В. Указ. соч. – Т. 4. – С. 8, 9.
- ³⁸ Там же. – С. 9, 14.
- ³⁹ Там же. – С. 17, 18.
- ⁴⁰ Историко-статистическое описание... – Кн. 4. – С. 187.
- ⁴¹ Там же. – С. 118.
- ⁴² ДАЧО. – Ф. 629. – Оп. 4. – Спр. 493. – Арк. 3.
- ⁴³ Горностаев Ф. Строительство графов Разумовских в Черниговщине //Труды XIV археологического съезда в Чернигове в 1908 г. – Т. 2. – М., 1911. – Табл. XXXVI.
- ⁴⁴ Картины церковной жизни... – Іл. після с. 141.
- ⁴⁵ Кривошея В. Козацька старшина Гетьманщини. – С. 396.
- ⁴⁶ Историко-статистическое описание... – Кн. 4. – С. 188, 189.
- ⁴⁷ Там же. – С. 63; Модзалевский В. Указ. соч. – Т. 1. – С. 66, 70.
- ⁴⁸ Историко-статистическое описание... – Кн. 4. – С. 60.
- ⁴⁹ Там же. – С. 55.
- ⁵⁰ Там же. – С. 55, 67, 68; Кара-Васильева Т. Літургійне шитво України... – С. 38.
- ⁵¹ Историко-статистическое описание... – Кн. 4. – С. 160.
- ⁵² Пуцко В. Мария Новицкая. Художественная вышивка XVII–XVIII веков. – Београд, 1984/1985. – С. 23.
- ⁵³ Историко-статистическое описание... – Кн. 4. – С. 104.
- ⁵⁴ Там же. – С. 20, 21.
- ⁵⁵ Там же. – С. 35.
- ⁵⁶ Там же. – С. 32.
- ⁵⁷ Там же. – С. 52.
- ⁵⁸ Там же.
- ⁵⁹ Лазаревский А. Описание Старой Малороссии. – Т. 3: Полк Прилукский. – К., 1902. – С. 414.
- ⁶⁰ Модзалевский В. Указ. соч. – Т. 1. – С. 223, 385.
- ⁶¹ Историко-статистическое описание... – Кн. 4. – С. 186, 212, 213.
- ⁶² Пуцко В. Указ. соч. – С. 34.
- ⁶³ Там же. – С. 32, 35, 36.
- ⁶⁴ Историко-статистическое описание... – Кн. 3. – С. 35.
- ⁶⁵ Ісаєнко О., Мудрицька В. Історія Чернігівського єпархіального давньосховища //Родовід. – 1996. – № 2 (14). – С. 64.
- ⁶⁶ Историко-статистическое описание... – Кн. 4. – С. 95.
- ⁶⁷ Кара-Васильева Т. Літургійне шитво України... – С. 124.
- ⁶⁸ Кривошея В. Козацька старшина Гетьманщини. – С. 223; Модзалевский В. Указ. соч. – Т. 4. – С. 185, 480, 615, 760.
- ⁶⁹ Модзалевский В. Указ. соч. – Т. 4. – С. 248, 249.

ПУЦКО В.

Давня глухівська знахідка

В околиці Глухова, на лузі біля Усівки, є криниця. Місцеві мешканці вважали її святою. За свідченням літніх людей, біля неї стояв хрест з образком. За прадавнім звичаєм кидали у воду гроші. Отже, понад півстоліття тому підлітки, бавлячись поруч, знаходили чимало монет різних часів, а іноді також і металеві іконки. Про одну з них тут йтиме мова, бо вона здається не лише цікавою як мистецький витвір, а й важливою як історичне джерело.

У травні 1957 р. поблизу криниці з багна було витягнуто якусь загадкову металеву річ, котра після очищення від грязюки виявилася бронзовою іконкою із зображенням двох святих вершників. Вона була дуже несхожою на ті речі, що потрапляли на очі, і тому викликала подив. Звернутися за роз'ясненням не було до кого. Залишалося приєднати знахідку до наявних домашніх ікон. Отак твір тільки й міг зберегтися упродовж довгого часу, поки з певних причин не привернув до себе увагу.

За останні десятиліття у фаховій літературі опубліковано кілька подібних за іконографією металевих іконок, переважно пізнього походження, в основу яких покладено модель, що за усіма формальними ознаками повинна належати до XVI ст. Саме в цей час з'являються виконані в техніці ажурного литва невеличкі образки Миколи Можайського (розміром 7,8 x 5,5 x 0,2 см) і святого Георгія-Змієборця (розміром 8,5 x 6,5 x 0,2 см)¹. За стилем і технікою виконання до них виявляється цілком подібною глухівська іконка святих князів Бориса і Гліба (розміром 13,8 x 8,8 x 0,3 см), де власне сама композиція з вершниками має розмір 9,7 x 8,8 см. З огляду на характер поверхні зворотного боку, сумніву щодо приналежності речі до означеного часу не виникає.

Іконка прямокутної форми. Обидва князі зображені у вигляді озброєних вершників в обладунках і коротких військових плащах, у клобуках, обшитих хутром. Власне, об'єднано одяг римського воїна за нормами візантійської іконографії з реаліями давньоруського князівського вбрання. Борис – з короткою бородою, з піднятим у правій руці мечем. Юнак Гліб тримає стяг. Коні ніби повільно рухаються, не порушуючи відчуття урочистості тріумфу. Праворуч угорі з небесної сфери простерта Десниця Божа. Композиція вправно вписана до майже квадратного простору, не залишаючи зайвих прогалін. До цього, зокрема, спричинилися такі належно використані деталі, як умовне означення уявного красевиду у вигляді шуги землі з деревцем, стрічка з іменами князів, згадані стяг і небесна сфера. Рисунок фігур князів та їхніх коней можна вважати вдалим, особливо з огляду на вимоги пластичного мистецтва, так само, як і характер рельєфу. Відлитий твір додатково оброблено різцем. Вузьке обрамлення вкрито навкісними насічками, перетвореними на елемент декору. Ремісник напевно ручним способом вирізував залишки металу, лишивши з якихось причин деякі з них. Імена князів – рельєфні, зроблені добрим епіграфічним уставом. Все описане свідчить на користь московського походження твору, ймовірно, наприкінці XVI ст. До того ще слід долучити відтворення відомої композиції Трійці Андрія Рубльова у невеличкому медальйоні вгорі, до якого приєднане вушко з образом Нерукотворного Спаса (*кольор. вкл. 9*). Все це зроблене одночасно, при виготовленні іконки. Не виключено, що при цьому як модель використано різьблену панагію московського ж походження².

Час виготовлення моделі прорізної іконки князів Бориса і Гліба, зображених як верш-

Святі Борис і Гліб. Кінець XVIII ст. за моделлю XVI ст. Червона мідь, прорізне литво. Рязанський історико-архітектурний музей-заповідник.

явних примірників. Прикладом може бути іконка XIX ст. (за іконографією XVI ст.) у Пермській державній художній галереї⁵. Надто вільно адаптовано рельєф цієї самої моделі у витворі XIX ст. зі збірки Челябінського обласного

Святі Борис і Гліб. XIX ст. Мідь, прорізне литво. Челябінський музей мистецтв.

державного музею мистецтв⁶. Ще далі пішов автор іконки кінця XIX ст. зі збірки Російської мідної компанії, буквально «вплавивши» вкрай перероблений оригінал у модерний твір, прикрашений емаллями⁷.

Розглядаючи побіжно інші примірники ікон з такою самою композицією, доводиться зауважити щодо пізнішого часу помітне зниження мистецької вартості відтворень, виконаних переважно шляхом механічного копіювання наявних примірників. Прикладом може бути іконка XIX ст. (за іконографією XVI ст.) у Пермській державній художній галереї⁵. Надто вільно адаптовано рельєф цієї самої моделі у витворі XIX ст. зі збірки Челябінського обласного державного музею мистецтв⁶. Ще далі пішов автор іконки кінця XIX ст. зі збірки Російської мідної компанії, буквально «вплавивши» вкрай перероблений оригінал у модерний твір, прикрашений емаллями⁷.

Поряд з тим можна зустріти варіант кінця XVI ст. з іншою за типом верхньою частиною витвору, наразі відомий за пізнішим відтворенням⁸. Нарешті, цей останній варіант у витворі XVIII ст. має ще доповнення Трійці двома прорізними серафимами⁹. Все перелічене цікаве передусім тим, що віддзеркалює долю зазначеної моделі в російському художньому ремеслі XVI–XIX ст. Глухівська знахідка стосовно цього матеріалу залишається ніби за межами загального процесу, вона ще не захоплена ним.

Тема двох святих вершників якоюсь мірою може вважатися характерною вже для новгородського середньовічного мистецтва, де вона первісно зустрічається у зображеннях святих Георгія і Димитрія, Феодора і Георгія

Святі Борис і Гліб. XIX ст. Мідь, прорізне литво. Пермська художня галерея.

саме в різьблених кам'яних іконках XIV ст.¹⁰ У другій половині того ж XIV ст. за цією іконографічною формулою вже репрезентують в іконописних творах святих Бориса і Гліба. Йдеться насамперед про ікону з Петропавлівського бічного вітваря Успенського собору Московського Кремля, на якій, однак, князі розташовані інакше, ніж у металевих творах¹¹. Те саме й у ближчій за композиційною побудовою виконаній близько 1377 р. храмовій іконі новгородської церкви Бориса і Гліба «в Плотниках» на Торговій стороні¹². (Кольор. вкл. 9.) В обох останніх випадках попереду зображено Бориса, а не молодого Гліба. Отже неможливо металеві іконки вважати безпосереднім відтворенням якраз цього взірця. Оригінал мав бути іншим, нині вже невідомим, але тоді досить поширеним.

**Святі Георгій Діасорит,
Феодор Стратилат. XIII ст.
Візантійська ікона. Монастир
святої Катерини на Синаї.**

Сама ж іконографічна формула святих вершників – візантійського походження, але набула популярності завдяки хрестовим походам, як про це свідчать невеликі за розміром ікони, виконані грецькими малярами на замовлення хрестоносців. Кілька таких ікон другої чверті XIII ст. досі зберігаються в монастирі святої Катерини на Синаї¹³. Цей іконографічний тип виявився подібним до змальованого Нестором в оповіданні про видіння ув'язнених, які молилися святим Борису і Глібу: «... во єдину нічть молящемся им, и се внезапно открыся покров узници и свет восия в ней. Они же, въздевше очи свои, ти видеша святою на росну коню»¹⁴. Зважаючи на воїнський культ святих Бориса і Гліба, не буде зайвим припустити виготовлення металевих іконок з цим сюжетом переважно для військових.

Коли і за яких умов досить раритетна бронзова іконка XVI ст. московського походження могла опинитися у Глухові, щоб потрапити до криниці? Добра збереженість рельєфу свідчить про те, що витвір недовго перебував у вжитку, а отже, передбачати його побутування у новіші часи не доводиться. До того ж знайдені там пізніші мідні іконки виявилися здебільшого поламаними, а ця зовсім не пошкоджена. Тож чи не потрапила вона туди досить рано? Відомо, що Чернігово-Сіверщина належала до Московської держави до того, як на період 1618–1648 років потрапила до складу Речі Посполитої¹⁵. У разі, коли твір з певних причин міг осісти у багні досить рано, це мало статися принаймні до 1618 р. Здавалося б простіше передбачити можливість завезення іконки вже після 1648 р. Але на той час, здається, зовсім невідомі відтворення в литві цієї іконографії, знову популярної вже у старообрядницькому середовищі від другої половини XVIII ст.

Та яким чином цей висновок узгодити з документованим фактом зникнення Глухова в 1352 р. внаслідок «чорної смерті»? Бо ж літопис твердить: «Въ Глухове же тогда ни единый человек не остана, вси изомроша»¹⁶. Йому не суперечить твердження, що у грудні 1636 р. новгород-сіверський староста О. Пісочинський купив у Я. Крентовського Глухів, що на той час, ймовірно, являв собою пустку, яку треба було осаджувати, і новий власник надав йому статус слободи¹⁷. Втім, під час археологічних розвідок у межах міста вже знайдено кера-

міку XIV–XV ст.¹⁸ Знахідка іконки біля криниці дала ще один привід скоротити відстань між серединою XIV ст. й другою чвертю XVII ст. – період «небуття» Глухова. Хоча підстави й досить хиткі і будь-які твердження можуть виявитися передчасними, ці дрібненькі у загальному вимірі речі, здається, таки заслуговують на увагу. Вони не здатні щось кардинально змінити, але вже те, що не вписуються в накреслену схему, примушують шукати відповідь там, де не мало б її бути.

¹ Николаева Т.В. Произведения мелкой пластики XIII–XVII веков в собрании Загорского музея. Каталог. – Загорск, 1960. – С. 166, 185–186. – Кат. № 56, 71.

² Див.: Рындина А.В. Влияние творчества Андрея Рублева на древнерусскую мелкую пластику XV–XVI веков. Ветхозаветная «Троица» // Древнерусское искусство XV – начала XVI веков. – М., 1963. – С. 119–132.

³ Лесючевский В.И. Вышгородский культ Бориса и Глеба в памятниках искусства // Советская археология. – Т. VIII. – М.; Л., 1946. – С. 245. – Рис. 6.

⁴ Михайловский Е., Ильенко И. Рязань. Касимов. – М., 1969. – С. 73–74. – Илл. 28.

⁵ Власова О.М., Пестова А.И. Пермская государственная художественная галерея // Русское медное литье. Избранные памятники в собраниях Урала. – Екатеринбург, 2008. – С. 44. – Илл. 25.

⁶ Алферова Ю.Л. Челябинский областной государственный музей искусств // Русское медное литье. – С. 190, 191.

⁷ Там же. – С. 145. – Илл. 84.

⁸ Jeckel St. Russische Metall-Ikonen – in Formsand gegessener Glaube. – Bramsche, 1981. – S. 136, 137. – Кат. № 73.

⁹ Jeckel St. Kirchenschatze des Christlichen Ostens Metallikonen. Recklinghausen, 1896. – S. 26. – Abb. 73.

¹⁰ Пуцко В.Г. Святые всадники в новгородской каменной пластике // Староладожский сборник. – СПб.; Старая Ладога, 1998. – С. 105–115. – Рис. 1–4.

¹¹ Иконы Успенского собора Московского Кремля. XI – начало XV века. Каталог. – М., 2007. – С. 228, 229: прилож. – Кат. № 7.

¹² Смирнова Э.С. Живопись Великого Новгорода. Середина XIII – начало XV века. – М., 1976. – С. 219–221. – Кат. № 20; Иконы Великого Новгорода XI – начала XVI века. – М., 2008. – С. 182–189. – Кат. № 13 (текст О.С. Преображенского).

¹³ Weitzmann K. Icon Painting in the Crusader Kingdom // *Dumbarton Oaks Papers*. – Vol. 20. – Washington, 1966. – P. 79–81. – Fig. 63–65; Folda J. Crusader Art. The Art of the Crusader in the Holy Land, 1099–1291. – Burlington, 2008. – P. 92–93. – Fig. 65.

¹⁴ Абрамович Д.И. Жития святых мучеников Бориса и Глеба и службы им. – Петроград, 1916. – С. 20.

¹⁵ Див.: Кулаковський П. Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої (1618–1648). – Київ, 2006.

¹⁶ Полное собрание русских летописей. – Т. X: Летописный сборник, именуемый Патриаршею, или Никоновскою летописью. – СПб., 1885. – С. 224.

¹⁷ Кулаковський П. Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої. – С. 303–304.

¹⁸ Коваленко Ю.О. Исторична топографія літописного Глухова у світлі археологічних досліджень // Сіверщина в історії України: Збірник наукових праць. – Суми, 2008. – С. 25–26.

СИТИЙ І.

Гербова печатка Солонин

Ще у 1995 р. Я. Дашкевич писав: «Генеалогічна тематика приваблює в наш час чимраз більше дослідників. Це, значною мірою, результат штучного дефіциту, коли протягом десятиріч генеалогією, як класово чужою псевдонаукою (так вважалось), займатися не було бажано»¹. І справді, коли працюєш у читальному залі архіву, то звертаєш увагу на те, що переважну частину відвідувачів складають люди, які вивчають свій родовід. Саме з представником цієї величезної армії пошуковців зустрівся автор.

У червні 2012 р. Анатолій Дмитрович Солонин дозволив ознайомитися з родовою печаткою*. Вона складається з трьох позолочених бронзових овалів, розміром 42 x 32 мм. У нижній овал вставлений вишневий напівпрозорий янтар (?), на якому вирізаний блакитний² варязький щит із зображенням угорі хреста з розширеними на кінцях раменами, унизу – півмісяця та шестипроменевої зірки, обабіч нижньої частини щита у зворотний бік вирізана дата «1674». Торець овалу декорований бордюром, який прикрашений стилізованою лавровою гілкою. До нижнього овалу припаяні два овальні кільця, з'єднані угорі. До місця з'єднання припаяна трубочка з отвором для шнура та кулькою угорі. Для жорсткості цієї конструкції додана вузька пластинка, яка від трубочки опускається до кінців нижнього овалу. Таким чином, маємо досить зручну та оригінальну ручку. Стилїстика художнього оформлення та конструктивні особливості дозволяють датувати річ першою половиною ХІХ ст.³ Носилися подібні печатки у торбинці на шії або просто на шнурку чи ланцюжку. Для виготовлення печатки застосовані різноманітні техніки: лиття, паяння, позолота, гравірування, полірування.

Анатолій Дмитрович повідомив, що печатка – це єдина сімейна реліквія, яка збереглася, адже Солонини як представники ворожого класу були репресовані радянською владою. Успадкував він її від бабці, якій, щоби вціліти, довелося змінити прізвище, переінакшивши з Солонини на Солонину.

Сам рід тягне свою історію щонайменше з ХVІІ ст. від брацлавського полковника, шляхтича Дмитра Солонинки, нобілітованого у червні 1659 р.⁴

Не випадкова і дата. Мабуть, печатка була взорована з документа 1674 р., скріпленого печаткою київського полковника Костянтина Солонини зі схожим зображенням, яке, за висновком фахівців, є гербом «Слонина додаткова»⁵. Або ж, коли замовляли печатку, мали на увазі Якова Дмитровича Солонину, згаданого у січні 1674 р. як київський наказний полковник⁶.

У 1783 р. остерський повітовий суддя Іван Солонина засвідчив свій підпис круглою печаткою на червоному сургучу, діаметром 20 мм. На ній бачимо дещо інше зображення: у фігурному щиті – три зірки, під ними – хрест, нижче – півмісяць, рогами догори; під щитом – покладені навхрест шабля та стріла, вістрям униз; над щитом – коронований шолом, увінчаний трьома пір'їнами; обабіч – намет; ліворуч шолома – літера «І», літера праворуч не читається, можливо – «С», тобто аббревіатура «Іван Солонина»⁷. Практика модифікацій гербових зображень була у Гетьманщині досить поширеним явищем⁸.

Описаний клейнод свідчить про міцність історичної пам'яті нашого народу, яку так

наполегливо намагалася зруйнувати радянська влада. Нащадки козацько-старшинського роду Солонин, попри усі історичні перипетії, зберегли гербову печатку; ретельно опрацювавши архіви, відновили генеалогію роду і готують її до друку. А печатку, як сказав Анатолій Дмитрович, за традицією він свого часу передасть на зберігання своїм дітям. Як тут не згадати промовисті слова: «Козацькому роду немає переводу».

¹ Дашкевич Я. Дослідницькі проблеми української генеалогії // Знак. – 1995. – Ч. 9. – С. 6.

² Колір показаний горизонтальним штрихуванням.

³ Ситий І. Каталог матриць особистих печаток XVIII – початку XX століть Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського // Скарбниця української культури: Зб. наук. праць. – Вип. 10. – Чернігів, 2007–2008. – С. 22–29. Однотипна печатка № 16, с. 26.

⁴ Лукомский В.К., Модзалевский В.Л. Малороссийский гербовник. – К., 1993. – С. 172; Кривошея В.В. Козацька старшина Гетьманщини. Енциклопедія. – К., 2010. – С. 670; Volumina legum. – Petersburg, 1859. – Т. IV. – S. 303.

⁵ Лукомский В.К., Модзалевский В.Л. Малороссийский гербовник. – С. 172.

⁶ Модзалевский В. Малороссийский родословник. – К., 1914. – Т. 4. – С. 709.

⁷ Чернігівський історичний музей імені В.В. Тарновського. – Інв. № Ал-505. – Арк. 45зв. «Уступка» від 2 лютого 1783 р.

⁸ Лукомский В.К., Модзалевский В.Л. Малороссийский гербовник. – К., 1993.

* Див. іл на кольор. вкл. 10.

ЖУРАВЛЬОВА Т.

**З родини Миколи Могілянського.
Дружина, донька**

Минулого року колекцію Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського поповнили матеріали з архівних слідчих справ 30-х років ХХ століття. Серед них – копії документів, отримані з архіву Управління Федеральної служби безпеки Російської Федерації по місту Санкт-Петербургу і Ленінградській області. Стосуються вони дружини і доньки етнографа, антрополога, професора Миколи Михайловича Могілянського (1871–1933) – Марії Дмитрівни та Софії Миколаївни. Завдяки його праправнучці Анні Маковецькій, яка проживає у Петербурзі, співробітники музею дізналися про місце зберігання слідчих справ і мали змогу ознайомитись з деякими документами. Вдалося прочитати ще одну, невідому до цього, сторінку нашого минулого.

М.М. Могілянський.

М.М. Могілянський, старший брат письменника, літературознавця і перекладача Михайла Михайловича Могілянського, народився 18 грудня 1871 року в Чернігові. В 1889 році закінчив Чернігівську чоловічу гімназію і продовжив навчання на природознавчому відділенні фізико-математичного факультету Петербурзького університету. На останніх курсах спеціалізувався з географії та антропології. По закінченні в 1893 році університету ще рік навчався у Військово-медичній академії. В 1894 році виїхав до Берліна, де слухав лекції в університеті. З 1895 по 1897 рік навчався в Парижі, в «Ecole d'Anthropologie», спеціалізувався з антропології, археології й етнографії. Першу наукову роботу надрукував у «Revue de l'Ecole d'Anthropologie de Paris». Після повернення в Петербург працював у Музеї антропології Академії наук. Одночасно займався педагогічною діяльністю: в 1898–1910 роках викладав географію в Учителському інституті та 1-му Кадетському корпусі¹.

З 1901 року – зберігач, завідувач етнографічного відділу Російського музею, неодноразово виїздив в експедиції для збирання етнографічного матеріалу. В 1907–1908 роках знайомився з музейною справою у Швеції, Норвегії, Данії, був присутній на відкритті «Nordiska Museet» у Стокгольмі.

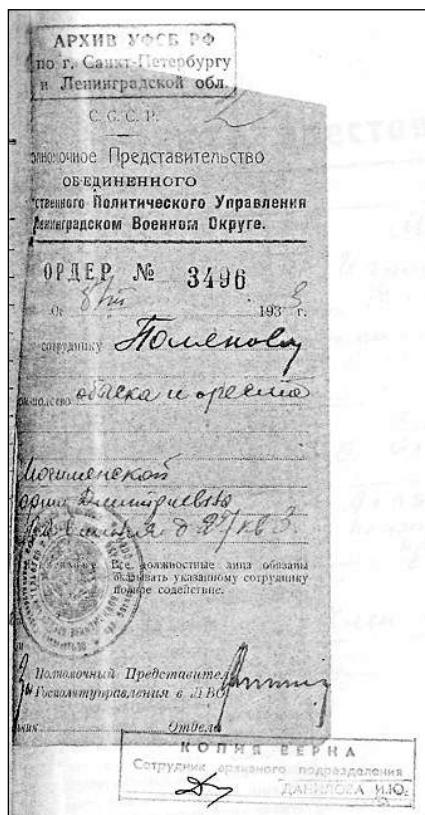
За своїми політичними поглядами Микола Могілянський належав до ліберальної інтелігенції, був членом партії кадетів. «В течение университетского курса самостоятельно прошел курсы истории философии и внимательно прочел три тома Маркса, теорию политической экономии и всю марксистскую литературу того времени – никогда не увлекаясь особенно доктриной, но считая основу социализма высшей правдой, особенно под влиянием Герцена, которого прочитал три раза запоем. «С того берега» знаю чуть ли не наизусть и рвался пылко в Западную Европу, ... но самые крупные увлечения были: пергамские обломки и вагнеровская музыка, впервые открывшаяся моему чувству и сознанию»².

У травні 1918 р. за часів гетьмана Скоропадського Миколу Могілянського призначено товаришем державного секретаря.

У травні 1920 року М. Могілянський виїхав до Константинополя, місяць потому – до Парижа, де став редактором журналу «La jeune Ukraine», створив організацію «Український національний комітет». І в еміграції він продовжував свою наукову та педагогічну діяльність. В 1921–1923 роках викладав у Сорбонні (Faculte des Sciences), в «Lycée Henri IV» і «Lycée Janson de Sailly». З 1923 року Микола Михайлович мешкав у Празі, де читав лекції в Російському педагогічному інституті імені Яна Каменського (1923–1926), в Російському народному університеті (1924–1926), в Російському інституті сільськогосподарської кооперації (1926). Був членом Російської академічної групи в Парижі та Празі. Його статті друкувались у багатьох засобах масової інформації та наукових виданнях: «Последние новости», «Руль», «Общее дело», «Сегодня», «Родное слово», «Голос минувшего», «Звено», «Архив русской революции», «Научные труды Русского народного университета в Праге», «Slavia», «Prager Presse» та ін. Чехословацький уряд виплачував ученому професорську стипендію³.

Помер Микола Михайлович 1 лютого 1933 року. Похований на Ольшанському православному кладовищі у Празі. Могила зберігалася до останнього часу, але нещодавно її знесли через те, що закінчився термін оренди. Нащадки запізнилися на один рік.

У Празі М.М. Могілянський жив один, без сім'ї. Його дружина і донька залишилися в Росії, в Петрограді. Дружина вченого Марія Дмитрівна народилася 10 листопада 1873 року в Санкт-Петербурзі у дворянській родині. Закінчила Сорбонну. За радянських часів, як і до революції, працювала педагогом. На початку 1930-х років викладала німецьку мову в Академії мистецтв і пожежному технікумі Ленінграда. Проживала за адресою: Василівський острів, 6-та лінія, будинок 27, квартира 3.

8 березня 1933 року був підписаний ордер на обшук у квартирі та арешт Марії Дмитрівни. Того ж дня М.Д. Могілянську заарештували. Проходила вона по слідчій справі «№ 169-33 г.» підпільних народницько-есерівських осередків, якими керував «Ідейно-організаційний центр народницького руху» (осередки 98-ї, 32-ї, 76-ї ленінградських радшкіл, Толмачовської ФЗН, осередок викладачів колишньої Н.-Василеостровської школи, осередок у Товаристві колишніх політкаторжан, гурток молодих народників, осередок «Союз Свободных Людей» та угруповання народницької інтелігенції при центрі). Марію Дмитрівну разом з Марією Борисівною Бауер, доцентом Інституту імені Лесгафта, звинуватили в тому, що вони:

а) Связавшись с идейно-организационным центром к. р. эсеровско-народнической организации создали из бывш. преподавателей и учащихся бывш. н-василеостровской школы, ранее непосредственно связанной с бывш. ПК ПСР, подпольную эсеровско-народническую ячейку и руководили ячейкой;

б) Проводили на квартире Могілянської регулярные собрания, на которых в присутствии члена центра Брюлло-вой-Шаскольской обсуждали текущие политические вопросы в духе к. р. программных установок современного народнического движения;

в) установили к. р. связь с эсеровской полит-ссылкой;

г) намечая організацію народнической, свободной от влияния государственной идеологии школы консолидировали старые кадры преподавателей эсеровско-народнического направления и народнически настроенных бывш. учащихся Н-василеостровской школы;

д) вели систематическую пропаганду к. р. программных и тактических установок «Идейно-организационного центра»⁴.

«Обвиняемая Могилянская виновной себя признала полностью», – зазначено в документі.

21 квітня 1933 року відбулося засідання трійки повноважного представництва ОДПУ в Ленінградському військовому окрузі, на якому Марію Дмитрівну, звинувачену за ст. 58/11 Кримінального кодексу, засудили до п'яти років ув'язнення в концтаборі. Одночасно ув'язнення до концтабору замінили на висилку до Казахстану на той самий термін⁵. Подальша її доля наразі невідома.

9 березня 1933 року вже по іншій справі заарештували доньку Миколи Михайловича – Софію. Народилася вона в Чернігові 8 травня 1903 року. В метричній книзі Катерининської церкви, де 16 травня її хрестили, зроблений такий запис про батька: «Потомственный дворянин, преподаватель Санкт-Петербургского учительского института. Восприемники: потомственный почетный гражданин Андрей Петрович Ласкоронский и дворянка Анна Николаевна Максимович»⁶. Остання – рідна сестра матері Миколи Могилянського.

Софія, як і її батьки, також здобула вищу освіту. Вона закінчила Ленінградський географічний інститут і курси іноземних мов. На час арешту викладала англійську мову в Ленінградському державному оптичному інституті. Перебувала у шлюбі з Володимиром Антоновичем Міхновським, який працював економістом у тресті «Леннеруд», мала сина Дмитра шести років. Проживали вони всі разом з Марією Дмитрівною. На Софію Миколаївну завели слідчу справу «№ 2840/33 г.» за звинуваченням у злочинах, передбачених статтею 58/10 Кримінального кодексу. ОДПУ було відомо, що в 1924 році Софія брала участь у розповсюдженні меншовицьких листівок у Ленінградському географічному інституті.

В обвинувальному висновку зазначалось, що С. Могилянська налаштована вкрай вороже до радянської влади і є непримиримим ворогом існуючого ладу, що підтверджувалось її свідченнями: «Останавливаясь на вопросах политики ВКП(б) и Советской власти, я считаю эту политику политикой зажима и угнетения человеческой свободы и мысли»⁷. Вона вважала неможливою побудову соціалізму в СРСР: «Не-реальность политики Советской власти характеризуется проводимой индустриализацией и коллективизацией и стремлением путём огромных, никому ненужных жертв построить социализм, который совершенно неосуществим в СССР в силу отсталости и некультурности страны. Я считаю, что нет такой цели, которая бы оправдала такие жертвы, какие приносятся сейчас»⁸. І ще: «Несмотря на противоположность политики фашистов и коммунистов, методы проведения мероприятий одинаковы. Политической

АНКЕТА арестованного

ВОПРОСЫ:	ОТВЕТЫ:
1. Фамилия	Могілянська
2. Имя и отчество	Софія Николаевна
3. Год и место рождения	Родилась 8. мая 1903 года область, край: УССР гор. Чернигов
4. Постоянное местожительство (адрес)	Ленинград В.О. в.д. Ленинский д. 27 м. 3
5. Место служб и должности, или град занятая	Ис. В. Отделенный инструктор Министерства Иностранной Торговли
6. Профессия и профессиональная принадлежность, № билета	типографский слесарь, Работник № 1
7. Имущественное положение и величина наследства (включая земельные участки, постройки, сады и пр., а также движимое имущество, количество обрабатываемой земли, количество скота, лошадей и проч.), сумма вклада с.х. и пенсии. Если состоят в браке, указать имущественное положение до вступления в брак, инакже вступления в брак	Семья имущества не имеет
8. То же до 1929 г.	Там же
9. То же до 1917 г.	Там же
10. Социальное положение в момент ареста	Семья
11. Служба в царской армии и числ	Нет
12. Служба в белой армии и числ	Нет

свободы в СССР не вижу. Такую свободу я расцениваю, как общее заключение всего населения в тюрьму..., т. к. политическая мысль не находит своего выражения, если она не принадлежит к определённому толку. Я под политической свободой понимаю свободу печати, слова, собраний и выборов для всех, так как классовой борьбы не признаю. Я не признаю никакой диктатуры, а признаю демократический образ правления, как осуществляющий свободу»⁹.

9 квітня 1933 року, вже через місяць після арешту, на засіданні трійки повноважного представництва ОДПУ в Ленінградському військовому окрузі постановили: «Могілянську Софію Николаєвну выслать за Зап. Сибкрай, сроком на три (3) года, считая срок с 8/III-33 г.»¹⁰

Майже рік по тому, 16 лютого 1934 року слідча справа С.М. Могілянської була переглянута на засіданні Колегії ОДПУ: «Могілянську Софію Николаєвну досрочно от наказания освободить»¹¹.

Софія Миколаївна повернулася до Ленінграда, до своєї родини і влаштувалася на роботу викладачем англійської мови в 33-ю школу фабрично-заводського навчання. Однак вільне спокійне життя тривало недовго. Каральні органи не випускали жінку з поля зору і не залишали її в спокої.

25 березня 1935 року начальник Управління НКВС СРСР по Ленінградській області підписує ордер № 13475 на проведення обшуку і арешт С.М. Могілянської. Того ж дня Софію Миколаївну знову заарештували. І вже наступного дня слідчий УНКВС по Ленінградській області, розглянувши слідчий матеріал за звинуваченням С.М. Могілянської, написав у висновку: «Могілянская С.Н. происходит из семьи потомственных дворян. Отец коей бывш. товарищ государственного секретаря правительств гетьмана Скоропадского в г. Киве в 1918 г. вместе с белыми бежал в Прагу, где находился до 1933 г.

Могілянская С.Н. в 1924 г. с разреше-

13. Служба в Красной армии: а) срок службы, б) военная дисциплина	Нет																									
14. Социальное происхождение	из дворян																									
15. Политическое прошлое	и партизан и советских русских слесарей																									
16. Национальность и гражданство	русский слесарь																									
17. Партийная принадлежность, с какой арестована, № билета	Нет																									
18. Образование (подчеркнуть и указать только, что окончил)	Высшее среднее, окончил, педагогич. техникум, среднее, окончил, педагогич. институт, окончил, педагогич. институт																									
19. Категория воинского учета	Нет																									
20. Составлен ли под судом и следствии, а также приговор, постановление и оправдание	Нет																									
21. Составные задержания																										
22. Состав семьи (перечислить отца, мать, сестер, братьев, сыновей, дочерей (их фамилии, имя и отчество, место службы и должность для родителей и адрес)	<table border="1"> <thead> <tr> <th>Состав семьи</th> <th>Фамилия, имя и отчество</th> <th>Возраст</th> <th>Место работы, должности или профессии</th> <th>Место жительства</th> </tr> </thead> <tbody> <tr> <td>мать</td> <td>Могілянська</td> <td></td> <td></td> <td>В.О. в.д.</td> </tr> <tr> <td>сестра</td> <td>Могілянська</td> <td>60</td> <td>институт педагогики</td> <td>д.н.</td> </tr> <tr> <td>дочери</td> <td>Могілянська</td> <td>35</td> <td>институт педагогики</td> <td></td> </tr> <tr> <td></td> <td>Могілянська</td> <td>6</td> <td>институт педагогики</td> <td></td> </tr> </tbody> </table>	Состав семьи	Фамилия, имя и отчество	Возраст	Место работы, должности или профессии	Место жительства	мать	Могілянська			В.О. в.д.	сестра	Могілянська	60	институт педагогики	д.н.	дочери	Могілянська	35	институт педагогики			Могілянська	6	институт педагогики	
Состав семьи	Фамилия, имя и отчество	Возраст	Место работы, должности или профессии	Место жительства																						
мать	Могілянська			В.О. в.д.																						
сестра	Могілянська	60	институт педагогики	д.н.																						
дочери	Могілянська	35	институт педагогики																							
	Могілянська	6	институт педагогики																							
Подпись арестованного: С. Могілянська																										
1) Особые внешние приметы	Нет																									
2) Как и когда арестован	9/III - 33 - 170																									
3) Особые замечания	Нет																									
4) Где содержится	№ 173																									
5) За кем зачислен	за 1-0710																									
Подпись следователя, ответственного за документацию: [Подпись]																										
Примечание 1-е. Анкету дополнить чехом и разбором со слов арестованной и ретроспективными данными. Примечание 2-е. Анкетные данные должны быть проверены в процессе следствия и обязательным заключением или заключением по делу (по АСУ).																										

ния адм. отдела выезжала в Прагу к отцу, где находилась месяц. Связь с ним поддерживала включительно по день смерти его по 1933 г.

Могиланская С.Н. в 1933 г. органами ОГПУ была арестована за участие в антипартийной группировке в Этнографическом институте, судима по 58 ст. п. 10. Осуждена [на] 3 года высылки и отбывала наказание в Западно-Сибирском крае до 1934 г.

Дядя Могиланской – Могиланский Михаил Михайлович – меньшевик, проживает в г. Киеве, его дочь – Могиланская Лидия Михайловна по одному из крупных к/р дел на Украине осуждена ОГПУ в 1925 г. на 10 лет высылки и в настоящее время находится на строительстве канала Москва–Волга, замужем за одним из работников канала. Могиланская С.Н. до настоящего времени поддерживает связь с участниками а/п группировки судимыми и отбывшими наказание, проживающими сейчас в Ленинграде.

Могиланская С.Н. настоена резко а/с, заявив на следствии, что «Соввласть поступает резко с интеллигенцией, репрессиями озлобляет её». И наприкінці: «Могиланскую Софию Николаевну заключить в концлагерь, её мужа, потомственного дворянина Владимира Антоновича и сына Владимира (насправді – Дмитро – Т.Ж.) – выслать в Уфу на 5 лет»¹².

У витягу з протоколу «Особого Совещания при Народном Комиссаре Внутренних Дел СССР» від 31 березня 1935 р. можна прочитати: «Могиланскую Софию Николаевну, как соц. опасный элемент, лишит права проживания в 15 п. п.»¹³

Анна Маковецька стверджує, що її дід і прадід нікуди не висилалися і взагалі не заарештовувалися. Вони цілковито добровільно поїхали за Софією Миколаївною в Ташкент. На початку 1940 року С.М. Могиланську направили у Кзил-Ординську область Казахстану. Чоловік і син залишилися в Ташкенті. Перед виїздом було прийняте рішення оформити розлучення, щоб захистити сина від можливих неприємностей, і з того часу він писав у анкетах: «О матери сведений не имею». Все це дозволило Дмитру після закінчення школи вступити до Інституту військових перекладачів у Москві. Володимир Антонович залишився в Ташкенті і працював реставратором мозаїчних панно до кінця життя.

Софія Миколаївна вдруге вийшла заміж за такого самого засланого, як сама. У неї народився ще один син – Леонід Муравлянський.

У порівнянні з долею дітей Михайла Могиланського доля нащадків Миколи Могиланського склалася відносно щасливо. Всі залишилися живими у жахливі сталінські роки.

Останні роки життя С.М. Могиланська провела в Ленінграді. Влітку 1970 року вона відвідала Чернігів, де зупинилась у своєї приятельки Олени Костянтинівни Кисіль, дружини знаного українського театрознавця Олександра Григоровича Кисіля.

Вдвох вони завітали до Чернігівського історичного музею. Довідавшись про історію

С.М.Могиланська. Поч. 1920-х років. Фото з родинного архіву. Публікується вперше

музею, Софія Миколаївна згадала, що в неї зберігається видана окремою брошурою стаття батька «Музей украинских древностей В.В. Тарновского Черниговского губернского земства», яка була надрукована в Петрограді у журналі «Живая старина» в 1914 році, й запропонувала її музею. Восени того ж року чернігівські музейники отримали бандероль із відбитком статті. На його обкладинці донька автора зробила напис: «Музею им. В.В. Тарновского от Софии Николаевны Могиланской. 15/IX-1970 г.»* Нині подарунок С.М. Могілянської зберігається в бібліотеці музею. Крім того, Чернігівському історичному музею Софія Миколаївна передала невеличку роботу одного з перших директорів музею відомого художника І. Рашевського «Босфор». В 1984 році цей твір митця передали до щойно утвореного Чернігівського художнього музею.

Померла С.М. Могілянська в серпні 1974 року, похована на Волковському кладовищі.

¹ <http://enc-dic.com/history/Mogiljanskij-Nikolaj-Mihajlovi...>

² Минувшее. Исторический альманах. – Т. 1–4. – М.; СПб., 1993. – С. 255.

³ <http://enc-dic.com/history/Mogiljanskij-Nikolaj-Mihajlovi...>

⁴ Чернігівський історичний музей імені В.В.Тарновського (далі – ЧІМ). – Інв. № Вп-2212. – Арк. 5.

⁵ Там само. – Арк. 6.

⁶ Державний архів Чернігівської області. – Ф. 679. – Оп. 10. – Спр. 1027. – Арк. 118зв., 119.

⁷ ЧІМ. – Інв. № Вп-2213. – Арк. 4.

⁸ Там само. – Арк. 4зв.

⁹ Там само.

¹⁰ Там само. – Арк. 6.

¹¹ Там само.

¹² ЧІМ. – Інв. № Вп-2214. – Арк. 4.

¹³ Там само. – Арк. 5.

* Див.: Скарбниця української культури: Зб. наук. праць. – Вип. 3. – Чернігів, 2002. – С. 142–145.

НАЗАРЕНКО Д.

Володимир Бец: у медицині й поза нею

*Я повинен сказати, що жоден анатом не сприяв
пізнанню будови мозку в такій мірі,
як професор Бец.
Й. Гіртль*

В.О. Бец.

Володимир Олексійович Бец – великий український вчений, чії праці відкрили нову епоху у вивченні центральної нервової системи людини. Син Чернігівської землі, він народився 26 (14 за ст. ст.) квітня 1834 р. у с. Татарівщина, передмісті Остра. Початкову освіту отримав у селищі Петрівка під керівництвом учителя ланкастерської школи Івана Малевського, колишнього викладача математики у Кременецькому ліцеї, учасника польського повстання 1831 р., політичного засланця. Далі навчався у Ніжинській, а пізніше у 2-й Київській гімназії. Останню закінчив у 1853 р. Збереглися відомості іспитів учнів VII класу цієї гімназії за 1852/1853 навчальний рік з історії (давньої, середньої, нової та російської), арифметики, алгебри, геометрії, тригонометрії, де зустрічаємо прізвище Беца¹. На медичний факультет Київського університету св. Володимира В.О. Бец вступив 9 жовтня 1853 р., закінчив у 1860 р. з відзнакою. Він був своєю коштом студентом².

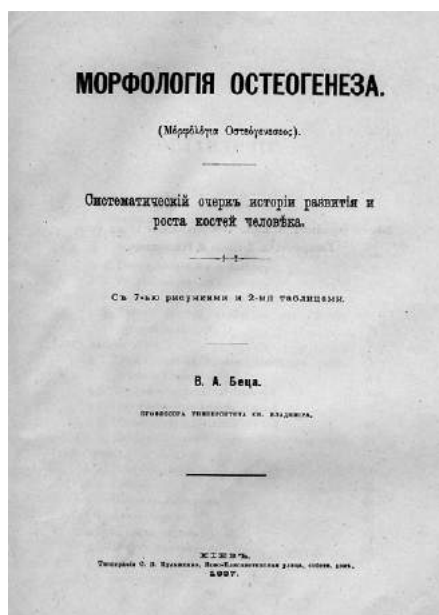
Нахил Беца до наукової праці, особливо ж його зацікавленість анатомією, були помічені завідувачем кафедри анатомії професором О.П. Вальтером. По закінченні університету Володимира Олексійовича призначають помічником прозектора при кафедрі. Завдяки клопотанням професора Вальтера наказом по Міністерству народної освіти від 29 березня 1861 р. за № 8 В.О. Беца відрядили за кордон з науковою метою за власний кошт³. Відрядження тривало з травня 1861 р. по вересень 1862 р. За цей час В.О. Бец працював у лабораторіях видатних вчених Брюке, Людвіга (Відень), Бунзена (Гейдельберг), слухав лекції Келлікера (Вюрцбург), Кірхгоффа, Гельмгольца (Гейдельберг). Солідна наукова підготовка дозволила Бецові у подальшому, за словами його наступника по кафедрі проф. М.А. Тихомирова, «широко ставити різноманітні цікаві питання і всебічно аналізувати анатомічні факти».

На основі фізіологічних досліджень у лабораторії проф. Людвіга В.О. Бец написав дисертацію «О механизме кровообращения в печени», яку захистив у Києві 1863 р. У ній він розробив питання про циркуляцію крові у печінці, застосувавши закони гідравліки. Частина дослідження була надрукована у звітах засідань Віденської академії наук. Дисертація В.О. Беца зразково поєднала точність методу, блискучу експериментальну техніку з фізіологічним трактуванням результатів дослідження. Того ж 1863 р. Бец отримав ступінь доктора медицини і за конкурсом був призначений прозектором анатомії. У 1864 р. він публікує дослідження «Несколько замечаний по микроскопическому строению надпочечников», в якому описує дослідження мозкової речовини надниркових залоз (хромафінна реакція ним

була відкрита на рік раніше від Генле). З 1864 р. по 1867 р. Володимир Олексійович викладав анатомію студентам, які вивчали природничі науки, та гістологію на медичному факультеті. У 1868 р. його було затверджено на посаді екстраординарного, а в 1870 р. – ординарного професора по кафедрі анатомії в чині статського радника.

Загальне визнання у науковому світі і безсмертя імені принесло вченому вивчення мозку людини. В.О. Бец відкрив великі пірамідні клітини у п'ятому шарі кори передньої центральної звивини та парацентральної часточки головного мозку (1874 р.). Вони названі його ім'ям. Вчений довів, що пірамідні клітини є морфологічним субстратом рухового центру, описаного Фрічем та Гітцігом. Бец обґрунтував уявлення про два центри – руховий та чуттєвий – у мозковій корі та дослідив клітини чуттєвого центру, відомі як «клітини Мейнерта–Беца». Сьогодні немає однастайності у питанні, хто першим сформулював принцип колончастої будови рухової кори: В. Маунткасл (1960 р.) чи Л. де Но (1943 р.). Однак є всі підстави для визнання пріоритету В.О. Беца. Спадщина вченого не втратила своєї актуальності й сьогодні. Ним було встановлено, що пірамідні клітини т. зв. Амоногового рогу розташовані одна напроти одної і нагадують клубок. Сучасні неврологи вважають, що саме завдяки такій особливості будови ця ділянка мозку є найбільш епілептогенною його частиною. Пірамідним нейронам Амоногового рогу відводиться значна роль у збереженні пам'яті і генезі її порушень⁴.

Володимиром Олексійовичем були розроблені оригінальні методики ущільнення мозкових тканин та фарбування препаратів. Віртуозність техніки вражає: особливими бритвами, зігнутими під кутом, він робив фронтальні зрізи через усю півкулю головного мозку та через спинний і довгастий мозок 1/12 – 1/20 мм завтовшки. Вчений сконструював спеціальний апарат для механічного піднімання мозку, за допомогою якого виготовлялися максимально рівні зрізи. Ущільнення мозку у спеціальних рідинах дозволило йому виготовляти гіпсові зліпки головного мозку і вивчати співвідношення особливостей форми поверхні головного мозку з його мікроскопічною будовою. Проф. Бец отримав детальні картини топографії звивин мозкових півкуль. На зліпки Володимир Олексійович наносив лінії, які вказували не лише напрямком мікроскопічних зрізів, але й межі окремих архітектонічних ділянок. Бецом були встановлені закономірності цитоархітектоніки кори – місцевих особливостей клітинної будови; він визначив 11 її ділянок. Висновки вченого базувалися на матеріалах досліджень 5000 препаратів правої і лівої півкуль. Тканини головного мозку Володимир Олексійович

вивчав також у поляризованому світлі за допомогою поляризаційного приладу. Унікальні препарати Беца демонструвалися на Всеросійській мануфактурній виставці 1870 р. у Санкт-Петербурзі, де були удостоєні великої срібної медалі⁵. 25 грудня того ж року його «Государь Император по удостоению Комитета гг. Министров соизволил ... пожаловать за отличную усердную службу и особые труды орденом Св. Станислава 2-й степени с императорскою короною»⁶. У 1872 р. під час перебування у Лейпцігу на з'їзді дослідників природи та лікарів В. Бец вразив колег своєю колекцією препаратів. У 1873 р. у Відні на Всесвітній виставці вчений отримує «медаль преуспяния» і пропозицію від професора Бенедикта – продати колекцію за 7000 гульденів, на яку не пристав. 23 грудня 1873 р. Володимир Олексійович був «пожалован за усердную и ревностную службу Кавалером Ордена Св. Анны 2-й степени»⁷. Численні праці В.О. Беца,

присвячені вивченню центральної нервової системи, друкувалися як у російських, так і в закордонних виданнях.

Значну увагу вчений приділяв дослідженню розвитку і росту кісток. Не втратили цінності його праці «Черепные швы» (1879, у співавт. з О.Л. Равою) та «Морфология остеогенеза» (1887). Вченим було встановлено, що розвиток кісток в утробному та позаутробному періодах відбувається неоднаково; він розглянув причини різної інтенсивності процесу росту в окремих частинах кістяка, дослідив перебіг окостеніння та вікових змін у різних його частинах.

Володимир Олексійович був блискучим лектором і вчителем. Його лекції з великою цікавістю слухали не лише студенти, а і лікарі (а проф. Ф.Ф. Мерінг навіть брав приватний курс). У віданні В.О. Беца як керівника кафедри нормальної анатомії перебував Анатомічний театр. Йому він присвятив публікацію «Анатомический театр Университета Св. Владимира, 1840–1884», значення якої для істориків вітчизняної медицини та університетської (зокрема, медичної) освіти важко переоцінити⁸. За час перебування Беца на кафедрі було придбане нове обладнання та інструменти: сонячний мікроскоп, мегаскоп Берга, мікроскопи, мікрофотографічна установка з ахроматичною призмою, мікротом Гудена та ін. Кафедрі він передав свої препарати центральної нервової системи людини, мавп та деяких свійських тварин (з них 8941 – поперечні зрізи головного та спинного мозку), 108 гіпсових зліпків півкуль головного мозку, антропологічну колекцію зі 149 черепів (92 чоловічі та 57 жіночих). Під час передачі майна кафедрі новому завідувачеві професору М.А. Тихомирову Бец подарував Анатомічному театру книги (292 найменування XVII–XIX ст.) замість втрачених (24 найменування XIX ст.)⁹. З-поміж них були надзвичайно цінні видання, наприклад: «Archives» Броун–Секара за 12 років (1868–1880), які коштували 480 франків; «Прикладная анатомия» Пирогова, «по своей редкости ныне не имеющая цены, а прежде стоившая около 40 руб. сер.» (за словами М.А. Тихомирова); «Bartholini Caspari Anatomia» (1651), «Charriere

Анатомічний театр.

Нині – Національний музей медицини України.

Фрагмент експозиції Національного

музею медицини, присвяченої В.О. Бецу.

Joseph Anatomie de la tete de l'homme» (1703), «Graaf Verorum organis generatio» (1668), «Fabricii Hieronymi Opera Chirurgica» (1723), «Sebastiani Christiani a Zeidler Somatotomia Anthropologica seu corporis humani fabrica» (1686). У списку є праці Пирогова, Караваєва, Біша, Вебера, Коллікера, Людвіга, Томси, Гіртля, Мейнерта, Тарханова, Сеченова, Лесгафта, Ломброзо, Іконникова, Володимирського-Буданова, Підвисоцького, 10 найменувань праць самого Беца та ін. Тематика їх охоплює, крім анатомії, гістології та фізіології, клінічні дисципліни, хімію, фізику, зоологію, антропологію, історію, археологію, етнографію. Мови

видань – російська, латина, німецька, французька, англійська, польська. Окрім препаратів та книжок, Володимир Олексійович передав новому завідувачеві «120 фотографированных на желатинной пластинке снимков головного мозга для волшебного фонаря»¹⁰.

В.О. Бец як багаторічний завідувач та історик Анатомічного театру дбав про увічнення видатних осіб, пов'язаних з ним своєю діяльністю. У 1878 р. медичний факультет висунув клопотання перед правлінням університету щодо встановлення в Анатомічному театрі бюста проф. О.П. Вальтера. Його виготовила відома київська скульпторка Єва Куликовська (авторка постаті архістратиґа Михаїла на шпилі будинку міської думи). 18 березня 1879 р. бюст вже знаходився в Анатомічному театрі. За роботу Є. Куликовській було сплачено 125 рублів «из доходов от университетских капиталов»¹¹. Подальша доля бюста невідома.

У 1890 р. напередодні святкування 50-річчя професорської діяльності В.О. Караваєва учні, співробітники та шанувальники таланту видатного хірурга вирішили виготовити його бюст і встановити в хірургічній клініці університету. Всі турботи щодо збору коштів та замовлення бюста взяв на себе В.О. Бец. Було зібрано 846 рублів. З-поміж жертводавців зустрічаємо прізвища М. Бунге, І. Терещенка, М. Стуковенкова, Я. Тарновського, М. Ренненкампа, К. Тритшеля, М. Тихомирова, Ф. Ергардта та ін. В.О. Бец пожертвував 25 рублів. Бронзовий бюст був відлитий у Петербурзі (виготовлення, пересилання й доставка обійшлися у 321 рубль). Його привезли до Києва ще за життя ювіляра, який визнав твір цілком вдалим. В.О. Караваєв помер 3 березня 1892 р. Бюст на той час зберігався на квартирі у В.О. Беца, який 1 лютого 1893 р. передав його разом із залишком грошей ректорові університету. Планувалося встановити його на замовлену колону з позолоченою табличкою з написом¹². Оригінал бюста, що пережив війни та революції, зник у 1990-х роках. Нині вестибюль хірургічної клініки (бульвар Тараса Шевченка, 17) прикрашає його копія.

Розробляючи наукові питання, В.О. Бец завжди мав на увазі практичне застосування своїх відкриттів. Він і сам не поривав зв'язків із практичною медициною. Перші його наукові праці були написані у 1860 р. на основі «госпитальных опытов, произведенных в Киево-Кирилловской городской больнице, где временно я исполнял должность ординатора»¹³. У 1870 р. була відкрита перша в Києві амбулаторія («лечебница для бедных»), в якій В.О. Бец займався лікуванням хвороб сечостатевої системи¹⁴. З 1871 р. Володимир Олексійович був консультантом Кирилівської міської лікарні «по отделению душевных, нервных и детских болезней, без содержания»¹⁵.

22 лютого 1885 р. В.О. Бец обійняв посаду головного лікаря Південно-Західної залізниці¹⁶. Міністр народної освіти І.Д. Делянов 29 березня 1885 р. звернувся з листом до попечителя Київського навчального округу С.П. Голубцова з вимогою з'ясувати, хто дозволив Бецові обійняти цю посаду. Ректор університету М. Ренненкампф у конфіденційному листі-відповіді писав, що В.О. Бец протягом 8 років був консультантом Київської залізничної лікарні, а під час хвороби головного лікаря Шварца понад рік виконував його обов'язки. Ця посада не забиратиме багато часу і не зашкодить навчальному процесові; окрім того, Бец не є ані пайщиком, ані акціонером або членом правління Товариства Південно-Західних залізниць. Ректор характеризував його як видатного вченого, одного з «усерднейших и полезнейших преподавателей университета», наголошуючи на визнанні наукових заслуг професора російськими та західноєвропейськими вченими. Ренненкампф обстоював право Беца займатися лікарською справою, «так как таковые практические должности до известной степени даже необходимы для надлежащего развития и проверки практических познаний»¹⁷. На посаді головного лікаря Володимир Олексійович проявив себе як здібний організатор, людина принципова і відповідальна. Під час першого ж відрядження до Одеси комісія, на чолі якої стояв В.О. Бец, забракувала неякісні ліки, надані Одеським центральним товариством ап-

текарів¹⁸. Особливо яскраво організаторські і лікарські здібності вченого виявилися під час епідемії холери 1892 р. Детальний (і критичний!) огляд протихолерних заходів В.О. Бец навів у брошурі «Очерк мероприятий в эпидемию холеры 1892 года на линии Юго-Западн. железных дорог». На лінії мав місце лише 101 випадок захворюваності, летальних – 42. Такі низькі показники, пише Бец, варто віднести не на рахунок спішного виконання розпоряджень, надісланих із Санкт-Петербурга, а на організацію санітарних заходів та лікарської допомоги, зокрема, службовцями Південно-Західних залізниць, яких, разом із родинами та прислугою, нараховувалось близько 70 тисяч осіб. На лінії було 22 штатні лікарі, 74 консультанти, з-поміж останніх – професори Київського університету та кращі лікарі Одеси. Достатньо було записки головного лікаря – і фахівці не лише оглядали, а і безкоштовно лікували службовця «от высшего агента до линейного сторожа»¹⁹. В.О. Бец ретельно проаналізував інструкції, що надсилалися Міністерством шляхів сполучення, показав недоліки пропонуваніх та описав власні методи знезаражування місць загального користування і забезпечення пасажирів та службовців питною водою. Невідомий рецензент писав, що брошура В.О. Беца наочно показала, «что борьба с холерою стоила больших денег, из которых много было выброшено даром. Все мероприятия диктовались из Петербурга с требованием быстрого и точного исполнения, вследствие чего приходилось нередко делать расходы, очевидно, бесполезные»²⁰. Невдовзі після припинення епідемії В.О. Бец вийшов у відставку. Товариство Південно-Західних залізниць видало йому повний річний оклад та золотий жетон, що давав право безкоштовного проїзду по всіх шляхах Товариства.

Треба додати, що Володимир Олексійович був гласним міської думи. У своїх виступах на її засіданнях він торкався різних питань: боротьба з епідеміями у Києві, забезпечення населення питною водою, лабораторний контроль за якістю дніпровської води, організація праці санітарної комісії. Він також брав участь у роботі комісій з інспекції медичних закладів (наприклад, Георгіївської лікарні).

12 жовтня 1894 р. Володимир Олексійович помер. Похований на території Видубицького монастиря.

Однак, усім сказаним вище далеко не вичерпується багатогранність його натури як ученого, громадського та культурного діяча.

Велику роль у формуванні людини відіграють її родинні витоки, зв'язки та оточення, дитячі та юнацькі враження. Як зазначалося, В.О. Бец народився у с. Татарівщина, передмісті Остра. Нині воно повністю злилося з містом. Дворянський рід Беців був внесений до списків Полтавської, а не Чернігівської губернії²¹. З-поміж старшини Миргородського полку зустрічаємо ім'я хорунжого полкового (1711), сотника полкового миргородського (1712–1713) Гаврила Беца²², одруженого із Агафією Корсун, дочкою Григорія Яковича Корсуна, миргородського полкового сотника, який жив у другій половині XVII ст.²³ Ким безпосередньо доводився Г. Бец Володимирові Олексійовичу, встановити не вдалося. Поки що нам невідомі предки вченого по чоловічій лінії за винятком батька. На Полтавщині зустрічаємо також прізвище Беца-Харченка, можливо, далекого родича. У родині Беців, ймовірно, спадковою була військова справа. Батько вченого Олексій Григорович мав звання майора, молодший брат Андрій служив помічником старшого ад'ютанта штабу Варшавського військового округу в чині капітана. У «Списке дворян, внесенных в дворянскую родословную книгу Полтавской губернии» під № 74/433 знаходимо майора Беца Олексія Григоровича та його дітей – Володимира, Андрія, Митрофана і Варвару²⁴. О.Г. Бец володів маєтком у Яготині при р. Ржавці. Рік народження його невідомий, помер він у 1870 р. Про це дізнаємось із «Доверенности» на ім'я Володимира Олексійовича, написаної його братом Андрієм після смерті батька: «Любезный брат Владимир Алексеевич! Будучи занят служебными обязанностями,

я не имею возможности лично ходатайствовать о признании меня вместе с тобою в правах наследства законным (? – нрзб. – Д.Н.) путем на имение, оставшееся после смерти родного отца нашего Майора Алексея Григориевича Беца, состоящее Полтавской губернии Пирятинского уезда в м. Яготине, заключающем в себе грунт, прилегающей к реке Ржавцу примерно около одной десятины с недостроенным домом и другими постройками и пахотной земли около семи десятин, почему покорнейше прошу тебя принять на себя труд ходатайствовать, где следует, о признании нас в правах на наследство, т.е. подавать прошения, представлять документы и другие бумаги, выслушивать резолюции, заносить апелляционные жалобы и по признании нас наследниками, присутствовать при введении во владение от моего лица, словом, действовать так, как укажет надобность. Что же тобою по сему будет сделано, я спорить и прекословить не буду. Кроме изложенного выше, уполномачиваю тебя ходатайствовать о правах моих и на другие наследства по всему вообще движимому и недвижимому имуществам, которые могут достаться мне по дарственной записи и другим документам, расписываясь, где следует в принятии дара. 20 Апреля 1870 года г. Киев. Помощник Старшего Адъютанта Штаба Варшавского Военного Округа Капитан Андрей Алексеевич Бец»²⁵.

Нам видається сумнівною думка деяких авторів про німецьке походження Володимира Олексійовича²⁶. Підтверджені його самоідентифікації як німця наразі не маємо. Приятель, земляк і колега В.О. Беца по університету О.Ф. Кістяківський називає його «малоросом»²⁷. Так, існує німецьке прізвище Бец (Betz): первісне значення в діалектній формі німецької – «собака» або «ведмедик». Однак прізвище Володимира Олексійовича могло бути похідним від українського слова «бець», яке внаслідок русифікації втратило м'який знак на кінці. Це слово має декілька значень. У словнику Б. Грінченка наводиться його тлумачення як «род большого хлеба?» («Беця їм спечу»). Там же наводиться вираз: «бецьком поснути» («крепко уснуть»)»²⁸. Н.Г. Сидяченко наводить синоніми слова «бець»: «бецман» – «поганий, лежень, вайло»²⁹. Якщо предки В.О. Беца походили з козаків, хтось із них міг спочатку отримати його як прізвисько. Причому не лише у прямому значенні – козаки часто називали своїх побратимів гумористичними прізвисками, які були прямо протилежними тим чи іншим їхнім якостям³⁰. Хоча не можна виключити серед предків Беца XVII–XVIII ст. німця, нащадки якого повністю українізувалися. Згадка про Яготин є важливою, тому що родичами В.О. Беца були Псьоли (Псіоли). Дві сестри з цього роду, Глафіра й Олександра, були близькими знайомими Т.Г. Шевченка. Глафіра Псьол виховувались у родині Репніних в їхньому яготинському маєтку, була талановитою художницею. Олександра мала неабиякий поетичний дар. У родині Репніних-Волконських зберігалась пам'ять про Гетьманщину, оскільки дружина князя Миколи Варвара Олексіївна була онукою останнього гетьмана України Кирила Розумовського. Ці факти, напевно, були відомі В.О. Бецу.

З боку матері Володимир Олексійович був нащадком відомого українського козацько-старшинського роду Солонин. Основоположник роду, Дмитро Солонина (Солонинка), народився на початку XVII ст., походив з Правобережної України. Як прибічник гетьмана Івана Виговського, був нобілітований польським королем Яном-Казиміром у червні 1659 р. Згідно з родинним переказом, був полковником брацлавським. В.Л. Модзалевський припускає, що він і є тим самим лукомським сотником Солониною, якого втопили у 1658 р. прибічниками полтавського полковника М. Пушкаря, або його родичем³¹. Дмитро мав синів – Василя, Костянтина та Якова. Василь помер на Правобережжі, залишивши малолітнього сина Сергія. Від нього й простежується родовід В.О. Беца з боку матері. Сергій зростав під опікою дядька Костянтина, який обіймав уряд київського полковника у другій половині XVII ст., за гетьманства Д. Многогрішного, І. Самойловича та І. Мазепи. К. Солонина був активним учасником подій та політичних інтриг тієї епохи, що увійшла в історію України під назвою

Руїни, та періоду після неї. Він їздив посланцем гетьманів Многогрішного та Самойловича до Москви. Існує версія щодо висування його кандидатури на гетьманський уряд замість Д. Многогрішного в лютому 1672 р. Солонина брав участь у кримських походах 1687 та 1689 років. Його підпис стоїть на доносі старшини на гетьмана Івана Самойловича. Не забував київський полковник і про власні маєтності, на що отримав гетьманський універсал І. Самойловича, пізніше підтверджений царською грамотою.

Сергій Васильович Солонина (бл. 1660 – бл. 1736) був спочатку наказним сотником козелецьким (1687); з 24 лютого 1696 р. – полковим хорунжим київським. Того ж року під час таванського походу його обрали київським полковником на противагу К. Мокієвському, родичеві І. Мазепи. Гетьман цей вибір не затвердив. Саме Сергій Солонина започатковує родинну династію остерських сотників³². На цій посаді він перебував з 1709 по 1728 р. За універсалом Мазепи 1696 р. отримав у власність три села – Літки, Карпоки та Соболівку. Син С. Солонини Назарій був архимандритом Київського Пустинно-Микільського монастиря у 1737–1752 роках, там же і похований.

Від другого шлюбу з Ганною Грибович С. Солонина мав сина Михайла, який народився близько 1711 р. 30 вересня 1729 р. універсалом гетьмана Д. Апостола останнього було призначено остерським сотником, уряд якого він обіймав до 29 травня 1757 р. Як наказний київський полковник М.С. Солонина брав участь у поході в червні 1733 р. За заповітом батька (1732 р.) Михайло отримав у спадщину з-поміж іншого «хутор под городом Татаровский с садом» (це – перша відома нам документальна згадка про Татарівщину). Згодом він значно збільшив успадковане за рахунок куплених ґрунтів та дворів. М.С. Солонина був одружений з Оленою Яківною Лизогуб, дочкою генерального обозного. Останок свого життя колишній сотник провів у с. Татарівщині. Там він збудував 1745 р. церкву, під лівим криласом якої й був похований близько 1784 р.

Син Михайла, Йосип Михайлович Солонина, народився 1734 р., розпочав військову службу 1753 р. Був остерським отаманом (у відставці, 1774–1776), військовим товаришем (у відставці, з 1 січня 1786 р.). Від батька в 1765 р. успадкував половину двору у Татарівщині (як і половину інших маєтностей в Остерському та Козелецькому повітах, інша – перейшла у спадок його братові Івану). Там же, біля церкви, його і поховали разом із дружиною Уляною Павлівною, уродженою Мокрієвич.

Андрій Йосипович (бл. 1771 – 1848), дід В.О. Беца, розпочав службу єфрейт-капралом у Тверському карабінерному полку в 1783 р., був вахмістром, кадетом Київського кінноегерського полку, корнетом. Брав участь у воєнних діях у Польщі в 1792 та 1794 роках (зокрема, у штурмі Праги та взятті Варшави). Звільнився зі служби 1797 р. У 1803–1807 роках А.Й. Солонина – підсудок Остерського повіту, в 1807–1812 – хорунжий, в 1812–1815 – підкоморій, з 1820 по 1825 та з 1827 по 1835 – маршалок Остерського повіту. 1815 р. за ним було 248 душ «мужеска полу» родових; з них 218 – в Остерському повіті та 30 – у Козелецькому. А.Й. Солонина володів 1,5 тисячами десятин спадкової землі та «благоприобретенными» близько 200 десятин в Остерському повіті. Його дружина – Єфросинія (Федорівна?) Псьол, дочка надвірного радника. Родина мала трьох синів – Василя, Петра та Йосипа та двох дочок – Уляну та Ганну.

Уляна Андріївна (бл. 1814 – 1900) вийшла заміж за майора Олексія Григоровича Беца, її первістком був Володимир. Відомостей про неї маємо небагато. В.Л. Модзалевський зазначає, що у 1886 р. У.А. Бец проживала на хуторі Жуківка Переяславського повіту. З-поміж її братів – дядьків Володимира Олексійовича – більше інформації маємо про старшого, Василя, 1803 р. н. Вийшовши у відставку в чині поручика, він був у 1832 р. суддею Остерського мирового суду, а з 1838 по 1841 та з 1851 по 1857 рік – остерським повітовим пред-

водителем дворянства. Свого славетного сина Уляна Андріївна пережила більш ніж на п'ять років. Рід Солонин перетинався із родом Псьолів також завдяки шлюбові представника ще однієї з його гілок, губернського секретаря Митрофана Михайловича (1840–1892) з Марією Василівною Псьол (? – 1906), дочкою поміщика Борзенського повіту. Солонини (а через них і В.О. Бец) були пов'язані з такими відомими козацько-старшинськими родами, як Дмитрашки-Райчі, Забіли, Домонтовичі, Горленки, Лукашевичі, Ханенки, Тризни, Розумовські, Гамалії, Танські, Романовичі-Словатинські та інші³³.

Отже, стає цілком зрозумілим, чому саме Татарівщина стала місцем народження майбутнього вченого. Професор І.І. Бобрик пише, що батьки Володимира Олексійовича придбали невеликий маєток «Бицовка» у мальовничій місцевості поблизу Десни, де і пройшло його дитинство³⁴. Можливо, батьки В.О. Беца були поховані біля Успенської церкви колишньої Татарівщини. У 1930-х роках храм і цвинтар були знищені, і тепер на цьому місці – молокозавод та приватні садиби. Загинули й метричні книги із записами про хрещення та поховання. Нічого не збереглося й від садиби Беців. Сьогодні про видатного земляка нагадує лише куточок в експозиції Остерського краєзнавчого музею.

За віровизнанням Володимир Олексійович був православним. Про це свідчить «Исповедная роспись» університетської церкви св. Володимира. З-поміж тих, хто сповідався і причастився у святу чотиридесятницю 1859 р., вказується: «Бец Владимир лет 24»³⁵. Потребує уточнення інформація про сімейний стан В.О. Беца. Професор математики Київського університету Б.Я. Букреєв, який особисто знав Володимира Олексійовича у 1884–1894 роках, у своїх спогадах (1948 р.) зазначав, що не пам'ятає, чи був Бец коли-небудь одружений, принаймні, «в тот период жены у него не было»³⁶. Однак достеменно відомо, що В.О. Бец був одружений. Його дружина Дарія Павлівна, уроджена Штрам, була німкенню за походженням і лютеранкою за віровизнанням. Подружжя дітей не мало³⁷. Про Д.П. Беца є згадки у «Щоденнику» О.Ф. Кістяківського за 1875 та 1877 роки³⁸. Дата одруження В.О. Беца з Д.П. Штрам поки що залишається невідомою; так само невідомо, скільки подружжя прожило разом. У будь-якому разі, не менше 20 років, тож твердження Б.Я. Букреєва виглядає досить дивним. Дарія Павлівна згодом перейшла у православ'я. Вона разом із чоловіком сповідалася й причащалася у святу чотиридесятницю згідно із записами в «Исповедной росписи» університетської церкви за 1887–1890 роки³⁹. Д.П. Беца надовго пережила чоловіка. Вона померла 26 квітня 1917 р. у віці 76 років від запалення черевини. Сповідав і причащав її протоієрей Георгій Тихомиров, чин поховання 28 квітня у Видубицькому монастирі здійснив протоієрей Іоанн Корольков з причтом. Про це свідчить випис із метричної книги Володимирського собору⁴⁰. Після відновлення поховання В.О. Беца імені його дружини на пам'ятнику не відновили, хоча воно було на плиті, знищеній у 1950-х роках. На нашу думку, цю помилку варто виправити, аби професор не залишався і по смерті «неодруженим».

У життєписах вченого досить багато уваги приділяється його медичним зв'язкам. Ми ж торкнемося особистостей, роль яких у контексті багатогранної діяльності В.О. Беца була досі або невідома взагалі, або відома недостатньо. З-поміж осіб, з якими Володимир Олексійович був не лише особисто знайомий, але й співпрацював, варто згадати видатного російського письменника Миколу Семеновича Лескова. Племінник професора кафедри терапії Університету св. Володимира С.П. Алфер'єва і брат лікаря О.С. Лескова, він був близько знайомий з учителем В.О. Беца О.П. Вальтером. Літературний дебют майбутнього автора «Левши» відбувся у газеті «Современная медицина», яку видавав Вальтер. У колі вище названих осіб, мабуть, і відбулося знайомство В.О. Беца та М.С. Лескова. З-поміж дописів, які, можливо, належать перу останнього, два містять згадки про Беца. Перший – інформує читачів про відрядження Володимира Олексійовича за кордон з науковою метою в січні

1868 р., акцентуючи не на анатомії, а на хімії: «Бец известен как хороший химик... Цель его поездки – усовершенствование себя в химии и технологии, которые он делает своей специальностью». Друга замітка розкриває невідому досі сторінку співпраці Лескова й Беца. Виявляється, вони вдвох працювали над укладанням брошури «История прогресса в английском гигиеническом законодательстве» на основі праці Oesterlen «Die neuere Sanitates Gesetzgebung und Sanitatesreform in England», який «с замечательною наглядностью показал зависимость смертности и заболеваемости от степени благоустройства общественной жизни в данных местностях Англии». Прийняття постанов щодо облаштування житла, брукування та прибирання міст було наслідком жвавого обговорення цих питань вільною пресою. Брошура, підготовлена В. Бецом та М. Лесковим, мала бути премією для передплатників «Современной медицины» на наступний, 1861 рік. Автор повідомлення сподівався, що вона з'явиться й у продажу⁴¹.

Людиною, з якою В.О. Бец безпосередньо спілкувався як в університеті, так і поза ним, був видатний історик і багатолітній редактор «Университетских известий» Володимир Степанович Іконников. Він довгий час мешкав із родиною в будинку В.О. Беца по вулиці Гімназичній, 7. Про це пишуть у своїх спогадах дружина та дочка Іконникова. У «Записях о жизни и работе В.С. Иконникова» (1912–1913 рр.), які залишила Анна Леопольдівна, читаємо: «Редко вообще ему (В.С. Иконникову – Д.Н.) приходилось менять квартиру, хозяева попадались порядочные, его собственная семья была скромная, нетребовательная, даже небольшой штат прислуги держался по 15–20 лет и уходил на пенсию; когда же один из его товарищей профессоров Б[ец] предложил квартиру в его собственном доме, то нашему рус[скому] ученому это очень улыбнулось: от университета было близко, минут 7 ходьбы, что сильно сокращало время, цена была умеренная, хозяин весьма приветлив с известным point d'honneur, который, по истечении 10 лет, сбавил даже немного цену, обещая и впредь не набавлять, а убавлять. Таким образом наш рус[ский] ученый прожил около 28 лет (с 1880–1908) (? так в оригіналі – Д.Н.) на одном месте, приспособляя все свои книжные шкафы, прибавлявшиеся чуть не ежегодно по всем свободным простенкам квартиры, так что по замечанию жены книги скоро должны вытеснить (примітка: «как у Гладстона» – Д.Н.) рояль из гостиной, в которую можно было пройти или через столовую, или через кабинет. Умер хозяин дома (примітка зліва: «лишь на словах» – Д.Н.), отнюдь не трогать нашего рус[ского] ученого, а если бы понадобилось продать дом, то не иначе как с жильцом, т.е. под условием, что новый владелец не сдвинет с насиженного места нашего рус[ского] ученого. Как ни тесно[,] как ни неудобно было работать в тесноватом и проходном кабинете, заваленном книгами, лежавшими даже на полу, тем не менее насиженный угол, где каждая книга, каждый лоскуток бумаги или корректурный лист лежали на своем более или менее определенном месте – все это имело громадное значение в обширной работе, так как заканчивался 2-й том «Опыта рус[ской] истор[иограф]ии», который должен был через месяц какой-нибудь появиться наконец в свет после 10 лет всяческих перипетий. Сдвинуть все это с места, перетасовать и вышвырнуть из кабинета ученого чуть ли не на улицу, могла только варварская рука новых владельцев П. (Псіолів – Д.Н.), которым жена покойного профессора (В.О. Беца – Д.Н.) из-за личных выгод продала дом и, забыв завет мужа не трогать (нрзб. – Д.Н.) нашего рус[ского] ученого. Конечно, отставной подпоручик по типу «Разуваев в перчатках» (персонаж твору М. Салтикова-Щедрина «Убежище Монрепо», тип «купца-мироеда» – Д.Н.), и тем паче полуобразованная его жена не могли даже и понять того вандализма, какой они учинили над миром ученого из чисто эгоистических целей, требуя очистки квартиры в известный промежуток времени, до срока даже, чтобы самим в ней поселиться; но более чем удивительно, как этого не могла понять вдова профессора, знавшая и чуть не ежедневно виде-

шая всю трудность работы рус[ского] ученого: быть может, и она действовала в своих эгоистичных интересах, корысть одолела ее, а быть может ее и одурачили («родственники» – в оригіналі закреслено – Д.Н.) новые владельцы, родственники ее покойного мужа, которые называли ее бабушкой и обещали заботиться о ней до ее смерти...»⁴². Врешті, знайшлося підходяще помешкання в будинку однієї з колишніх учениць А.Л. Іконникової, куди й перебралася родина історика.

Про те саме, тільки більш стисло, пише у своїх спогадах і дочка Володимира Степановича, Ольга Петрова (Іконникова). У будинку № 7 по вул. Гімназичній вона народилася 12 (25) квітня 1884 р., там пройшли її юні роки; там вона й вийшла заміж⁴³.

Під час роботи з матеріалами, що стосуються життя і праці В.О. Беца вражала майже повна відсутність його листів, фотографій, особистих паперів тощо. Виняток становить хіба що телеграма на ім'я професора І.В. Лучицького від 3 квітня 1887 р. з Бреста нез'ясованого змісту: «Поздравляю обыкновенным. В добрый час! Бец»⁴⁴. Якщо припустити, що з університетськими колегами спілкування відбувалося безпосередньо у стінах *Alma Mater*, то як В.О. Бец міг підтримувати контакти з колегами з Москви та Петербурга чи закордонними вченими? Чи не стали його листи та інші папери жертвою «грубого прикосновения» згаданих вище вандалів? Хоча не варто скидати з рахунків сумнозвісні події ХХ ст.

Професор Володимир Олексійович Бец був надзвичайно різнобічною особистістю. Його однаковою мірою цікавили природничі, точні та гуманітарні науки, питання мистецтва. Співвідношення звивин кори головного мозку, розвиток і будова людського скелету, заостеніння черепних швів – всьому цьому він прагне знайти (і небезуспішно) математичні відповідники, пропорції, співвідношення, звести до формул чи геометричних креслень. При цьому стиль його викладів – літературний і водночас живий, з великою кількістю прикладів, посилянь на історичні та літературні джерела. Для Беца-вченого у науковому дослідженні завжди найважливішу роль відіграє метод. Він сміливо експериментує, конструює, випробовує. Досить проглянути його дисертаційну роботу, присвячену кровообігу в печінці, чи класичні праці з будови головного мозку або вдосконалення методів бальзамування на прикладі тіла дитини. Одним словом, Володимир Олексійович був людиною творчою, яка не зупинялася перед труднощами і не цуралася чорної, механічної роботи.

В.О. Бец став одним із піонерів фотографічної справи у Києві: при Анатомічному театрі ним було створено фотолабораторію. Це відбулося за наступних обставин. У травні та червні 1872 р. він демонстрував свої препарати нервової системи віденським лікарям, у лабораторії проф. Брюке, а також на з'їзді дослідників природи та лікарів у Лейпцигу. Проф. Людвіг запропонував Володимирові Олексійовичу видати малюнки з його препаратів на кошти Дрезденської академії наук. Однак Бец бажав здійснити видання на батьківщині і відмовився від пропозиції, оскільки, мовляв, ця справа вимагала б довготермінового перебування за кордоном; на перешкоді був також ряд інших обставин. За порадою

Будинок В.О. Беца у Києві по вул. Гімназичній, 7 (нині вул. Леонтовича, 7).

професора Брюке Володимир Олексійович почав вивчати у Відні фотографію та фототипію і власноруч виготовив знімки. Разом із препаратами їх було продемонстровано на Всесвітній виставці у Відні (про що згадувалося вище). Протягом 1873/1874 навчального року В.О. Бец у Києві виготовив фототипічні кліше за способом фототипії Меркеля (Відень), що коштувало йому 200 рублів. Проте місцеві літографи налагодити друкування не змогли: вони тільки псували кліше. Володимир Олексійович вирушає до Петербурга з надією знайти видавця та отримати субсидію від міністерства. Друкування атласу з 30 таблиць in 4° на брістолі накладом 1200 примірників в Експедиції заготівлі державних паперів мало обійтися у 18000 рублів сріблом. Власник картографічного закладу Ільїн за виготовлення малюнків на камені та друкування на брістолі зажадав 7000 рублів. Тоді В.О. Бец за посередництва професора П.В. Овсяннікова звернувся до Академії наук. Відповідь була негативна. Наступною інстанцією стало Міністерство народної освіти. Там відмовили і порадили звернутися ... до Університету св. Володимира, який має власні кошти і повинен допомогти з виданням. Не в змозі розірвати «зачароване коло», Володимир Олексійович вирішує самотужки друкувати таблиці. Він купує за власні кошти літографські верстати, камені та інше необхідне устаткування. Діставши дозвіл Ради університету, розміщує друкарське приладдя в Анатомічному театрі (фотографічний кабінет з 1872 р. знаходився в будиночку, призначеному для старшого служителя) і береться за вивчення способів друкування, приділяючи особливу увагу новій тоді фототипії. Він підготував двох друкарів та продемонстрував керівництву університету зразки своєї праці. В.О. Бецові було виділено 1000 рублів субсидії (780 рублів – на купівлю двох верстатів, літографських каменів, фарб та іншого устаткування; наймання друкаря – 35 рублів на місяць).

За задумом Володимира Олексійовича перша частина атласу мала представляти анатомію поверхні головного мозку. Бец планував створити атлас мозкових півкуль у 3-х площинах, щоб наочно показати анатомію розташування звивин на поверхні мозку. Для цього йому довелося виготовити до 200 знімків з препаратів та близько 150 кліше. Праця тривала понад три роки, і, за словами Беца, атлас був надрукований до червня 1879 р. У записці В.С. Іконникова «Университетская типография», вміщеній в ювілейному виданні до 50-річчя університету, «Анатомия поверхности человеческого мозга» датується 1877 р. з позначенням зірочкою та вказівкою у дужках «печат.» Накладу не вказано, зате зазначена сума, асигнована на друкування – 1000 рублів⁴⁵. Але у серпні 1879 р. до Києва з метою ознайомлення з препаратами В.О. Беца завітав французький професор Брока, який був гостем Московської антропологічної виставки. Повернувшись до Парижа, він надіслав Володимирові Олексійовичу своє дослідження про анатомію нюхової долі у тварин. Ця доля, майже не розвинена у людини, складає чи не головну частину кіркової маси мозкової півкулі тварини. Бец захопився ідеєю довести чи, навпаки, спростувати наявність зв'язку рудиментарної нюхової долі людини з іншою масою звивин. Питання було вирішене позитивно на 5000 (!) нових препаратів. Володимир Олексійович, як зазначалося вище, встановлює одинадцять типів анатомічної будови звивин мозку і доходить висновку: анатомію звивин слід викладати не з морфологічної, як це робилося раніше, а з гістологічної точки зору. Свої дослідження Бец оприлюднив 1881 р. і поставив перед собою нові завдання: дослідити зв'язок між окремими звивинами мозку та показати його взаємодію з усією білою речовиною півкулі. Вчений встановив відношення звивин до розташування окремих жмутьків білої речовини (1883 р.). Того ж року він почав друкувати текст до атласу в «Университетских известиях», де виклав огляд більшої частини літератури, присвяченої анатомії звивин мозку. Але... Аналізуючи праці Екера й Панча про первісне утворення закруток та звивин у зародків, В.О. Бец вирішує дослідити залежність розташування великих мозкових судин від закруток та звивин.

Отримавши цікаві результати, вчений знову призупиняє друкування атласу. Він вважає за потрібне до вже готових 30 таблиць додати нові, які наочно відображали б результати згаданих досліджень, сподіваючись видати свій атлас у 1885 р.⁴⁶

У Державному архіві міста Києва зберігається справа «О назначении профессору Бецу 1000 рублей на напечатание его сочинения «По анатомии поверхности человеческого мозга». Справу розпочато 17 січня 1877 р. Перший документ – рапорт професора В.С. Іконникова на ім'я правління університету щодо друкування власного курсу історіографії обсягом, як мінімум, 35 друкованих аркушів. Володимир Степанович хотів його розмістити у додатках до «Университетских Известий». Далі йде не зовсім розбірлива приписка щодо заяви декана медичного факультету Ф. Ергардта про надання Бецові коштів на видання його праці і якусь роль у цьому В.С. Іконникова⁴⁷.

В.О. Бец надав кошторис на друкування своєї праці під назвою «Exploratio anatomica superficiei Encerphali» у кількості 300 примірників. Видання являло собою атлас із текстом. Обрахована сума складала 940 рублів. Далі він пише: «По прилагаемой смете можно напечатать мое сочинение только с помощью фотолитографии т. е. не считая труда рисования на камне, за который пришлось бы по существующим ценам за границею заплатить не менее 640 талеров, считая по 20 талеров за рисовку одной таблицы в кварт»⁴⁸. 1 лютого 1877 р. В.О. Бец на засіданні медичного факультету виступив із рапортом, в якому детально описав свою працю: «Я приготовил к печати сочинение по анатомии поверхности человеческого мозга, которое намерен издать на латинском языке. Оно будет состоять из девяти глав текста около 20-ти печатных листов и 16-ти таблиц, изображающих поверхности различных мозгов с трех плоскостей. 1-ая плоскость от центральной борозды кпереди, т. е. вся передняя лобно-фронтальная доля. 2-ая плоскость от той же центральной борозды кзади, т. е. теменно-затылочная доля. 3-ья плоскость будет представлять всю внутреннюю поверхность мозга как видно на прилагаемой при сем таблице. На напечатание этого сочинения, текст на веленовой бумаге, а рисунки на слабом бристоле, форматом в кварт большой в количестве 300-т экземпляров потребуется 1000 рублей. Покорно прошу Медицинский Факультет исходатайствовать мне эту сумму у Совета Университета из денег, назначенных по смете на издание трудов профессором и преподавателей». В кінці доповіді наводилася довідка, що з 2000 рублів, які призначалися на видання праць професорів університету в 1877 р., професору Алексєєву було видано 780 рублів, вільними залишалися 1220 рублів сріблом. Що ж до В.С. Іконникова, йому дозволили друкувати свою працю в «Известиях» з виготовленням 600 примірників окремими відбитками⁴⁹. На засіданні було вирішено клопотатися перед Радою університету щодо надання В.О. Бецові вказаної суми. 4 березня Ради прийняла рішення (28 голосів «за», 6 – «проти»), яке затвердив попечитель Київського навчального округу Антонович, про що ректор поінформував керівництво медичного факультету та особисто В.О. Беца⁵⁰.

Однак праця, якій вчений віддав стільки років самовідданої праці, сил і таланту, так і не побачила світ. Наразі відомий лише один віддрукований примірник атласу, який зберігається на кафедрі анатомії Національного медичного університету ім. О.О. Богомольця. Атлас не має титульного аркуша і тексту, малюнки лише пронумеровані. В Інституті рукопису НБУВ, у фондї В.О. Беца, знаходиться підготовчий варіант атласу. На обкладинці обох примірників од-

наковий напис: «Атлас человеческого мозга проф. Университета св. Владимира Владимира Алексеевича Беца 1860–1890». На внутрішньому боці обкладинки примірника з ІР НБУВ є наклейка з написом: «Отдел рукописей библиотеки ИМПЕРАТОРСКОГО Университета Св. Владимира № 179». З правого боку вгорі напис чорнилом: «Выдаче не подлежит», напис дубльований на 1-му аркуші, на 2-му – печатка університетської бібліотеки та напис у правому куті чорнилом «1902–895». На зворотному боці 2-го аркуша наклеєний портрет В.О. Беца з його автографом чорнилом «Проф. В.А. Бецъ», нижче якого напис «Photogravure J. Lövy, Vienne». Аркуш із портретом покрито цигарковим папером. Наступні 28 аркушів цупкого білого паперу пронумеровані олівцем у верхньому правому куті. Кожен з них всередині має рамку, накреслену олівцем, розділену на 4 частини. На кожному аркуші дуже акуратно наклеєні фото мозку в цілому, окремих півкуль та поздовжніх розрізів: загалом 132 зображення. До 25-го аркуша фото не пронумеровані і не підписані. На 25-му з п'яти фото півкуль – три пронумеровані. На першому з них справа угорі нечіткий напис: «11 л.» («лет» – ?), на другому – «Давидов» (?), на третьому – «мозг 14 лет» (?). Нумерація зображень продовжується до 28 аркуша включно; загалом – 18 номерів. На кожному з фото півкуль мозку, розміщених на 26–28 аркушах, у правому верхньому куті в алфавітному порядку проставлено великі латинські літери від А до О⁵¹.

Про В.О. Беца як фундатора першої київської фототипії пише дослідник історії Києва О. Сімзен-Сичевський. Він також згадує про співпрацю Беца з Григорієм Олександровичем Чугаєвичем – екстраординарним професором університету по кафедрі технології, який вважався одним із перших київських фотографів. Чугаєвич був людиною, щиро закоханою в мистецтво, сам малював, захопився фотографією ще у 1850-х роках. Разом з В.О. Бецом вони готували знімки у фототипії. О. Сімзен-Сичевський вважає, що подібно до того, як у 1860-х роках фотографія витіснила гравюру та літографію, у 1880-х фототипія витіснила фотографію. Хоча в основі фототипічної репродукції лежать фотографічні знімки, однак розповсюджують не їх, а фототипічні відбитки. Окрім усього, цей спосіб репродукування був дешевшим порівняно з фотографією. Г.О. Чугаєвич зробив багато знімків київських видів та окремих пам'яток. В.О. Бец київських краєвидів не видавав⁵².

Доля приміщення фотолабораторії В.О. Беца до кінця не з'ясована. Восьмим грудня 1881 р. датується прохання Володимира Олексійовича до Київської міської управи, в якому говориться: «Желая в усадьбе моей, состоящей [в] Старокиевской части города Киева по Гимназической улице, за № 7, произвести постройку фото микрографической (так в оригинали – Д.Н.) лаборатории согласно представленным при сем в 2-х экземплярах проектах покорнейше прошу разрешить мне такую на месте указанном на плане под лит[ерою] (в оригинали літери не вказано – Д.Н.). Означенное прошение подать и разрешение получить доверяю инженер капитану Вадиму Петровичу Катериничу»⁵³. На звороті документа міститься резолюція головного міського архітектора В.М. Ніколаєва: заперечень для побудови «стеклянной надстройки» (? – Д.Н.) немає, однак із застереженням, щоб «по прекращении лаборатории» її приміщення не було обернене на житло і щоб не було «ската к соседям». 31 грудня 1881 р. В.О. Бец надіслав до міської управи повторне прохання з уточненням щодо власне будівлі: «...одноэтажной каменной лаборатории для микро-фотографических исследований». На звороті документа – позитивна резолюція Ніколаєва від 1 січня 1882 р. Нижче – така сама за № 62 від 8 січня за підписами члена управи Дитятіна (?), міського голови, ще одного члена управи та В.П. Катеринича («План и проект получил 14 генваря 1882 г.»)⁵⁴. Справа містить також план садиби, на якому літерою В позначено заплановану будівлю, і, нарешті, копію проекту фотолабораторії: фасад, план і розріз за лінією «А–В». На проекті печатка з написом: «Художес. строит. мастерс. архит. Сычугова инжен. Кате-

ринич Києв Инстит. 25»⁵⁵. Фотографічну лабораторію – флігель під залізним дахом – було побудовано; принаймні, він існував у 1884–1885 роках⁵⁶. Автори статті про цю будівлю М. Кальницький і Т. Скібіцька вважають, що у наміченому вигляді лабораторію не було зведено: на планах початку ХХ ст. на її місці позначені дерев'яні служби⁵⁷. Однак у документах 1904 р. (коли Д.П. Бец продавала будинок М.М. Псьолу) згадуються два кам'яні одноповерхові флігелі на території садиби. А у заяві до Київського кредитного товариства щодо продажу М.М. Псьолу нерухомості по вул. Гімназичній, 7 Дарія Павлівна просить надати їй посвідчення для нотаріуса про те, що вона залишає за собою право на довічне та безоплатне користування квартирою, «состоящей в первом этаже флигеля, находящегося во дворе усадьбы»⁵⁸. Можливо, один зі згаданих флігелів і був раніше фотолабораторією В.О. Беца, з часом пристосованою, всупереч умові 1881 р., під житло? В усякому разі, на сьогодні від садиби вченого зберігся лише головний будинок. Жодна із тогочасних споруд всередині садиби не вціліла. Не знайдено також і будь-яких зображень фотолабораторії, окрім проекту.

У 1886 р. фототипію В.О. Беца з усім обладнанням купив відомий київський видавець С.В. Кульженко. Причому професор, продаючи її, особисто навчав новий на той час справи сина Кульженка, Василя. Фототипія, вже перебуваючи в руках нового власника, залишалася єдиною на весь «Південно-Західний край». У ній виконувалися замовлення не лише для Києва та інших міст України, але навіть для Москви. Зрештою, завдяки фототипії, придбаній С.В. Кульженком у В.О. Беца, побачили світ чудові художні видання, що стали окрасою друкарської справи⁵⁹. Завершивши свою останню монографію «Морфология остеогенеза», В.О. Бец прагнув надрукувати її у приватній типографії. Причини цього він виклав у проханні на ім'я ректора університету М. Ренненкампа від 29 травня 1886 р.: «Я приготовил к печати сочинение о развитии и образовании скелета человека. Так как печатание текста, сопровождающегося множеством цифр не удобно в университетских известиях, да и к тому еще в нем будут рисунки, то я покорнейше прошу Ваше Превосходительство разрешить мне напечатать это сочинение в частной типографии и дать мне субсидию на это издание. Сочинение это будет в 10 печатных листов»⁶⁰. Дозвіл було отримано 11 жовтня 1886 р., а 1887 р. книга з 7-ма малюнками та 2-ма таблицями побачила світ у друкарні С.В. Кульженка.

За безпосередньої участі Володимира Олексійовича була відкрита фотографічна секція Київського відділення Імператорського російського технічного товариства, яку він очолював протягом тривалого часу. Збереглися документи, які свідчать про його активну діяльність у секції⁶¹. В.О. Бец зробив повідомлення про миттєві способи фотографування на 4-му черговому зібранні Київського товариства дослідників природи 24 квітня 1882 р.⁶² На VII з'їзді російських дослідників природи та лікарів в Одесі (1883) Володимир Олексійович, окрім виступів у медичній та зоолого-антропологічній секціях, на 6-му засіданні відділення хімії хіміко-фізичної секції виголосив доповідь про світлочутливість бромистого натру.

Перебуваючи в наукових відрядженнях за кордоном, професор цікавився й досягненнями фотографічної справи, детально вивчав нові способи друкування. Так, у «Записках Киевского Общества Естествоиспытателей», окрім доповіді про деякі особливості головного мозку жінки, вміщено також його повідомлення про Віденський географічний інститут. Чому цей заклад зацікавив В.О. Беца? Інститут був заснований 1842 р., займався він головним чином графічними роботами для військового міністерства Австро-Угорської імперії. Ці роботи відзначалися як чіткістю зображень, так і розмірами кліше. Подібний спосіб приготування мідних дощок свого часу був закуплений в австрійського уряду Росією та Швецією. Кліше для друкування на камені, цинку або міді виготовлялося не гравером, а за допомогою фотографії. В.О. Бец мав дозвіл австрійського військового міністра та завідувача географічного інституту на безпосереднє ознайомлення як із самим закладом, так і з

технологією виготовлення малюнків, головним чином карт австрійського генштабу. Йому показали чотири способи виготовлення кліше та малюнків для друкування: фотографічний, фотолітографічний, фотоцинкографічний та геліографію. Останній посідав провідне місце у Віденському географічному інституті. У своєму рефераті В.О. Бец подає детальний опис приміщень, устаткування, реактивів, різновидів паперу, типів кліше тощо⁶³.

Виготовлення проф. В.О. Бецом фототипічних зображень не обмежувалося лише атласом. Володимир Олексійович робив знімки та кліше для друкування праць Київського археологічного з'їзду (1874 р.) та інших видань. З-поміж них – 12 таблиць із зображеннями мозку злочинців, скараних на горло у Пештській центральній в'язниці. З поясненнями Володимира Олексійовича вони були вміщені у книзі професора Бенедикта «Die Verbrecher Gehirne» (Відень, 1878)⁶⁴, того самого, який пропонував Бецові продати колекцію препаратів.

Ще одне видання, участь у якому брав В.О. Бец, – книга Пелагеї Литвинової «Южно-Русский народный орнамент. Вып. I. Черн[иговской] губ[ернии] Глуховский уезд» (1878). Її було надруковано у київській друкарні Фріца, Володимир Олексійович значився видавцем. Книга, окрім передмови, містить 20 кольорових таблиць. Зберігся «цензурний слід» цього видання у «Журнале для записки вступающих на предварительную цензуру книг или рукописей за 1877 год». Там під № 537 зазначено, що рукопис in fol. (8 сторінок тексту та 20 аркушів візерунків), наданий П.Я. Литвиною, отримав дозвіл 4 жовтня⁶⁵. Пелагея Яківна у своєму оповіданні «Фаталист» наводить деякі деталі, пов'язані з підготовкою до друку ілюстрацій у фотолітографії В.О. Беца. Спочатку було зроблено обрахунок на 500 примірників по 20 аркушів за 600 рублів. Однак пізніше, пише Литвинова, ціну було піднято до 640 рублів за 400 примірників. Друкування мало завершитися до лютого або в лютому, однак В.О. Бец надав аркуші цензорів лише 31 травня 1878 р., після чого їх було передано до друкарні Корчак-Новицького. П.Я. Литвинова зазначає, що за виготовлення обкладинки В.О. Бецові належало 20 примірників видання. На нашу думку, закиди на адресу Беца в амбіційності («Он ломится в амбицию!») чи намаганні отримати якомога більше грошей безпідставні, так само, як і звинувачення П. Литвиною Володимира Олексійовича у вимаганні хабара за відновлення в університеті її сина Олександра, виключеного у зв'язку з «Матвеевською історією» («Вольно же было ему со мной не познакомиться, тогда бы я мог освободить его от исключения»)⁶⁶.

Окреме місце у видавничій діяльності В.О. Беца займає книга «Исторические деятели Юго-Западной России в биографиях и портретах». Побачив світ лише один, перший, її випуск. Однак видався він двічі, у 1883 та 1885 роках. У монографіях та статтях, присвячених В.О. Бецові (Л. Кукуєв, І. Бобрик), побутує думка, що вихід цієї книги став приводом до звинувачення видавця у «малоросійському сепаратизмі» і, зрештою, до відставки з посади завідувача кафедри. Те, що Володимир Олексійович взяв безпосередню участь у цьому видавничому проєкті, не виглядає дивним. Зацікавлення історією чітко простежується навіть у суто фахових його працях та лекціях, де вчений завжди приділяв увагу історичному аспекту. Фундаментальні дослідження Володимира Олексійовича «Черепные швы» та «Морфология остеогенеза» містили цінний матеріал для антропологів та археологів: «Характеристика роста черепа, то есть порядок изменений, происходящих в нем от большей или меньшей степени окостенения его швов, если таковой порядок вообще существует, должен составлять краеугольный и основной камень всего здания антропологии. Все же остальные антропологические признаки, как: рост, качество волос, цвет кожи и проч., даже физические, химические и психические свойства, величина и форма остальных костей скелета почти не характерны; для доказательства этого можно привести огромную массу анатомических фактов. Безотличительность остальных костей скелета, за исключением половой разницы

тазовых костей и общей конформации таза, и отличительность черепа зависят от генетической разницы черепа и скелета»⁶⁷. Через загальнобіологічні закономірності розвитку кісткової системи, які можуть відображати закони розвитку організму в цілому, В.О. Бец прагне знайти відповіді на практичні питання. Наприклад: чи можливо визначити параметри черепа та інших частин скелета людини за наявності однієї чи кількох кісток? Небайдужості до минулого України сприяла і приналежність вченого до нащадків козацької старшини Гетьманщини, у середовищі яких плекали пам'ять про славне минуле.

Участь у виданні професора історії В.Б. Антоновича теж не випадкова. Володимир Боніфатійович народився, як і В.О. Бец, 1834 р. Перш, ніж стати істориком, отримав медичну освіту і працював лікарем. Та перемогла закоханість в історію – і він вступив на історичний факультет, який блискуче закінчив. В. Антонович став одним із найвизначніших істориків України, видатним громадським діячем. Він мав загальноєвропейське визнання в царині археології: «В этом отношении ему оказало большую услугу его раннее медицинское образование, превосходное знакомство с анатомией человека и отчасти со сравнительной анатомией, основательное изучение антропологии, палеонтологии и геологии»⁶⁸. У 1879 р. В.Б. Антонович брав участь в Антропологічній виставці в Москві. В.О. Бец також був учасником виставки. Він був обраний «непременным членом» Імператорського товариства любителів природознавства, антропології та етнографії та членом-кореспондентом Паризького антропологічного товариства, уповноваженим членом Лейпцизького етнографічного музею. Як і Антонович, Бец був учасником V археологічного з'їзду в Тифлісі.

Будь-яких документальних свідчень співпраці чи близького спілкування В.Б. Антоновича та В.О. Беца нами не знайдено. Однак вони безперечно мали місце, і не останню роль у них відігравали спільні наукові інтереси, зокрема в галузі антропології. Це видно з передмови Володимира Олексійовича до виданої ним книги. «Для истории нашей местности наибольшее значение несомненно имеют личности, бывшие представителями и вожаками народа. Портреты таких исторических личностей несомненно интересны для любителя родной старины, но они важны и ценны не только для историка, но для этнографа и антрополога. Не даром народная поговорка «лицо – зеркало души» выразила ту неразрывную связь, которая существует между внутренним миром человека и его наружными чертами: в типе лица чутье историка может иногда подмечать мотивы деятельности исторической личности. Антрополог по типу лица вправе делать заключения к какой семье, к какому племени принадлежит данная личность. Хотя для решения этих вопросов наука и не имеет абсолютных данных, но данные известной вероятности все-таки существуют, и может быть настанет время, когда тип исчезнувшего человека сделается предметом такого же научного анализа, как и тип исчезнувшего животного. На сколько мысль эта верна и может быть оправдана фактами деятельности исторических личностей – ответят приводимые жизнеописания, обязательно составленные по нашей просьбе знатоком местной старины профессором Антоновичем»⁶⁹.

Якою була участь у виданні «Исторических деятелей» В.В. Тарновського – достеменно невідомо. В.А. Короткий називає його ініціатором і безпосереднім учасником цього видавничого проекту⁷⁰. Окрім надання портретів, Тарновський міг брати участь у його фінансуванні – повністю або частково, подібно до того, як він допоміг 1887 р. Д.І. Яворницькому, надіславши 1000 рублів на видання книги «Запорожье в остатках старины и преданиях народа». А коли Санкт-Петербурзький цензурний комітет заборонив вихід «Запорожья...», автор звернувся за допомогою знов-таки до Тарновського, а той – до свого племінника В.М. Юзефовича, який був одним із членів Головного управління у справах друку. Юзефович виявився, за словами Яворницького, «человеком, а не скотиною, как большинство цен-

зорской братии, этих гасителей правды и мысли». «Запорожье...» побачило світ, і навіть без купюр⁷¹. Отже, В.В. Тарновський міг взяти на себе якоюсь мірою і вирішення цензурних питань. Володимир Олексійович був особисто знайомий з Тарновським, гостював у Качанівці, його автограф є у книзі відвідувачів⁷². А примірник «Исторических деятелей» із вдячним написом В.О. Беца В.В. Тарновському: «В знак глубокого уважения и благодарности за содействие этому изданию словом и делом Василию Васильевичу Тарновскому от Беца» нині зберігається в Чернігівському історичному музеї імені В.В. Тарновського.

Автором частини портретів, репродукованих у книжці, був Гаврило Андрійович Васько. Зображення належали В.В. Тарновському і були виконані художником на його замовлення з малюнків, вміщених у літопису Самійла Величка. Літопис зберігався в Імператорській публічній бібліотеці в Петербурзі. Видавець у передмові дав оцінку цим портретам: «Если в этих портретах, в чертах лица, есть некоторое выражение характера каждой личности, которое по-видимому отсутствует в миниатюрах Велички, то в этом нельзя упрекнуть покойного художника, художественное око которого могло прозреть такую черту в миниатюрном рисунке, которая невидима глазу обыкновенного зрителя. Таким образом, эти портреты можно считать наиболее верными с их старинными подлинниками, они составляют ипсиса в живописи»⁷³. Це пізніше було поставлене йому на карб рецензентами, часом у досить різкій формі.

Г.А. Васька дослідниця його творчості В.В. Рубан назвала «одним із загадкових художників середини минулого (XIX – Д.Н.) століття»⁷⁴. Народився він 1820 р. у містечку Короп на Чернігівщині. Академічної освіти не отримав, у кого вчився – невідомо; тим не менше, мав добру підготовку та вміння «снятия портретов с натуры» і «сочинения картин». Його роботи, надіслані до ради Академії мистецтв у Петербурзі, були визнані такими, що відповідали академічним вимогам. У 1844 р. Г.А. Васько отримав атестат «некласного художника». З 11 серпня 1847 р. по 19 листопада 1863 р. працював викладачем рисунка і живопису в Університеті св. Володимира. Спочатку навчав студентів не лише копіюванню оригіналів, але й вмінню побудови картини (композиції) та прийомам живопису. З 1860 р. викладання підпорядковується фаховим інтересам факультетів: «Таким образом студенты разряда математических наук преимущественно занимались черчением архитектурных построений перспективы и орнаментов; студенты медицинского факультета – рисованием как внешних, так и внутренних частей человеческого тела; студенты факультета естественных наук изображением произведений царства растительного, ископаемого и животного. При чем учитель рисования преимущественно обращал внимание к приспособлению студентов изображать предмет с натуры»⁷⁵. Цікаво, що значну частину (іноді більшість) студентів, які навчалися рисунка й живопису, становили медики: у 1860 р. з 41 їх було 26; у 1862 р. – з 53 – 17. У 1860-х роках навчальні програми передбачали малювання з натури та знайомство з анатомією людини. Г. Васько виконував наочні посібники для терапевтичної клініки та анатомічного театру. Художник досконало знав анатомію. Ці знання дозволяли йому не лише точно відтворювати пластичну виразність обличчя й тіла, але й відобразити мінливість душевного стану людини, «які можливо відтворити лише глибоко проникаючи в тонкощі механізму мускульної взаємодії частин тіла та володіючи належною вправністю, щоб за мімічною рухливістю обличчя виявити властивості характеру людини і її емоційний стан»⁷⁶. «По предложению г-на профессора Вальтера я некоторое время трудился в Анатомическом театре», – писав Г. Васько⁷⁷. Отже, він був особисто знайомий і з В. Бецом. Це знайомство могло відбутися і в роки навчання Беца, враховуючи його зацікавленість мистецтвом. Володимир Олексійович, безумовно, був ознайомлений з університетською художньою збіркою, якою завідував Васько. Окрім усього, вони були земляками – чернігівцями. Вчитель

В.О. Беца, О.П. Вальтер, був людиною, близькою до мистецтва. Його знали у Києві як шанувальника театру. Коли Л. Жемчужников організував у 1856 р. в університеті художній клас, Олександр Петрович радо погодився читати йому та його приятелям Агіну і де Бальмену лекції з анатомії.

Повертаючись до «медичних сторінок» творчості Гаврила Васька, зазначимо, що за дорученням директора терапевтичної клініки він написав у натуральну величину портрет хворої дівчини «с подробным показанием всех наружных явлений болезни ея». Праця над портретом тривала понад два місяці; художник сам захворів, пов'язуючи свою недугу із хворобою портретованої: «Эта медицинская натурщица ... была одержима весьма редкою, веками встречающеюся заразительной болезнью, состоящею из огромных винтообразных по всему телу шишек, которые постоянно то нарастали, то опадали, заразительность болезни оказала свои действия и на мне, хотя не в такой силе; однако ж меня долго после того лечили»⁷⁸. Окрім викладацької роботи в університеті, Г. Васько активно працював у жанрі портретного та побутового живопису. Про високий мистецький рівень його творів свідчать портрети братів Бориса та Василя Томар (1847, Національний художній музей України). За портрет імператора Миколи I художник отримав від Олександра II діамантовий перстень⁷⁹. Після звільнення з університету в 1863 р. Г. Васько деякий час працював учителем малювання в Першій Київській гімназії. А з серпня 1865 р. до кінця травня 1866 р. обіймав посаду наглядача Києво-Кирилівських богоугодних закладів (досить незвичайну як для художника!)⁸⁰. З цією установою була, як відомо, тісно пов'язана і діяльність В.О. Беца – й у студентські роки, і пізніше, коли у 1871 р. він став у ній консультантом з нервових хвороб. З Кирилівської лікарні вчений брав також матеріал для своїх морфологічних досліджень. Дата смерті і місце поховання Г. Васька поки що невідомі. У передмові до «Исторических деятелей» (лютий 1883 р.) В. Бец називає його, як цитувалося вище, «покойным».

Повертаючись до гетьманських зображень зі збірки В.В. Тарновського, треба сказати, що Г.А. Васько мав великий досвід копіїста. До нашого часу дійшли зроблені ним копії з портретів братів та матері Розумовських, гетьманів Д. Апостола, П. Полуботка, І. Скоропадського. І все ж таки назвати їх копіями у повному розумінні цього слова не випадає. Зберігаючи близькість до старовинних оригіналів, вони позначені деякою ідеалізацією, що могло бути проявом як академічного стилю, так і вимог замовників. Художник омолоджує своїх персонажів, облагороджує риси облич. Це стосується також портретів І. Виговського, П. Тетері, Д. Многогрішного, І. Брюховецького, М. Ханенка. В оригіналі літопису С. Величка виконані тушшю малюнки невідомого автора позначені іноді печаткою карикатурності – це відповідало їхній характеристиці літописцем⁸¹. Взагалі в літописі Величка вміщено 10 гетьманських портретів – від Б. Хмельницького до І. Мазепи, але невідомо, чи зробив художник всі копії. Портрет Ю. Хмельницького, оригінал якого знаходився у М.Й. Судієнка, на нашу думку, також міг належати пензлеві Г. Васька, оскільки стилістично подібний до перерахованих вище. До речі, згадані копії з портретів Кирила та Олекси Розумовських свого часу також належали Судієнкові. Дати написання творів, вміщених в «Исторических деятелях», невідомі. Гаврило Васько працював у маєтку В.В. Тарновського в Качанівці, вірогідно, у 1857–1858 роках. Його автограф зберігся у гостьовій книзі⁸². Але чи виконував він саме тоді копії портретів гетьманів? В.В. Рубан припускає, що художник міг створити кілька варіантів зображень для різних замовників (Галаганів, Судієнка)⁸³. Видані В.О. Бецом портрети в оригіналах не збереглися, є лише їхні копії. Підсумовуючи сказане, можна стверджувати, що Володимир Олексійович в «Исторических деятелях» увічнив ім'я свого університетського колеги, а можливо і вчителя, Гаврила Андрійовича Васька.

Книга, видавцем якої виступив проф. В.О. Бец, мала на меті ознайомлення широко-

го загалу з біографіями видатних українських діячів, у першу чергу – гетьманів. Основою ілюстративного матеріалу були портрети зі збірки відомого колекціонера української старовини В.В. Тарновського, але не тільки. Серед тих, хто надав портрети для книги, зустрічаємо імена О.М. Лазаревського, графа Г.О. Милорадовича. З-поміж авторів біографічних нарисів у передмові вказано лише два прізвища – В.Б. Антоновича та О.І. Левицького, перу якого належав життєпис Б. Хмельницького. В архіві В.Б. Антоновича зберігаються рукописи біографій Ю. Хмельницького та П. Конашевича-Сагайдачного⁸⁴. Однак три життєписи – І. Виговського, П. Тетері та Д. Многогрішного насправді написала Катерина Миколаївна Мельник (1859–1942) – видатний історик, археолог, випускниця Вищих жіночих курсів у Києві, учениця В.Б. Антоновича, потім його друга дружина. Згадані біографії були її першою друкованою працею⁸⁵. Єдиний у збірнику не гетьманський життєпис – макарівського сотника Сави Туптала (1599–1702), батька свт. Димитрія Ростовського – уклав В.Б. Антонович. Людина, яка не відігравала значної ролі в історії України (окрім родинного зв'язку з видатним ієрархом і просвітителем), вочевидь, була обрана не випадково. Адже життя сотника Туптала вмістило у собі цілу епоху – від Сагайдачного до Мазепи. Можливо, такий довгий вік викликав цікавість у Беца й Антоновича і з чисто медичної точки зору.

Участь у виданні видатного українського історика Олександра Матвійовича Лазаревського (1834–1902) В.О. Беца обмежує наданням портрета гетьмана П. Дорошенка (гравюра XVII ст.), виконаного в Антверпені. Однак існує припущення, що найліпший тодішній знавець Лівобережної України міг взяти участь у редагуванні та перегляді нарисів⁸⁶.

Нарешті, п'ять гравюр-портретів Б. Хмельницького з різних європейських видань XVII ст. були отримані від графа Милорадовича, «благодаря просвещенному его сочувствию нашему изданию». Григорій Олександрович Милорадович (1834–1905), нащадок старовинних родів Милорадовичів і Туманських, не лише займав високе суспільне становище (генерал-лейтенант), але й був видатним істориком, генеалогом, членом багатьох благодійних, громадських та наукових товариств, головою Чернігівської губернської вченої архівної комісії, обирався чернігівським губернським предводителем дворянства. Таким чином, доволу «Исторических деятелей» чітко вимальовується «чернігівське коло» – В. Беца, В. Тарновський, О. Лазаревський, Г. Милорадович. Тарновський і Милорадович могли підтримати видання фінансово; їхні прізвища (принаймні друге) додавали йому «благонадійності» у часи боротьби з усіма проявами «малоросійського сепаратизму». Так само, як і прізвище Беца, професора анатомії з європейським ім'ям.

На окремі моменти історії цього видання проливають світло документи. У Державному архіві міста Києва зберігається справа «О присылке из Императорской публичной библиотеки для профессора Беца гравюр Петра Конашевича Сагайдачного», розпочата 4 листопада 1882 р. У проханні, поданому 3 листопада 1882 р. Володимиром Олексійовичем на ім'я ректора університету, говориться наступне: «Для историко-археологического сочинения, издаваемого мною вместе с Профессором Антоновичем под названием Исторические деятели Юго-Западной России, мне необходимо видеть и снять копию с гравюр Конашевича Сагайдачного, находящихся в Императорской Публичной Библиотеке. Покорнейше прошу Ваше Превосходительство изхodataйствовать мне у кого следует разрешение, чтобы три гравюры Сагайдачного, одна поясной портрет и две верхом на лошади, были присланы в Университет Св. Владимира». Ректор М. Ренненкамф листом від 4 листопада до вказаної бібліотеки просить не відмовити у задоволенні прохання В.О. Беца, «при чем с своей стороны я присоединяю ручательство что высланные ... гравюры будут мною возвращены по миновании в них надобности в надлежащем порядке и сохранности». Однак відповідь з Імператорської публічної бібліотеки була невтішною: зазначених зображень в ній немає. Натомість є кни-

га «Вірші на жалосний погреб...Петра Конашевича Сагайдачного», видана у Києві 1622 р. з малюнками: печатка Війська Запорізького, кінний портрет П. Сагайдачного та «Взяття Кафи». Це видання, як надзвичайно рідкісне, знаходилося на постійній виставці у вітрині і тому не могло бути надіслане до Києва. Правління бібліотеки пропонувало: «Если бы Профессору Бецу желательно было иметь фотографии с картин, находящихся в упомянутой книжке, то Управление не встретит препятствия к тому, чтобы эти копии были сняты по заказу г. Беца с принадлежащего Библиотеке экземпляра в самом здании Библиотеки». Копію відповіді з Петербурга М. Ренненкампф передав В. Бецові⁸⁷. В результаті – у книзі був використаний поясний портрет П. Конашевича-Сагайдачного зі збірки Київської духовної академії (перед нарисом про нього), а на окремому аркуші в кінці книги відтворено кінний портрет, створений на основі зображення гетьмана у «Віршах на жалосний погреб...». Судячи з усього, його взято з альманаху «Киевлянин» за 1850 р., де малюнок було надруковано разом зі статтею М.О. Максимовича «Сказание о гетмане Петре Сагайдачном»⁸⁸.

У матеріалах Канцелярії київського окремого цензора за 1883 р. містяться записи про подання 25 січня на цензурний дозвіл семи друкованих портретів Б. Хмельницького на 5 аркушах, факсиміле підписів гетьманів на 1 аркуші та обкладинки книги. На розгляд вони були надані самим В.О. Бецом. Дозвіл отримано того ж дня. У графі «Расписка получателя» – підпис В.О. Беца. 8 лютого на цензурний розгляд були надані коректурні аркуші (усього 4) «Исторических деятелей...» професора В. Беца (В. Антонович не вказаний! – Д.Н.). У графі «От кого представлено» написано: «Университет». Дозвіл також отримано того ж дня. Підпису отримувача немає⁸⁹.

Цензурний дозвіл на друге видання книжки було отримано 8 березня 1885 р. Там вона значиться як 109-сторінкова «печатная брошюра», представлена «от типо[графии] Университета». Підпис отримувача відсутній⁹⁰.

Видання «Исторических деятелей» 1883 та 1885 років не тотожні. Передмова в обох однакова, із застереженням видавця щодо власності на малюнки, текст та способи їх відтворення. Однак видання 1883 р. має формат in 4°, 1885 – in 8°. На обкладинці першого зображено лірника й кобзаря з двома хлопчиками-поводирями; обкладинку другого прикрашає згаданий кінний портрет Сагайдачного, під зображеннями унизу праворуч слова з поеми Т. Шевченка «Сліпий»: «Оце і вся моя дума... Не здивуйте, люде, Те, що було, минулося, І більше не буде», малюнок із цитатою закомпоновано у рамку з козацької арматури та стилізованого рослинного орнаменту. Портрети у виданні 1883 р. покриті цигарковим папером, у виданні 1885 р. цього немає. Різняться вони і за розміщенням портретів.

Залишається відкритим питання, чому цей видавничий проект було обмежено лише одним випуском. Адже В.О. Бец у передмові писав про три відділи. Перший відділ мав складатися з 44 портретів із життєписами, другий – містити старовинні зразки побуту, одягу та зброї, третій – факсиміле різних документів XVII – першої половини XIX ст. Можливо, на згортання проекту вплинули негативні рецензії. Автор однієї з них, в «Историческом вестнике», сховавшись під криптонімом «С. Ш.», писав: «...г. Бец, благодаря просвещенному содействию столь же невежественных, как и он сам, любителей, набрал несколько плохеньких портретов ... и старательно фототипировал их вообразил, что воспроизводит нечто «весьма редкое» и тем оказывает услугу «науке». Издавцеві закидалося також «искажение» портретів, а також те, що він «имеет смелость ... назначить продажную цену за всю эту дрянь 6 р. 70 коп.»⁹¹. Парадоксально, але в некролозі В.О. Беца у тому ж самому журналі писалося: «В восьмидесятих годах он предпринял совместно с профессором В. Антоновичем ценное издание: «Исторические деятели Юго-Западной России» (виділено нами – Д.Н.)⁹². Анонімний рецензент у «Киевской старине», висловлюючи сумнів у тому, чи зможе

В. Бец здійснити повністю задуманий проект, а також вважаючи «непомірно високою» вартість видання, відмічав особливу цінність рідкісних портретів – гравюр Б. Хмельницького. Наголошував він також на високій якості зображень⁹³. Чому, однак, не видавши наступного випуску, Бец пішов на перевидання першого? Попри все портрети з «Исторических деятелей» здобули велику популярність, їх неодноразово репродукували, так само широко використовувалися і перевидавалися життєписи.

У 1884 р. урочисто відзначалося 50-річчя Університету св. Володимира. До цієї дати мали бути видані плани університету та його навчально-допоміжних установ (загалом до 20) як додаток до їхньої історії (очевидно, малися на увазі «Историко-статистические записки об ученых и учебно-вспомогательных учреждениях Императорского Университета св. Владимира (1834–1884)» за редакцією В.С. Іконникова) та портрети ректорів університету М.О. Максимовича, К.О. Неволіна, Р.Е. Траутфеттера та М.Д. Іванишева. Видання як планів, так і портретів узяв на себе В.О. Бец⁹⁴.

З-поміж ювілейних видань визначне місце посіла книжка «Хирургическая факультетская клиника Императорского университета св. Владимира с 1 ноября 1844 по май 1882 года под дирекцией заслуженного ординарного профессора В.А. Караваева» (К., 1885). Її уклав колишній ординатор клініки Л.І. Куцевол-Артемівський за редакцією В.О. Караваєва, коштом якої вона й вийшла. До книги додавався атлас малюнків: 55 фототипій «замечательнейших операций, произведенных в клинике» та портрет професора В.О. Караваєва, що «вражас своєю подібністю»⁹⁵. Кліше ілюстрацій виготовив у своїй фототипії В.О. Бец. Друкувалися вони у віденському фотографічному закладі Йосифа Леві.

За інформацією дослідника видавничої справи у Києві С.С. Петрова В.О. Бец написав брошури «Что такое минеральные воды натуральные и искусственные» (1886) та «Несколько слов о санитарной комиссии и о Киевской городской санитарной станции» (1892). Обидві побачили світ у друкарні «Кушнерев и К^о».

В літературі про В.О. Беца існує стійкий стереотип про його неблагонадійність. У ювілейному виданні історії Київського університету безапеляційно говориться про активну участь Володимира Олексійовича у революційних студентських гуртках у молоді роки⁹⁶. Посилання на джерела відсутні; жодних підтверджень цього нам не вдалося знайти ані в архівних документах, ані у спогадах сучасників. В.О. Бец не фігурує також і серед членів Старої Громади, хоча, безумовно підтримував стосунки з деякими з них (О.Ф. Кістяківський, В.Б. Антонович, І.В. Лучицький). Олександр Федорович називає його у своєму «Щоденнику» старим товаришем, однак не шкодує на його адресу гострих зауважень (взагалі це стосується не лише особи Беца, а й багатьох інших сучасників Кістяківського, зокрема й близьких друзів. Зрештою, записи носили суто приватний характер, про що писав сам автор). Однією з причин напружених стосунків між Бецом та Кістяківським було обрання С.П. Коломніна та О.С. Яценка. Олександр Федорович жалкував з цього приводу: «Нас разлучили пошлые советские (малися на увазі пов'язані з «Советом» – Радою університету – Д.Н.) дела». Але якщо В.О. Бец був лібералом, революціонером він не був. Анатомічний театр вважався місцем, де починалися студентські заворушення. Коли у грудні 1887 р. виникла загроза заворушень, «Бец приходил в анатомическую залу по 2 раза в день, усилив практические занятия, убеждая студентов спокойно заниматься своим учебным делом, и успел сохранить в анатомическом театре полный порядок»⁹⁷. Наука для нього була понад усе, а університет – її храмом. Крім того, він прекрасно розумів, що очікувало на тих, хто буде замішаний «у політиці».

Так само не маємо документальних підтверджень думки Б.Я. Букреєва, що В. Бец, як людина ліберальна й українець, був «не в чести у начальства», «его затирали» через ні-

мецьке засилля в університеті. Як не парадоксально, але Бец фігурує найчастіше у зв'язку з німецькою партією. Його вчителем і попередником на кафедрі був О. Вальтер, його кандидатуру на звання професора висуває і захищає представник «німецької партії» чех Б. Томса. Зрештою, Володимир Олексійович був одружений із німкенєю (як і Суботін, Антонович, той же Кістяківський). Його роботи були високо оцінені в Австрії та Німеччині, де він стажувався, готував дисертацію, відбував відрядження. В.О. Бец підтримував стосунки з німецькими вченими, друкувався у німецькомовних медичних виданнях. Праця В.О. Беца за німців – ректорів та деканів медичного факультету (М. Бунге, М. Ренненкампф, Ф. Ергардт) належно оцінена, він отримує субсидії на відрядження (у т. ч. й закордонні), ордени. О.Ф. Кістяківський беззастережно називає його «людиною Ренненкампфа». Звичайно, питання не є однозначним: очевидно, треба розрізняти зовнішній, офіційний і неофіційний бік справи (як у випадку В.Б. Антоновича).

Довіру до свідчень Б.Я. Букреєва, окрім вищенаведених фактів, похитнув і його спогад про поховання В.О. Беца. Він пише, що на противагу пишному прощанню з М. Ренненкампом, з Бецом прощалися скромно і поховали його на ... Байковому цвинтарі. Остання фраза мала б насторожити кожного, хто посилається на ці спогади – адже відомо, що Бец похований у Видубицькому монастирі. Зрештою, ці неточності та тенденційності можна зрозуміти. Записувалися спогади у 1948 р., а самому Борису Яковичу Букреєву (1859–1962) було на той час 89 років.

Детальний опис поховання В.О. Беца, інших траурних заходів знаходимо у його некрологах. Володимир Олексійович помер 30 вересня (за ст. ст.) 1894 р. о 4-й годині ранку. Протягом останніх років життя він майже безперестанно хворів. Серйозні розлади дихальних шляхів внаслідок запалення легенів, ускладнені вадою серця, остаточно підірвали його організм. Однак хворів він і раніше⁹⁸. Частим застудним захворюванням сприяло те, що в Анатомічному театрі завжди було холодно; навіть лекції Бецові доводилося читати у накинутій на плечі шубі⁹⁹. Похорон розпочався у суботу 1 жовтня 1894 р. Винесення тіла покійного з квартири відбулося о 2-й годині пополудні у присутності ректора університету Ф.Я. Фортинського, професорів медичного та інших факультетів, начальників служб та частин управління Південно-Західних залізниць, службовців та студентів. На домовину було покладено багато вінків – від товаришів, учнів, колег з управління. Траурна хода пройшла Фундуклеївською вулицею, біля Анатомічного театру відслужили літію. Далі, Бібіковським бульваром (нині – Тараса Шевченка), Хрещатиком та Олександрівською вулицею домовину, виконуючи волю покійного, доправили до цвинтаря Видубицького монастиря. Поховання відбулося 2 жовтня, після заупокійної літургії, яка розпочалася о 10-й годині ранку. Дружина В.О. Беца Дарія Павлівна висловила глибоку подяку всім, хто вшанував пам'ять її чоловіка. Через газету вона сповіщала близьких та знайомих, що на 9-й день (субота 8 жовтня) буде відслужена панахида у Видубицькому монастирі о 10-й годині ранку; на 40-й день (вівторок 9 листопада) – заупокійна літургія з панахидою у Софійському соборі об 11-й годині ранку¹⁰⁰. Пам'ять спочилого вшанували учасники V чергових зборів Київського товариства дослідників природи, дійсним членом якого він був. Річницю пам'яті В.О. Беца також вшанували панахидою у Видубицькому монастирі¹⁰¹.

Більш ніж через 50 років по смерті вічний спокій вченого був потривожений невдячними нащадками. У 1950 р. занедбане на той час кладовище Видубицького монастиря вирішили «розчистити». Робилися запити щодо заслуг тієї чи іншої особи, і, відповідно, приймалося рішення: зберігати могилу чи ні. В.О. Бец, як виходило з відповіді, що надійшла з університету, **особливих заслуг перед наукою не мав (!)**. Могильна плита з іменами подружжя Беців зникла. Але остаточно знищити місце поховання не вдалося. Вандалізм ви-

Могила В.О. Беца.

кликав резонанс у колах наукової громадськості Києва. На захист могили Беца виступив професор університету І. Білокінь. Викладачі Київського медичного інституту О. Сушко та І. Макаренко знайшли її залишки. Було вирішено відновити могилу великого вченого. 1970 року на місці вічного спочинку В.О. Беца встановили на гранітному постаменті його погруддя роботи лікаря В. Чорного. І знову звучить у Михайлівському храмі молитва за спокій душі раба Божого Володимира, як і за всіх спочилих у Видубицькій обителі.

Автор приносить щире подяку співробітникам Центрального державного історичного архіву України в м. Києві, Центрального державного кінофотофоноархіву України ім. Г.С. Пшеничного, Державного архіву м. Києва, Державного архіву Київської області, Інституту рукопису, газетного відділу та відділу мистецтва Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського, Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М.Т. Рильського НАН України, Національної наукової медичної бібліотеки, Національної історичної бібліотеки України, Національної парламентської бібліотеки України. В процесі роботи над статтею авторові допомогли цінними порадами та наданими матеріалами: доктори історичних наук, професори С.І. Білокінь, В.І. Ульяновський, кандидат історичних наук, доцент В.А. Короткий, кандидати медичних наук І.В. Дзевульська та М.Г. Федосенко, кандидат мистецтвознавства О. Сторчай, працівники Остерського краєзнавчого музею.

сцького НАН України, Національної наукової медичної бібліотеки, Національної історичної бібліотеки України, Національної парламентської бібліотеки України. В процесі роботи над статтею авторові допомогли цінними порадами та наданими матеріалами: доктори історичних наук, професори С.І. Білокінь, В.І. Ульяновський, кандидат історичних наук, доцент В.А. Короткий, кандидати медичних наук І.В. Дзевульська та М.Г. Федосенко, кандидат мистецтвознавства О. Сторчай, працівники Остерського краєзнавчого музею.

¹ Центральный державный исторический архив Украины в Киеве (далі – ЦДІАК). – Ф. 707. – Оп. 19. – Спр. 187. – Арк. 27–28зв., 31–32 зв.

² ЦДІАК. – Ф. 707. – Оп. 22. – Спр. 474. – Арк. 29зв.–30.

³ Державний архів міста Києва (далі – ДАМК). – Ф. 16. – Оп. 465. – Спр. 477. – Арк. 91зв.

⁴ Черкасов В.Г. Видатний український анатом професор Володимир Олексійович Беца (170 років від дня народження) //Науковий вісник Національного медичного університету імені О.О. Богомольця. – К., 2004. – № 1–2. – С. 128–129.

⁵ ДАМК. – Ф. 16. – Оп. 465. – Спр. 477. – Арк. 98зв.

⁶ Там само. – Арк. 100зв.

⁷ Там само. – Арк. 102зв.

⁸ Беца В. Анатомический театр университета св. Владимира, 1840–1884 //Историко-статистические записки об ученых и учебно-вспомогательных учреждениях Императорского Университета св. Владимира (1834–1884) /Под ред. В.С. Иконникова. – К., 1884.

⁹ ДАМК. – Ф. 16. – Оп. 423. – Спр. 218. – Арк. 23.

¹⁰ Там само. – Арк. 4–4зв., 10зв.

¹¹ ДАМК. – Ф. 16. – Оп. 413. – Спр. 126. – Арк. 1–3.

¹² Беца В. Отчет по израсходованию денег, собранных на постановку бюста профессора В.А. Караваева //Киевлянин. – 1893. – № 54 (23 февр.). – С. 2.

¹³ Беца В. Несколько слов о тифозном процессе и о лечении тифа алкоголем //Современная медицина. – 1860. – № 44 (10 нояб.). – С. 769.

¹⁴ Современная медицина. – 1870. – № 33 (7 нояб.). – С. 526.

¹⁵ Державний архів Київської області. – Ф. 1. – Оп. 295. – Спр. 64850. – Арк. 1, 4.

¹⁶ Киевлянин. – 1885. – № 48 (28 февр.). – С. 2.

¹⁷ ЦДІАК. – Ф. 707. – Оп. 262. – Рік 1885. – Спр.7. – Арк. 1, 2–4зв.

¹⁸ Киевлянин. – 1885. – № 264 (3 нояб.). – С. 264.

- ¹⁹ Бец В.А. Очерк мероприятий в эпидемию холеры 1892 года на линии Юго-Западн. железных дорог. – К., 1893. – С. 49–50.
- ²⁰ Киевлянин. – 1893. – № 139 (22 мая). – С. 2.
- ²¹ Павловский И.Ф. Краткий биографический словарь ученых и писателей Полтавской губернии с половины XVIII века. Первое дополнение к краткому биографическому словарю ученых и писателей Полтавской губернии. – Харьков, 2009. – С. 16. – Репринт.: 1912.
- ²² Кривошея В.В. Козацька старшина Гетьманщини. – К., 2010. – С. 207.
- ²³ Модзалевский В.Л. Малороссийский родословник. – Т. 2. – К., 1910. – С. 470–471.
- ²⁴ Список дворян, внесенных в дворянскую родословную книгу Полтавской губернии. – Полтава, 1898. – С. 48.
- ²⁵ ЦДІАК. – Ф. 486. – Оп. 5. – Рік 1870. – Спр. 573. – Арк. 21–22.
- ²⁶ Див.: Винниченко І. Німці в Україні. Біобібліографічний довідник. – К., 2011. – С. 40; фото – С. 338; Винниченко І., Винниченко Р. Німці в історії Київського університету (XIX – половина XX ст.). – К., 2009. – С. 270–271; фото – С. 413.
- ²⁷ Кістяківський О.Ф. Щоденник. – Т. 1 (1874–1879). – К., 1994. – С. 533.
- ²⁸ Грінченко Б. Словарь української мови. – К., 1907 – С. 96.
- ²⁹ Сидяченко Н.Г. Про прізвище Бецун і село Мокра Калигірка // <http://www.kulturamovy.org.ua/.../Magazine44-2>
- ³⁰ Яворницький Д.І. Історія запорізьких козаків. У 3 т. /Пер. з рос. І. Сварника. – Т. 1. – Львів, 1990. – С. 177.
- ³¹ Модзалевский В.Л. Указ соч. – Т. 4. – К., 1914. – С. 709.
- ³² Кривошея В.В. Українська козацька старшина. – Ч. 1. Урядники козацької адміністрації. – Вид. 2. – К., 2005. – С. 166, 175–176.
- ³³ Модзалевский В.Л. Указ соч. – Т. 4. – С. 713–718, 723, 731.
- ³⁴ Бобрік І.І. Життя і научний подвиг професора В.А. Беца. – К., 1996. – С. 9.
- ³⁵ ЦДІАК. – Ф. 127. – Оп. 1015. – Спр. 954 а. – Арк. 145зв. Там же містяться відомості про сповідь і причастя М.І. Пирогова з дружиною та синами.
- ³⁶ Кукуев Л.А. В.А. Бец (1834–1894). – М., 1950. – С. 42.
- ³⁷ ДАМК. – Ф. 16. – Оп. 465. – Спр. 4770. – Арк. 90зв. Нижче її прізвища олівцем написано «Шрамм».
- ³⁸ Кістяківський О.Ф. Щоденник. – Т. 1. – С. 43, 357.
- ³⁹ ДАМК. – Ф. 317. – Оп. 1. – Спр. 56. – Арк. 2, 19, 36, 58. Дарію Павлівну помилково всюди записано «Михайлівною»; помилково вказано й вік – відповідно 44–47 років, себто на 2 роки молодше, аніж було насправді.
- ⁴⁰ ДАМК. – Ф. 100. – Оп. 1. – Спр. 2004. – Арк. 47.
- ⁴¹ Статті, предположительно написанные Лесковым (fb2) /Либрусек. <Вести из Киева> // <http://lib.rus.ec> > Книги. Нам не вдалося знайти це видання у книгосховищах Києва, однак є відомості, що його було перевидано у першому томі (IV розділ) зібрання творів М.С.Лескова (видавництво «Терра», 1995 р.).
- ⁴² Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського (далі – ІР НБУВ). – Ф. 46. – Спр. 620. – Арк. 37зв.–40зв.
- ⁴³ Там само. – Спр. 663. – Арк. 28.
- ⁴⁴ ІР НБУВ. – Ф. III. – Спр. 14408.
- ⁴⁵ Иконников В.С. Университетская типография //Историко-статистические записки об ученых и учебно-вспомогательных учреждениях Императорского Университета св. Владимира (1834–1884). – С. 365.
- ⁴⁶ Бец В. Анатомический театр... – С. 282.
- ⁴⁷ ДАМК. – Ф. 16. – Оп. 316. – Спр. 20. – Арк. 1–2зв.
- ⁴⁸ Там само. – Арк. 3–4.
- ⁴⁹ Там само. – Арк. 6–6зв.
- ⁵⁰ Там само. – Арк. 7–7зв., 9–10зв.
- ⁵¹ ІР НБУВ. – Ф. VIII. – Од. зб. 195/179.
- ⁵² Сімзен-Сичевський О. Давні київські фотографі та їхні знімки старого Києва //Ювілейний збірник на пошану акад. М. Грушевського. – К., 1928. Режим доступу: http://www.photograf.rider.com.ua/table_kiev.htm.
- ⁵³ ДАМК. – Ф. 163. – Оп. 41. – Спр. 2122. – Арк. 1.
- ⁵⁴ Там само. – Арк. 3–3зв.
- ⁵⁵ Там само. – Арк. 5.
- ⁵⁶ ДАМК. – Оп. 46. – Спр. 20. – Арк. 53зв.–54. Розміри будівлі не вказані.
- ⁵⁷ Кальницький М., Скібіцька Т. Житловий будинок 1882–1910-х рр., в якому проживали Бец В.О., Іконников В.С. //Звід пам'яток історії та культури України. Київ. – Кн. I. – Ч. I. – К., 1999. – С. 507.
- ⁵⁸ ДАМК. – Ф. 100. – Оп. 1. – Спр. 2004. – Арк. 3, 6зв.–7, 28.
- ⁵⁹ Васильев В.С. Полвека у печатного станка. – К., 1904. – С. 30. «Васильев» – псевдонім В.С. Кульженка. Там само вміщений і опис фототипії – С. 41–43. Цікаво, що С.В. Кульженко з метою придбання парової машини для друкарні побував улітку 1870 р. на Всеросійській мануфактурній виставці у С.-Петербурзі, де В.О. Беца, як відомо, демонстрував свої препарати, за які його було удостоєно диплома та великої срібної медалі.
- ⁶⁰ ДАМК. – Ф. 16. – Оп. 465. – Спр. 5199. – Арк. 2.

- ⁶¹ ЦДІАК. – Ф. 730. – Оп. 1. – Спр. 185. – Арк. 1, 4.
- ⁶² IV очередное собрание Киевского общества естествоиспытателей 24 апреля 1882 года // Записки Киевского общества естествоиспытателей. – К., 1882. – Т. VI. – Вып. 2. – С. LIV.
- ⁶³ Бец В.А. Географический институт // Записки Киевского общества естествоиспытателей. – Т. VII. – Вып. 1. – К., 1883. – С. 77–86.
- ⁶⁴ Бец В.А., о. проф. анатомии // Биографический словарь профессоров и преподавателей Императорского Университета Св. Владимира (1834–1884) / Под ред. Иконникова В.С. – К., 1884. – С. 47.
- ⁶⁵ ЦДІАК. – Ф. 294. – Оп. 1. – Спр. 134. – Арк. 53зв.–54.
- ⁶⁶ Институт мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М.Т. Рильського НАН України (далі – ІМФЕ). – Ф. 5/38. – Од. зб. IV. – Арк. 6зв.
- ⁶⁷ Бец В., Рава А. Черепные швы // Университетские известия. – 1879. – № 2. – С. 53.
- ⁶⁸ Линниченко И. Владимир Бонифатьевич Антонович (1834–1908) // Син України: Володимир Боніфатійович Антонович. У 3 т. / Упор. Короткий В., Ульяновський В. – Т. 1. – К., 1997. – С. 349.
- ⁶⁹ Антонович В., Бец В. Исторические деятели Юго-Западной России в биографиях и портретах. – Вып. 1. – К., 1883. – С. II.
- ⁷⁰ Максимович Михайло. Листи / Упор. і вст. ст. В. Короткого. – К., 2004. – С. 261.
- ⁷¹ Еварницький Д.І. (Яворницький Д.І.). Запорожжя в залишках старовини і переказах народу: Ч. I; Ч. II. – К., 1995. – С. 19, 22.
- ⁷² Качанівка. Альбом автографів / Автор-упорядник С. Половнікова. – К., 2010. – С.170, 172–173.
- ⁷³ Исторические деятели – С. IV.
- ⁷⁴ Рубан В.В. Забытые имена. Рассказы об украинских художниках XIX – начала XX века. – К., 1990. – С. 110.
- ⁷⁵ Цит. за: Сторчай О. Мистецька освіта в Київському університеті (1834–1924). – К., 2009. – С. 75, 76.
- ⁷⁶ Там само. – С. 76.
- ⁷⁷ Там само.
- ⁷⁸ Рубан В.В. Указ. соч. – С. 110.
- ⁷⁹ Сторчай О. Вказ. праця. – С. 86.
- ⁸⁰ Рубан В. Указ. соч. – С. 120.
- ⁸¹ Грушевський М. Ілюстрована історія України. – К., 1990. – С. 329, 337, 339, 345, 346.
- ⁸² Качанівка. Альбом автографів. – С. 128, 133.
- ⁸³ Рубан В.В. Указ. соч. – С. 132.
- ⁸⁴ ІР НБУВ. – Ф. I. – Од.зб. 7896, 8088.
- ⁸⁵ Її батько, Микола Матвійович Мельник (1830–1903), лікар, закінчив медичний факультет Київського університету. Працював у Кременчуці, де заснував реальне училище, товариство лікарів, бібліотеку. Під час російсько-турецької війни влаштував тимчасовий шпиталь із хірургічною палатою при ньому. Див.: И.Ф. Павловский. Полтавцы: Иерархи, государственные и общественные деятели и благотворители. – Харьков, 2009. – С. 209. – Репринт.: 1914.; Життєпис К.М. Мельник-Антоновичевої // Всеукраїнська Академія Наук. Записки історично-філологічного відділу. – Кн. II–III (1920–1922). – К., 1923. – С. 130–132.
- ⁸⁶ Шевчук В. Одна із пам'яток діяльності київських інтелектуалів другої половини XIX століття // Исторические деятели. – К., 1990. – С. 8–9. Цікаво, що у спогадах сина О. Лазаревського Гліба немає жодної згадки ані про це видання, ані про В.О. Беца.
- ⁸⁷ ДАМК. – Ф. 16. – Оп. 321. – Спр. 202. – Арк. 1–4зв.
- ⁸⁸ Див.: Максимович Михайло. Листи. – С. 37.
- ⁸⁹ ЦДІАК. – Ф. 294. – Оп. 1. – Спр. 173. – Арк. 4зв–5, 7зв.–8.
- ⁹⁰ Там само. – Спр. 177. – Арк. 14зв.–15.
- ⁹¹ Исторический вестник. – 1883. – № 6. – С. 694.
- ⁹² Исторический вестник. – 1894. – № 12. – С. 901.
- ⁹³ Киевская старина. – 1883. – № 4. – С. 878–882.
- ⁹⁴ Киевлянин. – 1884. – № 187 (22 авг.). – С. 2.
- ⁹⁵ Киевлянин. – 1884. – № 270 (8 дек.). – С. 2. За тодішньою видавничою традицією на титулі книги, що виходила наприкінці року, ставився наступний рік.
- ⁹⁶ Історія Київського університету. – К., 1959. – С. 162.
- ⁹⁷ ЦДІАК. – Ф. 707. – Оп. 262. – Спр. 2. – Арк. 6.
- ⁹⁸ ЦДІАК. – Ф. 707. – Оп. 262. – Спр. 2. – Арк. 5–5зв.; Кістяківський О.Ф. Щоденник. – Т. 1. – С. 356–358.
- ⁹⁹ Кукуев. Л. А. В.А. Бец. – С. 41.
- ¹⁰⁰ Киевское слово. – 1894. – № 2414 (2 окт.). – С. 2; Киевлянин. – 1894. – № 272 (2 окт.). – С. 1, № 277 (7 окт.). – С. 1., № 309 (8 нояб.). – С. 1.
- ¹⁰¹ Киевлянин. – 1895. – № 269 (29 сент.). – С. 1.

1. Єфимки

1

1a

2

2a

3

3a

4

4a

5

5a

6

6a

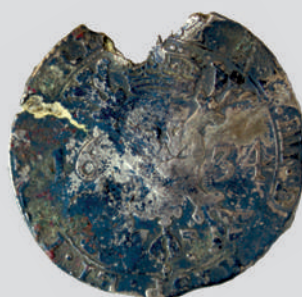
7

7a

8

8a

9

9a

2. Ёфимки

10

10a

11

11a

12

12a

13

13a

14

14a

15

15a

16

16a

17

17a

№3 Ик-307

№122 Ик-311

№123-124 Ик-904,905

№77 Ик-812

№135 Ик-310

№134 Ик-300

№9 Ик-906

№119 Ик-662

№127 Ик-693

4. Роботи І.І.Бібіка

№79 Ик-398

№85 Ик-902

№56 Ик-375

№59 Ик-376

№82 Ик-395

№12, 27-31, 62-65, 108, 142 Ик-381-392

№1 Ик-377

№51 Ик-654

№6 Ик-403

5. Роботи І.І. Бібіка

№33 ИК-299

№38 ИК-296

№34 ИК-287

№41 ИК-289

№39 ИК-406

№43 ИК-291

№19 ИК-309

№47 ИК-457

№53 ИК-660

6. Роботи І.І.Бібіка

№87 ИК-145

№97 ИК-547

№91 ИК-452

№109 ИК-298

№95 ИК-544

№111 ИК-308

№117 ИК-658

№110 ИК-294

№118 ИК-1033

7. Твори А.І. Колошина

№ 6 Ид-183

№ 12 Ид-360

№ 44 Ид-188

№ 18 Ид-184

№ 43 Ид-187

№ 20 Ид-327

№ 22

№ 48

№ 49 Ид-665

№ 17

№ 51

№ 50 Ид-666

№ 52

8. Твори А.І. Колошина

№ 16

№ 35

№ 32 Ид-323

№ 36

№ 13 Ид-324

№ 33 Ид-633

№ 40 Ид-328

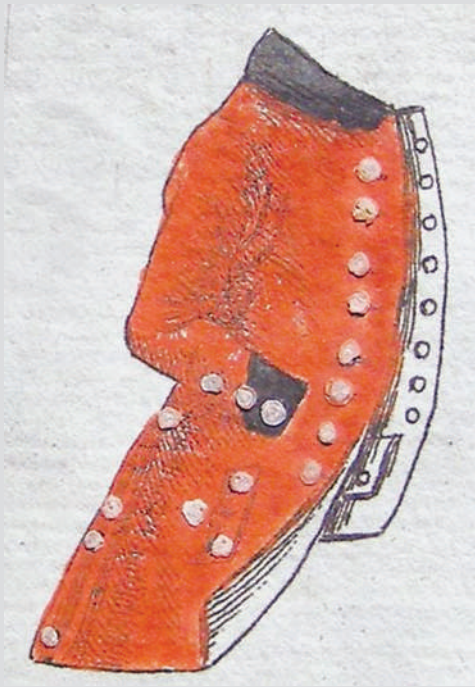
№ 34 Ид-664

№ 10 Ид-322

№ 3-4 Ид-329

Ч. Г. З.
МУЗЕЙ
україн. древи.
В.В.Тарновського
№ 757 Р
3466/77
М.Ф.У

№ Ал 15-38/39
502

Мундир морського офіцера
1790-і роки.

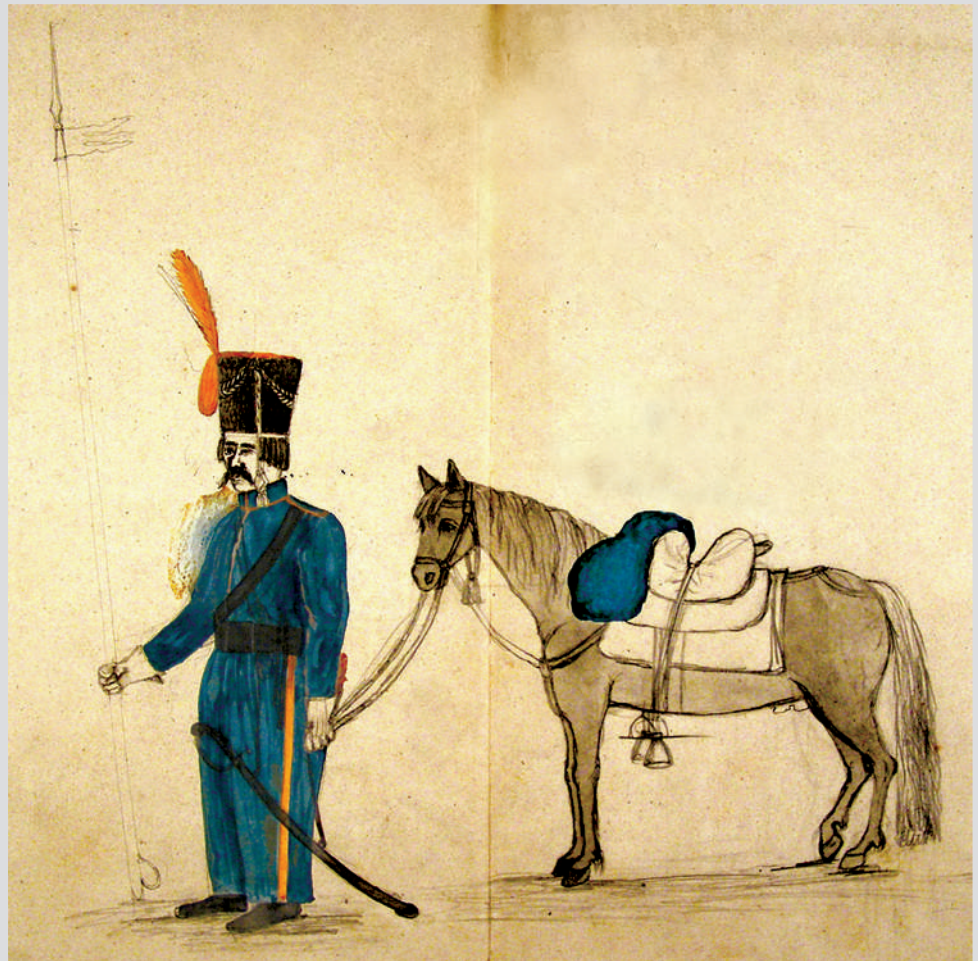
Дворянський однострій
кінця XVIII ст.

Святі Борис і Гліб.
Глухівська іконка.

Святі Борис і Гліб.
Новгородська ікона.

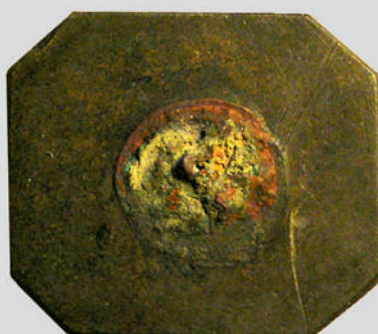

Чернігівський ополченець.
1812 р.

10. Печатки сільських старост

№ 1

№ 2

№ 3

Печатка Солонин

11. Похвальна грамота О. Дроздової

12. Музей В.В. Тарновського у 2011 році

Міжнародний молодіжний фестиваль «Дружба-2011».

Міжнародний день музеїв.
Ветерани на чаюванні у
директора.

День народження музею.
Про реліквії І.Скоропадського
розповідає головний зберігач фондів
засл. працівник культури Г.П.Арендар

На відкритті виставки «Майстер». Виступає її
автор старший науковий співробітник Л.П.Ларіонова.

Перші відвідувачі нового Музею історії
партизанського руху на Чернігівщині.

13. Прапори Чернігівського ополчення

№ 2

№ 4

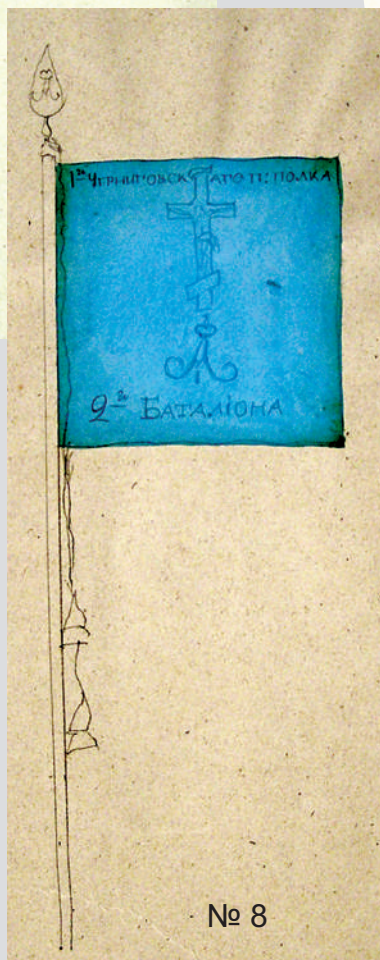
№ 5

№ 6

№ 7

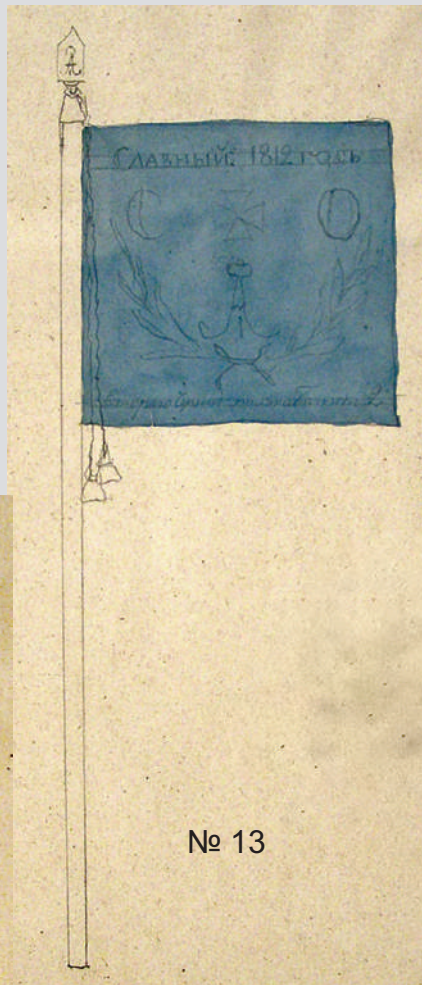

№ 8

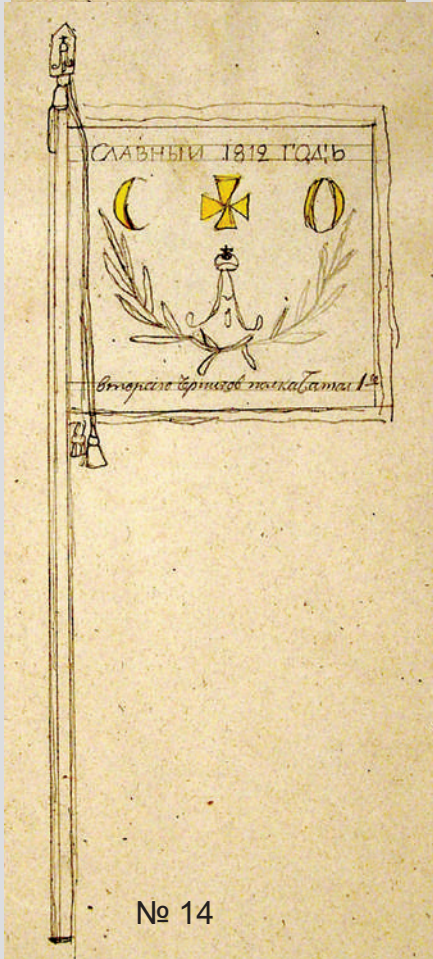
14. Прапори Чернігівського ополчення

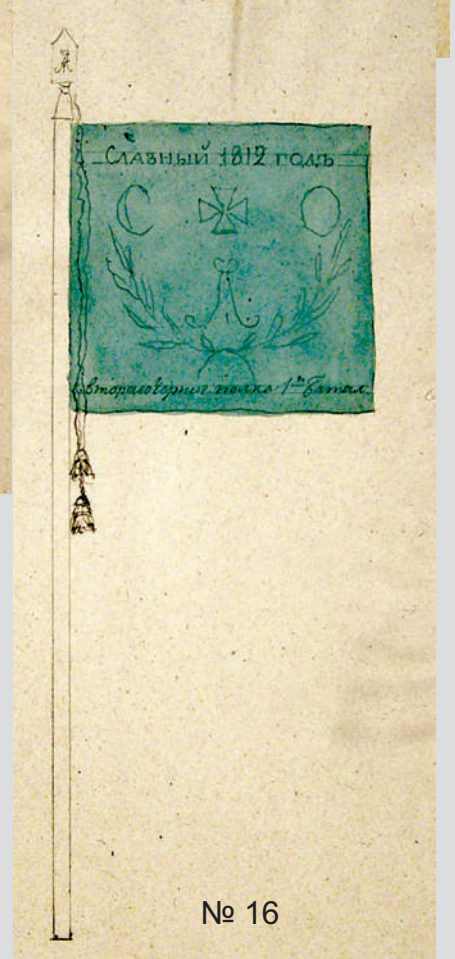
№ 10

№ 11

№ 14

№ 16

15. Гаптарство на Чернігівщині

И-1431

И-1822

И-1417

И-1860

И-1246

16. Гаптарство на Чернігівщині

И-1522

И-1998

И-2018

И-1680

И-1815

И-5382

ЗМІСТ

Колекції Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського

Арендар Г. Єфимки у зібранні Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського. Каталог	3
Гончаренко В. Кераміка Олешні та Грабова у зібранні Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського. Каталог. Твори І.І. Бібіка	8
Тонких Н. Твори Анатолія Івановича Колошина у чернігівських зібраннях. Каталог	47
Демченко Т. Листи Олександра Лотоцького до Іллі Шрага.	61
Населевець Є. Шпилькові револьвери Лефоше у зібранні Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського.	75
Ситий І. Однострій дворянства Чернігівського намісництва	78
Ситий І. Печатки сільських старост Чернігівської губернії другої половини ХІХ століття	81
Петькова З. Похвальна грамота Ольги Дроздової в зібранні Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського.	82

Історія Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського

Линюк Л., Лаєвський С. Звіт про роботу Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського у 2011 році	84
Ясновська Л. Дослідження пам'яток ІХ–ХІІІ ст. на Чернігівщині співробітниками Чернігівського державного музею у 1920-х – 1930-х роках	103

Краєзнавство

Морозова А. «...Эти знамена не были немymi свидетелями наполеоновского нашествия на русскую землю, но что они окрещены в бою...» Прапори Чернігівського ополчення 1812 року	110
Петькова З. Чернігівська чоловіча гімназія в спогадах її вихованця Леоніда Рудановського	118
Самохіна Н. Чернігів за часів губернатора Євгена Андреевського.	122
Блакитний М. З життя Чернігова початку ХХ століття: міські крамниці і магазини	147
Горох М. З історії телефонізації Чернігівської губернії (1894–1917 роки)	162

Сергєєва С. Чернігів у роки непу	174
Негода В. Життя в окупованому Чернігові за публікаціями газети «Українське Полісся»	197
Майборода Л. «Мои впечатления за время пребывания немцев в Чернигове» (спогади очевидців)	205
Трикашна Л. Німецький окупаційний режим на Чернігівщині: трагедія сіл Клубівка і Пізнопали у березні 1943 року	210
Світловська Л. Історія однієї «зради»	214
Кириєвський В. Війна на Садовій вулиці Шостки (за спогадами дітей війни).	218
Зайченко В. Гаптарство на Чернігівщині. Осередки гаптування	228
 <i>Колекції, пам'ятки</i>	
Пуцко В. Давня глухівська знахідка	239
Ситий І. Гербова печатка Солонин	243
 <i>Біографічні матеріали</i>	
Журавльова Т. З родини Миколи Могилянського. Дружина, донька	245
Назаренко Д. Володимир Бец: у медицині і поза нею	251

Про авторів

- Арендар
Ганна Петрівна** – головний зберігач фондів Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського
- Блакитний
Максим Михайлович** – учений секретар Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського
- Гончаренко
Вікторія Семенівна** – старший науковий співробітник Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського
- Горох
Микола Володимирович** – науковий співробітник Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського, аспірант кафедри історії України Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя
- Демченко
Тамара Павлівна** – доцент кафедри історії та археології України Інституту історії, етнології та правознавства імені О.М. Лазаревського Чернігівського національного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка, кандидат історичних наук
- Журавльова
Тетяна Петрівна** – завідувача відділом Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського
- Зайченко
Віра Володимирівна** – науковий співробітник Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського
- Кириєвський
В'ячеслав Дмитрович** – краєзнавець, м. Шостка Сумської області
- Лаєвський
Сергій Лазаревич** – директор Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського
- Линюк
Людмила Петрівна** – заступник директора з наукової роботи Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського
- Майборода
Людмила Олексіївна** – завідувача відділом Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського
- Морозова
Анна Валеріївна** – головний спеціаліст Державного архіву Чернігівської області, кандидат історичних наук
- Назаренко
Дмитро Іванович** – молодший науковий співробітник Національного музею медицини України, м. Київ
- Населевець
Євген Володимирович** – науковий співробітник Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського
- Негода
Віктор Миколайович** – молодший науковий співробітник Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського

<i>Петькова Зінаїда Григорівна</i>	– науковий співробітник Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського
<i>Пуцко Василь Григорович</i>	– заступник директора з наукової роботи Калузького художнього музею, Російська Федерація
<i>Самохіна Наталія Євгеніївна</i>	– завідувача відділом Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського
<i>Світловська Леся Петрівна</i>	– старший науковий співробітник Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського
<i>Сергєєва Світлана Миколаївна</i>	– старший науковий співробітник Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського
<i>Ситий Ігор Михайлович</i>	– старший науковий співробітник Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського, кандидат історичних наук
<i>Тонких Наталія Анатоліївна</i>	– науковий співробітник Чернігівського історичного музею імені В.В.Тарновського
<i>Трикашина Людмила Миколаївна</i>	– старший науковий співробітник Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського
<i>Ясновська Людмила Василівна</i>	– доцент кафедри історії та археології України Інституту історії, етнології та правознавства імені О.М. Лазаревського Чернігівського національного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка, кандидат історичних наук

Наукове видання

СКАРБНИЦЯ УКРАЇНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

Збірник наукових праць

Випуск 14

Редакційна колегія:

О.Б. Коваленко (голова), С.Л. Лаєвський,

Л.П. Линюк (відповідальний редактор),

С.М. Лихачева, С.О. Половнікова

Технічний редактор В.М. Лозовий

Комп'ютерна верстка В.М. Лозового

Підписано до друку 10.10.2012 р.

Формат 60x84/8. Папір офсетний. Гарнітура Times New Roman

Ум. друк. арк. 35,0+2,0 вкл. Ум. фарб.-відб. 35,0+2,0 вкл. Обл.-вид. арк 32,55+1,86 вкл.

Зам. 0120. Наклад 250 прим.

Віддруковано ФОП Лозовий В.М.

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру видавців,
виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції.

Серія ДК № 3759 від 14 квітня 2010 року

14027 м.Чернігів, вул. Станіславського, 40